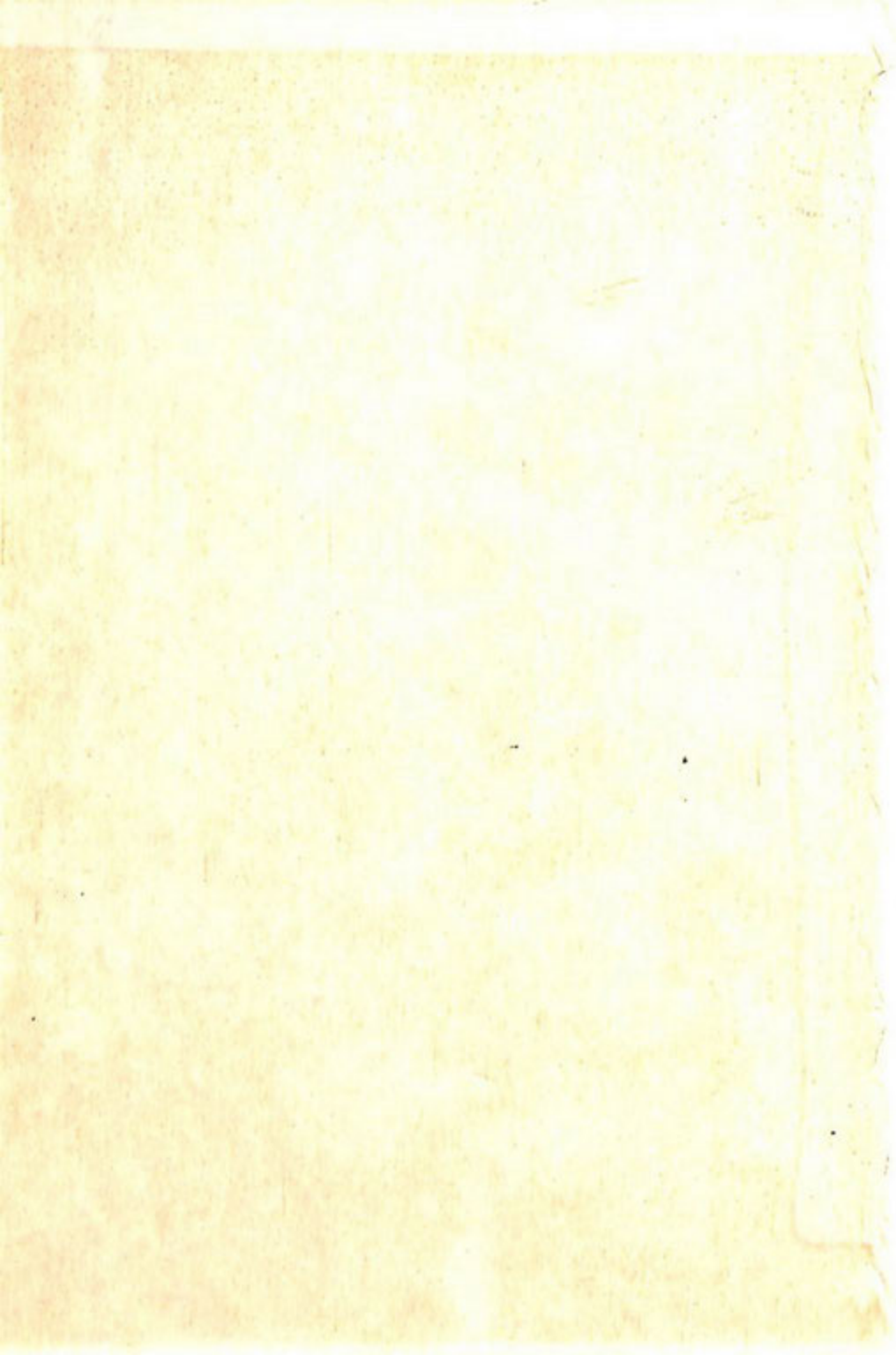
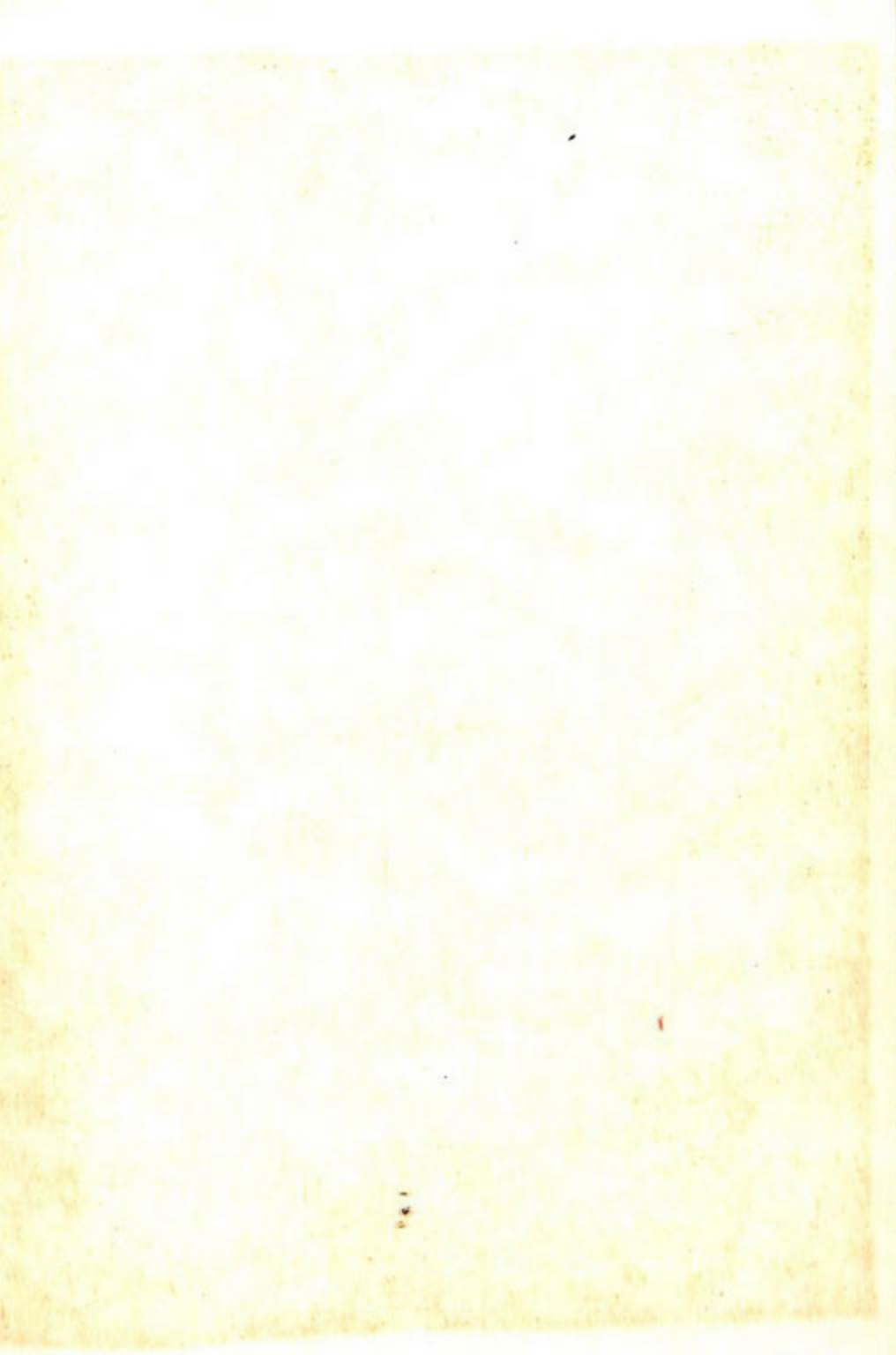

ԲԺՇԿԱՐԱՆ ՁԻՈՅ

ԵՐԵՎԱՆ

«МАТЕНАДАРАН»

ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

Л Е Ч Е Б Н И К
ЛОШАДЕЙ И ВООБЩЕ ВЬЮЧНЫХ
ЖИВОТНЫХ (XIII в.)

Текст, предисловие и словарь
Б. Л. ЧУҚАСЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1980

A 11
63997

619:616:636.1 ✓

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

1

Բ Ժ Շ Կ Ա Ր Ա Ն
ՁԻՈՅ ԵՒ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ԳՐԱՍՏՆՈՅ
(ԺԳ ԴԱՐ)

Աշխատասիրությամբ
Բ. Լ. ՁՈՒԳԱՍՉՅԱՆԻ

514-80

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական
գիտությունների բեկնածու Մ. Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել գրախոս՝
բժշկական գիտությունների բեկնածու Ս. Ա. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՐ

Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ: (ԺԳ դար)
Բ 615 /Աշխատասիր. Բ. Լ. Չուգասոյանի; Պատ. խմբ.
Մ. Հ. Մուրադյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980.—
273 էջ

«Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ» երկը մեզ է հասել
մեկ ձեռագրով միայն և հրապարակվում է առաջին անգամ: «Բժշկա-
րանը» միջնադարյան Հայաստանի մշակութային կարևոր երևույթ-
ներից է և իր բառազանձով՝ հայերեն անձանոթ նոր բարդություն-
ներով, օտար, հիմնականում արաբերեն ու պարսկերեն, բառերի ու
աղբյուրների փոխառություններով, միջին հայերենի եզակի հուշար-
ձաններից է:

Գիրքը հասցեագրվում է հայ բժշկության պատմության և
հայագիտությանը զբաղվողներին:

Բ 3805000000 99—79
703(02)—80

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1980. ներածության և բա-
նաբանի համար:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մեծանուն հայագետ պրոֆ. Հրաչյա Աճառյանը 1906 թ. Իրանի Թավրիզ քաղաքում տեսել ու նկարագրել է 13-րդ դարի մի եղակի անասնաբուժական մատյան, որը նա հիացմունքով բնութագրել է որպես «նյութով ու գրությամբ պատվական» ձեռագիր: Պրոֆ. Աճառյանը, ինչպես տեղեկանում ենք նրա հիշողություններից¹, ժամանակի սղության պատճառով «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ» կոչվող այս հուշարձանին ծանոթացել է հպանցիկ, ուստի միայն կարողացել է կատարել դրա նկարագրութունը և ընդօրինակել հիշատակարանը: Այս կապակցությամբ նա գրել է. «Սույն պատվական և խիստ հետաքրքիր գրվածքը ընտիր գանձարան մ' է հայերեն անասնաբուժական և անասնաբուժական բառերու, այնպես որ գրքիս լիակատար ուսումնասիրությունը պիտի տա թե՛ ընդարձակ տեղեկութուններ գիտության մասին և թե՛ բազմաթիվ հայերեն նոր բառեր մեր բառարանի համար»²:

Հետագայում, քսանական թվականներին, պրոֆ. Աճառյանը մի քանի տարի ապրել և դասավանդել է Թավրիզում, բայց մեղանհայտ պատճառներով, այլևս չի անդրադարձել այդ կարևոր երկին:

1968 թ. հայ-վրացական մատենագրական կապերին քաջատեղյակ բանասեր Պ. Մուրադյանը Աճառյանի «Կյանքիս հուշերից» գրքի լույս ընծայման առիթով «Սովետական Հայաստան» լրագրում հրապարակած «Որտե՞ղ է հիմա «նյութով ու գրությամբ պատվական ձեռագիրը» վերնագրով հղվածում անդրադարձել է այդ «Բժշկարանի» 18-րդ դարում հայերենից վրացերենի կատարված թարգմանությանը, նշելով, որ թարգմանության ձեռագիրը

1 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 300:

2 Հր. Աճառյան, Ցուցակ ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 137:

ներկայումս պահվում է Թբիլիսիի Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտում (S-3467)։ Նկատի ունենալով, որ հայերեն թարգմանության ձեռագիրը համարվում էր կորած, հարգելի բանասերը առաջարկում էր վրացերենից այն վերաթարգմանել հայերեն³։

Դեռևս 50-ական թվականներից Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրինությունը սկսել էր հետաքրքրվել «Բժշկարանի» ձեռագրով։ Ստացված կցկտուր տեղեկությունները ձեռագրի հետքերը տանում էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ։ Եվ ահա, 1971 թ. Կալիֆորնիայի համալսարանի Մերձավոր Արևելյան երկրների բաժնի վարիչ պրոֆ. Ա. Սանջյանը, երևանում գտնված ժամանակ, հայտնեց, որ «Բժշկարանը» ներկայումս գտնվում է Լոս-Անջելոս քաղաքի բնակիչ Զարեհ Սարաջյանի մոտ, իսկ 1972 թ. տողերիս հեղինակին բախտ վիճակվեց ձեռագիրը տեսնել և ստանալ դրա մանրաժապավենը։ Ինչպես մեզ տեղեկացրեց Զ. Սարաջյանը, տարիներ առաջ, երբ իր ընտանիքը ապրում էր Թավրիզում, հայրը՝ Խաչիկ-աղա Սարաջյանը «Բժշկարանը» գնել է դերձակ Շիրմազանից, որի մոտ և ժամանակին տեսել է պրոֆ. Աճառյանը։ Ձեռագիրը պահվում է խնամքով ու հոգատարությամբ և գտնվում է այն նույն վիճակում, ինչպես նկարագրված է Թավրիզի ձեռագրացուցակում։

Ձիագիտությունը հին և միջնադարյան Հայաստանում.—Հանրահայտ է, որ Հայկական բարձրավանդակում, ձին հայտնի է եղել հին ժամանակներից։ Ինչպես գրում է կենսաբան Ս. Մեծլումյանը, «Փոքր Ասիայի արևելքում ձիերի գոյության առաջին վստահելի ապացույցները վերաբերում են մ. թ. ա. 2000 թվականին՝ Այստեղ ձին արդեն մ. թ. ա. 1900—1700 թվականներին օգտագործվում էր ռազմականոքերում։ Հին Արևելքում Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Հայաստանի և Կովկասի լեռնային շրջաններում մեծ եղջերավոր անասունների հետ մեկտեղ ձին օգտագործվում էր

3 Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» լրագիր, 1968, հուլիսի 24, № 171։ Ձեռագիրն առաջին անգամ նկարագրել է է. Թադայշվիլին, տե՛ս «Описание рукописей», I, էջ 690—693. այնուհետև դրա մասին հիշատակել է Լ. Մելիք-սեթ-բեկն իր «Հայերը վրաց հին գրականության մեջ» հոդվածում. տե՛ս «Գեղարվեստ», 1921, № 7, էջ 48։

որպես լծկան»⁴։ Իսկ մ. թ. ա. առաջին հազարամյակում Հայաստանն արդեն հռչակված էր իր ազնվացեղ ձիերով և զրաստներով, ձիաբուծությունը երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերից էր։ «Գրավոր աղբյուրները հավաստում են,— գրում է ուրարտագետ Ն. Հարությունյանը,— որ ձիաբուծությունը եղել է Ուրարտուի և նրան առ ժամանակ ենթակա մի ամբողջ շարք նահանգների բնակիչների սիրած զբաղմունքը... Ուրարտուի և նրա ենթակա երկրների անասնապահության մեջ առանձին տեղ են ունեցել նաև ջորիները և ավանակները»⁵։ Ուրարտուում ձիերը «օգտագործվում էին հողագործական և այգեգործական—խաղողագործական աշխատանքներում, ինչպես նաև անասնապահության մեջ։ Գրանք կանոնավորապես օգտագործվում էին նաև ռազմական նպատակներով, հատկապես մի շարք երկրների ու ցեղերի դեմ ուրարտացիների սրընթաց արշավանքների ժամանակ»⁶։

Հին Հայաստանում ձիաբուծության զարգացման մասին են վկայում Քսենոֆոնն (430—354 մ. թ. ա.) ու Ստրաբոնը (I դ. մ. թ. ա.)։ Քսենոֆոնը իր հանրահայտ «Անարասիսում» գրում է, որ Հայաստանում պարսից արքայի համար ձիեր էին բուծվում, որ ուղարկվում էին նրան որպես տուրք⁷։ Հույն հեղինակը, որ հին աշխարհի առաջին ձիագետներից է եղել (տե՛ս նրա «Զիավարժության արվեստը»⁸), ավելացնում է, որ հայկական «ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ»⁹։ Ստրաբոնը, երեք զար հետո, ավելի հետաքրքիր մանրամասնություններ է հաղորդում. ըստ նրա՝ Հայաստանը «ձիերի համար սրանչևի արոտավայրեր ունի և ոչնչով չի զիջում Մեդիային, այնպես որ պարսից արքաների տրամադրության տակ գտնվող Նեսայական ձիերը այստեղ են վար-

⁴ С. К. Межлумян, Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении, Ереван, 1972, стр. 89.

⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 374։

⁶ Н. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 210.

⁷ Տե՛ս Քսենոֆոն, Անարասիս, Թրգմ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 98։

⁸ Xenophon, VII, Scripta Minora, Translated by E. C. Marchant and G. W. Bowersock (Loeb Classical Library), London, 1968, p. 296—369. Այս տեղեկությունը մեզ հայտնեց պատմաբան ղոկա. Հր. Բարթիկյանը։

⁹ «Անարասիս», էջ 98։

ժեցվում, իսկ Հայաստանի սատրապը Միհրի հանդեսների համար ամեն տարի Պարսկաստան է ուղարկում մոտ 20.000 մարուկ: Մյուս կողմից Արտավազը, նրբ Անտոնիոսի հետ Մեդիա մտավ, բացի հեծելազորից, նրան մատուցեց նաև 6000 զրահապատ ձի»¹⁰:

Աստվածաշնչում հաղորդված է, որ «ի տան է Թորգոմայ» բերված ձիերն ու շորինները վաճառվում էին փյունիկյան քաղաքներում (Նզեկիել, ի է, 14):

Անասնագետ Գ. Կ. Ափինյանը, որ իր «Զիաբուժությունը հին Հայաստանում»¹¹ հետաքրքիր աշխատանքում ի մի է բերել այս հարցի կապակցությամբ հայ և օտար աղբյուրների վկայությունները, հավաստում է, որ մինչ արաբական արշավանքները Հայաստանը, հատկապես Արշակունիների ժամանակ, ունեցել է հզոր հեծյալ բանակ, և գալիս է այն եղրակացության, որ «ղեկուս հայկական պետականության կազմավորման արշալույսին հայերը զարգացած ձիաբուժություն ունեին»¹²:

Ավելի ուշ, 10-րդ դարում, Իբն Հաուկալը վկայում է, որ Հայաստանի շահրինները (ազնվացեղ սեփական զրաստներ) իրենց տոկունությամբ, զեղեցկությամբ, աշխուժությամբ ու համբերությամբ հայտնի են եղել Իրաքում, Սիրիայում և Խորասանում¹³:

Զիաբուժական ավանդները Հայաստանում շարունակվել են նաև հետագա դարերում. Կիլիկիայի ձիերը նույնպես մեծ համարում ու ճանաչում են ունեցել ներքին ու արտաքին շուկաներում: Եվ դա հասկանալի է. մարտական ու տոկուն ձիերի ու զրաստների մեծ կարիք ուներ հայկական հեծելազորը, միաժամանակ զրանք եկամտի կարևոր աղբյուր էին և արտահանվում էին շառ երկրներ: Բավական է հիշել, որ 1263 թ. Հեթում Ա.-ն մարտի է հանել

¹⁰ Տե՛ս Կ. Արդյույան, Նշված աշխ., էջ 174:

¹¹ Տե՛ս Գ. Կ. Ափինյան, Զիաբուժությունը հին Հայաստանում. «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հ. 1, 1964, էջ 236—258:

¹² Անդ, էջ 243:

¹³ Տե՛ս Opus Geographicum auctore Ibn Haukal, ed. J. H. Kramer, Lugduni, 1938, p. 346. Այս վկայությունը մեզ է տրամադրել պատմաբան գրիտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանը:

18.000¹⁴ (Ալիշանի մոտ 12.000¹⁵) հեծյալ, Թորոս Բ-ը Մանուիլ կայսրին է նվիրաբերել «ձիս ազնիւս», իսկ Լևոն Բ-ը Եգիպտոսի սուլթանի հետ 1288 թ. կնքած պայմանագրով պարտավորվել է յուրաքանչյուր տարի նրան տալ 25 ընտիր երիվար և 25 ընտիր ջորի¹⁶։ Նույն 1288 թ. Լևոն Բ-ը հատուկ հրովարտակով ձենովացիներին թույլատրել է Ալասից ձի և ջորի արտահանել¹⁷։ Նման պայմաններում միանգամայն պարզ է, թե ինչու Կիլիկյան Հայաստանում մեծ ուշադրություն էին դարձնում ձիաբուծության զարգացմանը, թե ինչու Հեթում Ա-ը հրամայում է պատրաստել «Վասն ձիոյ պայթարնման», իսկ Սմբատ Գ-ը՝ «Բժշկարան վասն ձիոյ և առհասարակ զրաստնոյ» ձեռնարկները, թե ինչու «Գիրք վաստակոցում» գյուղատնտեսական այլ ճյուղերի հետ մեկտեղ թարգմանված են նաև ձիերի բուժման, բուժման ու խնամքին վերաբերող հատվածները։

Հայկական ձիերի ավանդական հուշակը շարունակվել է և հետագա դարերում։ Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է 15-րդ դարի սկզբներին Հայաստանից Իրան անցնող Իսպահայի դեսպան Ռույ Գոնցալեսի դի Կլավիխոյի (1403—1406 թթ.) վկայությունը։ Իր ուղեգրությունների մեջ նա պատմում է, որ Մակվի բերդի հայ իշխան Նուր էդ-Դինը իր որդու հետ «երեք լավ թամբված ձիեր» է նվեր ուղարկել Լենկ-Թեմուրին, երբ վերջինս մոտեցել և սպառնացել է բերդին¹⁸։ Ձիերի թվական այս փոքր քանակը ինքնին թելադրում է, որ նվիրաբերված նժույգները արտակարգ լավ և ազնվացեղ պիտի լինեին, որպեսզի բավարարեն քմահաճ բռնակալին և շվիրավորեին նրա խնամասիրությունը։

Ձիագիտության հարցերի նկատմամբ հետաքրքրությունը Հայաստանում չի դադարում անգամ հայկական պետականության անկումից հետո՝ ուշ միջնադարում, երբ երկիրը գտնվում էր թուրք-պարսկական տիրապետության ներքո։ Սրա ապացույցն է 1696 թ. Վանա Հոգոց վանքում Ղազար վարդապետի ձեռքով գրված ձիա-

14 Տե՛ս «Բաղմավեպ», 1924, էջ 387—388։

15 Ղ. Ալիշան, Սխուան, էջ 32։

16 Անդ։

17 Անդ, էջ 387։

18 Տե՛ս Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հտ. Ա, Երևան, 1932, էջ 114։

մատչանք, որը կրում է «Բժշկարան վասն ձիոյ և ջորոյ և կամ իշու, որ Խոսրով արքայն գրել Ետ» խորագիրը¹⁹։ Նման աշխատանքի ստեղծումը, անկասկած, թելադրված է եղել անհրաժեշտությունից, միայն ձիաբուժական մեծ կենտրոնների առկայությունը կարող էր այսպիսի ձեռնարկի պահանջ առաջադրել։

• • •

Անասնաբուժության վերաբերյալ առաջին գրավոր վկայությունները մեզ են հասել Հին Եգիպտոսից, Բաբելոնից, մասնագետ ձիաբույժներ են եղել Հնդկաստանում, Իրանում, Հին Հունաստանում, ամենայն հավանականությամբ նաև Ուրարտուում։ Հունական աղբյուրները ձիագիտական և ձիաբուժական ձեռնարկների հեղինակներ են հիշում Քսենոֆոնին (430—354 մ. թ. ա), Հիերոկլեսին (3-րդ դ.), Ապսիրտոսին (4-րդ դ.), Թևմոնեստոսին (ժամանակն անհայտ)²⁰ և ուրիշների, իսկ 10-րդ դարում Կոստանդին Միրանաթին կայսրը կազմել է տալիս ձիաբուժական և երկրագործական ամբողջական ձեռնարկներ՝ «Գեոպոնիկա» և «Հիպոկրատիկա» անուններով, որտեղ ի մի են բերված հին աշխարհի երկրագործական ու ձիաբուժական մտքի նվաճումները։

Ձիաբուժական ու ձիաբուժական առանձին ուսումնասիրություններ ու ձեռնարկներ են պահպանվել հնդկական, արաբական ու սլավոնական գրականության մեջ։

Արաբական գրականությունը հարուստ է եղել ձիագիտության վերաբերյալ երկերով. Ալ-Նադիմին իր «Ֆիհրիստում» («Յանկում», մոտ 988 թ.) թվարկել է այդպիսի բազմաթիվ գրքերի անուններ²¹, իսկ աշխարհի շատ գրագրարաններում պահպանված են արաբերեն ձիագիտական երկեր²², որոնցից մի քանիսն են միայն հրապա-

¹⁹ Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 459, էջ 104 ր։

²⁰ Տե՛ս Геопоники, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. Липшиц, М — Л., 1960, стр. 345—346.

²¹ Տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, v. II, 1965, p. 786.

²² Եվրոպական արեւելագիտական կենտրոններում պահվող ձիագիտական ձեռագրերի մասին տե՛ս Hammer-Purgstall, Sur la Chevalerie des Arabes antérieure à celle de l'Europe, Journal Asiatique, 1849 և L. Mercier, La chasse et les sports chez les Arabes, Paris, 1927.

րակված: Արաբերեն ձիագիտության հնագույն ձեռնարկն Ասմաիի «Զիամատյանն»²³ է (հրատ. 1895 թ.), այնուհետև հայտնի են Հիշամ ալ-Քալբիի և Իբն ալ-Արաբիի աշխատությունները²⁴ (հրատ. 1928 թ.): Կահիրեի Ահմադ երրորդի ղարոցում ներկայումս պահվող հեջրի 605 (1208/9) թվականին գրված «Զիարուժության համառոտ մատյանը»²⁵, ինչպես նաև Բրիտանական գրադարանի Օր. 3483 պարսկերեն ձիագիտությունը²⁶, որ ալ-Մուջահիդ Ալի իբն ալ-Մալիբ ալ-Մուալադ Դավուդի (14-րդ դ.) արաբերեն երկի թարգմանությունն է, իրենց կառուցվածքով և բովանդակությամբ հիմնականում համընկնում են պահպանված արաբերեն այլ ձիագիտարաններին:

Պարսից գրականության հնագույն արձակ երկերից Օնսոր ալ-Մալի Բեյ Բավուաի (11-րդ դ.) հայտնի «Կարուսնամեհի» 25-րդ գլուխը²⁷ ձիագիտական հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունա-

²³ A. Haffner, Das Kitab Al Chail von Al Asmai, Vienna, 1895.

²⁴ Ibn al-Kalbi and Ibn al-Arabi, Kitab Asma khayl al-Arab wa fur-sanihim, ed. G. Levi Della Vida, Les „Livres de chevaux“, Leiden, 1928.

²⁵ Զեռագրի նկարագրությունը տե՛ս فهرست المخطوطات ابن ابراهيم شبور، الجزء الثالث، اعلام القسم الثاني، الطب، القاهرة، ١٩٢٩، ص ١٦٩ (էրրահիմ Շարուհ, Պատկերազարդ ձեռագրերի ցուցակ, Գ հատոր՝ Գիտություններ, Բ մաս՝ Բժշկություն, Կահիրե, 1929, էջ 169):

Այս ձեռագրի և դրա 1209/10 թվականի մի այլ ընդօրինակության մանրաժապավենները շնորհակալությամբ ստացել ենք Կահիրեի Ֆրանչեսկյան միաբանության անդամ հայագետ Է. Վ. Մուսթարիհից, իսկ ձեռագրի վայրը մեզ է հայտնել դերմանացի արևելագետ պրոֆ. Բ. Բրենտյեսը (Հալեի համալսարան, ԳԳԶ):

²⁶ Sh' u Ch. Rieu, Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum, London, 1895, p. 114.

Այս և Բյուի ցուցակում (Ch. Rieu, Catalogue of the Persian Manuscripts in British Museum, v. II, 1966, p. 480—482) նկարագրված պարսկերեն երեք այլ ձիագիտարանների ձեռագրերի մանրաժապավենները ղուկտ. Վ. Ներսիսյանի օժանդակությամբ շնորհակալությամբ ստացել ենք Բրիտանական գրադարանից (ձեռագրերը նախկինում պատկանել են Բրիտանական թանգարանին):

²⁷ قابوس بن وشمگیر زیار، قابوسنامه، بالتصحیح و مقدمه و حواشی، ١٠٥، تهران، ١٣٤٢، ص ١٠٥ (Կարուս իբն-Վեշմգիր Ջիար, Կարուսնամեհ, Արդ ալ-Մաջիդ Բադավիի առաջարանով և ծանոթագրություններով, Թեհրան, 1342/1963, էջ 105):

կում. այստեղ հեղինակը նախ բազմաթիվ խորհուրդներ է տալիս ձի գնելու վերաբերյալ, ապա համառոտակի թվարկում է մի շարք հիվանդություններ, որոնք ձիերի համար թերություններ են և նվազեցնում են նրանց արժեքը: Այս հուշարձանում ձիերի արատների ու արժանիքների նկարագրությունները, գույների թվարկումն ու հիվանդությունների անվանումները վկայում են, որ հեղինակը շատ ընդարձակ գիտելիքներ է ունեցել ձիաբուժության ու ձիաբուժության վերաբերյալ, իսկ կիրառված տերմինները, հիմնականում արաբերեն, ցույց են տալիս, որ 11-րդ դարում արդեն արաբական ձիագիտությունը ուներ այնպիսի բարձր մակարդակ, որ հարևան երկրներում, ինչպես Պարսկաստանում, անկաշկանդ օգտվում էին դրանից, անգամ փոխ առնում արաբական տերմինները: Այս ավանդները հետագայում ևս շարունակվել են պարսից գրականության մեջ: Արաբերենից, ինչպես և սանսկրիտից պարսկերեն թարգմանված ձիագիտարաններին զուգահեռ պարսիկներն ունեցել են նաև նմանատիպ ինքնուրույն երկեր. սրանք հիմնականում ձեռագիր վիճակում են:

Բրիտանական գրադարանում պահվող մեղ ծանոթ պարսկերեն հինգ անտիպ ձիագիտարաններից²⁸ երկուսը (Add. 14057 և Add. 16854) թարգմանված են սանսկրիտից (առաջինը 15-րդ, իսկ երկրորդը 18-րդ դարերում), մեկը (Օր. 3483)²⁹ արաբերենից, իսկ երկուսը (Add. 7716, 23562) ինքնուրույն են (18-րդ դար): Սանսկրիտից թարգմանվածների տերմինները հիմնականում հընդ-կական են, իսկ արաբերենից թարգմանվածներինն ու ինքնուրույն գործերինը՝ արաբական:

Հնդկաստանում գրված երկու ձիագիտարաններ 1911 թվականին հրատարակել է Դ. Ս. Ֆիլլոտը. մեկը հինդուստանի լեզվից անգլերենի թարգմանված Ռանգին անունով հեղինակի «Ձիամատյանն» է, մյուսը Զարարդաստ խանի (18-րդ դար) «Բուհֆաթ-ու-Սադր» («նվեր թագաժառանգին») խորագրով պարսկերեն ձիամատյանի բնագիրը՝ որոշ տերմինների անգլերեն համառոտ բացատրությամբ²⁹:

²⁸ *Sh's Ch. Rieu*-ի նշված ձեռագրացուցակները:

²⁹ *Zabardast Khan*, The Faras-nama, Edited in the Original Persian with English notes by D. C. Phillott, Calcutta, 1911.

Վերը հիշված ձիագիտարաններում գործնական նկատառումներով նկարագրվում են ձիերի տեսակները, նրանց կազմվածքից ու գույներից ճանաչելու, խնամելու եղանակները, հիվանդություններն ու բուժման միջոցները, երբեմն էլ՝ ձիավարության որոշ ձևեր:

Ձիագիտությունը հայ մատենագրության մեջ.—Հայ հեղինակների ինքնուրույն ձիագիտական երկեր մեր մատենագրությանը հայտնի չեն, բայց պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի հարուստ արտավայրերում սփռված տասնյակ հազարների հասնող ձիերը խնամվել ու բուժվել են գործնական գիտելիքներ ունեցող ձիապանների ու ձիաբույժների միջոցով:

Հայ մատենագրության մեջ ձիագիտության վերաբերյալ պահպանված երկերն ու մի քանի փոքր բնագրերը ժամանակագրական կարգով հետևյալներն են.

1. «Վասն ձիոց ազգաց և ցեղից մատակաց, յովտակաց և բուռակաց, խրատք և բժշկութիւնք».—Սա 10-րդ դարի հունական «Գեոպոնիկայի» 16-րդ գիրքն է, որ հայերեն «Գիրք վաստակոցի» ՄՂԳ-3Ժ (294—310) գլուխներէ է ընդգրկում: «Այս (իմա՝ 16-րդ) գրքի տեղեկությունները ձիերի խնամքի, նրանց բուժման, ավանակների ու ուղտերի վերաբերյալ,—գրում է «Գեոպոնիկայի» ռուսերեն գիտական թարգմանությունը (1960 թ.) իրականացնող Ե. Լիպշիցը,—բիշ ընդհանրություններ չունեն հին հեղինակների «Հիպպիատրիկաների» ու «Կինեզեատրիկոնների» հետ: Համեմատել նաև հռոմեական գյուղատնտեսներ Վարրոնի (2-րդ դ.), Կուլումելլայի (6-րդ դ.), Պալլագիոսի (4-րդ դ.), ինչպես նաև Պլինիոսի (8-րդ դ.) մոտ եղած տեղեկությունների հետ»³⁰:

Հայերեն «Գիրք վաստակոցը», որ թարգմանված է «Գեոպոնիկայի» արաբական տարբերակից և հիմնականում արտացոլում է հունական բնագրի բովանդակությունը, իր 294—310-րդ գլուխներում (գլուխ) մոտավոր ճշտությամբ պահպանել է նաև «Գեոպոնիկայի» 16-րդ գրքի գլուխների հերթական կարգը. հայկական բնագրում, ձևագրից թերթեր ընկած լինելու հետևանքով, պակասում են միայն վերջինիս 16—22 գլուխները³¹: Բովանդակության որոշ

³⁰ Геопономики, стр. 345—346.

³¹ Տե՛ս «Գիրք վաստակոց», Թարգմանութիւն նախնեաց արաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877, էջ 209 տողատակի ծանոթագրությունը:

խոտորումները հավանաբար գալիս են արաբական թարգմանությունից և կամ հայ թարգմանչի միջամտություներից:

«Գիրք վաստակոցի» ձեռագրության և ձեռագրության հարցերին նվիրված գլուխները հետևյալներն են (ըստ որում ՄՂԴ գլխի վերնագիրը «Գեոպոնիկայի» 16-րդ գրքի ընդհանուր վերնագիրն է).

Դուռն ՄՂԴ. Վասն ձիոց ազգաց և ցեղից մատակաց, յովտակաց և բուռակաց, խրատք և բժշկութիւնք:

Դուռն ՄՂԵ. Յաղագս գունոց:

Դուռն ՄՂԶ. Վասն յովտակաց և վաղցընելոյ:

Դուռն ՄՂԷ. Վասն վաղցընելոյն:

Դուռն ՄՂԸ. Վասն սնուցանելոյ զբուռակն, խրատ:

Դուռն ՄՂԹ. Վասն իշոյ ջորի ծնուցանելոյ, խրատք:

Դուռն Յ. Վասն դեղերոյ և ցաւոց, որ ընծայի ի գրաստ:

Դուռն ՅԱ. Յաղագս տաքութեան գրաստու:

Դուռն ՅԲ. Յաղագս աչացն թէ ցաւի կամ սպիտակի:

Դուռն ՅԳ. Յաղագս ջղերոյն թէ ցաւի կամ ուռննայ:

Դուռն ՅԴ. Վասն խոցտուկի:

Դուռն ՅԵ. Յաղագս թորացաւի:

Դուռն ՅԶ. Վասն այն ցաւերուն, որ չիինին յերեւան:

Դուռն ՅԷ. Յաղագս գողարգելի:

Դուռն ՅԸ. Յաղագս արին գողելոյ ձիոյ:

Դուռն ՅԹ. Վասն ձիոյ, որ ողն տեղի:

Ղ. Ալիշանը, որ 1877 թ. իրականացրել է «Գիրք վաստակոցի» հրատարակությունը, հայերեն թարգմանության ժամանակը դնում է 13-րդ դարից ոչ ուշ՝ «Վաղագոյն բան թէ անագան»³², Ալիշանի կարծիքն ընդունելի է եղել բոլոր այն հեղինակների համար, որոնք այս կամ այն առիթով անդրադարձել են «Գիրք վաստակոցին», միայն բանասեր Կ. Բրոքեմանն է, որ 1896 թ. «Byzantinische Zeitschrift» հանդեսում (հ. 6, էջ 385—409) ինչ-ինչ փաստերից ելնելով՝ «Գիրք վաստակոցի» թարգմանության վայրը համարում է Լեհաստանը, իսկ ժամանակը՝ ուշ միջնադար: Բրոքեմանի փաստարկները հիմնավորապես մերժված են 1900 թ.

32 Անդ. էջ ԺԵ:

«Բազմավեպում» տպագրված Ս. Սարյանի հոդվածում³³, Բանասեր Գ. Անդրիկյանը թարգմանության ժամանակը դնում է «ԺԲ դարուն մեջ և ապահովապես 1160 թվականին վերջ»³⁴, իսկ թարգմանիչ համարում է Մխիթար Հերացուն։ Անդրիկյանը իր եզրակացությունը բխեցնում է «Ջերմանց մխիթարութեան» և «Գիրք վաստակոցի» մեջ առկա մի քանի բառերի ընդհանրությունից. այսպես՝ Մխիթար Հերացին մի անգամ գործածել է դուռն «գլուխ» իմաստով, այն զեպրում, երբ «Գիրք վաստակոցը» գրքի բոլոր բաժանումները «գուռն» է անվանում, Հերացին գործածում է հովուի բիր խոտի անունը, «Գիրք վաստակոցը» նույնպես հաճախ հիշատակում է այդ խոտը, Հերացին ունի հոռոմ ձեք, նույնը նաև «Գիրք վաստակոցը», Հերացին գործածում է տաճու («ընտանի»), նույնը նաև «Գիրք վաստակոցը» և նման մի երկու այլ զուգահեռներ ևս։

Հավանաբար այսպիսի այլ ընդհանրություններ կարելի է գտնել Մխիթարի, ինչպես նաև 13-րդ դարի այլ հեղինակների գործերում, բայց սրանք թույլ փաստարկներ են որևէ հուշարձանի ժամանակը ճշտելու համար։ Մինչդեռ «Գիրք վաստակոցի» և բնությունն առարկա «Բժշկարանի» բառապաշարների մեջ եղած բազմաթիվ ընդհանրությունները (տե՛ս բառարան) գալիս են հաստատելու, որ այս երկու երկերի թարգմանությունները արտացոլում են համարյա նույն ժամանակաշրջանի լեզվական իրողությունները, և ճիշտ է եղել Ղ. Ալիշանը «Գիրք վաստակոցի» թարգմանության ժամանակը դնելով ոչ ուշ քան 13-րդ դարը։

2. «Վասն ձիոյ պայթարնման»—1263 թ. Հեթում Ա.-ի հրամանով Ստեփանոս սարկավադի կողմից թարգմանված ձիադարմանական երկն է, որ մեզ չի հասել (տե՛ս էջ 22)։

Պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանն իր «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» ուսանքին աշխատության մեջ միջնադարյան հայկական ձիարուժարանները թվարկելիս հիշատակում է նաև արաբերենից հայերեն թարգմանված մի երկ, որի հեղինակն իբր Իբն ալ-Բնիտարն է³⁵։ Վերջինս հայտնի միջատաբան է եղել. սակայն

33 Տե՛ս Ս. Սարյան, Կ. Պոռթկմանը և «Գիրք վաստակոց»-ի հայերեն թարգմանությունը։ «Բազմավեպ», 1900, էջ 4—7, 52—58։

34 Տե՛ս Գ. Անդրիկյան, Վաստակոց գրքին թարգմանիչը, «Բազմավեպ», 1906, էջ 439։

35 Տե՛ս Լ. Ա. Оганесян, История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней, ч. II, Ереван, 1946, стр. 171.

նրա վերաբերյալ եղած հանրահայտ գրականության մեջ նման որևէ աշխատություն չի հիշատակված: Այստեղ պրոֆ. Հովհաննիսյանն ինչ-որ բան շփոթել է. թերևս նրան թյուրիմացության մեջ է գցել այս երկի վերնագիրը՝ «Վասն ձիոյ պայրաւման». պայրաւ (պայտաւ) կամ բեյտաւ արաբերեն հասարակ անուն է և նշանակում է «անասնաբույժ»:

3. «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ».—1296—98 թթ. Սմբատ Գ-ի հրամանով բժիշկ Ֆարաջի կազմած, մեր քննության առարկա ձիաբուժական ձեռնարկն է. (մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս էջ 31—32):

4. «Ի գրաստու բժշկարանէն փոխած».—Ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանում, 5 էջից բաղկացած պակասավոր մի բնագիր է (ունի Ա.-ԺԹ, ԻԹ-Լ գլուխները). հրապարակված է 1867 թ. «Բազմավեպում»: Հրատարակիչը՝ Հ. Հ. Թ., այս կապակցությամբ գրում է. «Թերևս ուրիշ մշակյալ լեզուներն շատ վար շմնար մեր լեզուն ալ բուսաբանության, կենդանաբանության, մարդակազմության և մանավանդ բժշկության բառերու կողմանն, որոնք հարյուրով, հազարով կը գտնվին միայն բժշկարաններուն մեջ... կիսակատար ծանոթությամբ զոր ունինք լեզուներնու բովանդակ հարստությանը՝ շատ անգամ իզուր կը հոգնինք նորանոր բառեր ստեղծելու (որոնց ստեպ կը պակսի ալ արվեստը և վայելչությունը), մինչդեռ նախնիք արդեն մեզմե առաջ անվանած և բացատրած են զանոնք, ոչ եթե մեկ, այլ երբեմն նաև երկու երեք զանազան բառերով»³⁵ա: Հ. Հ. Թ. հիմք ընդունելով բնագրի մեջ առկա մի քանի ֆրանսերեն բառերը (որոնք արդյունք են խաչակրաց արշավանքների հետևանքով հայերի ու լատինների սերտ շփումների), ենթադրում է, թե այն «գաղիերենն է թարգմանուած է», մինչդեռ սրա առաջին իսկ համեմատությունը բժիշկ Ֆարաջի «Բժշկարանի» հետ ցույց է տալիս, որ այն վերջինիս մի քանի հատվածների խիստ համառոտությունն է³⁶. այստեղ պահպանված

³⁵ա «Բազմավեպ», 1867, էջ 354:

³⁶ Պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանն իր «Բժշկության պատմությունը Հայաստանում» աշխատության մեջ, ձեռքի տակ շունենալով Ֆարաջի կազմած «Բժշկարանը» և միայն օգտվելով Հր. Աճառյանի նկարագրությունից, այս երկու բնագրերը տարբեր աշխատանքներ է համարել. տե՛ս Մ. Ա. Оганесян, История медицины

են թե՛ կիլիկյան միջին հայերենին բնորոշ հատկանիշները, և թե՛ արաբական փոխառությունները: Հետևյալ զուգադրությունն իսկ ցույց է տալիս երկու բնագրերի ընդհանրությունը:

Բժշկարան ձիոյ...

Ի գրաստուն բժշկարանէն

Մ. Յաղագս ցաւուն, որ կոշի
համբ

Բ. Յաղագս ֆընտուի

514-80
Նշանքն այս է. որ է ֆըն-
տու, հեղալ գրաստն խիստ, և
լարի պինչքն, ու թուլնայ
զուխն և ամէն զաւղածքն և
փայտնայ ոտվին, և կտրի ի կե-
րոյ, և ի սկիզբն այս ցաւու՝ ինչ-
վի յերեք աւրն, լինի շունչն
տաք, և հետ երեք աւուրն պաղ
լինի շունչն ու այլլընդի, ու
խփի աշվին, ու խիստ դժար
շարժի զամէն զաւղածքն, ու
տքալով գողէ, և շկարէ քայլ
փոխել քանձ խիստ դժար, և
երբ ընկնի՝ դժար ելնէ յոտն, ու
լինի, որ քրտնի անդմունքն:

Դեղ զայլցաւու, եր ուժով
լինի.

Առ բողկի հունդ ճանկ մի,
լեւէ ու մաղէ, ու դիր զինք ի
պտուկ մի, ու լից ի վրայ նա-
րընջի ծաղկի ջուր՝ նուկի երեք,
ու եփէ զինք քաջ, ու առ ի
վայր, որ եղկնայ, ու լից ի յիւ-
մէ բաժին մի ընդ փողքն ի
վայր, ու բաժին մի դիր հոռոմ

Գրաստ որ ֆընտու լինի՝ հեալ
խիստ և լարի պինչքն, թուլ-
նայ զուխն և ամէն զօղված-
քն, փայտնայ ոտվին, կտրի ի
կերոյ և ի սկիզբն մինչև յերեք
օրն շունչն տաք լինի և ապա
պաղէ շունչն և այլլընդի, աշվին
խփի և դժար շարժի ամէն զօղ-
վածքն, և տքալով գողէ և
դժար քայլ փոխէ, և թէ ընկնի
դժար ելնէ ի յոտն. և լինի որ
քրտնէ անդմունքն:

Բժշկութիւնն է այս ցաւուս..

в Армении с древнейших времен до наших дней, ч. II, Ереван, 1946,
стр. 171—174.

դեղ և առ ի երակ ու հան յա-
րենէն աղէկ մի, և ապա կապէ
զերկնին ամուր քթեթով, ու առ
քացախ և ջրխոնէ ջրով և շող-
ցոյ, և լից ի վրայ այլ մարմ-
նոյն. և լինի ջրին շակրն
լիտր ինն, և քացիսին լիտր ու
կէս, ու լից ի վրա ուսացն, որ իջ-
նի հետ ի հետ ի վրայ բազկացն,
ու շորս ար դարի մի տար գրաս-
տուն, որ ուտէ, ու հետ շորս ա-
ւուրն կանգնեցոյ զինք երեք ար
ի գնացք ջուր, որ թաղվի ոտքն
ինչվի բովքն ի ջուրն ու շէ
պարտ կանգնեցնել քանձ երեք
արն այլ աւելի ի ջուրն: Եւ յա-
մէն ար տարպա մի հան զինք
ի ջրէն ու ածնէ զինք անպակ
գինով ու հոռոմ ձիթով աղէկ
շատ, ու մարձէ գէպ ի վայր:
Երբ տեսնուս, որ ոտվին աղէկ-
նա ու թուլնայ ու քայլէ աղէկ,
դու զինք մտոյ այլ վայր ի
ջուրն ու հան այլ վայր, ու ած-
նէ ու անցմնեցոյ:

Երակն(°), և շորս օր շուտեցնել
գարի, չևտ շորս աւուրն կանգ-
նեցնել զինք երեք օր ի գնացք
ջուր, որ թաղվի ինչվի բովքն ի
ջուրն, ու յամէն օր տարպա մի
հանն ի ջրէն և օծնեն ամպակ
գինով և հոռոմ ձիթով աղէկ,
ու մարձեն գէպ ի վայր. եբ
ոտվին կակղնա ու լանա որ
աղէկ քայլէ՝ նա անցմնեցնեն
ու արձեն:

(«Բաղամվեպ», 1867,
էջ 355)

Հիմք օրինակում Մ զլուսը գեռես շարունակվում է և հիշված
հիվանդության համար երեք այլ բուժումներ է առաջարկվում,
մինչդեռ համառոտ օրինակի Բ զլուսը այս բնագրով իսկ ավարտ-
վում է:

Համառոտ տարբերակի զլուսներին համեմատությունը Ֆարա-
ջի «Բժշկարանի» հետ հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

Ա. Յաղագս կաղնալոյ	=	«Բժշկարան» զլս. Խէ
Բ. Յաղագս ֆընտուի	=	» զլս. Մ
Գ. Յաղագս քամոյ և ուռեցի, որ չկարէ թրքել և գողել	=	«Բժշկարան» զլս. ՄԱ

Դ. Յաղագս թթի, որ լինի ի գրաստուն տողն կամ ի ձուքն =

«Բժշկարան» գլխ. Կ

Ե. Յաղագս կուլնջի = » գլխ. ԿԴ

Զ. Յաղագս քաժպարի = » գլխ. ԿԸ

Է. Յաղագս մկնատմերոյ ' = » գլխ. Զ

Ը. Յաղագս ըռամատիսի = » գլխ. ԶԲ

Թ. Յաղագս Ֆարսնի = » գլխ. ԶԳ

Ժ. Յաղագս գայլցաւի = » գլխ. ԶԴ

ԻԹ. Յաղագս սրօսի = » չիք

Լ. Յաղագս նշանաց ճանաչելոյ զլաւ գրաստն ու զվատթարն =
«Բժշկարան» գլխ. Բ

5. Բժիշկ Ֆարաջի «Բժշկարանի» մի երկրորդ ընդօրինակութիւն կամ խմբագրութիւն պիտի լինի հաւանաբար այն օրինակը, որ հիմք է հանդիսացել վրացերեն թարգմանութեան համար:

«Բժշկարանի» վրացերեն թարգմանութիւնը կատարվել է 1788 թ. վրաց Գեորգի Հերակլյան արքայազնի պատվերով: Թարգմանութիւնը իրականացրել են Հովհան Օսեսձե և հայազգի Տեր-Պետրոս քահանաները՝ Փիլիպոս Ղայթմաղյանի և նրա որդի Տեր-Սամվելի մասնակցութեամբ³⁷:

Պ. Մուրադյանը իր վերոհիշյալ հոգովածում նշել է, որ հայերեն բնագրի հիշատակարանը որոշ կրճատումներով ու աղավաղումներով փոխանցվել է վրացերենին. այսպես՝ գրչութեան վայրը՝ Լիսը, փոխարինված է Սեբաստիայով, ժամանակը 1296—98 թվականների փոխարեն 953 թվական (1504 թ.): Կարծում ենք, որ այս տվյալները աղավաղման արդյունք չեն կարող լինել. դրանք, ամենայն հավանականութեամբ, բխել են հայերեն հիմք բնագրից և իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ գոյութիւն է ունեցել Ֆարաջի «Բժշկարանի» մի երկրորդ ընդօրինակութիւն կամ խմբագրութիւն, որ գրչագրվել է Սեբաստիայում 1504 թվականին:

Այս ենթադրութիւնը ավելի հիմնավորվում է, երբ համեմատում ենք մեր բնագիրը վրացերենի հետ³⁸: Վերջինս երկու

37 Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1968, հուլիսի 24, № 171 և լ. Մելիք-սեր-բեկ, Հայերը վրաց գրականութեան մեջ, «Գեղարվեստ», 1921, № 7, էջ 48:

38 Հայերեն բնագիրը վրացերենի հետ համեմատել ենք երիտասարդ վրացագետ Պ. Չորանյանի սիրահոծար օժանդակութեամբ:

մեծ բաժնից է բաղկացած, առաջին բաժինը ունի 56 գլուխ, իսկ երկրորդը՝ 224³⁹, այն դեպքում, երբ մեր հայերեն տարբերակը մի ամբողջություն է՝ 182 գլխից բաղկացած: Հիմնականում գլուխների բովանդակությունը ձիշտ է թարգմանված, միայն թարգմանչին անհասկանալի արաբական տերմինների տեղերը բաց են թողնված՝ հավանաբար հետազայում լրացնելու նպատակով:

6. «Բժշկարան վասն ձիու և ջորոյ և կամ իշու, որ խոսքով արբա զգրել ետ».—մի փոքրածավալ բնագիր է, որ գրված է 1696 թ. վանա Հոգոց վանքում Ղազար Ամթեցու ձեռքով, պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում (ձեռագիր № 459, էջ 104բ—114բ)⁴⁰: Այս բնագրից փոքրիկ նմուշներ հրապարակված են պրոֆ. Ավ. Տեր-Պողոսյանի «Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում» աշխատության մեջ (Երևան, 1960, էջ 334):

Պրոֆ. Տեր-Պողոսյանը այս ձիաբուժարանի գրվելու ժամանակի մասին հետևյալ մտորումներն է անում. «Մեր նախնիք,—գրում է նա,—բժշկական պրակտիկ խնդիրներով մեծ թափով զբաղվել են սկսել և ժողովրդական լեզվով գրել՝ հայկական Կիլիկիայում: Այս բժշկարանն էլ հավանորեն կիլիկյան շրջանի արդյունք պետք է նկատել, իսկ խոսքով թաղավորին օտար ազգի մեջ որոնել»: Այնուհետև անվանի կենսաբանը հավանական է համարում, որ հիշատակված խոսքովը կարող է VII դարի պարսից արբա խոսքով Պարվիզը լինել, իսկ բժշկարանի բնագիրը՝ պարսկերեն, որ հետագա դարերում հավանաբար թարգմանվել է արաբերեն և ապա դրանից փոխադրվել հայերենի⁴¹:

Պրոֆ. Տեր-Պողոսյանը, ցավոք, իր ենթադրությունները լեզ-

39 Վրաց ձեռագրի առաջին նկարագրող Բազալշվիլիի («Описание рукописей», էջ 693) ուշադրությունից զրիպել է առաջին հատվածը, ուստի և ձեռագրի նկարագրության վերջում գլուխների բանակը 224 է նշել: Ձեռագրի նկարագրությունը սիրահոժար մեզ է տրամադրել լենինգրադաբնակ զոկ. Կ. Յուզբաշյանը:

40 Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Յուզյակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եղանյան, Ա. Զեթյունյան, ֆ. Անթարյան, Երևան, 1965, էջ 324:

41 Ավ. Տեր-Պողոսյան, Բիոլոգիական մտքի զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1969, էջ 335:

վական փաստերով շի հիմնավորում: Իրականում այս ձիաբուժա-
րանի լեզուն, առաջին իսկ հայացքից, ենթադրել է տալիս ավելի
ուշ ժամանակներ. այստեղ շատ սակավ են արաբական բժշկական
փոխառյալ տերմինները, մի երևույթ, որ այնքան բնորոշ է կիլիկ-
յան գիտական աշխատասիրություններին, և ավելի շատ են թուրքե-
րեն փոխառությունները. ձեռնարկի լեզուն պարզ է և չունի կի-
լիկյան միջին հայերենի առանձնահատկությունները:

Որոշակի տվյալներ չունենալով ձիաբուժական այս երկի հե-
ղինակի կամ հիմք-բնագրի մասին, ելնելով միայն լեզվա-ոճա-
կան տվյալներից, կարելի է հավանական համարել, որ այն ինք-
նուրույն գործ լինի. թերևս ձեռնագիր գործնական նպատակներով
կազմել է ինչ-որ ձիաբույժ: Չի բացառվում, որ կազմողը կարող
էր ձեռքի տակ ունենալ նաև այլալեզու ձիագիտարաններ, որոն-
ցից և մեկը կրել է խոսքով արքայի (") անունը:

Ձիաբուժական այս փոքր երկը Ֆարաջի «Բժշկարանի» հետ
առնչվում է հիմնականում առանձին տերմինների ընդհանրու-
թյամբ, որոշ հիվանդությունների նկարագրության մասնակի
նմանությամբ, որ կարող է արդյունք լինել տվյալ հիվանդության
հանրահայտ ախտանիշների նկարագրության. այսպես օրինակ.

Բժշկարան ձիոյ

Բժշկարան վասն ձիոյ և ջորոյ

ՀԲ. Յաղագս ուսմատիսի

Վասն ու ուսմատիս լինի

Նշանքն այս է. իջնի ընդ
քիթն ջորն ու շինի հոտած և
փաթայ և արցվէ աշին:

Այս է նշանն. զականջսն
թափթիէ և յերակ ջոր երթա
ի քնթէն:

Բժշկութիւնն այս է...

7. «Յաղագս ձիոյ մարազի (իմա՝ հիվանդության) և ուռեց-
քի».—Մեկ թերթանոց բնագիր է, պահպանված Մաշտոցյան Մա-
տենադարանի № 550 բժշկական ձեռագրում (էջ 18—19), գրված է
ԺԸ դարում (1710-ից հետո), գրչության վայրը անհայտ է: Շատ
համառոտակի տրված են ձիերի մի քանի հիվանդությունների
բուժման եղանակները⁴²:

⁴² Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 346:

Բնագիրը բաղկացած է հետևյալ 5 հատվածներից.

1. Վասն ձիոյ սօլուղանի:
2. Յաղագս ձիոյ ույսուղի, որ է բոս:
3. Յաղագս ձիոյ սօլուղանի:
4. Յաղագս ձիոյ բզրղանի և սիրաջի դեղ:
5. Յաղագս ձիոյ հազի և սօլուղանի:

«Բժշկարան ձիոյ և առնասարակ գրաստնոյ» ձեռնարկը.—
Հայ մշակույթի պատմության համար կարևոր ժամանակաշրջան է
13-րդ դարը, երբ գրականության ու արվեստի ծաղկմանը համըն-
թաց վերելք են ապրում նաև գործնական գիտությունները: Բա-
վական է հիշել, որ միայն 1263 թ., ինչպես տեղեկանում ենք
Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող «Գիրք արուեստի քի-
միական» խորագիրը կրող հայերեն մի ձեռագրում՝ պահվող հի-
շատակագրություններից⁴³, Հայոց Հեթում Ա թագավորի հանձնա-
րարությանը հայերեն են թարգմանվել պողպատածուլության,
ձիադարմանության, թրագործության և աստղագիտության վերա-
բերյալ գրքեր, որոնք, զժբախտաբար, մեզ չեն հասել. «Եւ այս
խրատանիս,—ասված է քիմիաբանության այդ ձեռագրում,— այլ ի
հետ պողպատ շինելուն և մուխ տալուն էր գրած ի նոյն իմաստա-
սիրացն պարսից զոր թարգմանեց Հեթում թագաւորն հայոց յոր-
ժամ զնաց ԺԼՌ (18.000) հեծելով ի վերայ թշնամոյն սուլտանին
և կոտորեաց և սպառեաց զամենեանսն և զնաց մեծաւ պատվով
ի Պաղտատ առ Նսոր խալիֆայն և մեծ պարգևօք դարձաւ: Եւ
իմաստասէր ոմն սարկաւագ Ստեփանոս անուն գտեալ առ կայ-
սրն, որ այնչափ ազգ ազգի գիր և լեզու ունեալ՝ նման առաջի
փիլիսոփայիցն և ոչ կայր գիր որ առ նմայ ոչ գտանէր. և նա սի-
րեցեալ եղև ի հայոց թագաւորէն վասն հօր գիտութեան և խըն-
դրեաց յարքայէն և ետ թարգմանիլ երեք գիրս Վասն ձիոյ պայ-
թարնման և Վասն թրի շինելոյ և Վասն արեգական և լուսնի ար-
վեստին և բերեալ ի հայոց աշխարհ»⁴⁴:

⁴³ *Sh'v Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale par F. Macler, Paris, 1908, p. 130 (MS 248).*

⁴⁴ «Բաղմավեպ», 1867, էջ 354: Գ. Զարպիսեան, Հայկական թարգմա-
նությունն նախնեաց, էջ 558: Տաթ. Վահրամ Հ. Թորգոմյան, Հայ բժշկական
ձեռագիրք ս. Ղազարու վանքին, «Բաղմավեպ», 1924, էջ 387—388:

Գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող երկերի ստեղծումը Կիլիկյան թագավորության մեջ պատահական չէր. հայկական պետականությունը ամրապնդվել էր երկրում, ընդարձակվել էին նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերը հարևան ու հեռավոր շատ պետությունների ցւ իշխանությունների հետ, ժողովուրդն ապրում էր համեմատաբար ավելի խաղաղ պայմաններում: Երկրի քաղաքական ու ռազմական հզորությունն ամրապնդելու, ուժեղացող արտաքին վտանգին դիմագրավելու համար հայ իշխանավորները պետք է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնեին երկրի տնտեսությանը, մասնավորաբար գյուղատնտեսության զարգացմանը, արտաքին ու ներքին առևտրի ծավալմանը:

Քննության առարկա «Բժշկարանը», ինչպես ասվեց վերը, Սմբատ Գ թագավորի (1296—1298) հրամանով, Գրիգորիս կաթողիկոսի օրոք, կազմել է Ֆարաջ անունով մի ասորի բժիշկ՝ հայազգի Ռորոս քահանայի օժանդակությամբ: Վերջինս էլ եղել է ձեռագրի զրիչը:

«Բժշկարանի» ձեռագրի հիշատակարանում բժիշկ Ֆարաջը պատմում է, որ այդ ձեռնարկը «թարգմանել» է «ի յարապ գրէ ի հայ բառ»:

Հայ բժշկության պատմության լավագույն գիտակ պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ միջնադարում բժշկական գրականության մեջ թարգմանություն ասելով ավելի հաճախ հասկանում էին օտար աղբյուրների օգտագործումով կազմված աշխատանք⁴⁵: Այս առումով և պիտի ընկալել Ֆարաջի «թարգմանեցի» նշումը:

Հայերեն սույն ձիամատյանի համեմատությունը մեզ մատչելի արարելուն ու պարսկերեն ձիագիտական մի քանի ձեռնարկների հետ⁴⁶ ցույց է տալիս նրանց կառուցվածքի ու բովանդակության որոշ ընդհանրություն, բայց կան և բացահայտ տարբերություններ ու հեղինակային միջամտություններ, մի հանգամանք, որ խորհել է տալիս, թե բժիշկ Ֆարաջը, թերևս հետեւելով արաբական ձիամատյաններին, որոնք «ասացեալ են» «ի բազում իմաստասիրաց՝ Ըրնայ և Ապի Ուսուֆին և Ըռայշիտայ և այլ բազում հնդկաց և Պաղտրտայ իմաստասիրացն»¹ և դրանց երկերի նմա-

45 Տե՛ս Մ. Ա. Օգанесян, նշվ. աշխ., էջ 173:

46 Տե՛ս սույն գրքի էջ 10—13:

նությամբ, բայց ոչ այդ ձեռնարկների բարդությամբ ու մանրամասնությամբ, կազմել է պարզ ու համառոտ շարադրված իր ձեռնատյանը⁴⁷:

Հիրավի, պետք է ընդգծել նմանատիպ արաբերեն և պարսկերեն միջնադարյան երկերի շարադրանքի բարդությունը և շափազանց մանրամասն բնույթը, մասնավորաբար ձիերի դրական և բացասական հատկությունների ճանաչման համար նրանց գույներին և անորոսալի երանգներին տրվող մեծ նշանակությունը, որով խճողվում է շարադրանքը, դժվարանում նյութի ընկալումը, այնինչ ձիերի հիվանդությունների ու բուժման եղանակների նկարագրությունը համեմատաբար ավելի փոքր տեղ է զբաղում: Ի հավելումն սրա, պետք է ասել, որ պարսկական ձեռնատյաններում, գույնի նկատմամբ սնոտի նախապաշարումից զրդված, տասնյակ էջեր նվիրվում են Մոհամեդ մարգարիի և նրա հետնորդների կյանքի դրվագներին՝ շեշտելով պատերազմների ժամանակ տարբեր գույների նժույգների վրա նրանց նստած լինելու «բախտորոշ» նշանակությունը: Մեր հուշարձանում բժիշկ Ֆարաջը ձիերի գույների և երանգների նկարագրությանը փոքր տեղ է հատկացրել և, ընդհակառակը, լայնորեն լուսաբանել է ձիերի խնամքին, հիվանդություններին և բուժմանը վերաբերող հարցերը:

Բժիշկ Ֆարաջի «Բժշկարանի»՝ ինքնուրույն երկ լինելու փաստարկ պետք է դիտել նաև առաջին գլուխը, որը փոքրիկ առաջաբանի բնույթ ունի, շարադրված է քրիստոնյա մարդու աշխարհատեսությամբ, ավելին՝ այն կրում է հայերեն լեզվամտածողության որոշակի հետք. ձի բառը մեկնաբանված է ժողովրդական ստուգաբանությամբ, այն է՝ «ձիգ ընթացող և արագ արշաւող». ձիերի խարանանշանների (դաղերի) մեջ կան նաև հայկական տառաձևեր, «տլսմների» հատվածում բերված է հայերեն տառանիշերով մի թալիսման: Բժիշկ Ֆարաջը, որ, ինչպես ինքն է գրում, բազում տարիներ «ի մեծն Պաղտատ», հմտացել և վարժվել էր բժշկության մեջ, հաճախ իր փորձի մասին ակնարկներ է անում՝

47 Հավանաբար պրոֆ. Աճառյանն այս հանգամանքը նկատի ունենալով է, որ «Բժշկարանի» ձեռագրի նկարագրության մեջ բժիշկ Ֆարաջին և Թորոս Բահանյանին համարել է «գրքիս հեղինակներ». տոմս Ա. Աճառյան, Ցուցակ ձեռագրաց Թավրիզի, էջ 137:

հաստատելով այս կամ այն բուժման դրական արդյունքը կամ առաջարկելով մի այլ բուժում⁴⁸:

Բժիշկ Ֆարաջի ինքնության մասին առայժմ ոչինչ հայտնի չէ: Պրոֆ. Լ. Հովհաննիսյանն իր «Հայ բժշկության պատմության» մեջ գրում է. «Քննարկվող ժամանակաշրջանի քիչ թե շատ հայտնի արաբ բժիշկների մեջ մենք չենք կարողացել տեղեկություններ գտնել Ֆարաջ անունով բժշկի կամ անասնաբույժի վերաբերյալ»⁴⁹:

«Բժշկարանը» բաղկացած է 182 գլուխներից. ինչպես ասվեց, Ա գլուխը փոքր առաջաբանի բնույթ ունի, Բ-Դ գլուխները նվիրված են ձիաճանաչությանը, ԺԱ-ԺԵ գլուխները՝ ձիերի հիվանդությանն ու ծննդաբերությանը, ԺԶ-ԻԱ գլուխները՝ գույներին, նշաններին ու մազաուորքներին (ձիան մարմնի վրա ուորածև աճած մազերի դասավորությանը), ԻԲ-ԼԱ գլուխները՝ խնամքին, ԼԲ-ԽԷ գլուխները՝ մարմնի տարբեր մասերի արատներին, ԽԸ և ԼԸ—ՃԾԲ գլուխներն ամբողջությամբ վերաբերում են ձիերի այլևայլ հիվանդություններին ու դրանց բուժմանը:

Նրկի՝ վերը բերված խորագիրը, պետք է ասել, ճշտորեն չի արտացոլում բովանդակությունը, որն իրականում վերաբերում է ձիագիտության և ձիաբուժության հարցերին: Խնդիրն այն է, որ միջին դարերում, ինչպես հաստատում են մասնագետները⁵⁰, արաբական գիտության մեջ և, դրա հետևողականությամբ, սույն մատյանում, ձիագիտությունը (hippology) տարբերակված չէ անասնաբուժությունից (veterinary): Սրանով իսկ պիտի բացատրել, որ պրոֆ. Աճառյանը այս երկը վերնագրել է ընդհանրապես «Անասնաբուժություն»⁵¹:

Բժիշկ Ֆարաջն իր առջև դրված խնդիրն ի կատար է ածել մասնագետի ամենայն բարեխղճությամբ. ինչպես Մխիթար Հեռա-

48 Տե՛ս բնագրի էջ 78 «Եւ շատ ենք այս կերպովս զրաստընի զորդել և հանել ի հարունթենէ», էջ 84 «Եւ ես, որ զգիրքս փոխեցի, ասեմ, զայն ֆառայիս զենելն ի վրայ Պաղտտայ աշխարհուցն է ասցել և ի Շամրին տանն, նաև ի Մըսրայ, այլ ի մեր աշխարհս, որ անուանել կոչի կիլիկէ. նա զգրաստն ի ֆառայ զենն ի սպկիկ և յաղէկ ախոռ և ինք մէն», էջ 87 «Եւ եր յերկրէ (իմա՛ երկարէ) առվոյտին տալն ու լինի դահ, նայ առ իս այդ լաւ է», նաև էջեր 102, 103, 129:

49 Л. А. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 173:

50 Տե՛ս The Encyclopaedia of Islam, vol. II, 1965, p. 786.

51 Տե՛ս Հր. Աճառյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, էջ 137:

ցին, նա ևս վկայակոչում է իր աղբյուրները՝ հանվան հիշատակելով դրանց հեղինակներին թե՛ հիշատակարանում և թե՛ բնագրում, անգամ մատչանի սկզբում դրել է հնդիկ Ճնա իմաստունի գծանկարը: Ձեռնարկը գյուրեմբունելի դարձնելու նպատակով Ֆարաջը վարպետությանը նկարել է նաև մի ձի՝ մարմնի յուրաքանչյուր անդամի մոտ գրելով նրա դրական և մերժելի հատկությունները. այս կապակցությամբ նա գրում է. «Այնոք, որ չէին գիտաւղբ և ճանաչողք զաղվածոց և կերպարանաց ձիոյ, մեք հանաք զձիոյն կերպն ու գրեցաք ի խէշ ամէն զաղվածի զիր որպիսութիւնն, զաղէկն և զսղեղծն» (տե՛ս ներդիր նկարը՝ էջ 58բ):

«Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ» երկի լեզուն, — լեզվական իր ատաղձով Ֆարաջի կազմած սույն «Բժշկարանը» համահունչ է 13-րդ դարի Կիլիկիայում ստեղծված այնպիսի հանրահայտ հուշարձանների հետ, ինչպիսիք են Սմբատ Գունդատարի «Դատաստանագիրքը», Ֆրանսերենից թարգմանված «Անսիղբ Անտիօքայ» օրենքների ժողովածուն, Գրիգորիսի «Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց» բժշկագիտական երկը և, մասնավորապէս, արաբերենից թարգմանված «Գիրք վաստակոց» գլուխատնտեսական ձեռնարկը:

Անասնաբուժության դարդացման ներկա ժամանակաշրջանում, երբ մեծ ուշադրություն է դարձվում անցյալի փորձին, միջնադարյան ու ժողովրդական բժշկությանը, անկասկած հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել նաև հայկական միջնադարյան բժշկական ձեռնարկները՝ լինեն դրանք թարգմանական թե՛ ինքնուրույն: Հայտնի է, որ մինչև ուշ միջնադար մարդկանց և անասունների բժշկությամբ կարող էր զբաղվել բժիշկ անունը իր վրա կրող յուրաքանչյուր անձնավորություն. թե՛ մարդաբուժության և թե՛ անասնաբուժության մեջ հիվանդությունների անունները և դեղամիջոցները գրեթե նույնն էին, միայն տարբեր էին դեղամիջոցների համաժամանակությունները:

Հրապարակվող «Բժշկարանը» տվյալ դեպքում արժեքավորվելով որպէս միջնադարյան Հայաստանի մշակութային մի կարևոր երեւոյթ, աշխատասիրողի կողմից քննարկվում է որպէս միջին հայերենի հուշարձան: Ինչպէս 12-րդ դարում հայ բժշկության մեծագույն ներկայացուցիչ Մխիթար Հերացին իր «Ջերմանց մխի-

Յարութիւնը» գրել է «գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի զիրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց», այնպես և հետագա՝ 13-րդ դարի գործնական նշանակութիւն ունեցող մի շարք երկեր (*«Գիրք վաստակոց»*, *«Քիմիաբանութիւն»* ևն), այդ իմում և Յարաջի «Բժշկարանը» շարագրված են ժողովրդին հասկանալի խոսակցական լեզվով: Սրանով պետք է բացատրել մեր բառարաններին անծանոթ բաղմամբիվ հայերէն բարդութիւնների (105 բառ) և օտար, հիմնականում արաբերէն և իրանական ծագում ունեցող, անգամ ֆրանսերէն մի քանի բառերի ու ձիագիտական տերմինների (146 բառ) առկայութիւնը «Բժշկարանում»:

Հայերէն բարդութիւններից կարելի է հիշատակել արօտկան «արօտավայր», բենոհաս, բէնցաւ, հովամուտ, մագրեհան «ճաքի բացվածք», նեղհիւր «սեղմել, ճնշել», պախրեցաւ, սմբակբեհան, քաշտեղ «ձիան փորքաշի հարած տեղը» և այլն. փոխառյալ արմատներով կաղմված հայերէն բառերից՝ արդապել «ծով», կորացնել», զանլնալ «թուլանալ, հիւանդանալ», նլել «չուով ծածկել», մագրալել «հղկել, փայլեցնել», յայալել «արատավորել», արաբերէն փոխառութիւններից՝ ահսաֆ «սպի», ալսամ «մեկ կամ երկու ոտքը սպիտակ ձի», առալայ «մկան», զիար «լանջապանի և ողնաշարի միջև գտնվող առասանը կամ թոկը», խարուսս «կոկված թուղթ» (հնում ունենք հունարենից փոխառյալ քարտէս ձևով), խուր «առվույտ», հատ «սահման», հարուն «կամակոր ձի», հարտ «թիկնոսկրի ցավ», մուտլայ «ոսկեզույն, ոսկեզօծ», միւր «ընդեղենների և հեղուկների չափ», յան «փղի ժանիք, փղոսկր», նասայ «նստատեղային շիղ», սամանդ «սև բաշով և պոչով ձի», տահին «քունջութի ձեթ», պարսկերէն փոխառութիւններից՝ զաոֆ «դեղին», ծնուր (պարսկ. զնուր) «արյուն ծծելու ապակե խողովակ», ռասխուտ «ծարիր», ռիլպ «ասպանդակ», սուսանի «կապտավուն», բիբբ «աչքի բիր» և այլն:

Առանձին դիպքերում մի քանի օտար բառերին ու տերմիններին զուգահեռ «Բժշկարանում» տրվում են զրանց հայերէն ձգարիտ թարգմանութիւնները կամ համարժեք տերմինները. այսպես՝

«Ընթիշարն, որ թարգմանի ցրքիլն ու մէկնիլն» (էջ 98).

«Յատասի, որ թարգմանի իր սպնախայտ» (իմա՝ ոսպնախայտ) (էջ 59).

«Նեքրաֆ, որ թարգմանի բէճցաւ» (էջ 101).

«Նուֆախ, որ թարգմանի փութք» (էջ 100).

«Շուռնախ, որ է քացպարն» (էջ 117).

«Յաղագս տառֆայի, որ է զարկը ի յաշըն» (էջ 149) և այլն:

Պետք է հավանական համարել, որ հայերեն բարդություններն ու փոխառյալ բառերի մի մասը, հատկապես իրանական ձևերը, վաղուց ի վեր գործածական են եղել խոսակցական լեզվում, սակայն չեն գրանցվել մեր մատենագրության մեջ:

Խոսակցական լեզվի արդյունք են նաև «Բժշկարանում» առկա մի քանի ժողովրդական ասույթներ, ինչպես, օրինակ՝

«Նա որ շատ ջանայ՝ նա շատ դիտենայ» (էջ 75).

«Զիկ(ք) լաւ էր բեղ, թէ մայրն զբեղ չէր բերել» (էջ 76).

«Աղվոր բաժնեւն՝ ի ձիոյն աժէ զաղվոր ի վրայ կենայն» (էջ 76).

«Բերդ ամուր է և զարկնաւն ըմբերիլի» (էջ 77).

«Թէ ձիաւոր ես՝ նա քո ձիովն ես» (էջ 77):

«Բժշկարանի» ձիավարժության հատվածում նկարագրված հետևյալ խաղը ժամանակի հայոց մարզական կյանքից մեղավանդված մի թանկարժեք բեկոր է և ազգագրական կարևոր նշանակություն ունի.

«Այր ոմն ձիաւոր... դրամ մի մէկ ոտին ներքև դներ և դրամ մի մէկայլին ի հեծելին, և խաղայր, և շատ մի ըլըմբնի (իմա՝ նիզակներ) կոտըրտէր և սլուհւրտէր (”), ու եբ տեսնուին նա հաւն կայր ի տեղին՝ դրամն անխախտ ներքև ոտինն» (էջ 77):

Ուշագործյան արժանի են «Բժշկարանում» հիշատակված ղեղաբույսերի անունները, որոնց քանակը հասնում է մի քանի տասնյակի: Հայտնի է, որ հայ միջնադարյան բժշկական գրականությունը X—XI դարերից արդեն օգտագործում էր «Բառք Գաղիանոսի բժշկապետի» բառարանը, իսկ մեր «Բժշկարանի» ստեղծման ժամանակներում՝ 13-րդ դարի վերջերին, ավելի ստույգ 1294 թ., արդեն մեր ձևագրերում ընդօրինակվում էր «Թարգմանութիւն անուանց դեղոց» վերնագրով ղեղաբանական-բժշկական բառարանը⁵²: Գուցե բժիշկ Ֆարաջն ու Թորոս քահանան այս և

⁵² Այս բառարանների մասին մանրամասն տե՛ս Խ. Հ. Մելիք-Փառաղանջյան, Համառոտ տեղեկություններ մեղ հասած հայ ամենահին բժշկական բառարանի մասին, «Աշխատություններ հայ բժշկության և բիոլոգիայի պատմության

նման այլ բառարաններ ունեցել են ձեռքի տակ և օգտվել են դրանցից, բայց և անհրաժեշտ է ասել, որ նրանց կազմած ձևամատյանում կան մի քանի զեղարույթների անուշներ, որոնք մեր բառարաններում չկան և մեր մատենագրության մեջ հանդիպում են առաջին անգամ. այդպիսիք են՝ գում, մօրմուր, սպունգուտ, ֆախտ և այլն:

«Բժշկարանում» պահպանված են ժամանակի Կիլիկյան Հայաստանում օգտագործվող շափ ու կշռի մի քանի անուշներ, որոնք հետաքրքիր են Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման տեսանկյունից. դրանք են՝ պաղտացի (=պաղտացի) կանգուն (էջ 68), որ, ինչպես ասված է «Բժշկարանում», հավասար է «Հայոց երկրին կանկնովն՝ դէդ երեք հարիւր կանկուն» (էջ 68), լիտր պաղտացի (=պաղտացի), որ հավասար է «հարիւր ու երեսուն դրամակէտ» (էջ 66), մփուփ (էջ 65), նուկի (էջ 103), կուտ (139), դրամ (114), րուր (104), դանգ (139):

Հետաքրքիր է նաև հուշարձանի ուղղագրությունը. թե՛ թարգմանիչը և թե՛ ընդօրինակող գրիչը, ուղղագրություն չդարձնելով ուղղագրությանը, հաճախ տալիս են գրության կրկնակ ձևեր, դրանով իսկ հնարավորություն տալով մերօրյա ուսումնասիրողին ավելի հստակ պատկերացնել ժամանակի հայերենի հնչյունական համակարգը:

Այս բոլորը և ձեռագրիս մեջ արտացոլված լեզվական բաղմամբիվ այլ երևույթներ հարստացնում են մեր գիտելիքները միջին հայերենի վերաբերյալ և հաստատում վաստակաշատ գիտնականի եզրակացությունը, որ հիրավի մեր առջև ունենք «նյութով և գրությամբ սլաղակաձև» մի հուշարձան:

սեկտորի», հ. 2. Երևան, 1949, էջ 67—74: Հ. Մ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (X—XV դդ.), Երևան, 1966, էջ 179—208: Խ. Մելիք-Փարսադանյան իր հոգվածում վերը հիշված երկու բառարանները նույնացրել է, մինչդեռ Հ. Ամալյանը, թեև ձեռքի տակ չի ունեցել «Գազիկ-Հեթումյան» բժշկարանի բառարանը և միայն օգտվել է Վ. Թորգոմյանի հոգվածից («Բազմավեպ», 1923), մանրամասն համեմատությունից եկել է այն հերթացություն, որ դրանք տարբեր բառարաններ են: Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում պահվող «Գազիկ-Հեթումյան» կոչվող ձեռագիր բժշկարանի բառարանի լուսանկարների օգտագործումով մենք ևս գտնում ենք, որ դրանք տարբեր բառարաններ են:

Միջին հայերենի իրողությունները համակողմանի քննված են անվանի հայագետներ Ա. Այտընյանի, Ղ. Հովնանյանի, Յ. Կարստի, Մ. Արեղյանի, Հր. Աճառյանի, Ս. Ղազարյանի, Ա. Արրահամյանի և Գ. Զահուկյանի ուսումնասիրություններում⁵³։ Այս բնագավառում նոր առաջընթաց բայլ են Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Հր. Աճառյանի անվան ինստիտուտի վերջին տարիներս (1972 և 1975) հրապարակած «Ակնարկներ միջին դրական հայերենի պատմության» Ա և Բ հատորները, որտեղ հեղինակները (Հ. Գ. Մուրադյան, Մ. Հ. Մուրադյան, Ս. Մ. Անթոսյան, Լ. Ս. Հովսեփյան, Պ. Կ. Վարդապետյան, Լ. Լ. Կարապետյան), ի մի բերելով միջին հայերենի ուսումնասիրման բնագավառում ձեռք բերված արդյունքները, միաժամանակ վերջին տասնամյակներում լույս տեսած նոր սկզբնաղբյուրների հիման վրա վերանայել են տեսական որոշ դրույթներ ու եզրակացություններ և ամբողջացրել միջին հայերենի ուսումնասիրության հարցերը։

Հրատարակվող «Բժշկարանը» նոր տվյալներով հաստատում է ուսումնասիրողների հիմնական եզրակացությունները և հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու լեզվական առանձին նոր իրողություններ ու փաստեր։ Մասնավորաբար ընդգծելի է հուշարձանիս բառապաշարը։ Միջին հայերենի բառաբանությանը նպաստելու համար աշխատասիրողը «Բժշկարանին» կցել է բառարան, որտեղ մի խումբ զովարհասկանալի բառերի հետ տրված են մեր բառարաններին անծանոթ հայերեն նոր բարդություններն ու խառնուրդ բառերը՝ ստուգաբանությամբ հանդերձ։ Բառարանում միաժամանակ բերված են հուշարձանում հանդիպող մի շարք բա-

53 Ա. Այտընյան, Քննական բերականություն աշխարհարար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866; Ղ. Հովնանյան, Հետազոտությունք նախնաց ոամկօրէնի վրայ. տեսք Ա, Վիեննա, 1897; J. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901. Մ. Արեղյան, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, «ՀՍԽՀ Պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր», 1927, № 2—3, Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2-րդ, Երևան, 1951, Ա. Աբրահամյան, Հայերենի գերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953; Գ. Զահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954; Ս. Ղազարյան, Միջին հայերեն, գիրք Ա., Երևան, 1960:

ռեր, որոնց ծագումն այլ բառարաններում լուծված չէ, ինչպես նաև այն բառերը, որոնք զրավոր հնագույն վկայություններ են մեր մատենագրության մեջ:

ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՂ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

1. Սույն հրատարակության համար հիմք է ընդունվել «Բժըշկարանի» այն միակ ձեռագիրը, որ ներկայումս պահվում է Լոս Անջելոս քաղաքում (ԱՄՆ) բնակվող Զարեհ Սարաջյանի մոտ: Ձեռագրի մանրաժապավենը 1972 թ. աշխատասիրողը շնորհակալությանմբ ստացել է Կալիֆորնիայի համալսարանի Մերձավոր արևելիյան երկրների բաժնի վարիչ պրոֆ. Ա. Սանջյանից:

Ձ ե ո ա գ Ր Ի ն կ ա ր ա գ ր ու թ յ ու ն ը .

Ժամանակ՝ ԺԳ դար (1296—1298): Տեղ՝ Սիս: Գրիչ՝ Թորոս քահանա: Ստացող՝ Սմբատ Գ. արքա: Թերթ՝ 184: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 16×18 սմ: Գույքյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 17: Մանրանկարչություն—ն կ ա ր ն ե ր՝ «Ծնայ իմաստասէր» (4ա), ձիու գծանկար՝ շուրջը ձիու մարմնի մասերի գովելի և այսպանելի բնութագրումները (33բ), ձիու խարանանշաններ (դաղեր) (37բ—39բ), ճակատադարձ (7ա, 34բ), լուսանցադարձ (7ա, 8ա, 34բ, 40ա, 101ա), զարդագիր⁵⁴ (7ա, 34բ, 40ա, 101ա): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Պահպանակ՝ մագաղաթ, երկսյուն, բոլորգիր երկաթագիր 2 (Ա-Բ)+2 (Գ-Դ): Հանգամանք՝ լավ:

Մանրագր. Ձեռագրի սկզբից և վերջից թերթեր են ընկած. սկզբից պակասում է Ա-ԺԳ զլուխների ցանկը, իսկ վերջից՝ հիշատակարանի մի մասը: Գլուխների վերնագրերը կարմրագիր են:

Հիշատակարան գրչի՝ 183ա—184բ (տե՛ս Բնագիր, էջ 163—164):

Հ ի շ ա տ ա կ ա գ Ր ու թ յ ու ն ն ը ր՝

Գրչի՝ էջ 6բ. Չգործս ձեռաց մերոց, ուզիլ արա ի մեզ տէր,|| (7ա) ղգործս ձեռաց մերոց յաջողհա ի մեզ:

Հետագայի՝ էջ 1ա. վերի լուսանցքի ձախ անկյունում՝ № 475, ներքևի լուսանցքի ձախ անկյունում՝ Ես Խաչիկ աղա:

54 Պրոֆ. Աճառյանն իր նկարագրության մեջ թյուրիմացաբար նշել է, որ լուսանցադարձեր ու զարդագրեր չկան ձեռագրում:

էջ 7ա. Երկու կնիք՝ «Եփրեմ վարդապետ. 1222 (≈ 1773)»:

էջ 19ա. Ես տէր Թաթէոսիկ որդի Յովնէսս գրեցի թվին փոքր ճեղ (144+1616 $\approx$ 1760) օվդանի 5-ումն (հունվարի 20) աստուծով:

էջ 21ա, 32ա, 39բ, 63ա, 94ա գրչափորձեր:

էջ 94ա. Գորբին, Վարդան, Դատոս, Ոհանէս:

Պահպանակ 2 դ, պարսկերեն բնթի հատված՝ ساقی بیا که باد
بنام عشق تا جر خط او...

2. «Բժշկարանին» կից որպես հավելված հրապարակվող «Ի գրաստուն բժշկարանէն փոխած» բնագիրը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենդարանում և, ըստ «Բազմավեպի» (1867, էջ 354—357), «մաղագաթի վրա մաքուր գրված տետրակ մըն է, որ դժբաղդաբար կը պակսի մեջտեղեն և վերջեն»:

Տորթ. Վահրամ Թորգոմյանն իր «Հայ բժշկական ձեռագիրքս ս. Ղազարու վանքին» հոդվածաշարքում («Բազմավեպ», 1924, էջ 387) հետևյալ տեղեկություններն է տալիս այս բնագրի մասին. «Խմբագիրք» անունը կրող ձեռագրատան 33-րդ տուփին 5 թիվն ունեցող երկն է սա. դժբախտաբար հաղիվ երեք թերթ, որու համար գրված է ցուցակին մեջ՝ թե ինչ կա է «Ի բժշկարանէն Գունդըստաբլի»:

21 հարյուրորդամեղ: մեծություն և 14 հարյուրորդամեղը լայնություն ունին այս թերթերը, և են մագաղաթյա:

Ընդ ամենը 5 էջ միասյուն գրություն է, բոլորագիր սև թանազով, բայց տուներու սկիզբը կարմրագիր»:

ՍՈՒՅՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

1. Նկատի ունենալով, որ ձեռագրի սկզբից 2 թերթ է ընկած, Ա.-ԺԳ գլուխների վերնագրերը ցանկում վերականգնվում են ըստ բնագրի: ԺԴ-ՃԶԳ գլուխների վերնագրերը ցանկում տրված են «Վասն...» սկզբնաբառով, մինչդեռ բնագրում ամենուրեք «Յաղագս...» սկզբնաբառով են. այստեղից էլ այն տարբերությունը, որ կա ցանկում Ա.-ԺԳ և մյուս գլուխների միջև:

Գլխացանկում բերված վերնագրերը ոչ միշտ են համընկնում բնագրի վերնագրերին. այսպես՝

Գլխացանկ

ԺԹ. Վասն նշանոյ, որ յագին լինի:

ԻԸ. Վասն ֆառայի և առվուտի և խոտի տալոյ:

ՃԳ. Վասն բուռեցաւի ի կղակն:

Բնագիր

ԺԹ. Յաղագս ագոյն նշանի:

ԻԸ. Յաղագս ալկելոյ գարոյ և առվոյտի և ֆառայի, որ տան զրաստուն և այլ ուտելոյն ընչից:

ՃԳ. Յաղագս զրաստու, որ խոզը ուննայ:

Նման բաղմամբիվ տարբերությունները թողնված են նույնությամբ:

Ձեռագրից պակասում են ժ պրակի վերջին թերթը և ԺԶ պրակի 3-րդ թերթը, որոնք ընկա՝ եւ եղել էջահամարները զրվելուց առաջ:

2. «Բժշկարանում» կիրառված ուղղագրությունը միօրինակ չէ. այստեղ հաճախ զբաբարյան ձևերի մոտ հավասարադոր օգտագործվում են միջին հայերենին բնորոշ ձևերը, որի հետևանքով և հուշարձանիս մեջ առկա են կրկնակ ձևեր. այսպես՝

ա, ե, ո ձայնավորները երկու կամ երեք վանկանի բառերում բառի թերման կամ աճման ժամանակ հիմնականում սղված են. օր. արծեն (=արածեն), արձկնայ (=արձականայ), առել (=առանել), ավղութիւն (=աւաղութիւն), բարկնայ (=բարականայ), դիմնայ (=դիմանայ), երեսնակ (=երեսանակ), ի յերեսնկին (=ի յերեսանակին), ուննայ (=ունենայ), սովրիմ (=սովորիմ).

ա հոդակապը բարդ բառերում հիմնականում սղված է, բայց և առանձին դեպքերում պահպանված է. օր.՝ ականջրոռ և ականջարոռ, ֆուկցաւ և ֆուակացաւ.

ե-ով գրվող բառերը գրվում են նաև է-ով. օր.՝ զարդել-զարդէլ, զեյ-զէյ, և այլն.

եւ գրվում է միացյալ՝ և, մերք էլ՝ եվ:

իւ զբաբարյան երկբարբառը հիմնականում արմատական բառերում ունի ոյ գրությունը. օր.՝ ալոյր, աղոյր (=եղջիւր), արոյն,

դոյր, հերֆոյն, ձոյն և այլն, բայց և մերթ ընդ մերթ հանդիպում են իւ-ով բառեր. օր.[՝] արիւնկապ.

յ-ն բառակերպում պահպանվում է, բայց և կան անկման օրինակներ. յովտակ և ովտակ, յայպ և այպ. նույնը և բառավերջում: Հրամայականների վերջում մեծ մասամբ դրվում է յ. օր.[՝] խմցոյ, հալծեցոյ և այլն.

Վ հնչյունը արտահայտվում է հիմնականում և՛ և՛ վ գրերով, օր.[՝] աղութիւն-ավղութիւն, յեշաւ-յեշաւ, տնգամ մի քանի դեպքում, երբ սղվում է եւ-ի ե-ն, ւ-ն փոխարինվում է վ-ով. օր.[՝] Վ ի հետ ֆիշ մի վարդ: Վ-ով է արտահայտվում նաև ու-ն, օր.[՝] աղետւո՛ր-աղվո՛ր:

Գրաբարի ձայնեղները հիմնականում խլացված են, բայց և երբեմն նույն բառը գրված է և՛ խուլով, և՛ ձայնեղով, օր.[՝] խնծո՛ր-խնծո՛ր, կանկու՛ն-կանգո՛ն, օկտե՛լ-օգտե՛լ: Այս օրինաչափությունը գործում է նաև օտար բառերի տառադարձման ժամանակ:

Որոշ բառեր գրված են և՛ մակ, և՛ կրկնակ բաղաձայններով, օր.[՝] լինալ-լիննալ, սորել-սորրել, կամ բաղաձայնները գրված են թե՛ ուղիղ և թե՛ զրափոխված ձևով. օր.[՝] ավղցնել և աղվցնել:

«Բժշկարանի» այս և այլ կրկնակ ձևերը օգնում են առավել հստակ ճանաչել միջին հայերենի կիրիկյան բարբառի որոշ հատկանիշներ, ուստի նպատակահարմար գտնվեց նույնությամբ պահպանել բնագրի ուղղագրությունը:

Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրվում է այս խնդրի վրա, որպեսզի ուղղագրական երկվությունները կասկածի առիթ չհանդիսանան: Հրատարակվող բնագիրը խստագույնս համեմատված է հիմք ձեռագրի լուսանկարի հետ:

3. Եթե որևիցե բառ բնագրում անհասկանալիության չափ աղավաղված է, ապա փակագծերում տրվում է ճիշտ ձևը:

4. Բնագրում եղած ավելորդ բառերն ու տառերը տրվում են <> փակագծերում, իսկ աշխատասիրողի հավելումները՝ [] փակագծերում:

5. Բնագրի տողատումներն ու կետադրությունը աշխատասիրողին են:

Բ Ժ Շ Կ Ա Ր Ա Ն
ՁԻՈՅ ԵՒ ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ԳՐԱՍՏՆՈՅ

(ԲՆԱԳԻՐ)

[ՅԱՆՆԻ ԳԼԽՈՅ]*

[Ա. . . .

Բ. Յաղագս զաւղւածաց ձիոյ, յերկայնութիւնն և ի կարճութիւնն և ի բարակութիւնն և ի հաստութիւնն և ի նաւարութիւնն: Թէ որ է աղէկ և գովական կամ որ է պիղծ և ապիգոված.

Գ. Յաղագս քովացն.

Դ. Խրատք վասն ճանչելոյ աղէկ ձիաննույ.

Ե. Վասն անցմնցելոյ և գորգզացնելոյ.

Զ. Յաղագս աղէկ նշաննոյ.

Է. Յաղագս շափելոյ, որ ի յեշափն շափեն զբայլըն, որ փոխէ և այնով ճանաչեն զսուր ձին.

Ը. Յաղագս դիմակաց ձիոյ, որ շունի զշափն.

Թ. Յաղագս ճանչել զձին, երբ ճլած լինի:

Ժ. Յաղագս մատակ ձիաննոյ, թէ ինչ զաւղւածք բարժանի ի յորձ ձիոյն.

ԺԱ. Յաղագս մատակ ձիաննոյ, որ պահնայ: Թէ ի յորժամ պահնայ և որպէս պահնայ.

ԺԲ. Յաղագս նշաննոյ վանց պահնալոյ.

ԺԳ. Յաղագս մատկնոյ և յովտկնոյ, որ երբ խառնին ի յիրար, նա երբ ծնանի, թէ որպէս լինի քուռակն.]

|| (1ա) ԺԴ. Վասն ճանաչելոյ թէ որպէս ծնանի ջորին յամէն երկիր.

ԺԵ. Վասն քուռկնոյ և իրենց ծնընդեանն խրատք.

ԺԶ. Վասն գոյներոյ և պտուտնոյ ի ձին.

ԺԷ. Վասն նշաննոյ և հետ որոյ լինի ձին.

ԺԸ. Վասն նշանն, որ ի շորս ոտքն լինի.

* Ձեռագրի առաջին երկու թերթն ընկած է. Ա-ԺԳ գլուխների վերնագրերը վերականգնել ենք ըստ բնագրի

ԺԹ. Վասն նշանոյ, որ յագին լինի.

Ի. Վասն պտուտոյ, որ ի մազն լինի.

ԻԱ. Վասն խրատուց և ճանշելոյ զգրաստն ամենայն դիմաւք զլան ի վաթարէն.

— Վասն աստիճանոյ և իրենց ազգին և ամէն ազգոյն ձիոյ.

ԻԲ. Վասն որ զգէր ձին կամենաս ավղցնել.

ԻԳ. Վասն հալծեցնելոյ և զորդելոյ զձին.

ԻԴ. Վասն որ զհեծնաւոյն ուսցնես.

ԻԵ. Վասն արմուհի զորդելոյ և մղելոյ.

ԻԶ. Վասն հարուն գրաստուն.

ԻԷ. Վասն գորգղան և քայլան գրաստուն.

ԻԸ. Վասն ֆառայի և առվաւտի և խոտի տալոյ.

II(1բ) ԻԹ. Վասն ճիւղոյ.

Լ. Վասն լուսնելոյ.

ԼԱ. Վասն նշգրկի ի գործ տանելոյ.

ԼԲ. Վասն այպերոյ, որ լինի.

ԼԳ. Վասն տուբեթին յայպերոյ.

ԼԴ. Վասն ականջացն այպերոյ.

ԼԵ. Վասն աշիցն յայպերոյ.

ԼԶ. Վասն երեսացն և քթին յայպերոյ

ԼԷ. Վասն բերնին յայպերոյ.

ԼԸ. Վասն շինոյն այպերոյ.

ԼԹ. Վասն միջացն այպերոյ.

Խ. Վասն դավկին այպերոյ.

ԽԱ. Վասն կրծոցն այպերոյ.

ԽԲ. Վասն ձեռվոյն այպերոյ.

ԽԳ. Վասն սմբակացն այպերոյ.

ԽԴ. Վասն ոտվոյն այպերոյն.

ԽԵ. Վասն ագոյն յա[յ]պերոյ.

II(2ա) ԽԶ. Վասն յայպերոյ, որ ի պատահման դայ.

ԽԷ. Վասն ծածուկ կաղալոյ պատճառ.

ԽԸ. Վասն յազար ցաւուն, որ է տաքութիւն յովտին (=յոտ-վին).

ԽԹ. Վասն ցաւոց և զեղոց. և յառաջ զխոնան յիշենք.

Ս. Վասն ֆնտունին (=ֆնտուն), որ է համր ցաւն.

- ՄԱ. Վասն ունէցի և քամոյ ի փորն, որ չկարէ թրքել և գողել.
 ՄԲ. Վասն ցաւոց, որ կոտորտուտ (= կոտորտուկ) ասեն.
 ՄԳ. Վասն մաղձի դարանալոյ.
 ՄԴ. Վասն ցաւուն, [որ] քարաք ասեն.
 ՄԵ. Վասն ցաւուն, որ փորքացն ներքս լինի
 ՄԶ. Վասն ցաւուն, որ ի սաւտայէ գայ.
 ՄԷ. Վասն ցաւուն, որ ի գլու[խ]ն.
 ՄԸ. Վասն ցաւուն, որ խումբ է գրաստն.
 ՄԹ. Վասն ցաւուն, որ պախրէցաւ ասեն.
 Կ. Վասն թթի, որ ի տոշն կամ ի ձուկն (= ձուքն) լինի.
 ԿԱ. Վասն որ տոշն և ձուքն ուռնայ.
 ԿԲ. Վասն ելնդի, որ ի փողքն ելնէ.
 ॥(2բ) ԿԳ. Վասն ոջլի, որ ի գրաստն լինի.
 ԿԴ. Վասն կոլնջի գրաստու.
 ԿԵ. Վասն մկնացաւուն անուն է.
 ԿԶ. Վասն որ գրաստն կանաչ տուղտ ուտէ.
 ԿԷ. Վասն կերիչ ցաւն, որ է դաշտիկն.
 ԿԸ. Վասն քածպրի.
 ԿԹ. Վասն պատխունամ ցաւուն.
 Հ. Վասն մկնատմերոյ.
 ՀԱ. Վասն հլելիճ անուն ցաւուն.
 ՀԲ. Վասն ֆարցնի*.
 ՀԳ. Վասն ռամատիս ցաւուն*.
 ՀԴ. Վասն գալլցաւի, որ է հովութիւն.
 ՀԵ. Վասն որ շփվի [և] <ի> դարատ հանէ ի քթացն.
 ՀԶ. Վասն ռեպցաւուն.
 ՀԷ. Վասն գլխացաւի.
 ՀԸ. Վասն որ ընդ ներքս է կտրի գրաստն.
 ՀԹ. Վասն տաք ջերմանն.
 ॥(3ա) Զ. Վասն որ բղտացաւ ասեն, որ լինի ի գրաստն.
 ԶԱ. Վասն լերդացաւութեան.
 ԶԲ. Վասն քամոյ, որ յերջքն լինի.

* Գլուխների հերթականությունը այստեղ խախտված է. «Վասն ֆարցնի» բնագրի ՀԳ գլուխն է և ընդհանրապես:

29. Վասն սրտացաւութեան.
 27. Վասն փայծաղնացաւութեան.
 26. Վասն գողարգելի.
 22. Վասն որ ոռն ի դուրս գայ և շրջի.
 21. Վասն քուսայի և ազգ մի այլ գայլցաւի.
 20. Վասն նըկըտսի (= նըկըրսի):
 28. Վասն ասահար ցաւուն.
 1. Վասն որ տգրուկ կլել կամ փակել.
 2Ա. Վասն խոստկի, որ լինի ի գրաստն.
 2Բ. Վասն որ աւծն խայթէ.
 2Գ. Վասն որ կորն խայթէ.
 2Դ. Վասն որ հետ խոտի սարդոստէն կլնի.
 2Ե. Վասն փողացաւութեան.
 2Ճ. Վասն որ դողցնէ զաւզվածքն.
 ||(3բ) 2է. Վասն որ վայրի կաղամբ ուտէ.
 2Ը. Վասն ճիճոյ, որ ի փորն լինի.
 2Թ. Վասն որ պեղծ խոտ լինի կերել.
 3. Վասն ստամոքցվի.
 3Ա. Վասն որ հաւու ծիրտ ուտէ.
 3Բ. Վասն թոքցվութեան.
 3Գ. Վասն քուռկցաւի ի կզակն.
 3Դ. Վասն խոցի, որ յաղիքն լինի.
 3Ե. Վասն որ տոշն լարի և այլ շնստի.
 3Զ. Վասն որ արծվիք լինի.
 3է. Վասն որ պիսկոտի գրաստն.
 3Ը. Վասն ելընդի, որ ի փողքն կլնէ.
 3Թ. Վասն բարակցաւի, որ ի թոքացն գայ.
 3Ժ. Վասն թաղասուֆի (= թավասուֆի). ինքս ի շուղաղ նմանէ.
 3ԺԱ. Վասն կոտրածի, որ ծուռ կցի.
 3ԺԲ. Վասն որ ուն ցաւ լինի տվել և քթահրել.
 3ԺԳ. Վասն կոտրածի և թափածի.
 ||(4ա) 3ԺԴ. Վասն ազգ մի այլ ֆնտունի (= ֆնտուի).
 3ԺԵ. Վասն որ ցաւուն, որ ի սմբակբերանն լինի.
 3ԺԶ. Վասն սմբակցաւերոյ.

ՃԺԷ. Վասն որ թուին ելնէ ի սմբակն.
 ՃԺԸ. Վասն քամնայ յաշացաւութեան.
 ՃԺԹ. Վասն զաղանառ խոցի.
 ՃԻ. Վասն ցաւի, որ յոռն լինի.
 ՃԻԱ. Վասն որ շողուտէ և խաշվի.
 ՃԻԲ. Վասն պինդ ուռեցնոյ յոտներն.
 ՃԻԳ. Վասն որ աչքն սպիտկէ.
 ՃԻԴ. Վասն փաքալոյ ամէն աղզ ցաւու.
 ՃԻԵ. Վասն պրսեմ զլիսացաւութեան.
 ՃԻԶ. Վասն տայար բերնցվութեան.
 ՃԻԷ. Վասն որ տոշն կեղևի ձիոյ.
 ՃԻԸ. Վասն ականջացաւութեան.
 ՃԻԹ. Վասն զարկուցի յաչքն և զիպուցի.
 ՃԼ. Վասն որ ի խոցէ սպիտկէ մազն ուրեք և նշաննի լինի.
 ||(4բ) ՃԼԱ. Վասն որ վիզն ծրոի.
 ՃԼԲ. Վասն թրթի, որ ի յաչքն լինի.
 ՃԼԳ. Վասն սապալի, որ յաչքն լինի.
 ՃԼԴ. Վասն արեխանի, որ աչքն զեղնի.
 ՃԼԵ. Վասն կողքնջի.
 ՃԼԶ. Վասն հերքոյնի.
 ՃԼԷ. Վասն երիկամնացաւութեան.
 ՃԼԸ. Վասն որ ճրֆն լինի կերել և ահոկէ իր.
 ՃԼԹ. Վասն մատկի, որ արզանդն ի դուրս գայ.
 ՃԽ. Վասն որ հաւկոյր լինի.
 ՃԽԱ. Վասն պեղծ հոտ գայ յանձնէ.
 ՃԽԲ. Վասն որ կոճքն թուլնայ.
 ՃԽԳ. Վասն որ հալծնացն աչերն կարմրի
 ՃԽԴ. Վասն բորոյ, որ ի գրաստն.
 ՃԽԵ. Վասն որ շատ հալծէ նա խրատ.
 ՃԽԶ. Վասն որ շուտէ զալիկն.
 ՃԽԷ. Վասն որ զգարին անարատ թրքէ.
 ||(5ա) ՃԽԸ. Վասն որ ազին փետի.
 ՃԽԹ. Վասն մատկի, որ քուռակ ձգէ.
 ՃՅ. Վասն թէ ուղես, որ զմազն նաւարցնես.
 ՃՅԱ. Վասն խոյլերոյ, որ լինի ի փորն.

ՃԾԲ. Վասն որ արոյն գայ ի քթացն.

ՃԾԳ. Վասն որ թուլնայ ակռայրն և շարժին.

ՃԾԴ. Վասն թէ քար ընկնի յականջն՝ հնարք.

ՃԾԵ. Վասն որ ի բերանն գորտն ելնէ.

ՃԾԶ. Վասն որ կանաչ գորտն առնու գրաստն.

ՃԾԷ. Վասն վատ մազերոյ ի կոպքն.

ՃԾԸ. Վասն կերի, որ ակռայրն ուտվի և լինղքն.

ՃԾԹ. Վասն որ լինղն ուռնայ.

ՃԿ. Վասն նասուրի ամէն աղգի.

ՃԿԱ. Վասն որ արոյն գայ ընդ ոռն.

ՃԿԲ. Վասն կծի, որ ի սմբակնին լինի և յոտվին.

ՃԿԳ. Վասն խիճիփրի, որ ի վերի սպավայրն լինի.

ՃԿԴ. Վասն ցաւուն, որ յաճուկն լինի.

|| (5բ) ՃԿԵ. Վասն որ ծալի ոտներն ի հալծնաց.

ՃԿԶ. Վասն մազկերի, որ յազին լինի.

ՃԿԷ. Վասն որ արոյն շոէ.

ՃԿԸ. Վասն որ ի զարկուց քիթն կալվի.

ՃԿԹ. Վասն մեղրագոյն խոցին.

ՃՀ. Վասն թըթի, որ ի քիթն լինի.

ՃՀԱ. Վասն խումբելոյ, որ դէդ կատղած լինի.

ՃՀԲ. Վասն աւկտակար լուծման դեղի.

ՃՀԳ. Վասն որ զամէն աղգ < ել > պինդ ելունդ կակղցնեն.

ՃՀԴ. Վասն տեռերոյ դեղի.

ՃՀԵ. Վասն մորհամնոյ աղգերոյ < բենուհասի >.

ՃՀԶ. Վասն զարկուց շաղփելոյ և բենուհասի յոտք.

ՃՀԷ. Վասն որ ոլոքացն մազն փետի.

ՃՀԸ. Վասն խոլլերոյ, որ լինի ի մէջ Բ. կոճացն.

ՃՀԹ. Վասն ճարատի.

ՃՁ. Վասն ի որ (= որ ի) ծունկն ատոյց (= ալտուց) լինի.

|| (6ա) ՃՁԱ. Վասն շուկակի, որ ի յոտքն լինի.

ՃՁԲ. Վասն սուլախ աշացաւութեան.

|| (6բ. Ճճա իմաստասերի նկարը).

[Ա. ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՆԵԴԱՆԵԱՅ]*

|| (7ա) Արարիչն աստուած յորժամ ստեղծեաց զաշխարհս, նախ՝ զերկինս և ապա՝ զերկիր. զերկինս զարդարեաց անհամար բաղմութեամբ հրեշտակաց, արեղակամբ և լուսնիւ և անթիւ աստեղաւք, || (7բ) և զերկիրս զարդարեաց բուսովք և զանազան տնկաւք, սողնաւք և շորքոտանեաւք, լուղականովք և թռչնաւք, նաև ստեղծ զմարդն ի պատկեր իւրոյ բարեւայելչութեան՝ ըստ իւր բարեբարութեան: Եւ զամենայն զսոսա հնազանդ արար Ադամայ. եւ աստուած զամենայն կենդանիս [էաժ] առ Ադամ՝ զնել անուանս նոցա: Եւ եղ Ադամ անուանս ամենայն կենդանեաց յոյժ խորհրդաբար, մինչև զի և զմի ի կենդանի շորքոտանեաց ձի անուանեաց. այս է՝ ձիգ ընթացող և արագ || (8ա) արշաւող: Եւ արհնեաց աստուած զԱդամ և ասէ. Քեզ տաց զձիդ ի զբաւսանս և որդւոց բոց:

Այր ոմն Աբրահամ ասէ, թէ սիրած է մատակ ձիանն, որ յեշաւ այնեն ու թախթան, զի սուր յեշվեն: Եւ սիրած է կրտած ձիան, որ քըմի զնեն, և քըմհան երթան, զի սալար կենան և շատ դիմանան, և ձվաւք ձիանն, որ ծանդր ծածկեն և ծանդր հագնին և զիպին ընդ շարկամն ու փլցնեն ու խոյլ հեծելնի և ի սղարնի և ընդդէմ բերդի:

Բ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԱԽՎԱԾԱՅ ԶԻՈՅ. ՅԵՐԿԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ || (Տբ) Ի ԿԱՐՃՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ Ի ԲԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ Ի ՀԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ Ի ՆԱԽՐՈՒԹԻՒՆՆ. Թէ Ո՛Ր է ԱՂԷԻ ԵՒ ԳՈՎԱԿԱՆ ԿԱՍ Ո՛Ր է ՊԵՂՍ ԵՒ ԱՊԻԳՈՎԱՍ

Գոված է գեղեցկութիւնն երեսին և արձկութիւն յերկու ականջին մէջն և նաւարութիւն շրթանցն. և նա զուշակէ աղէկ ազգ ձիոյ:

Եւ որ լինի ճեղքն քթացն յերկայն, զի յաւժար ելնէ շունչն:

Եւ որ լինի յերկայն լեզու, զի երբ յերկայն լինի լեզուն, նա շատնա շողիքն և սուր լինի յեշան:

Եւ որ լինի բարակ քթին ոսկորն՝ աղէկ ազգ է, և երբ լայն լինի՝ վըլախ է, զի || (9ա) նեղ ելնէ շունչն:

* Վերագիրը՝ ըստ բովանդակության:

Եւ որ քթափողքն լայն լինի եւ ներքի դեհն լայն եւ վերի դեհն բարակ, եւ որ դունն ի պաղցտեղացն ի վայր պարկեշտ եւ քանի երթայ բարկնայ ինչվի պունկին հատն, վերի խամծեկն եւ ներքինն ալսպէս, եւ որ չլինի տափքիթ, զի պեղծ է վասն շնչին, որ նեղ ելնէ:

Եւ որ լինի ներքի խամծեկացն երկու զաւղվածն ականջթոռացն դեհն արծակ եւ դնչին դեհն բարակ:

Եւ որ լինի քթին ոսկորն ի պաղցոցն ու ինչվի ճակատն ղորդ ու չլինի ալս տեղս կուղ՝ զէդ ||(9բ) խոյաքիթ կամ փոս՝ զէդ մըզմունի, զի պեղծ է վասն նեղ շնչին:

Եւ որ լինի քթափողքն նաւոր ու լայն ու կակուղ՝ աղէկ է:

Եւ երեսացն երկու ոսկորն, որ կայ ի յաշիցն ի վայր, երբ լինի կաշին չոր եւ աւաղ ու փակել լինի ի վրայ ոսկորին ու լինի դարտակ՝ աղէկ է:

Զնոյն եւ երեսն լայն եւ կակուղ ու սոփ՝ աղէկ է:

Եւ որձ ձիոյն ճիթքն, որ լինի մսաւր՝ նայ գոված է, եւ մատակ ձիոյն՝ ապիգոված:

Մեծութիւն աշվոյն ու յիստկութիւնն եւ պտուղն թութս եւ սև, ու հայի յերակ, ու լինի աշ|| (10ա) վին հեռու մէկ ի մէկէ, եւ կոպերն նաւոր՝ աղէկ է:

Լայնութիւն ճակտին եւ աւաղութիւն ի մսէ, որպէս փակած յոսկորն մորթին, աղէկ է:

Յերկայնութիւն ակնջին եւ որ սկսնու յականջթոռացն բարակ ու ինչվի մէջ ակնջին քանի երթայ լայնընայ ու յայնկի ի վեր բարակնայ եւ ծայրքն սուր ու լինի նաւոր եւ պարկեշտ եւ ի հալածն հեշտ եւ ի շաւշափեկիքն պինդ՝ աղէկ է:

Կակղութիւն տուբեթին եւ յերկայնութիւն եւ մանդր մաղն, որ կայ հետ տուբեթին, նայ լինի կակուղ, եւ այն ոսկորն, որ ի յիր-|| (10բ) մէ է բուսել, լինի ցած:

Եւ ալս մանդր մաղս, որ կայ խեշ տուբեթին, լինի կակուղ որպէս զայծենի՝ աղէկ է: Եւ թէ ալս մաղս խոշոր լինի՝ նա ի վլախի ազգէ է:

Եւ յերկայնութիւն շլնեցն, եւ բարակութիւն փողացն, եւ նաւորութիւն վրդին, եւ այն երկու ջեղն, որ ծնել է ի կզակէն ու կու երթայ ներքե բաշին ինչվի յուսն՝ նա պինդ լինի, նա աղէկ է:

Եւ որ լինի շլնին կզողն ու բարձր մէջ շլնեցն՝ աղէկ է, եւ որ ցած լինի՝ պեղծ է:

Եւ լայնութիւն ներքի դեհին շըլնեցն կաշոյն, որ լինի որպէս
|| (11ա) եղին ի կախ, նա շունչն ճարտաւ, ելնէ, և աղէկ է:

Եւ բոլորութիւն շլնեցն և բարակութիւն այն երկու շղին, որ
ասացաք, և աւղութիւն վըղին՝ գուշակումն է ի վերա վատուծ աղգ
ծիրոյ:

Եւ բարձրութիւնը նքթէպին աղէկ է: Եւ այնպէս բարձր լինի
շըլինքն ինչվի կղակն և լինի ողն հաւասար զորդ՝ ամուր ձի է:

Եւ բարձրութիւն երկու բէճզլխոյն, որ թաղվել լինի նքթէպին,
ու վերի դեհն նքթէպին պինդ՝ աղէկ է:

Եւ որ լինի միջի կրծոցն երկու մեծ մկունքն, որ կայ ի բազ-
|| (11բ) կացն ի մէջն լինի ի դուրս, ու լինի կրծոցն կաշին կակուղ ի
վրայ՝ գուշակէ ի յամբութիւն և ի սրութիւն:

Եւ որ լինի մէջ բիճացն ի դուրս և կուրծքն արձակ՝ գուշակէ
ամբութիւն ձիրոյն:

Եւ կարճութիւն ծղեցն աղէկ է, զի երբ կարճ լինի՝ ճարտար
խաղայ զաւգումածքն և բէճքն և լինի սուր:

Կակղութիւն մըսին, որ կայ ի ծղատակքն յերջի դեհին վերայ,
և մեծութիւն մկանցն, որ կայ ի վրայ ծխեացն, և հաստութիւնն և
շատ երկնին, որ կայ ընդ ծղիքն, ընդ կուրծքն ի մէջ՝ լաւ
է || (12ա) իր, զի սուր լինի և ամուր յեշտվն:

Նաւսրութիւն ու բարակութիւն կրծոցն ոսկրին, որ կայ կողքն
ի յինք ի շարման, սիրուն է, զի փոքն մեծ լինի:

Եւ յերկայնութիւն բաղկացն ու հաստութիւն ու լայնութիւն ի
վերի դեհն և հաստութիւն այն շղին, որ կայ ի վրայ բաղկացն,
և դարտկութիւն այս ջղացս վերև ծնկացն, որ լինի կաշին փակման
ի վրայ շղին, գուշակէ ի յամբութիւն և ի սրութիւն:

Պարկեշտութիւն ծնկացն և ամբութիւնն և որ լինի մաւտ ի
յիրար, կարճութիւն ձեռացն և բազ || (12բ) կացն լինի լայն ու նաւթ
և կաշին փակման ի վրայ և շղերն փըռած ի վրայ բաղկացն յերև-
վան և ճաղերն ի թաղման. այսոք ամէնս աղէկի նշան է:

Մեծութիւն խալկին և փորբութիւն կոճացն, որ լինի միսն քըշիք
ի վրայ ու լինի շղերն ի թաղման ու շլինի կոճն խիստ զորդ և ոչ
խիստ էջ, զի երբ զորդ լինի՝ նա կանկնի ջեղքն ու երբ էջ՝ նա
քթահրի:

Եւ կոճացն ներքի դեհին լայնքն և կրքնկացն մեծութիւն ու եր-

կու խնձորքն կրքնկացն ի դուրս և սմբակացն մեծութիւն՝ սիրուն է:
|| (13ա) Եւ նաւարութիւն սմբակին ու կակղութիւն, և որ լինի փոս,
որ երբ կոխէ, նա գորտն չհասնի ի գետինն, և որ լինի գորտն
պինդ՝ աղէկ է:

Գ. ՅԱՂԱԳՍ-ՔՈՎԱՅՆ

Սիրած է, երբ լինի մասնքն ի վրա քովացն՝ վերի գեհն հաստ
ու ներքի գեհն նաւար և էջ դէպ ի փորն, որ լինի արծակ ի վրայ թո-
քին, որ չհասնի ուժ ի թորն և նեղհրէ զսիրտն ու դադրի:

Կարճութիւն միջացն ի նքթնպէն ինչնվի պճկոռացն ոսկորն և
ողնշրին ոսկորն լայն և պճկոռացն ոսկորն ոչ յերկայն և ոչ կարճ՝
գուշակէ ամբութիւն|| (13բ) և աղէկութիւն:

Եւ կարճ կողացն բարձրութիւն ու հաստութիւնն, և ամբութիւն
ու լայնութիւնն քովացն՝ աղէկ է ևւ պահէ զիրիկամունքն:

Եւ պորտոյն և ձվտկո[ւ]ցն ցոփութիւնն գոված է:

Եւ լայնութիւնն ու բարձրութիւն ու բոլրութիւն գաւկին գո-
ված է:

Եւ որ լինի անդամացն զաւղվածն, որ ի պճկոռն կայ արծակ
յիրացմէ, և աղէտկուցն միսն, որ կայ յետեւ անդամացն, նա լինի
հաստ և պինդ, ի կաշին փակման ի վրայ, այս աղէկ է: Եւ առջի ոս-
կորն ազոյն, որ կայ|| (14ա) ի փակման ի պճկոռն, ոչ բարձր լի-
նի և ոչ ցած ի թաղման, ապա հաւասար ի հետ:

Եւ խնձորքն ոչ ի դուրս լինի և ոչ ի ներս, և լինի որովայնն ի
ձվտկուցն ի հեռու, զի թէ նեղ լինի՝ նա հրահնաց քշտէ ոտքն ու
լինի զնացքն ի նման ի մատակ ձիոյ: Եւ լինի անդամացն ձկունքն
ներքսի գեհն և զրսի գեհն հաստ և լայն և միսն շատ ի վրայ, զի
ձիոյն ամէն ուժն և յիշան ի վրայ այս ձկանցս է. նա քանի ամուր
լինի՝ նայ զիմակաց ու սուր լինի:

Եւ որ լինի սրունքն կարճ և միսն սրանացն, որ է այն ձուկն,
որ ի վրայ սրանացն կայ, շատ և|| (14բ) ի դուրս, և երկու զաւղվածն
վերի գեհն, որ է ծունկ և ներքինն, որ է կոճքն, նա լինի դարտակ ի
մսաց, և երակքն ու ջղերն ի բաց և յերևան, և մեծ երակն, որ կայ
ներքսէ անդամացն, նա լինի հաստ ու կարճ և ի լար, այս ամէնս
ամբութիւն է ոտացն:

Եւ փոքրութիւն կոճացն և սրութիւն կոճքերնացն և հաւսրու-
թիւն ջղացն, որ կայ ի հետ յետի ոտացն, և լինի կաշին խիստ ի

փակման յիրենք, և լինի ճաղերն սրանացն սուրն ու կարճ և ի
թաղման, նա ամբութիւն է գրաստուն:

||(15ա) Եւ գոված է ի յամէն իրք, զոր ասացար ի յառջի ոտ-
վին, նա զնոյն ու հայնց ի վերջի ոտվին, զարդէլ որ յետի ոտվին պի-
տի լինի ի կանգուն որպէս զցից: Եւ ատած է այտ ի ձեռվին, զար-
դէլ ձեռացն բազուկն մէն, զի ձեռացն բազուկն պատեհ է, որ կարճ
լինի և ոտացն՝ յերկայն և ի նման էջ (") որպէս զայժմնու: Եւ որ այս
կերպովս լինի, նա սուր լինի յեշուն:

Եւ այս է կերպերն, որ յիշեցար և գովեցար վասն ստեղծու-
ածոյ ձիոյն և վանց առաւել ճանշվորութեան: Այնոր, որ շէին զի-
տաւղք և ճանշողք զաւ||(15բ)գովածոց և կերպարանաց ձիոյ, նա
մեք հանար զձիոյն կերպն և գրեցար ի խէշ ամէն զաւղվածի զիր
որպիսութիւնն զաղէկն և զպեղծն (տն՝ս ներդիր նկարը՝ էջ 58բ):

Գ. ԽՐԱՏՔ ՎԱՍՆ ՃԱՆՁԵԼՈՅ ԱՂԷԻ ԶԻԱՆՈՅ

Յորժամ հաստատես և ուսնիս զայս, զոր ասացար, ընդելնայ
քո տեսդ ընդ աղէկ նշաննին, որ¹տվար, և ընդ պեղծն, նա պարտ է
քեզ, որ հաստատես զքո տեսդ ի յինք աղէկ ընդ ամէն զհհաց՝
ի յանցմնցելն, ի գորգզացնելն, ի կալաւփցնելն, ի յիշվեցնելն, ի
հեռու տեսանել և ի մատու||(16ա) Զի յորժամ ի կանկուն տեսնուս
ու մտիկ զնես ձիոյն և զաւղված զաւղված տեսնու[ս] և աղվոր թվայ
քեզ, պատեհ է յայն ժամն մտիկ զնել իր, երբ աւաղ լինի և մերկիկ
և քայլեցնես ու հայիս: Կամ երբ ի նստուկ վինի՝ նա մտիկ զնես իր՝
դու տեսնուս զաւղվածքն. թէ փոխել է յիր կերպարանացն՝ նա գի-
տացիր, որ այն զաւղվածնոցն ի թոյլ շարվծոցն է:

Եւ թէ երբ ի նստուկ լինի, նա մտիկ զնես իր ու տեսնուս
զաւղվածքն ի յիր կերպարանաց ու աղվոր թվենայ քեզ. նա այն
աղէկ է:

Վասն այս, որ չէ պատեհ արտորալ ||(16բ) և խաւսք կտրել ի
վրայ ձիոյ, թէ աղէկ է, թէ պիղծ:

Ե. ՎԱՍՆ ԱՆՅՄՆՅԵԼՈՅ ԵՒ ԳՈՐԳՋԱՏՆԵԼՈՅ

Կանու զաչքն ի բաց և չթարթէ և ձգէ զձեռվին արձակ ար-
ձակ և հետ՝վ ի հետ:

Զ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՂԻԿ ՆՇԱՆՆՈՅ

Յորժամ յեշվեցնեն, նա կալնու զշինիքն բարձր ու կալնու զգլուխն ի վերա շինեցն և շի ճկմկէ զվիզն ի դեհաց դեհ:

Եւ յորժամ ձգէ զշորս ոտքն, նա մէնակ վերցնէ հետ իրաց ու ի տեղ մի այլ ձգէ, հանց որ չկարէնայ մարդ տեսնու զվերցնելն ու զձգելն, և ձգէ զոտովին խառնումառն: Եւ այն ձին, որ լինի այն աղէկ նշանովն, որ դրած է, ||(17ա) և այս յեշվեցնելով՝ նա կատարել ձի է:

Է. ՅԱՂԱԳՍ ԶԱՓԵԼՈՅ. ՈՐ Ի ՅԵՇԱՎՆ ԶԱՓԵՆ ԶԲԱՅ[Լ]ԲՆ, ՈՐ ՓՈՒՆԷ, ԵՒ ԱՅՆՈՎ ՃԱՆԱԶԵՆ ԶՍՈՒՐ ԶՈՆ

Յորժամ կենայ ու յեշվէ, նա տես թէ զշորս ոտքն ի յոր տեղի է դարկել ի մէկ տեղ ու նշան արել սմբակքն ու զմէկ այլ դարկքն զշորս ոտացն հետն ի յոր տեղի կայ: Ու շափէ ի մէկ նշանէն ի մէկայն, թէ վեց կանգուն պաղտցի կենայ՝ նա աղէկ է, և թէ այլ աւելի՝ նա այնոր նման չկայ ի սրութիւնն: Եւ որ այլ պակաս ինչվի յերեք կանգուն ու կէսն, նա յոյլ կոչի, և որ այլ աւելի՝ նա միջակ: Եւ այս|| (17բ) այդ կարես ճանչել զսուր ձին:

Ը. ՅԱՂԱԳՍ ԴԻՄԱԿԱՅ ԶԻՈՅ, ՈՐ ԶՈՒՆԻ ԶԶԱՓՆ

Զի կան ի գրաստնին, որ են դիմակաց ու շունայ զայդ շափդ, զոր անուանել ենք, և նշանն այս է, որ շինի յերկայն շինի ու յերկայն ու հաստ բաղուկ, ու շինի մեծ անդամն ու շատ միս ի վրայ. և այն երակն, որ կայ յանդամաց ներքսէ, որ կոչի իր նասայ, նա լինի կարճ ու պինդ. շնչայ ուժով և լինի փորն մեծ և քթայփողքն լայն: Այսպիսի ձիս դիմակաց լինի և ոչ ունայ զշափն:

Եւ կան ի ձիանն, որ ունան զշափն և լինի դիմակաց: Եւ այս է կատարել ձին:

|| (18ա) Եւ այն ձին, որ ուն[ն]այ զշափն ու շինի դիմակաց, նշանն այս է. լինի յերկայն շինի, յերկայն բաղկունք, հաստ անդամունք, կակուղ բազկնի:

Թ. ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՆԶԵԼ ԶԶԻՆ, ԵՐԲ ՃԼԱՄ ԼԻՆԻ

Իր նշանին այս է. արձակ բերան և շատ շաղիք, և քթափողքն արձակ, և աշիցն միջոցն արձակ յոյժ մէկ ի մէկէ, որ հայի յերակ

և ի հեռու, և ականջովոյն ծայրն սուր և տակքն, և հեռու բաշին ծայրն ի նքթնպէն, և լինի բարձր նքթնպ, և սուր երկնայ ներքև ճլին, և կարճ ողնն, և ծնկուքն երկուքն ի մաւտ, և բազկնին ի հեռու յիրացմէ: Եւ այս նշանովս կարես ճանշել զաղէկ ձին:

|| (18բ) Ժ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՏԱԿ ԶԻԱՆՆՈՅ, ԹԷ ԻՆՉ ԶԱԽՎԱՄԲ ԲԱՐԺԱՆԻ
Ի ՅՈՐՁ ԶԻՈՅՆ

Ամենայն ինչ զաւղւած սիրուն է ի յորձն՝ նայ ատած է ի մատակն:

Գոված է մատակ ձին, որ լինի շատ կանկնան ու նստի քշիկ. և ի յորձն ատած է:

Գոված է մատակ ձիոյն ներքի խամփեկացն միսն, [որ] լինի քշիկ, զնոյն ու սոկանցն. և այս ատած է ի յորձն:

Եւ գոված է մատակ ձին, որ մէջքն քիչ մի էջ լինի և կաւճքն մաւտ ի մաւտ լինի. և այս ի յորձն ատած է:

Եւ յորժամ գովէ յարասն զձին, նա ասէ՝ Որձ քնու և մատակ արթուն:

Եւ գոված է մատակն, որ լինի կար|| (19ա) ճ պճկոռք, և ոտվին լինի մաւտ ի մաւտ, զի երբ արձակ լինի մատակն, նա այսպիսի լինի պճկոռքն և ոտքն: Եւ սիրած է ի մատակն, որ շորս ոտաւքն պորտբայ:

ԺԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՏԱԿ-ԶԻԱՆՆՈՅ, ՈՐ ՊԱՀՆԱՅ, ԹԷ Ի ՅՈՐԺԱՄ ՊԱՀՆԱՅ
ԵՒ ՈՐՊԷՍ ՊԱՀՆԱՅ

Մատակ ձին շընդունի զովտակն ինչվի մտէ ի յերեք տարին: Նշանն այս է, որ ընդունի զովտակն, որ սկսու ու ախտ իջնու ի յիրմէ:

Եւ յորժամ վազցնեն զովտակն, նա շատ նոր երկնայ իր ախտըն, ինչվի յեւթն արն երկնայ. ու կարէ լինել, որ քանց եթն արն առջև ցամբի:

Եւ հետ այնոր, որ վազցնեն, նա || (19բ) պահեն ի յովտկէն ի յետ քսան ար: Եւ հետ քսան արուրն տեսնուն, թէ այլ երկնայ յինք ախտ, նա ցուցնեն իր զովտակն. թէ ուղենայ՝ նա այլվայ վազցնեն որպէս զառջի տարայայն:

Եւ կայ ի մատկնին, որ ի յայն աւուրն ի վեր, որ վազցնեն

ինչվի քառսուն արն, ապայ անցնի իր շողութիւնն: Եւ կայ, որ խիստ լինի նա ինչվի յերկու ամիսն, նա ապայ անցնի շողութիւնն: Եւ այլվայ, որ լինի նայ ի հետ երկու ամսոյն, ցուցնեն իր զովտակն. նա թէ շողենայ, նա վստա՛ ի առել լինի զսերմն ու պահցել լինի: Եւ յորժամ մատենայ, որ կամենայ ծնանիլ, նա հոռենայ ի մարդկաց ու ուղենայ || (20ա) զմէն կենալն, և սենա պոտակն: Եւ թէ խիստ լինի սե պոտակն՝ նա որձ սլիտի ծնանի:

Եւ յորժամ ծնանի, լիողուն զինք և վին ար, որ ձգէ զամէն ախտն ի ծնաբերէն:

Եւ հետ այնոր, թէ սկսեալ ախտն երենայ, նա բուն ու ճարտարն է, որ կուղէ զովտակն:

Եւ ի յայն ատրն ի վեր, որ պահնայ, ու ինչվի ծնանի, նա լինի շատն տասնութէկ ամիս ու կէս: Եւ քչիկն լինի ծնունդն ի յութ ամիսն: Եւ կարէ լինել, որ ի յերմակն, այլ առջև քանձ որ երեք տարոյ լինի, նայ պահնայ:

Եւ զնոյն ու թէ ի յաջ ծծէն առջև իջնու կաթն՝ նա որձ է քուռակն, և թէ ի ձախէն՝ նա մատակ:

|| (20բ) Եւ կայ ի մատկին, որ շքնդունին զովտակն, քաւել շքնով նա չկարեն ձանշենալ թէ պահցել, թէ չէ: Եւ նշանն այս է, որ աստե ու անդե ծծին յիստակ լինի զոյնն, քանձ զոր առջև էր, և ժողովի, և աշիցն հալեցրն յերկար լինի դէպ ի յովտակն, որ ցուցնեն:

Եւ կան ի մատկին, որ իսկի շքնդունի զովտակն և ոչ շողնայ:

ԺԲ. ՅԱՂԱԿՍ ՆՇԱՆՆՈՅ ՎԱՆՅ ՊԱՆՆԱՆՈՅ

Յորժամ վազցնես զովտակն ի վրայ մատկին, դու մտիկ դիր զառջի տարպայն, որ զողէ ի վրայ կանաչ խոտի, ու տե՛ս մէկալլն արն. թէ շորցել է խոտն՝ նա պահցել է, ու թէ չէ շորցել՝ նա || (21ա) չէ պահցել:

Եւ կան ի մատկին, որ ծնանին երկու քուռակ, և ես շեմ տեսիլ, որ ի յայն մատկնոյն ապրել է:

Եւ մատկին, որ յերմակն կայ, որ չլինի խալս մատակ:

Պատեհ է ի հետ ամէն տասն մատկի յովտակ մի, որ ձգի թողուլ:

Եւ կան ի մատկին, որ երբ ծնանի զքուռակն, նա ի յիր շատ ցաւէն ի ծնընդեանն, ատէ զքուռակն:

ԺԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՏԿԵՆՈՅ ԵՒ ՅՈՎՏԿԵՆՈՅ, ՈՐ ԵՐՐ ԽԱՌԵՆ Ի ՅԻՐԱՐ,
ՆԱ ԵՐՐ ԾՆԱՆԻ, ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԼԻՆԻ ՔՈՒՌԱԿԸ

Վլախ ձին այն ազգն է, որ որձն ու մատակն վլախ լինի: Եւ թէ տաճիկ ձի վազցնեն ի վրայ վլախ ձիոյ, նա չկարէ լինել, որ ||(21բ) կարէ ի գովութիւն գալ, որ բերէ զքուռակն, կամ զքուռակն ձգէ ու կամ ինք վնասի:

Եւ թէ վազցնէ վլախ ի վրայ ի յարապ մատկի, նա այն քուռակն, որ ի յիրմէ ելնէ, նա կոչեն իր շահրի, և լինի զիմակաց ու սուր:

Եւ վլախն լինի զիմակաց ու ամուր ի ցուրտն ու ի հով աշխարհք: Եւ շահրի կրն ու յարապ ձիան լինի անզիմակաց ի շող աշխարք:

Եւ զովտակն պարտ է ընտրել, որ ի յաղվոր ձև լինի և ի տեսակ աղէկ և ի յամենայն ազգ յայտէ ի յետ, զի թէ ունայ պեղծ զնացք ու կամ լինի հարուռն և կամ լինի ճինար և վազցնեն մատ- ||(22ա) կին, նա ու զնոյն ու լինի իր քուռակն. հայնց այլ քան ի <ու> աղէկ կարես ընտրել զովտակն, նա ու զնոյն ու աղէկ լինի իր քուռակն:

Եւ պարտ է վազցնել զովտակն ի զարնան ի մուտն, որ ծնանի այլվայ ընդդէմ զարնան. նա ծնանի ի վերայ խոտի ու քուռակն աղէկ սնանի:

Եւ կա գետին, որ աղէկցնէ զսմբակն, ու ի յայն երկիրն, որ շող լինի ու հողն զիճային, նա աւիրի քուռկին սմբակըն:

ԺԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԾՆԱՆԻ ԶՈՐԻՆ

Յամէն երկիր ի ձեռք զգրաստն կալնուն ու ապա վազցնեն զովտակն: Եւ յորժամ վազցնեն ||(22բ) աղէկ էշ ի վրայ աղէկ մատկի, նա լինի յիրմնցնէ (= յիրնցնմէ) կատարել ջորի:

Եւ յորժամ վազցնեն վլախ ի վրայ իշու, նա ծնանի փոքր ջորի, և կոչի իր անունն մզմուն:

Գոված է մարցի իշվին վասն հեծնելոյ և այլ ի հետ ի ամանցի իշվին, և որ լինի ի յիշվին յերկայն շնիր, շունչ ուժով և սպրկիկ ի յամենայն յայտէ:

Եւ յորժամ կենայ ու մարդն հեծնու զէշն ու խիստ խառանչէ, նա թող առնու շիրիկ ձէթ ու կամ արդար եղ ու աւծն[է] զներքս և

սյուկանցն. նա քանի այն աւծն ի վրայ կենայ՝ նա չխառնչէ կամաւն աստուծոյ:

Եւ յորժամ կամենայս ընտրել ջոր|| (23ա) ի ու պահել, նա դու զժողով ու զբոլոր գրաստն ընտրէ. զի ամենայն, որ յերկայն լինի շինին և փորն մեծ և գաւակն լայն, նա թէ հազար ի տեսակ փոքր թվենայ, բայց չկոչի փոքր գրաստ, այլ փոքր այն գրաստն է, որ ի յայս կերպարանացս ի յետ է:

Գոված է և բեռին ջորին, որ լինի իր շորս ոտքն ամուր, և մէջքն մեծ, ու շլինքն ու գագաթն մեծ, ու լինի աշվին պարզ, և աշիցն ճոյթներն կարմրգոյն, և փորն մեծ, և շունչն ուժով, և սրպկիկ ի յամէն ազգ ցաւոց, ի յայսպէ: Եւ աղէկն ի յայս ազգէս, որ Հայոց երկրին ծնունդ լինի, և գոված է ջորեստանն ի|| (23բ) Յրիխի կ[ղ]ջոյն, վանց հեծնելոյ ու յեշաւ գնալոյ, զի դիմանայ շատ և յեշվէ սուր:

Եւ չէ պարտ կապել զջորին ի խէշ տաճիկ ձիոյն, զի աւիրի տաճիկ ձին:

Եւ գոված է մարցի ջորեստանն վանց հեծնելոյ, զի իրենց մայրերն աղէկ ազգ ձիան լինի:

Եւ ես փորձել եմ, որ ի յայս ի յամէն ազգերս ի գրաստնիս, զոր յիշեցաք, նայ չկայ այլ համբերկոտ ի վրայ սովոյ, ի վրայ ծարվոյ, ու ի վրայ քիկ ուտելոյ ու խմելոյ, և յերկար ճամփու, քանձ շորեք կոյս յիրար ընկած գրաստնին ևս առաւել ի ջոշեստանն և մեծ գրաստնին ու բարձրն ու յերկայնն. փորձեցի, || (24ա) որ ոչ սովոյ կու դիմանան ու ոչ ծարվոյ, քանձ երբ ուտէ ու խմէ զամէն, նա աղա կարէ ելնել ի ճամբահ:

ԺԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՔՈՒՌԿԵՆՈՅ

Ի ծնրնդէնէ ի վեր ՚վ ինչվի մեծնայ, և յորժամ ծնանի քուռակն, ու ինչվի տարոյ մի լինի, նա անուն քուռակ կոչի: Եւ երբ յերկու տարին մտէ ՚վ ինչվի որ լնու զերկու տարին, նա յարապն իր անուն ճրտայ կոչէ: Եւ երբ յերեք տարին մտէ ու դռունքն սկսնու ի սենալ ու ջանայ, որ փոխէ, նա երեք տարոյ կոչի: Եւ երբ զշորս տարին լմնցնէ, նա փոխէ զայն շորս ակապն, որ կայ խէշ դռանցն, և մտէ ի հինգ տարին: Եւ երբ զհինգ տարին լմն|| (24բ) ցնէ՝ նա սրբել է ու կարէ լինել, որ առջև քանձ զհինգ տարին սրբի, երբ իրենց հայրն ու մայրն դահ լինի:

Ու երբ ուզենաս, որ ճանչնաս զքուսկին ակռայքն, որ չէ փոխել, լինի սպիտակ ու կոկ ու մանդր՝ զէղ խոլընճաղ սպիտակ: Եւ յորժամ փոխէ զակռայքն, նայ դեղնէ և խոշրնայ ակռայքն ու լինի խաղ խաղ և կարէ լինել, որ ի ստեղծութե ակռայքն յերկայն լինի: Եւ այսով ճանչես, որ երբ փոխել լինի զակռայքն, նա հաստ լինի ու յերկայն, և այնոր ի ծնընդենէ նայ բարակ լինի ու յերկայն:

Եւ կարէ լինել, որ զրաստուն ակ|| (25ա)ռայքն յերկայնան ի յաւղութենէն, զի կծկի լինդքն, նա յերկայն երկնայ ակռայքն:

Եւ դահ զրաստուն նշանքն այս է, որ շատնա շողիքն ու չկարէ արգելել, ու թուկնայ պոկունքն ու յեր[կ]այնայ ակռայքն և ընկնի դահ ուշքն և դահնայ երեսն ու փոխի աշիցն կերպն:

Եւ ձիոյն ակռայնոյն համարն քառասուն ու չորս ակռայ է, տասնեկերկուքն այն է, որ յառաջ բուսնի:

Եւ առջի ակռայքն, որ բուսնի քուսկին, նա դուռնքն է և բուսնի ի ծնընդենէ ի վեր և ի հինգ աւուրն ինչլի յինն աւուր: Եւ այլ ակռայքն բուսնին ի հետ|| (25բ) այսոց: Եւ ի յայնոց իրք չփոխէ:

Եւ քուռակն, որ ծծկան լինի, նա չկարէ մարդ զաղէկն ու զպիղծն ճանչել, զի երկնայ զաւղված ի քուսկութիւնն, որ աղվոր թվենայ, ու եր մեծնայ, նա հաստնայ ու յերկայնայ կամ լայնայ, ու ելնէ ի հնդամէ: Հանցու կայ զաւղված, որ աղծրի թվենայ, նա ի մեծութիւնն աղվորնայ: Վասն այսոր չէ պարտ զքուռակն ծծկան բնորիւ և սակաւ մի կարէ մարդ ճանչել:

Զքուռակն յորժամ մեծնայ ու հագտնա ու զարի ուտէ, թողու զկաթինն միսքն ու հագնի զզարոյն միսքն, առաւել թէ հեծնուլ կարէ զինք|| (26ա) ու յիմնայ զիր գնացքն. նա թէ ուն[ի]այ զբնական գնացքն որպէս գոված է՝ նա աղէկ ձի պիտի լինի: Բայց կարէ լինել, որ չուենայ երկու տարէկնակն զգնացքն, նա վանց վատուժութիւն է, ու երկլ տարոյ լինի՝ նա առնու զգնացքն հայնցու չորս տարոյն, հայնցու հինգ տարոյն:

Աղէկ քուսկնոյն նշաննին, որ վազվզտէ ի վրայ մաւրն և ուտէ ի հետն ու արծի ի հետն, եւ վատուժ քուսկնին, եր հեծնուն զինք, նա մէջքն իջնու և ձանձրնա ճարտար, և երբ իջնուս ի յիրմէ, նայ ի մէկ տեղ կանգնի և քրտնի ճարտար:

|| (26բ) Եւ կան ի քուսկնին, որ բազկունքն ի ներքսէ զարտակ լինին ի մազէ: Ասցած է, որ այն վանց այնոր է, որ եփ ի

մաւրն ի փորն կու կենայ, նայ շունչն ի յայն տեղն խիստ կու դիպի, նա կու այրէ շունչն զայն տեղն ու մաղ չի ի բուսնիլ: Ասցած է, թէ սմբակքն ծալած կու լինի ի մաւրն ի փորն ու հանապաղ կու հալծի ի վրայ այն տեղացն, նա չի ի բուսնիլ մաղ: Եւ այսպիսի բուռնիս կոչէ յարապն բռնամաթէն:

Եւ ասեմ, որ ի ստեղծութեաց է, նա չէ պատճառաց, զի տեսել եմ ի ցոխշվոյն, որ չէ ի լինել ոչ ի ձեռվին, ոչ ի յոտվին, և իշվոյն սմ|| (27ա) բակքն այլ աւելի սուր է, քանց ձիոյն:

ԺԶ. ՅԱՂԱԿՄ ԳՈՒՆԵՐՈՅՆ ԵՒ ՆՇԱՆՆՈՅՆ ԱՅ ԲՈՒՐՆՈՅՆ, ՈՐ ԿԵՆԱՅ
Ի ԳՐԱՍՏՆ, ԹԷ ՈՐ Է ՍՐԱՍ ԿԱՄ ՈՐ ԱՏԱՍ Է

Կան ի ձիան[ն]ին թուխ սև և փայլկտուկ. և յարապն ասէ իր անուն ատհամ: Եւ կայ ի յայս գունէս, որ քիչ մի կարմրագոյն լինի:

Եւ կան ի ձիան[ն]ին, որ յարապն ասէ իր հուայ, և լինի ի բաց սևագոյն ընդ կարմիր ընդ սևի մեջ, և լինի քիթքն կարմիր և անդամէջն կարմիր գեղնգոյն:

Եւ կան ի ձիաննին քումայթ: Եւ ազդեր են. կայ կարմիր քումայթ, որ լինի մազծայրքն և տակքն խիստ կարմիր:

Եւ կայ ռակէգոյն քու|| (27բ) մայթ, որ է գեղին փայլկտուկ կարմրագոյն. այտ նման է յոսկոյն գոյնն. և ասէ իր յարապն քումայթ բլաֆ:

Եւ կան ի քումայթնին կարմիր թխգոյն:

Եւ կայ խիստ թխգոյն քումայթ, որ լինի քիթքն կարմիր և անդամէջքն, և յանդմէն ի վայր դէպ ի յոտքն քանի իջնու նա գեղնգոյն լինի. և յարապն ասէ իր մայտմի:

Եւ կան ի ձիաննին խարտեշ: Կայ խարտեշ խլուխի, որ լինի զէդ զաֆրնգոյն: Կարէ լինել, որ զլուխն այլ թուխ կարմիր լինի, քանձ զանձն:

Եւ կայ խարտեշ ըռպի գոյնու|| (28ա) և բաշն ու տուբէթն ու ազին այլ թրխգոյն:

Եւ կայ խարտեշ մայտմի, որ լինի մազծայրքն գեղնգոյն, և մազտակքն զէդ հինայի ներկած՝ կարմիր:

Եւ կայ խարտեշ գեղին, որ չլինի ոչ խիստ գեղին, ոչ խիստ կարմիր, ու տուբէթն ու բաշն ու ազին այլ կարմրագոյն լինի:

Եւ կայ ի բաց խարտեշ, որ լինի մազծայրքն և մազտակքն սպիտկ[գ]ոյն, ու բաշն ու ազին ու տուբէթն սպիտակ. և կոչէ պարսիկն իր քարտուշ:

Եւ կայ թուիս խարտեշ, նմանէ ի յըռպի գոյն, ապա այլ ի բաց է|| (28բ) իբրեւ զերկաթի ժանդ:

Եւ կան ի ձիաննին դեղին: Կայ խիստ դեղին՝ որպէս մազքալած ոսկի, և կարէ լինել, որ կենայ ի յինքն թուիս մազկներ, և տուբեթն ու բաշն ու ագին լինի սպիտակ զգոյն դեղին:

Եւ կայ դեղին դեկնայխայտ, որ լինի յիր մարմինն իր գոյնովն բոլոր բոլոր զէդ դէկնի, և բաշն ու տուբեթն սպիտակ:

Եւ կայ ի բաց դեղին, որ լինի սպիտկգոյն, և լինի տուբեթն ու բաշն ու ագին սպիտակ. և կոչէ իր անուն պարսիկն զառտ:

Եւ կան ի դեղնոյն, որ լինի ընդ դեղին ընդ կապոյտի մէջ, և || (29ա) տուբեթն ու բաշն ու ագին մշկի գոյնով: Եւ թագաւորքն անուն կոչեն հարաւի:

Եւ կան ձիաննին, որ կոչեն սամանդ, և իր գոյնն է սեգոյն դեղին և իր կայշին ու մազտակքն սև, և բաշն ու տուբեթն ու ագին թուիս սև, և աշվին կապոյտ գոյն:

Եւ կայ դեկնայխայտ սամանդ և կարէ լինել, որ քանձ դեկնի այլ մեծ մեծ, բոլոր բոլոր կենայ ի յիր մարմինն իր գոյնովն և ագին, որ նմանէ ի բաց թուիս, անդամն լինի մէջն սև ու շորս ոտքն ու տուբեթն ու բաշն ու ագին, և լինի ամէն փորն ու անթքն ու արմէջքն և շուրջ աշիցն ընդ դեղին|| (29բ) ընդ կապոյտի մէջ, ու կարէ լինել, որ մէջքն կարմիր լինի, և այլն այս գոյնովս, որ չիշեցար:

Եւ կան ի ձիանն պաւղեր. կայ պաւղ, որ լինի թխգոյն սպիտակ ու լինի կաշին սև, նա ասեն այսոր սպիտակ պաւղ:

Եւ կայ պաւղ, որ սպիտակ լինի և խառնի ի յինք սև մազեր, և ասեն իր զառզուռի: Եւ թէ լինի սևն աւելի, քանձ սպիտակն, նա ասէ իր յարապն պաւղ հալաճոյն:

Եւ թէ լինի սև մազերն ի սպիտկին մէջն, որ կապոյտ գոյն քշտէ, ասեն իր քարկապոյտ:

Եւ թէ լինի այս գոյնովն, որ բոլոր բոլոր լինի, ասէ իր յարապն մրֆալաս (= մրֆալաս):

|| (30ա) Եւ թէ խառնի ի սպիտակ մազերն կարմիր, նա կոչէ իր յարապն մուլահամահ:

Եւ կան ի ձիանն սպիտակ: Եւ սպիտակն այն է, որ ոչ ինչ ազդ գոյն չխառնի յինք, և լինի հայնց սպիտակ, որպէս այլ սպիտակ

նշաննի, որ կենայ յայլ գրաստ, զի նշաննին, որ ի յայլ գրաստ կենայ, նա պիտի խիստ սպիտակ լինի և կաշոյն գոյն այլ սպիտակ:

Եւ կան ի սպիտկնին, որ լինին կապոյտ աչք, ու կայ, որ լինի թուխ ական և թարթեռնքն որպէս զծայրոյրած: Եւ կան ի սպտկնին սպիտակ ու մազծայրքն զեղնգոյն, աչքն խայտ: Եւ կայ, որ լինի կապոյտ աչք. ||(30բ) և այս ազգս բնաւ չլինի աչքն զէտ ծայրութիւն և ասեն իր անուն սուսանի:

Եւ կան ի ձիանն չալ ձի, որ լինի իր ամէն մարմինն սպիտակ ու գլուխն ու շինիքն այլ գոյն, զինչ որ լինի. ասէ իր յարապն ատրայայ:

Եւ թէ լինի գլուխն ու շինիքն ու ազին սպիտակ և այլ մարմինն զինչ գոյն որ լինի, ասեն իր մուտրաֆ:

Եւ թէ լինի ի տեղոց տեղ սպիտակ և ի տեղոց տեղ այլ գոյն, նայ ասեն իր մուտլայ:

Եւ թէ լինի բովքն սպիտակ, ասեն իր ահսաֆ:

Եւ թէ լինի մէջքն ու փորն սպիտակ, ասեն իր մուսլայտան:

Եւ սիսլախն թէ լինի սպիտակ|| (31ա) ու խառն քումայթ, նա ասեն սիսլախ քումայթ:

Զնոյն ու թէ լինի սպիտակ ու խարտեշ, նա ասեն խարտեշ սիսլախ:

Զնոյն ու որ գոյն ու խառնի ընդ սպիտակն, նայ այն գոյնովն չալ ասեն:

Եւ թէ լինի մանտր կետ կետ թուխ ու սպիտակ կամ կարմիր լայն, և թէ լինի վերի պուռ[ն]կն սպիտակ՝ շատ կամ քիչ, կոչեն իր անուն ռայֆիմէ:

Եւ թէ լինի քթին վերայ սպիտակ, զէդ խաղ խաղ ու չհասնի ինչվի ճակատն ու կամ ի յաչքն, նա ասեն իր իազսուֆ:

Եւ թէ լինի ճակատն բոլոր կամ չորեք կոյս կամ երեք կոյս սպիտակ, նա կոչեն իր աստղաճակատ:

[ԺԷ. ՎԱՍՆ ՆՇԱՆՆՈՅ ԵՒ ՀԵՏ ՈՐՈՅ ԱՌԵ ԶԻՆ ԶԻՆ]*

|| (31բ) ԺԸ. ՅԱՂԱԳՍ ՆՇԱՆՆՈՅ, ՈՐ Ի ԶՈՐՍ ՈՏԲԸ ԿԵՆԱՅ

Թէ լինի չորս ոտքն բոլոր սպիտակ, նա ասեն իր մուհաճալ չորս ոտաւքն:

* Ցանկում առկա այս գլուխը բացակայում է բնագրում:

Եւ թէ երեք ոտաւքն, նա ասեն իր երեք ոտաւք մուհաճալ:
Եւ այն ոտքն, որ շկենայ սպիտակ նշան, ասեն իր տղատ:
[Կա]մ կայ, որ ասէ երկուքովն կամ երեքովն մուհաճալ:
Եւ կայ, որ ասէ երկուքովն մուհաճալ և երկուքովն ազատ:
Եւ թէ մէկ ոտն լինի սպիտակ ու ի ճակատն շկենայ նշան, նա
կոչեն իր այսամ:

Եւ ի յոր ոտք որ կենայ սպիտակ ու կենայ ի յինք սև մազեր
խառն, նա ասեն իր աշխատ:

|| (32ա) ԺԹ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԳՈՅՆ ՆՇԱՆԻ

Յորժամ կենայ ազոյն բոլորն սպիտակ նշան, կոչեն իր աշ-
հալ. և ատէ զինքդ յարապն:

Եւ ամենայն նշան, որ կենայ ի զրաստուն փորն կամ ի
կո[ն]ակն, որ ի խոցէ լինի <ն> ու կամ հարել լինի զինք իրք,
նա այն չէ ի յայս նշանոյս, որ յիշեցաք, ապա այս, որ հետ կոչի:

Ի. ՅԱՂԱԳՍ ԲՈՂՈՐՆՈՅՆ, ՈՐ ԼԻՆԻ Ի ՄԱԶ.

Ի ՅԻՆՁ ԳՈՅՆ ԶԻ ՈՐ ԼԻՆԻ: ՆԻ ԹԵ ՈՐ Է Ի ՅԻՐԵՆՔ
ՍԻՐԱԾ ԲՈՂՈՐ ՅԱՐԱՊՆ ԿԱՄ ՈՐ Է ԱՏԱԾ

Բոլորնին, որ կենա ի զրաստն, նա տասն և ութ են: Եւ զոր
սիրել են երեք բոլոր են, և զոր ատել են՝ նա չորս են: Եւ այլքն ոչ
սիրած են և ոչ ատած:

Եւ յայն|| (32բ) ոց, որ սիրել են:

Եւ ասցել է յարապն, ո՛ր է շնոֆոր. նա մէկն, այն բոլորն է,
որ ի շլինքն խեշ ճտացն կենայ, և մէկայլն, որ կենայ ի մէջ շլի-
նեցն, և երեքն, որ կենայ ի կրծոցն ի վերի դեհն: Այս երեք բո-
լորս սիրած է առ յարապն և շնոֆոր են ասցել:

Եւ զոր ատել են. մէկն այն է, որ լինի ի մէջ ճակտին, և մէկ-
այլն, որ լինի ներքև խամժեկացն, երեքն, որ կենայ ի նքթէպն ու
կամ ի վրայ ողինն <ու որ կենայ>, և չորսն, որ կենայ ի կարթքն
և ի վրա անդմին:

Եւ այլքն ոչ ատած են և ոչ սիրած. և այն, որ կայ ներքև տու-
բեթին ի ճակտին վերի դեհն, ու մէկայլն այն է, որ կայ ի շլինեցն
ի վեր|| (33ա) ի դեհն, և երեք՝ բոլորն, որ լինի ի ճակատն ի յեր-
կայնքն, և չորսն, որ կենայ ներքև տուբեթին և կէսն երեւնայ և կէսն

(Զիան նկարի շուրջ տրված բացատրություններ) --

Դազմանն ազգային ցածն գտված է:

Բարակ գլուխն և բարակ վիզն և գորգն, որ զկայ ի վեր կանոն և ականգն[ի] ին յերկայն, երեսն և գոյր և յայն գտված է:

Երեսին բարձր ոսկորն, եր կաշին ի վրայ պինդ փակման լինի, աղէկ է:

Յերկայն շինին և բարակ ճիտն գտված է, ցած՝ յայտ է:

Բաշն յերկայն և գորգ և մանր մազն յատակն զէտ ալծենի գտված է:

Արձակ կաշին ի վրայ շինեցն, որ ի վաղելն զնզկայ միսն և կաշին, գտված է:

Շինեցն չզերն հաստ և պինդ ի լար և բարձր գտված է և ցածն և թռչն յայտ է:

Շինեցն յետի զհեն բարակ յայտ է:

Երբեք բաշին մազն նաւոր ու կակուղ և գորգ գտված է:

Նաւոր շինին գտված է:

Շինեցն գ... ոսկն զեղ և զին լաւ է:

Բլճգլխին ի նրզկայն ի մատ և տակն ի հետու լաւ է:

Բլճգլխին ի թաղման ու ի վրայ շատ միս լաւ է:

Բլճրն հետու մէկ ի մէկէ գտված է:

Բարձր նրթկայն և զաւղվածքն ի թաղման լաւ է:

Նրթկայն ալեյի բարձր յայտ է:

Ի նրթկայն ինչի զաւակն զորգ գտված է:

Թամբոզն ու կողոն ու ծուռ ողն յայտ է: Յերկայն ողն և աղեղնաձեն գտված է:

Մսանացն միսն կոլեւմատած ու զատ և ի լի մսանքն ի ծայրէ ծայր գտված է:

Լայն անդամն և յերկայնն և ձկունկն մեծ լաւ է, բանց բարակ և չերկայն:

Անդմնացն զաւղվածքն մեծ և լայն, անդմնոյն միսն շատ ու կաշին ի վրայ փակման գտված է:

Պլատն (") անդամն լաւ է և զորդն յայտած է:

Դաւակն բանի բոլոր լինի ու յայն գտված է: Մուր զաւակն և թռչ յայտ է: Եւ յերկայնն ու շատ միս ի վրայ զաւկին գտված է: Եզնգաւակն ատած է: Դար ի վեր զաւակն ատած է:

Ալկտակն հաստ լաւ է, զի ձին ուժովն լինի և բարակն՝ վատուժ:

Շատ շարժելն ալգոյն յայտ է:

Յետի ոտացն զաւակն կարճ և լայն գտված է:

Ընդ կոճքն ընդ սմբակին մէջ, երբ անմաղ լինի, յայտ է:

Ընդ ձուրն ընդ որովայնի մէջ կարճն յայտ է:

Սուր արմունկն և ամուր գտված է:

Յետի սրունն յերկայն է գտված:

Փորր կոճն և հաւսար և այն ջեղն, որ յինք կուգայ սուր և զորդ ինչի ի կոճերանն, և զորգ կոճքն յայտ է:

Սմբակին վերն յետին զհեացն, որ մազն յերկայն, երբ կարճ լինի ու թաղման...

Պորտն ի դուրս յայսպ է:

Քաշըն բարձր ու սոխոխ գտնած է:

Յերկայն խալիկն և թալլ ջեղն յայսպ է:

Եւ որ պինդ լինի դորտն գտնած է:

Փոքր դորտն ու իր տեղն նեղ գտնած է:

Չոր սմբակն յայսպ է:

Առջի կոճերն հաստ, խալիկն ու տեղն և ջեղն ի հետ հասար գտնած է:

Միջկապն բնդ իրար ձեռնիկն յայսպ է:

Կարճ ծղիկն լաւ է, որ հարտար խաղաշ:

Առջի կոճերն փոքր ու չղերն պինդ ի մազման. փոքր ու աւառ<վ>ղն ու իրն ներքե:

Բաղկացն դրուց<ն> և մեծ ձկու<կ>նքն, շատ երկնիկն ի ձեղնցն ու ի ձկանցն. ի վրայ բաղկացն չղերն հաստ յայսպ է: Կաշին ի վրայ փակման լաւ է:

Պնչերն երբ լայն ու կակուղ ու բլին սունակն նասր՝ գտնած է:

Կարճ ձեռիկն, յերկայն ոտվիին, յերկայն աշրն յայսպ է:

Մնկացն խուփն պինդ և բազուկն և կաշին ի վրայ փակման գտնած է:

Սրանացն հաղն ու իր երկու երակն բամբիք...

Արձակ կուրծքն, բարակ երբուծն և մեծ ձկներն լայն լաւ է: Եւ երկն ի յիւրացմէ ի դատ գտնած է:

Յերկայն լեզուն և շատ շողիքն գտնած է:

Բներին հեղքն, եր շատ լինի, գտնած է:

Պարկեշտ պոռնիկ և բարակ գտնած է:

Կարճ լեզուն յայսպ է:

Կակուղ ու լին յայսպ է:

Պարկեշտ ակոսայր գտնած է, մեծն յայսպ է:

Խունանն և սնուկն ի բլին յայսպ է:

Պնչերն երբ լայն լինի ու կակուղ ու բլին սունակն նասր՝ գտնած է:

Եր խոյարբիլ լինի կամ փոքր կամ բլին սակորն զորդ լինի, զոգնած է:

Կապոյտ աշքն և ղեղին յայսպ է:

Աշերն ի յիւրացմէ ի հետ արձակ, աշիցն պատուութն նեղ լինի լաւ է:

Յունքն մեծ ի վրայ ի կախ գտնած է ի երբ նասր լինի՝ զոգնած է:

Լայն, տափակն ու աւաղ կաշին անման աղկ գտնած է:

Ականջին մէջն լայն սիրած է:

Դազլանն աղչոյն յերկայն և ցածն գտնած է:

Փոքրութիւն ականջացն վատ է:

Խամժկացն ներքի ղեհն բարակած զոգնած է:

չերենա, և հինգ՝ բոլորն այն, որ կենայ ի վրայ փորոյն, և վեց՝ բոլորն, որ կենայ ի կրծոցն ի ձկունքն, և հւթն, որ լինի ի քաշքն. ամ ի յայսոց կան, որ են ի շնեցն երկու դեհն, և կրծոցն երկու մասնքն, և ի փորոյն յերկու դեհին վերայ, և ի կարթք[ի]ն յերկու դեհն:

Եւ եղաւ այս բոլորնիս տասն և ութն: || (33բ. տե՛ս ներդիր ձիան նկարը):

|| (34ա) ԻԱ. ՅԱՂԱԿՍ ԲԱՆԻՅ, ԶՈՐ ԱՍԱՅԵԼ ԵՆ ՀՆԿԱՅ ԽՄԱՍՏԱՍԵՐԿՆ
ՎԱՍՆ ԳՈՅՆԵՐՈՅՆ ՈՒ ՆՇԱՆՆՈՅ, ՈՐ ԱՍԱՅԵԼ ԵՆ Ի ԳՐԱՍՏՆԻՆ ԶԱՂԿԵՆ
ՈՒ ԶՊԵՂՍՆ

Ասացել է ճնայ իմաստասէրն հնդկաց, թէ այն յարապ ձին, որ լինի սպիտակ, զէդ ձկնքաղ սպիտակ, նայ այն քանձ զամէն ձիանն գոված է, յամէն աղգ գովք և բարձրագոյն աստիճան է, քանձ զամէն աղգ ձիոյ, զի կարող է ի պատերազմն, և շնոֆոր է իր տիրոջն և ի թագաւ|| (34բ) որական զրաստնոյն է:

Ի պոման, որ չկենայ այս յայպերս, զոր ասենք. մէկ այպն, որ երբ ծնանի, բուսած ակռայ ուննայ կամ երկնայ իր ձուքն ի յայս ժամս, կամ ի ծնկվին՝ բոլորնի, կամ կենայ ի ներքի խամ-ձեկն, կամ լինի ակռայքն քանձ քառսուն ու չորսն աւելի, կամ լինի ակընջվին յեկելծեր ի ցից, զէդ ակընջվի, ու ի վերայ իր մազեր: Եւ ի յայս յայպերոյս այս կերպս պրաստս կենայ կամ ի յայլ աղգ գոյն, որու լինի, նա խիստ յայպած է ու պեղծ աղգ զրաստնոյ է:

Եւ մէկայլն, որ գոված էր, մշկաբաշն ու տուրեթն սև. և կոչեն|| (35ա) իր դեկնախայտ սամանդ: Եւ լինի որպէս այս կերպովս ասցաք և կենայ ի յինք սպիտակ դեղին մազեր նա խառն, կոչեն իր սամանդ յատասի, որ թարգմանի իր սպնախայտ սամանդ:

Եւ տարբերութիւնն, որ ընդ դեղինն ու ընդ սամանդն. լինի դեղին՝ բաշն ու տուրեթն ու ազին ի սպիտակն ի յար, և սամանդն լինի՝ թխգոյն դեղին իր տուրեթն ու բաշն ու ազին. և այս ընդհանուր նշաննի է: Եւ զոր ես եմ մտիկ դրել ու ճանչցել, որ ո՛ր ձիոյ մորթի սև լինի, նա զմազն պիտի սև բուսցնէ, և որ սպիտակ՝ նա սպիտակ: Եւ այնոք, որ դեղննի են, նա կաշին պիտի սպիտակ լինի:

|| (35բ) Եւ կան ի ձիաննին վարդգոյն: Եւ կայ վարդգոյն, որ լինի ընդ կարմիր, ընդ դեղին, ընդ խլուխի մէջ, և իր կաշին ու

մազտակբն թուխ և ի նքթեպէն ինչվի յագիտակն զէդ մատն մի բարակ ու յերկայն սև, որ լինի խիստ սև:

Եւ կարէ լինել, որ լինի շորս ոտքն սեգոյն և վարդգոյն, որ լինի կաշին սև, և լինի մազծայրբն զէդ ոսկէգոյն բումայթի: Եւ այն խազն, որ կայ ի նքթեպէն ինչվի յագիտակն, նա լինի թուխ սև, և շորս ոտքն՝ հայնցեղ թուխ խազեր, զէդ ապուրնճներ լինի:

[Ե]ւ կան ի ձիայնն խարինճ. և այն է գոյնն, զի ի մաւտ է յայս սպիտակս, որ գովեցաք:

|| (36ա) Եւ կայ ձի, որ լինի զէդ ցոէշ, շորս ոտքն սև, նայ գոված է:

Ապա այլ ցած է քանձ մշկագոյնն և այլ ի հետ քարկապոյտքն, հայնցու թուխ սևն, որ իսկի սպիտակ նշան շուննայ. նայ խիստ գոված է:

Եւ թէ լինի թուխ՝ աննիշ սև, որպէս ասցաք, ու ի վրայ գագթանն ի մազին փայլկտուկ՝ զէդ ճանփնի, որ նման է յերկնի, զէդ կիլիստուած կտաւ, նա հրեղէն է: Եւ գոված է ի ձիաննին: Եւ որ կաշնու զինք վանց պատերազմի՝ նա հասնի իր ամէն կամացն, և քանի երթայ ար [ը]ստ արէ մեծնայ:

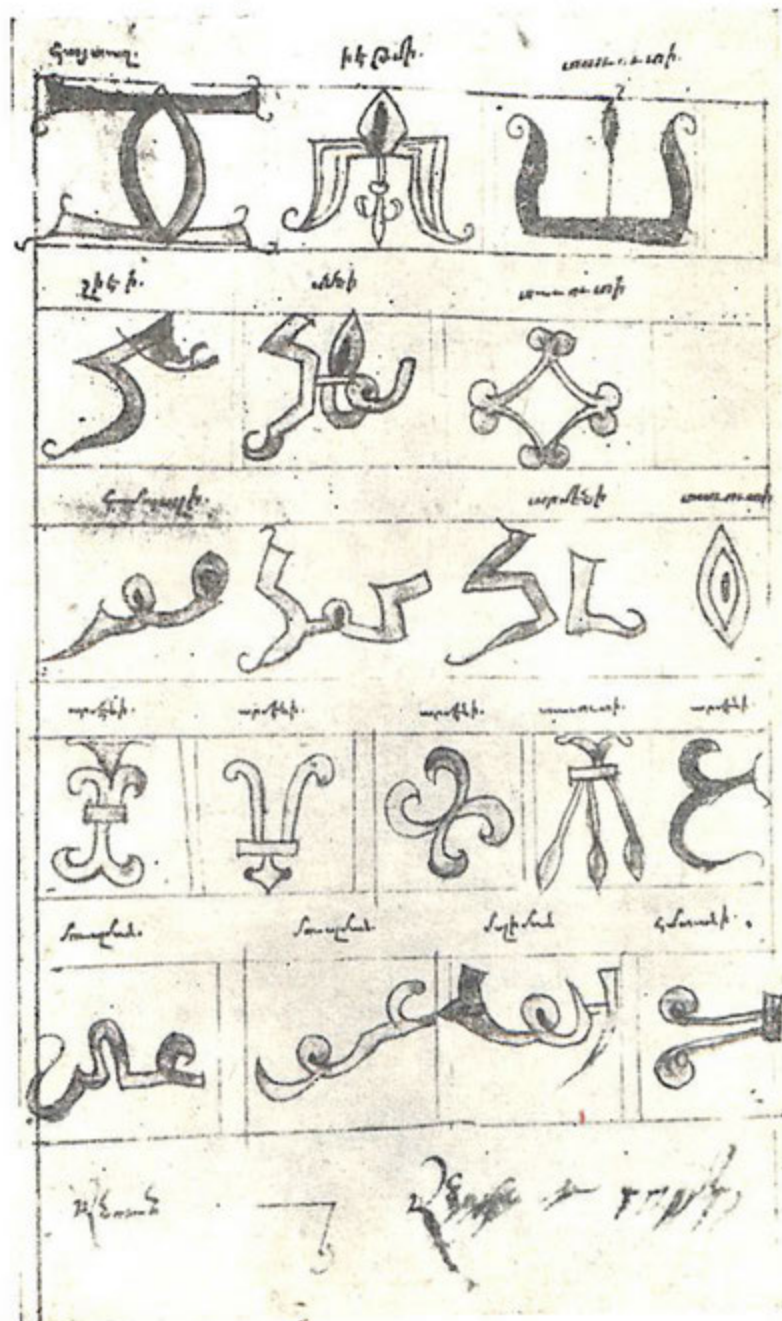
Եւ գոված է դեղին ձին, կապոյտ աշքն և մշկագոյն ու աշքն գեղ|| (36բ) նգոյն: Եւ այն ձին, որ կենայ յիր մարմինն կէտ կէտ կարմիր ու սպիտակ և կենայ յինք բոլորտի՝ զէդ արծվու պճղներ, նա գոված է:

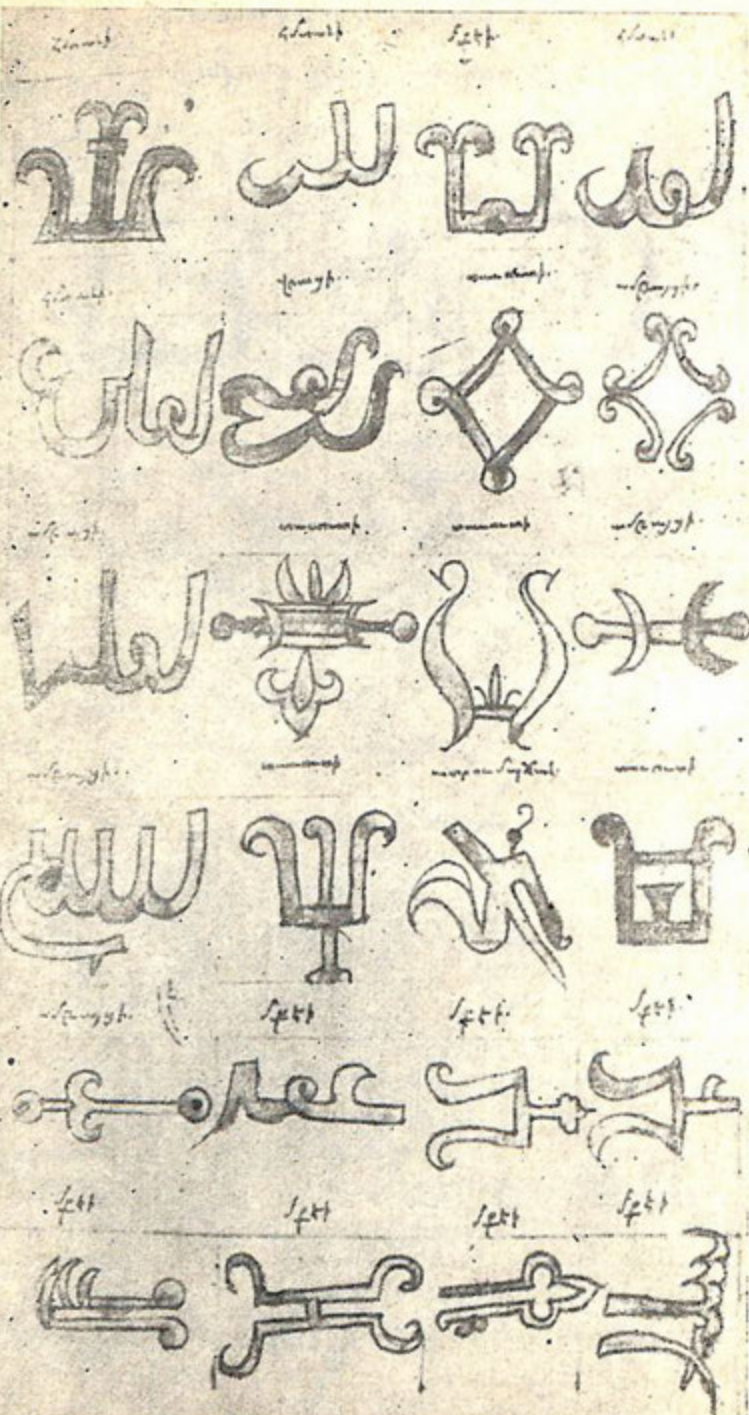
Եւ գոված է կարմրգոյն պաւզն, և գոված է սամանդն, և գոված է ըռպգոյնն, և գոված է ի բումայթն այն, որ լինի թուխ ու բաշն ու ազին ու տուբեթն ու շորս ոտքն սև:

Եւ ասցել է ճնայ հնդկցին, թէ չէ պարտ ուննալ զայս գրաստնիս, զոր յիշել կամինք: Զի որ լինի իր մազն զէդ տուռիճի փետրի գոյն, և այն ձին, որ սև կայտեր և ի վրայ պոկանն կամ ի ներքսէ կամ ի դրացէ՝ որպէս զշուշմայ կետեր, կամ|| (37ա) լինի ի վրա կողացն բարձր բոլորնի, կամ լինի ի վրա ձւոցն կակուղ մազ սև, [կամ] այլ ցեղ գոյն, քանձ զինչ իր գոյնն է, կամ լինի ի վրա ճակտին սև մազեր, այս նշաննիս զոր տվաք, նա ամէնս չէ շնոֆոր:

Յաղագս տաղերոյն և իրենց անուանեցն

Գրվի տաղերն և իրենց անուաներն

left

left

left

left

left

left

right

right

right

right

right

right

right

right

right

right

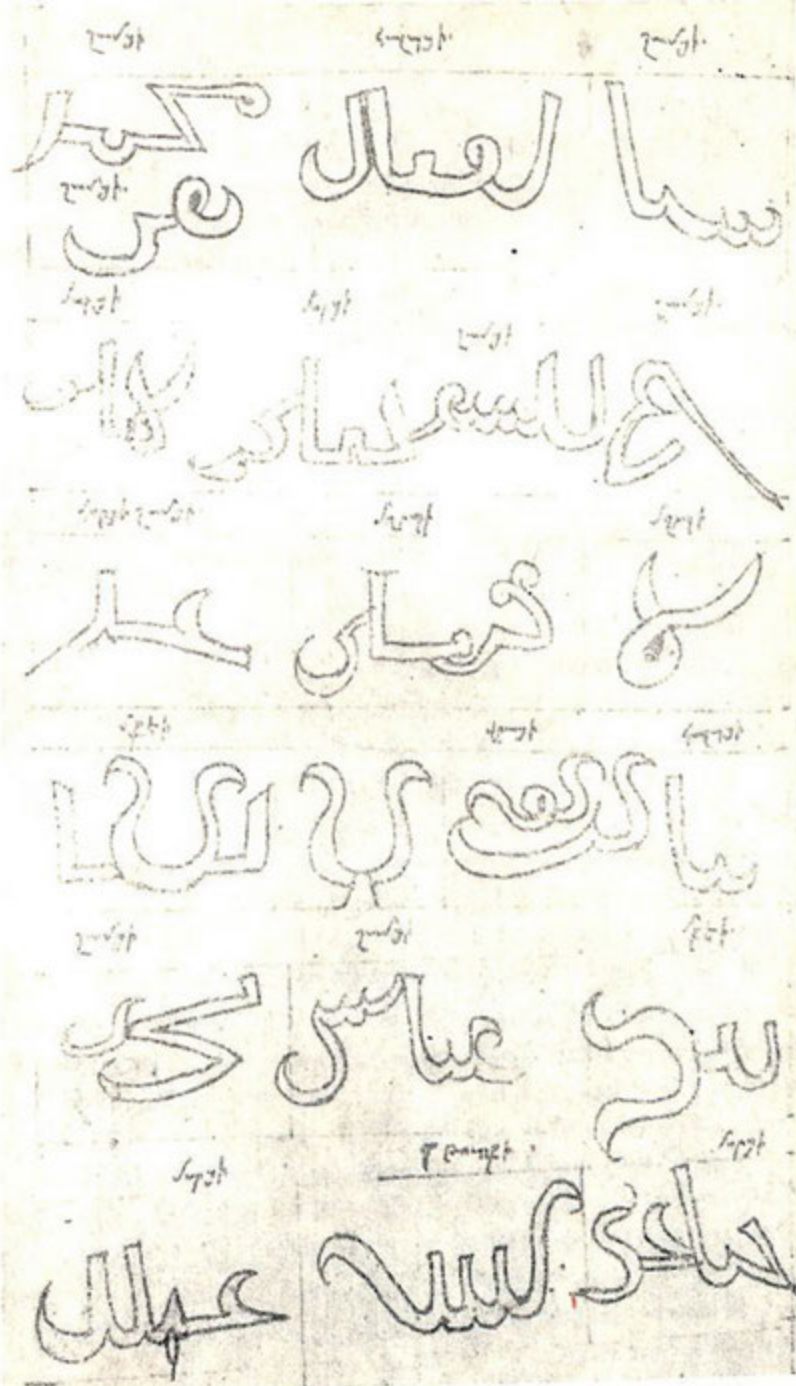

left

left

Յոր ուզէ, որ գրաստ ավղցնէ և գրաւ դնէ, որ յեշմեցնէ՝ ընդ այլ ձի, նա յառաջ փնդոէ աղէկ ձի իր ամէն կերպովն ի յաղէկ ազգէ:

Եւ աղէկ ձին այն է, զոր նախ յիշեցաք ու զնշաննին ցուցուցաք, որ լինի սուր և դիմակաց ի յեշմովն: Եւ ավղցնել վանց այն գրաստուն կու ասենք, որ նախ գիրցնէ, որ զճրագուն դնէ ու միսք դնէ, նա ոսկորքն ամրնայ, և վասն գիրութեան չկարէ յերակ յեշմել և ոչ ի պատերազմ դիմնայ. նա ավղցնես այս կերպովս որպես կու տանք զնշանքն: || (40բ) Զի որ կամիս ընդ ինք գրաւել, դու իր զաւղվծացն մտիկ գիր ու իր նշաննոյն ու համբրէ թէ քանի աղէկ զաւղած կայ յինք կամ քանի աղէկ նշան. նա թէ ի քոյն այլ աւելի լինի աղէկ նշաննին, նայ դու գրաւէ, և թէ քամաթք, նա դու մի գրաւել:

Եւ յորժամ կամենաս ձի ավղցնել, նա դու ընտրէ զայն ձին, որ առողջ լինի և անարատ և սպկիկ յամէն յայալէ. նա թէ աւաղ լինի՝ այս աղէկ կերպ ձիս նա գիրցոյ:

Եւ երբ գիրցնես ու լնուս գինք ու կամենաս ավղցնել, դու սկսիր երկու շաբաթ ու տուր || (41ա) իր առվաւտ, որ ուտէ, ու տես, որ այլ իբք չտաս իր, որ զճրագուն քչկցնէ և քրտնցնէ զինք և աղէկցնէ զ<ի> ստամոքքերանն ու զուարճ պահէ զինք: Եւ հետ երկու շաբթուն կտրէ զինք: Եւ թէ չկենայ առվույտ, դու շինէ իր մսուր ի սպկիկ խոտ՝ քարծր ինչվի կտրծքն՝ տախտկերով. ու զներքի տախտակն, որ մսրին ուրքն է, դու մանդր ծակտէ, որ քանի զալիկն ժածէ՝ նա փռշին ի վայր լցուի, ու լինի ներքն մսրին փորոք:

Եւ այն փայտն, որ դէմ մսրին կենայ, բոլոր արայ, որ առչի ոտաւքն չըշտէ ու ծունկն ցաւ || (41բ) տայ: Եւ հանապազ, զոր թրքէ ու գոգէ, նա դու սրբէ: Եւ նաւոր մաղած աղք չոր ներքն ոտացն ցանէ, որ կակուղ կենայ, և կամ աւաղ, և քանի թացվի՝ նա զայն սրբէ ու ձգէ ու այլ նոր ձգէ ներքն:

Եւ ալկէ զինք գարի զայն չակքն, զոր գիտես, որ կարէ հալել: Եւ միջակ ալիկն, որ տաս՝ մքուք մի ընտրած գարի, որ լինի կշէոքն տասնուհինգ լիտր պաղտացի ու ինչվի տասնուերեքն, որ է ամէն լիտր հարիւր ու երեսուն գրամակշէու:

Եւ ընտրէ զգարին սպկիկ խիստ, որ չկենայ քար ու ակուսիքն || (42ա) ցաւ տայ:

Եւ զալիկն այսպէս դիր, որ դնես ամիկից մի յերդ ու ճանկ մի գարի, ու տուր իր շուր ի հետ ու ի հետ յամէն երկու պահ ու յամէն երեք պահ:

Երբ սկսնուս ու կամենաս աղվցնել, նա երբ ուտէ զայն յերդն ու զգարին, նա սրբէ զինք ու տար ի յաւազ կամ ի կակուղ տեղ մի այլ, որ թապլի, ու տես, որ չկենայ: քաշ կամ ոսկոր ի տեղն, որ թապլի կամի, կամ կղիմիտոր, ու իր վնաս այնէ:

Եւ երբ թապլի, նա սրբէ զինք ու ձգէ զճուլն ի վրայն և կապէ զինք ի յիր մատուն: $\parallel$ (42բ) Եւ դիր յերդ ու գարի զնոյն որպէս ասացաք, որ ուտէ: Եւ հեծիր ու անցմնցեցոյ պահ մի և այլ վայր դարձոյ զինք ու ի յիր մատուն կապէ:

Եւ զոր մնայ ի յայս դարոյս, որ յիշեցաք, նա դիր, որ ուտէ, և ընդիր ի կացքն՝ առ զինք ի ձեռքդ ու անցմնցեցոյ պահ մի և առվաւորուցն այլ վայր, սրբէ զինք: Եւ արեւ մի այսպէս ծառայէ, և հետ այնոր հեծնու զինք իր տէրն, որ կալաւիցնէ ու հալծեցնէ պահ մի:

Եւ յորժամ սոթէ զփորն, նա թէ ժամն ցուրտ լինի՝ նա այլ աւելի ծածկէ ճուլ ու երկորով $\parallel$ (43ա) ի վրայ ժամուն ու պատրաստ կալ ի ցրտոյ ի վրայ ժամուն: Եւ յամէն ար հեծնու ու հալծեցնէ զինք արեւր՝ ինչվի յայն, որ ականջն մէն քրտնի, ու երբ երէ, նա ծածկէ զինք:

Եւ քանի երթայ ար քանց ար՝ յեվելցնէ զհալածն, հայնց որ երբ դայ [քրտինքն] նա իր մէջ, ու $\langle$ բ $\rangle$ կաթկթէ ու իջնու, ու երբ կամենայ ծածկել՝ նա չծածկէ խիստ, որ աւելի շշնշատտէ, զի ի հետ ամէն շնչալոյ քրտինք պիտի դայ:

Եւ երբ կրտրի կաթկթելն քրտնացն, նա դու ձեռարդ սրբէ ու քամէ զքրտինքն ի յիրմէ ի փորոյն և ի յամէն մասցն ու թող $\parallel$ (43բ), որ ցամբի, ապա՝ որ խոց ի ձեռքդ չկենայ՝ թիշիկնետղ եղէ. ձիոյ քրտինքն սպաննէ զբեզ:

Եւ քանի ցամբի՝ դու զճիւրն թէթեցոյ յիրմէ՝ ինչվի ցամբի քրտինքն, ու երբ ցամբի՝ նա դու սրբէ ֆրպուլովն:

Եւ աղէկ է զինք կշռով որպէս սահմանած է, որ թէ մնացնէ ի յայս ալիէս, նայ դու յիմնաս ու պակսեցնես: Եւ թէ կատարել ուտէ զայտ, նա զնոյն թող, որ ուտէ:

Ի վաղվնէ հան զինք ու սլվլէ, որ ճապկտի ու թաղթփֆի, ու թէ կամենայ թապլիլ՝ նա թապլի:

Եւ թէ արն խիստ շող լինի կամ թէ հւտոյ (= հիւսիսոյ) հողմն կենայ ու գայ, նա հեծնու պահ մ[ի] ու անցմցե|| (44ա) ցնէ: Եւ թէ արն հով լինի ու անուշ հողմն, նա այլ աւելի գահէ զինք ու քրտնցնէ:

Եւ այնպէս ծառայէ, որպէս ասցար, և ար քանց ար յեկցնէ ի հալածն, որ յեկնայ քրտինքն, որ ճրագուն պակսէ ու փորն սոթթի: Եւ թէ թոյլութիւն ընկնի ի գրաստն վասն հալծնացն, դու հանգոյ զինք ար մի երկուք ի գահելոյ, ապա զանցմնեցնելն մի կտրել յիրմէ ու ի յերեքշարթին ու ի յուրբաթն պատրաստ կալ զինք ի հալծելոյ:

Քաւէլ մատեցել լինի գրաւուն պոմանն կամ այլ պիտի նա պակսեցնել ի դիրութենէն:

|| (44բ) Եւ այսպէս ծառայէ ու հալծեցոյ, որպէս նախ ասցար, ինչվի գայ ճրագուն ու հատնի ու մնա պինդ միսն և անուշնա շունչն:

Եւ հետ այսոր առ ու գահէ զինք սուր աւելի, քանձ զայլ աւերն, ու տես, թէ աւելի չէ ի շնչատտի կամ աւելի ուժ ի լինք հասնել, նա առել է զաղվղութեան հնդամն:

Եւ թէ աւելի շնչատէ ու թուանայ պնչերն, դու հանգոյ զինք ար մի ու ի յանցմնեցելոյ մի կտրել, և զնոյն ծառայէ ու գահէ ու հալծեցոյ մէկայլն արն որպէս յիշեցար, ինչվի որ տեսնուս, որ առել լինի զաղվղութեան հնդամն || (45ա) և գահելոյն չակքն, որ գահես զինք յամէն ար հինգ հարիւր կանկուն պաղտացի, որ է Հայոց երկրին կանկնովն՝ զէդ երեք հարիւր կանկուն:

Եւ պատահ է, որ ծառութրարն ձիոյն, յոր հայնց ծառայէ զինք, որ սիրէ զինք, զի ավղցնելն չէ հայնց, որ քաղցեցնէ կամ ծարվեցցնէ կամ պեղծ ծառայէ, որ ավղնայ, քանձ որ կուշտ պահէ ու աղէկ ծառայէ ու հալծելովն ավղցնէ:

Եւ դիտացար, որ զձիոյն յեղան չկտրէ, քանձ հանգիստ պահելն ու չհալծեցնելն, ու զճրագուն չհանէ, քանց քրտինքն:

|| (45բ) Եւ զայս ավղութիւնս վանց այնոր ասցար, որ զճրագուն թեթեւցնէ ու զպինդ միսն պահէ:

Եւ մի արտորալ յավղցնելն, քանց ի հետ ու ի հետ ու հանա-

* Ձեռ. կրկնված է՝ որ գահես:

պազ զոտվին տես ու մտիկ դիր, որ չիջնու ջուր կամ արոյն կամ այլ ցաւ բնակի յինք:

Եւ թէ պէտ շայնես մենակ, նայ ավիրի գրաստն, և թէ ճրագուն հաւել է ու առել է զավղութեան հնդամն ու այս ցաւս պատահի նա կան ի պարոնացն, որ շեն ի քննել, կու յիշվեցնեն, ու թէ բնակի այս ցաւս յինք, դու մի հալծեր զինք, ապա աղեկցոյ: Եւ կանգնեցնելն ի ջուրն այս ցաւուս աղէկ է: ||(46ա) Ապա բազդոցաւ կու բազդեն պինդ զոտքն ու կու յիշվեցնեն: Եւ մէկ ոտքն լինի կամ մէկ ձեռքն ցաւոտ՝ նա դու բազդէ զառողջ ոտքն: Զի յորժամ ցաւի խանկրած ոտքն, նա պիտի ի վրայ մէկայլին հաստի: Եւ այտ վնաս է:

Եւ թէ պատահի բեզ աղէկ ձի, որ չլինի խիստ քրտնկոտ, դու յեվելցոյ զձերն ու զծածկոցինն (= զծածկոցնին) ի վրայն, քանձ զոր ասցար, և այլ աւելի հալծեցոյ, քանձ զայլդ, ինչվի գայ ու քրտինքն զորդի ու առնու զավղութեան հնդամն, և թէ արգիլի քրտինքն ու չյորդի ջուրն, դու առ|| (46բ) խմոր ու աբորէ ի ջուրն ու խմցոյ զինք ու տուր հնդի ուկուդայ. որ ուտէ, և քիչ մի դալար հացմամեմ (= հացհամեմ). նա յորդ<ր>ի քրտինք:

Եւ թէ ավղցնես հայնց գրաստ, որ ճարտաւ գայ քրտինքն, դիտացիր, որ ինք է բուն ու շնոֆոր ու աղէկ ձին, ու պատրաստ, որ չհալծեցնես զինք. այսպէս յիշեցար: Եւ մի աւելի ճեր ձգես ի վրայն, որ աւելի չքրտնի ու վատուծի ու ի յուծէ կտրի: Ու նշանքն այս է, որ երբ տեսնուս, որ մազին փայլ[]քն ու աշիցն նուազել է, և տեսնուս զմազն որպէս ի ջուր լուացած և փակման ի վրայ կաշոյն: ||(47ա): Երբ զայս նշաննիս տեսնուս, նա պարտ է բեզ աղէկ ծառայել ու հանգցնել, ու ալկին ու ջրին խմելոյն մտիկ դնել:

Եւ թէ հետ այս նշանոյս տեսնիս, որ թոյլ կենայ գրաստն ու մնացնէ յալկէն, նա դու գիտացիր, որ ցաւ է բնակել ի յինք: Դու մտիկ դիր այն ցաւուն ու այն ցաւովն զինք ծառայէ: Եւ յորժամ ողջնայ՝ տեսնուս որ կայտըռցաւ, որ կամենաս ավղցնել, նա դու պատրաստ ու պարկեշտ հալծեցոյ ու թեթեւ ճլով կալ՝ ինչվի առնու զավղութեան հնդամն, ու պատրաստ կալ, որ չընկ[ն]ի ի բարակցաւ, զի երբ ի յայս|| (47բ) պիտի ցաւս ընկնի գրաստն, նա դժար կարէ ողջնալ:

Եւ հնար է, որ գաւկես թեթեւ տղայ ի վրայ գրաստուն, զի խիստ զարմանալի է այս գործս: Ու գիտացիր, որ աղէկ ձին ի

յաղէկ ձիոյն, եր իր տէրն երեք լիտր աւելի լինի, նա երևնայ, և թեթե հեծմանն լաւ է, քանձ ծանդր հեծմանն: Եւ ես զայս փորձել եմ: Եւ հեծնաւոյն պարտ է, որ գիտենայ զձիոյն բնութիւնն, և իր բնութենովն զինք յեշկեցնէ:

Եւ այն ձին, որ սարել ես յեշկեցնելոյ, դու թեթե լկամ դիր իր ու կարճ, զի յերկայն ու ծանդր լկամն սակվեցնէ զլեշան:

|| (48ա) Եւ դու հանապաղ ջանայ, որ քաշան չլինի, զի թէ քաշան լինի, նա դ[ու] ոչինչ ազգ հնարաւք չկարես զորդել զինք. և թեթե թամբք ու թոյլ բաշիկ, որ աղէկ յեշկէ:

ԽԳ. [ՅԱՂԱԳՍ] ՀԱՄԱՅ, ՈՐ ՂՈՐԴԷ ԶԳՐԱՍՏՆ, ՈՐ ՊԵՂԾ
ԲՆՈՒԹԵՆԵԼՆԵՐ ԶԱՌՆՈՒ

Գիտացիր, որ ամենայն ազգ գրաստ չդորդի և ոչ առնու աղէկ բնութեն[ն]եր: Առաւել այն գրաստն, որ բնութենով ունայ զպեղծն, նա ոչ որ ազգ հեծելովոր չկարենայ զայն զորդել ի յիդ բնութենէն:

Ապա որ ուղենա, որ ձի զորդէ, նա ընտրէ ու տեսնու աղէկ ազգ ձի աղկիկ և անարատ իր զաւղվածաբն, զի այն գրաստն, որ իր զաւղ|| (48բ) վածքն չլինի հասար ու կամաթք և լինի շնիքն ու գլուխն ու խամթեկն այնպէս, որպէս նախ յիշեցաք, որ առնու զկամմըն, և դու կարենաս լկամովն ի համանք կալնուս որպէս ուղես, նա կարես զորդել զինք ու ի կամք պահել, բայց թէ չունայ հասար զիր զաւղվածքն, որ պակաս լինի նա զայն, զոր աստուած չէ զորդել զինք, նա դու ի՞նչ ցեղ կարես զորդել: Եւ գիտացիր, որ հարուն, որ ի բնութենէ լինի, ու ճինար ու խրշան, կայ որ զորդի քշիկ քշիկ և կայ որ չդորդի:

Ապա այն ձին, որ աղէկ ձի լինի, ու առնուս ու հալծես, ու ջանաս|| (49ա), որ յաղէկ բնութիւն ձգես զինք, և այն, որ ի ծեծելոյ կամ ի լկամին քշտելոյ և կամ յայս ցեղ իրացս հարուն լինի կամ այլ ազգ պեղծ բնութիւն առնու, նա այլ լաւ կարես զորդել զինք, քանձ զաղէկ ազգ ձին: Այն, որ վլախդոյն լինի ձին և ի յդորդելն պեղծ բնութիւն առնու, նա այլ լաւ կարես զորդել:

Զնոյն ու աղէկ ազգ ձին, որ զաղէկ բնութիւն առնու, նա յայն բնութենէն բնաւ չիւնէ:

Վասն այսոր պարտ է, որ հեծելվորն գիտուն լինի, որ թէ ուզէ ի վրայ ըռըմբի զորդէ, թէ ուզէ ի վրայ թրի, թէ ուզէ ի վրայ նետելոյ, թէ ուզէ ի վրայ պուհարտելոյ], || (49բ) որ զինչ ուզենայ, նա յայնոր վերայ զորդէ: Եւ ամենայն երվեստ զորդելոյն այն է, որ կամաւք զորդէ: Եւ գիտացիր, որ հալծեցնեն զրաստուն իր պոմնի ունի, որ լինի զրաստն ուժով և արիական և չլինի քաղցած:

Եւ հեծնելոյն ժամն առաւատուն է, քանի հով կենայ և ընդիր ի կացրն, և զիշերն, զի գրաստն զիշերն հանգել է ու զիճացել է իր մարմինն: Եւ հովուն յորժամ հալծեցնես զինք, նա բանայ զիրակրն ու հալէ գեւիկվածն ու հանէ յիրմէ, և այլոր զիշերն հայհանդէ՝ նա շունչն ժողով լինի զրաստուն, և հեծնողն || (50ա) այլ արի լինի:

ԻՄ. ՅԱՂԱԳՍ ԼԵՍԵԼՎՈՐԻՆ. ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԼԵՍԵՆՈՒ ՈՒ ՂՈՐԳԷ ԶԶՈՆ

Յորժամ կամենաս, որ գրաստ հեծնուս ու զորդես, դու զիր տակ թաղին կակուռ արայ, որ զողն սպիկիկ պահես, և տես աղէկ սայլեալ(“) որ ոչ նեղ լինի և ոչ արձակ:

Եւ քանձ ամէն զլիամնին սայլեալն(“) աղէկ է, զի եր սայլև-վոսվն(“) զորդես, նա ամէն ազգի լիամով կարես զորդել:

Եւ բռնէ զգրաստն ու հեծիր և եր հեծնիս, նա պահիկ մի կանկ առ իրովն, ու մենակ մի գահել, որ շառնու սովորութիւն, որ զէդ հեծնուս՝ նա դուրս վազէ || (50բ), զի պարոնացն ու թագաւորացն ի պետք է, որ երբ հեծնի՝ նա պահ մի կանկնի, և ամենայն մարդոյ, զի երբ հեծելվորն ինք մէն լինի ու հաղած լինի ու կամենայ զիր ձին հեծնուլ ու չլինի ուսել զայն, որ երբ հեծնու՝ նա պահ մի կանկ առնու՝ նա ի դուրս վազէ ու չկարենա հեծնուլ. ամ պատրաստ, որ զայտ ցեղ բնութիւնդ շուանի գրաստն, զի եր զայտ բնութիւնդ առնու, նա խիստ պեղծ խասիւթ է, ու դժար կարես կտրել:

Եւ յորժամ հեծնուս ի վրայ, նա սոթթէ զհալավդ, որ հայհանդի գրաստն, և ի կամուց վերայ յուշիկ յուշիկ գահէ, ոչ || (51ա) հայնց, որ խամճենս կամ մահմիդես, ապա յուշիկ յուշիկ հալծես զինք: Եւ յորժամ ի մարդձայնի մաւտ տանիս զինք կամ ի դաւս

մտել ու ելնել, նա պատրաստ ի կամուց վերայ տար, որ շխրշի ի մարդկացն ու առնու զայն բնութիւնն ու ի վրայ այնոր կենայ:

Եւ գիտացիր, որ այն, որ պահ պահ հեծնուս ղինք ի մէջ մարդկաց ու հալծես ու պահ պահ թողուս, նա չէ աղէկ, քանձ ի յամէն ժամ հալծէ ղինք: Ու բուն ու մեծ վնասն այն է, որ յորժամ ղորդես, նա ի հեծման կանկնիս ու ընդ մարդ ղրուցիս, ղի առնու զայն բնութիւնն, որ քանի մարդ տեսնի՝ նա կանգնի:

||(51բ) Եւ յորժամ կամենաս, որ ղգրաստոն կանգնեցնես, ղու ղըդէպրդ լարէ ու կանգնեցոյ:

Եւ յորժամ կենաս ու հալծեցնես յաղագս ղորդիւոյ, ղու հանապազ ջանայ, որ ի վրայ ձախ ոտիցդ հաստիս, ղի ձախ ոտիցն հաստելն աղէկ բովորութիւն է, որ գրաստոն սովրի առաւել վասն նետելոյ: Եւ քո ամէն ջանքն այն թող լինի, որ ղերսնական բոլոր բոնես ու ի համանք կալնուս ղգրաստոն, ղի կշռէքն ինքն է: Եւ գիտացիր, որ ի զնա<ն>ցքն գրաստուն բնութեն[ն]իւ կայ. կայ, որ ղյեշաւն աղէկ ուննայ, կայ որ կալաւիցնելն, և կայ որ ի ղուրս վազելն||(52ա) ու ի պորտքալն, և կայ ի ղորդալն, և կայ որ ի քայլելն և ի մանտր զնացքն: Ամ տես ու մտիկ ղիր ղրաստուն, թէ ղոր զնացք աղէկ ունի և իր բնութիւնն ի յոր կու քաշէ: Զոր յիշեցաք՝ ղու ի վրայ այնոր ղորդէ ղինք արեր մի, որ ինչվի ամբնայ իր ղործքն ի վրայ այնոր ու պնդի:

Եւ կապէ ի յիր լկամն պլուղ ծրարոց ակ մի աղ, որ հանապազ ծամէ ու անուշնայ:

Եւ յորժամ հաստատի ի յիր բնական զնացուցն ի վրայ, ղու ի յարձակ ու ի կակուղ տեղի հալծէ ղինք, ու ոլլէ ղերսնական ու բոլոր կալաւիցոյ, որ ար քանձ||(52բ) ար նեղոց ղբոլորն. նա ժամ մի ի յաջի ոլլէ ղբոլոր երսնական ու կալաւիցոյ. ու ժամ մի ի ձախի, ու մի ղարկներ ղբերանն լկամաւն, որ բերնվախ լինի, քանձ զամէնն ի կամուց վերա ղերսնական կալ և ապա ղորդէ, որ ընդդէմ զահես ու ղերսնական առնուս, որ կանկ առնուս: Եւ այսպէս արայ, որ կանկնեցնես մարդ ընդ ղէմդ՝ հաղած, ու առնու իր յերկայն վարոց նա ու մէկ ղու, ու գահես, ու տֆընտէ ղու իր ու կանկ առ: Ու ղորդէ ի վրայ այտոր:

Եւ հետ արերոյ գահէ ի վրայն, որ ինք քեղ տֆընտէ, ու ղու ղերսնական ոլլես յայն ղեհն ու ի յայնու||(53ա) փախչիս ի յիրմէ: Եւ ղորդես ի վրայ այտ զնացուցդ այլ, և ապա դարձիր. և գահե-

ցէք մէկ ի մէկ և անցիր: Եւ այսպէս ղորդէ, քանի իսկի կարես վասն պատերազմի զնետելն ու զշալիշելն: [Ե]ւ երբ ի վրայ այտոր ղորդես զինք, դու աւուրք մի ի վրայ այտոր տար, որ հաստատի:

Յետ այնոր զնայ յարձակ տեղի ու տուր այնել ի յինք խանդեկն՝ մէկ ի մէկէ հեռու ղէդ քսան կանգուն: Եւ ղորդէ, որ գայ ու վազէ ի վրայ այն խանդկոյն: Եւ աւուրք մի ի վրայ այտոր պահէ զինք, զի ամէն մարդ ի յիր գրաստնի կարիք է ի յայտ տեղտ:

Եւ կենայ ի գրաստն շատ յայտեր (= յայպեր), որպէս զխըրշիւն և զբթահր(53բ)ելն և ծառ կանգնելն և փախշելն: Զի այս յա[յ]պերս ի յոտվին է, կարէ լինել, որ ղորդես. ջանք ղիր ամէնին: Ապա խըշելն պատեհէ ոչ ի հետ ու ի հետ վախցնես փայտովն և ոչ խիստ ծեծես, թէ չի յեկեցնէս ի յայպն: Եւ պարտ է քեզ սովորեցնելն ընդ նեղ ղուկակնի ու փողոցնի ի յանցմնցեցելն ու ի մէջ մարդկաց ու ընդ դռան մտել ու ելնել, զի հանապազ այտ ի պետք է գրաստուն:

ԽԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՐՄՈՒՀԻ ԳՐԱՍՏՆՈՅ

Յորժամ կամենաս հեծնուլ արմուհի գրաստ, դու խափ տուր ու զլկամն ի զլուխն ղիր: Զնոյն ու զթամքն ողքնաւք ու ի կամկ(54ա)եկ կամկեկ ի վրայն ղիր՝ ոչ սրտելնելով կամ հանց որ քշտես:

Եւ յորժամ հեծնուս զլկամն մի՛ քաշել, ապա ի յինք թող ու վարէ սերտ՝ քանի իսկի կարես, ու ոտաւքդ իր մի՛ քշտեր, ապա վարոցով քշտէ իր ու ղորդէ. ու զվարելն նախ յիշել ենք, թէ որպէս գահես: Ու զքո ամէն ջանքն ղիր, որ շատ գահես ու յերկար ու հաւնցնես: Եւ յորժամ ուղենաս, որ արգելցնես զքուռակն, նա մի՛ բռնես զերսնակն ու սերտ ի քեզ քաշես, ապա բռնէ ի կամկեկ կամկեկ պաղցաւքն ու արգելցոյ, զի թէ պինդ բռնես, նա պիտի որ աւերես զքուռակն ու բերնվախ լինի:

Ո(54բ) Եւ կրկնակի կու պնդեմ, որ պինդ չկալնուս զլկամն ու քաշես, թէ չի կշիկ աւերել ևս զքուռակն: Եւ թէ այլ ցեղ այնես, քանց ղոր ասցել ենք, ու պինդ բռնես զլկամն, նա ոչ ի գիտնակութիւնէ և ոչ ի յաղէկ հեծելվորութենէ, զի պիտի որ յեկեցնես ի յիր արմուհութիւնն

Եւ երբ այլ մարդ կենայ ու հեծնու, նա բնաւ այլ մարդ չկարենայ արգելել, զի պիտի որ քաշան լինի: Ամ զայս բարակ տեսս ի միտ կալ, զի ես այստով շատ մարդ ամաւթերես եմ այրել առջև խալիֆայնոյ ու պարոնաց: Առաւել աչն գրաստոն, որ բնութեամբ զլկամն ատէ, դու քանի իսկի կարես, ողքնաւք զինք մղէ:

||(55ա) Եւ մտոյ ի մէջ մարդկաց և ի շուկայնոյ և ի փողոցնին և կանկնէ հետէն ու զրուցէ ընդ մարդիկ:

Եւ այլ ի յեռաջն գրել ենք և ապիգովել ու խուզել, որ զխաս ձին չկանկնեցնեն ու զրուցեն ընդ մարդ, զի պիտի աւիրի: Եւ այս ազգ ձիս, որ վախգոյն ձի է, նա աղէկ է, զի ընդելնայ մարդն և ընդ կանկնելն ՝վ ընդ գնալն ու գալն, և կոտորի սիրտն և իջնու: Եւ նշանքն այս է, որ սիրտն իջել է ու կու առնու զլկամն, որ յորժամ առնուս զլկամն ու արգելես, նա չը ծաւճտու:

Եւ առաջի ուսումն, որ ուսցնես՝ նա զկալաւփցնելն ուսոյ և շատ աւուրք ի վրայ այնոր կալ զինք և զլկամն թոյլ կալ ի յինք ||(55բ), որ բնական առնու առ ինք զկալաւփելն և մոռնա զլկամին շառնուլն: Եւ հանապազ զինք ի խալապայի և ի ժողով ի շատ մարդկաց մէջ տար, որ ընդելնայ, որ եք հանդիպի ի պատեւրազմն ու աղլուտ լինի, նա շառնու զիր առջի բնութիւնն ու վախէ կամ խրշի ու ի սիրտ ելնէ ու զելն ուզենայ:

Եւ այն քուտակն, որ բնութենով ուննայ զխամբութիւն, նա չկայ ճարակ, որ կարենայ մարդ զինք զորդել կամ հանել ի յիր բնութենէն: Եւ գիտացիր, որ ով ի յիր երվեստն չփորձէ ու այնէ քն[ն]ութիւն ի յամէն բարակ տեսողութիւնն, նա չկարէ ի կատարումն գալ:

||(56ա) Եւ պարտ է, որ հանապազ մտիկ դնես գրաստուն իր զաւղժոցն ու ի կերպարանացն ու իր ստեղծութեանցն ու այնես քննողութիւն ի յիր ազգն, զի ոչ կարենայ տեսանելովն մէն ճանլենալ զգրաստոն:

Ապա քո ամէն զգայրանաւքդ տես ու մտիկ արա գրաստուն: Եւ ապա իմանաս զիր գործն, թէ որպէս է, և ի վրայ այն գործոյն զորդէ գայն ձին:

Եւ գիտացիր, որ զգրաստուն զգիտութիւնն և զգործն որ չկարէ իր ի կատարումն հասնել, որ զիր ամէն բնութեն[ն]երն և զայսպերն և զցաւերն, որ փոփոխի ի յիր մարմինն, նա կարէ կատարել գիտենալ այլ զոր կարէ ջանալ ի բարագ|| (56բ) մտիկ դնել մտաւք

և փորձելով. նա որ շատ ջանայ՝ նա շատ գիտենայ, զի մեր պապըն հայնց են այրել ու ջանցել ու այսպիսի են գտել ու այսոր հասել:

Եւ գիտացիր, որ սկիզբն հեծնելուն հաստատուն է և մեկնելն անդամացն և յերկայնցնելն և անդամաւն բռնես ամուր, զի այն, որ հեծնու զգրաստն, նա չէ պատեհ, որ ժաժի ի դեհաց դեհ ու թոյլ կենայ ի վրայ ձիոյն առանց պատճոնաց, որ ի կարիք է, զի աղէկ հեծնուլն հայնց կարէ ղորդել զիր ձին, որ թէ խաւսի ընդ ձին, ու հնայր կայր, որ խաւսէր, նա պացխուն այնէր իր: Կամ ալ, որ թէ իր ժալ(57ա)ժելովն, որ ժաժէ զձեռքն ու կամ ղանդամն ու կամ ղաւոված մի այլ, նա սովորութիւն առնու իր բնական, որ ի յորժամ ժաժէ ղայն ղաւովածն, նա գիտենայ ու ղայն բռնէ ու զգործն այնէ. ի յոր գործոյ վերայ ղորդես զինք, նա դու աղէկ զինք ի յայն պահէ, որ հաստատէ առ ինք, ու ապա ի յայլ գործոյ վերայ ղորդէ զինք: Զի թէ ճարտար ի գործէ ի գործ դնես զինք, նա զոչ որ շառնու հաստատուն, որ ի վրայ այնոր երթայ՝ գրաստն ավիրի:

Եւ գրաստ, զոր կամենաս ղորդել, նա դուն հայնց այնես, որ <յ> ի սկզբանէ ի վեր ձգես զինք ի յաղէկ լ(57բ) բնութեն[ն]ելու վերայ ու ղորդես, ու մի՛ թողուլ, որ այլ մարդ հեծնու ու աւիրէ զոր դու ղորդել ես:

Եւ մի՛ թողուր, որ հայնց լինի, որ երբ կենաս ի վրայ ձիոյն, նա ուզենաս, որ զգրաւաղդ բռնես և կամ ղորդես, և թէ վարոց ի ձեռքդ առնուս, նա խրչի. ապա հայնց արայ, որ ամէն գործով մղես զձին:

Եւ գոված է, որ ի հայհանդ տեղի զգրաստն ղորդեն, որ առնու բնութիւն աղէկ, ու ապա ի մարդձայն մտցնեն:

Եւ յորժամ նեղէ գրաստն զքեզ, որ չկարենաս զինք ի յիր պեղծ կամուցն հանել, նա դու հետ պատի և կամ հետ լերին տակուց անցմնցեցոյ զինք:

լ(58ա) Եւ գիտուն հեծնելորքն գովել են, որ անդամաւն բռնէ ու զըռքէպքն լարէ, որպէս թէ ի կանկուն կայ ի վրայ ձիոյն:

Եւ գիտացի՛ր, որ սկիզբն հեծնելոյն կատարումն ըռքէպքն է, որ ղանդմունքն ամուր ու անշարժ պահէ ի թամբն, ու ի ծնկացն ի վայր հեծնելնաւն այնէ զիր շարժվածքն ի հնդամն ու ի տարպն և զմահմեղացն հասցնելն ի ձին ի շակք և ի կարիքն, մի զէդ ի

պատ լուր սկսուա ու ծեծես, թէ չի դիտացիր, որ բուն ու աղէկ ձին, որ յաշխարհս կայ ի մէկ նեւրնկէց տեղին հայնց դադրէ, որ լուր կանկնի, թէ զիր ամէն երս(58ր)նական ուննայ և զանպատեհ խոսամճին և կամ զմահմեղքն, ապա ձիոյն և մարդոյն գաւզանն երսնակն է և զոռն անխախտ ի թամբքն ի անժաժ ի միջացն ի վայր և ի միջացդ ի վեր, երբ սնկիս՝ ցածցիր, ու երբ ուզես յանկարիք՝ նա աղվոր ի յոտն և զմէկ ըռքէյքտ զամէն ի լար, ու երբ դադրէ՝ փոխէ ի մէկայլն, որ յանկասկած լիւրջի ձին կամ քթահրի, և զքեզ աղփութի՝ զտնու ի թամբքն և ձգէ զքեզ կամ աղփրթէ, թի չիկ լաւ էր քեզ թէ մայրն զքեզ շէր բերել:

Եւ տե՛ս որդեակ և գիտացի՛ր, զի ոմանք, որ նստին ի ձին և են, որ հեծնին, և այսոք ուրիշ(59ա) են ի միմեանց նստելն և հեծնուլն, զի վաճուկըներն և շինակներ և արեղայք նստին ի ձին: Եւ հայնց, որ երբ ի դուրք վազէ, նա զէդ նստած զգետինն դիպի: Եւ հեծնաւըն, որ հեծնի, նա հայնց ամուր կենայ, որ քաւել ձին ընկնի, որ ինք զըլըմփի:

Եւ այլ ասեն լաւ ձիաւորքն ի յիրենց խրատն, թէ աղվոր բաժնելն ի ձիոյն աժէ զաղվոր ի վրայ կենալն, այս ինքն է՝ երբ ձին անկածնի, նա դուն ի յետ վազէ կամ ի յետ ընկիր ի ձիոյն առջուցն, որ չգայ ի վրայդ ու կոտորէ զքեզ: Եւ այս է, որ անմոռաց պահես ի մտացդ զամէն, քանզի ի հեծման կենաս կամ իրք վարես զանկածնելն և զերսնակ ի լար:

|| (59բ) Եւ այլոր եք յասպար ու ի յուժմբ ընթանաս, նա դու զորդ գիտացիր ամ պահէ զքեզ, չբանայ և ի քո մարմինդ քշտէ և վնասէ, մանաւանդ յերեսդ, և դուն սուք աշաւք և անըմբերելի մտաւք զքո չարկամն աշէ և որսայ, որ բանաս զինք և զինք աւերես կամ պրկես: Եւ եր քշտես ի պինդ զուժմբն, և մի՛ իջցնէր զարմունկդ, որ կոտորի ըռումբքն, ապա զորդ նշանէ և զարկիր՝ ի տեղի քո աղվոր ծածկելովդ: Եւ զինք բանալովն հայնց զարկք, որ յիմնա, թէ ի մարդվէ ելաւ այն զարկքն: [Ե]ւ զամէն զասպարն բազկովտ առջևտ ի քենէ ի զատ պահէ և մի՛ ցածցնէր զզուլսդ ներքև աս(60ա)պրին, ապա զասպարն վերոյ և ծածկէ զերեսդ, որ թէ ի վրայ ասպրին ուժով զարկք դիպի, նա չգտնու զասպարն ի վրայ մարմնոյդ, որ զարկքն անձնտ առնու: Ապա ի յետ, որ ինչվի զբազուկդ տահրկէ զարկքն ու ի քեզ հաստեցնես, նա զարկքն ու ըռումբն չարկմուն թափահրել լինի: Ու մի՛ դիտենար

փոքր զարկը զձիրոյն կամ զըռմբին զարկքն, ապա մեծ տես և լաւ պատրաստէ յիրմէ՝ զէդ ի բարեքարէ, և լաւ ծածկէ զքեզ քո ասպրովն և լաւ դարկ, զի թէ չծածկ[կ]վիս՝ նա դուն զայն ամէն տախտակն ինչ կու շալկես շինովըդ և կու գումարեցնես զքեզ։ Ո՛վ մարդ, լաւ է քեզ բալէ||(60բ) անասպար լինել, որ շալկելոյն հալածն մնա քեզ, և միշտ զըռքէպրտ և զանդմունքտ և զոռդ ի թամբքն հաղոյ, որ անխախտ մնայ, [զ]էդ այր ոմն ձիաւոր, որ էր որ դրամ մի մէկ ոտինն ներքև դնէր և դրամ մի մէկայլին ի հեծնելին, և խաղայր, և շատ մի ըռմբնի կոտորտէր և պուհուրտէր, ու եր տեսնուին նա հաւն կայր ի տեղին՝ դրամն անխախտ ներքև ոտինն։

[Բ]այց ի՞նչ ասեմ, եր ձիաւորն լինի ուժով ու հասուկ ու սրտով ու ուննայ աղէկ ձի ըստ իր կամացն, նա կատարեալ է։ Պատրաստ կեցի՛ր յիրմէ ու յետ ի յիր առջուցն՝ թէ ինձ լսես, զի բերդ ամուր է և զարկնալ||(61ա)դն ըմբերելի։

Եւ արդ պատեհ է, որ գիտենայք, որ հեծելվորն զիր ձին քանձ զիր անձն լաւ պահէ և ըստ իր անձինն սազէ և զորդէ և շթողու, որ հեծնի զինք անգէտ ծուլուկ կամ տղայ և սազթլփէ ու աւիրէ, և ոչ զիր լկամն փոխփոխէ, [ք]անձ ի մէկ լկամի վերա զինչ զորդէ ու մէկ ըռքիպուց ի տաճկինական ու ի մահ[մ]էզն, ի դոյրն և ի դաշտն և ի լեռն և ի մատներն, ի հետ որսոյ, ի փուշն, և ի խարձերն, ի գետերն և ի խանդկնին և յամէն տեղ ըստ քո կամաց, զի թէ ձիաւոր ես, նա քո ձիովն ես և աւղնականն տէր աստուած է, որ պահէ զքեզ։

ԻԶ. ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՐՈՒՆ ԳՐԱՍՏՈՒ

Գիտ||(61բ)ացիք, որ կայ գրաստ, որ ի հեծնուլն և կամ ի քաշկելն սոսկայ, և անգէտ հեծնաղն հայնց գիտէնայ, թէ այն հարուն է։ Եւ այնպէս չէ հարուն։ Առաւել Խորասնա գրաստին ուննայ զայս բնութիւնս ընդ առաւել սրտութենէն և դառն բնութենէն։ Եւ առաւել աւիրի գրաստն, որ զայտ բնութիւնդ ուննայ, եր մերկիկ հեծնուն և երբ առաւել պինդ քաշկեն։ Եւ այն գրաստն, որ ի մերկիկ հեծնելոյն առնու զայս սովորութիւնս, նա ձգեն ի վրայն ճուլ և այնով հեծնուն։ Նա թողու զայն բնութիւնն։ Եւ այն ձին, որ ի թամբուցն սոսկայ, նա դու երբ հեծնուս՝ պահ մի կանկ առ ի

վրայ(62ա). նա թողու զայն բնութիւնն: Եւ թէ հայնց է, որ պզմի ու շերթայ, ու կանկնեցոյ մարդիկ ընդդէմն և ասա, որ այն մարդիքն երթան. նա ինքն այլ ըղղվի ու երթայ: Եւ այս աղէկ ու գոված հնարք է:

Եւ այն հարունն, որ ի բնութենէ ուննայ զհարունն, նա չկարես զինք իսկի յայնոր հանել և նշանն այն է, որ ի բնութենէ լինի հարուն, որ եբ փայտովն վախցնես որ երթայ, նա զտովին ի գետինն քշտէ ու ոռ ի յեց երթայ և թէ պատ կենայ ի համը երթայ դիպի. և այդ է զորդ հարուն: [Ե]ւ այտոր հնար չկայ, որ կարես զորդն:

Եւ հարունին աղգեր են.

Կայ, որ եբ հեծնու յախոռէն ու մենակ(62բ) դառնայ այլ վայր, ի յախոռն իջնու, նա սովորի զայն սովորութիւնն ու ի յախոռոյն շինէ:

Եւ կայ, որ հանէ յախոռոյն ու հեծնու ու չկարենայ զատել յախոռոյն ու արդիլի ու առնու զայն իր բնութիւն:

[Ե]ւ կայ, որ յախոռն Բովրել լինի ի գրասս: ու սիրենայ զընկերն, և յորժամ հանեն յախոռոյն, նա շերթա ու զընկերն ուղենայ. ու զայն իր բնութիւն առնու:

Եւ կայ, որ հեծնուն ու երթան ի պարոնացն ի դարպասն ու ի խեշ շատ գրաստնոյ իջնու, նա եբ կամենայ որ հեծնու՝ նա ճորտն քաշէ որ հեծնու, նա շուղենայ, որ ի գրաստնոյն ի յետ ելնէ ու բռնէ զայն իր սովորութիւնն:

|| (63ա) Եւ կայ, որ ի տղայոց հեծնելոյն ու ի ծնծնելոյն ու ընդ վայր ընդ վայր գահելոյն լինի հարուն:

Եւ այս աղգերս կարէ լինալ, որ հանդարտութենով խալսի և ելնէ յայն բնութենէն:

[Ե]ւ տընութիւն, որ տընեցնես զգրաստն ի յայն տեղն, որ հարուն այնէ, նա յայսպէս լինի, որ կանգնեցնես զինքն ի տեղն թամբած ու լկամած ու մէկն հեծնու ու մէկն իջնու*: Եւ շատ ենք այս կերպովս գրաստընի զորդել և հանել ի հարու[ն]թենէ. այս ծառութեամբս, զոր յիշեցար և զոր կու զորդէի, ես զշատն գիշերն ի ժուռ կու տայի ածել, ինչվի կու թողոյր զայն բնութիւնն:

|| (63բ) Եւ կայ, որ ծնծեն վարոցնով և կանչեն ի վրայն ու վախցնեն, նա կու զորդի:

* Ձեռ. կրկնված է՝ մէկն հեծնու ու մէկն իջնու:

Եւ շատն, որ ի հեծնելոյն կու լինի պեղծ հարուն, որ բնաւ չըրդի, որպէս նախ յիշեցաք, և զայն, որ ասցել են, որ եկի հարուն աչնէ ու ի յայն տեղն խարեն զինք, նա ելնէ ի յայն տեղացն, նա սուտ են, զի տեսել եմ թաղաւորք. որ այն ձին, որ հեծել է, նա հարուն է այրել, նա ի վայր է իշխալ ու այրել է տվել կրակով, նա բնաւ չէ անկտել: Ու տեսել եմ, որ երբ հարուն է այրել, նա ի վայր է իշել ու ըսքմբովն զարկել ի վրայ անդմանցն, որ անցել է դեհաց դհհ. նա իրք չէ ատեցել:

ԻԷ. ՅԱՂԱԳՅ ԳՈՐԳՁԱՆ ԵՒ ՔԱՅԼԱՆ Դ|| (64ա) ԲԱՍՏՈՒՆ

Կան ոմանք մի, որ ի վրայ գորգզան գրաստուն ի յետ տայ թամբել, որ շատն ի վրայ գաւկին լինի ծանդր, ու հեծնեն ու ասեն, թէ աղէկ է: Եւ այն պեղծ սովորութիւն է, և ես զայն պատեհ չեմ ի տեսնուլ, զի յորժամ իսկի քթահարի՝ նա տէրն չղաղրի ի վրայ թամբուցն, և եր խումբնա գրաստն, նա այլ առաւել զազնայ: Եւ զայս տակշուրնին կու այնեն, զի յորժամ ծանդրանայ ի վրայ գաւկին, նա պիտի որ վրայ յերջի ոտացն հաստի ու ժմուն ծայր մի լաւ երթայ: Եւ այտ առ իս ոչինչ գործ չէ, քանձ զորդ հեծնուլն, որպէս նախ յիշեցաք, զի յորժամ չլինի|| (64բ) հեծնաւղն հաստատել ի վրայ իր գրաստուն ի ներքեն յղորդ հեծնուլն, կամ ձիաւորն ի յիր անձն հարկ ձգէ վանց ձիոյն, և կամ զձին ի հարկ դնէ վանց իր, նա չէ զորդ հեծնվորութիւն: Զի եկի հեծնաւղն զէդ աղէկ հեծնաւղ հեծնու ու զձին ի յիր զորդ գնացուցն ի վրայ հեծնու, նա կատարել երենայ հեծնաւղին գործքն և գրաստուն, և հեծնաւղն անհոգք կենայ գրաստուն, սիրտն ամուր լինի և զիր գործքն, զոր իսկի կամենայ այնել, նա անվախ այնէ: Զի եկի ուլնայ զայն կարիքն, թէ զձիս ծուռ եմ հեծել կամ ի վրայ գաւկին, կամ ի վրայ շինեացն, կամ ի յայլ ազգ հարկ դնել զձին, || (65ա) նա երկու տիրաւց չկարէ ծառայել. կամ կամենայ ի յիր անձինն ի հոգքն դէմ պատահման, թէ ի պատերազմ մտէ, որ յաղազս գահելոյ թրի կամ ըսքմբի ընդդէմ թշնամոյն, կամ զգրաստն ունայ պատրաստ, որ ի գրաստեն չգայ իր պատահումն, զի որպէս սովորեցնես զգրաստն, նա պիտի որ ի յայն սովորութիւնն կենայ՝ զէդ որ հեծնու դինք: Եւ թէ անդէտ հեծնաւղ հեծնու զձին մինակ յիմացութիւն լինի առ գրաստն, որ գիտենայ զմարդոյն թուլութիւնն ու անգի-

տութիւն, առաւել թէ սովորած լինի աղէկ հեծնաւղի, և հեծնու
անգէտ հեծնաւղ: Եւ երբ սկսուա ի հեծնու ||(65բ) զգրաստն և
հալծել, դու յամէն ար հեծիր և մի նեղել ի յիր վերայ աւելի, որ
չկտրես զիր արիութիւնն, զի թէ կտրէ զիր արիութիւնն՝ նա չլինի
աղէկ ու չգայ ի յասլ ու չկենայ հաստատուն ներքէն:

Եւ յորժամ զորդես զգրաստն, դուն հայնց հեծիր, որ հաս-
տատես զիր գնացքն: Եւ եր աղէկ հաստատէ, դու ար մի հեծիր ու
թող զինք երեք ար, և ապա հեծնու և մի՛ աւելի հալծես, զի աւե-
լի հալծելն աւիրէ զգրաստն ու թուլցնէ:

[Ե]ւ թէ կամենաս, որ զգրաստն գէր պահես, դու ար մի
հեծիր ու ար մի մի՛ հեծնուր. և զայտ իր սկիզբն այնես: Եւ կամ
հեծնու երկու ար|| (66ա) ու թողու երեք ար, նա չկենայ ճրա-
գուն: Եւ թէ գիրնա աւելի, որ ելնէ ի հնդամէ, դու հեծիր ու չեկե-
ցոյ ի հալծելն, որ աւելնայ ու նստի ճրագուն, զի միսն ու ճրագուն
յորժամ չկենայ, նա դահլցնէ ու աւիրէ զգրաստն:

Եւ կան ի գրաստնին, որ լինի քայլան. և ասէ իր յարապն
հմլայ՝ Եւ կայ, որ գորգղայ ու զշինիքն գլխովն ի հետ ի դհաց
դհհ ձգէ. և ասէ իր յարապն մղայնելս:

[Ե]ւ կան քուռկնի և կան վլախնի և քայլանք և աղէկ ազգ
ձիանք, նա պարտ է քեզ զամէն ազգ գրաստու բնութիւն ուրիշ
ուրիշ գիտենալ: Եւ յոր աղղէ ուղես, նա մտիկ զիր իր զաւղվածացն
|| (66բ) և իր կերպերոյն և իր կտորին, թէ ի յինչ չակք գրաստ է.
և յայնկից կարես ճանչել: Զի տեսել եմ ոմանք մի, որ ձի այն է
որ ասէն, որ լինի ամուր ու դիմակաց և ուննայ աղէկ գնացք: Եւ
ասեն, թէ հեծնելոյ ձի այն է, որ լինի չորս ոտաւքն հաստատուն
և գաւակնի լի և փորն արծակ և աղէկ բնութիւնն, որ ճարտար զոր-
դես ի յաղէկ գնացուց վերայ: Եւ կենայ ի ձիանն, որ լինի սրտով
ու աղէկ կերպ ու սուր և չորս ոտքն յերկայն լինի և բարձր: [Ե]ւ
այս նշաննիս երբ խառնի յիրար, նա աղէկ ձի է: Եւ քանի պակսի
ի յայս նշաննոյս, նա պակաս լինի յաղէկութենէն, և քո ամէն
|| (67ա) տեսնոյն, որ մտիկ դնես ի ձին, նա յայն թող լինի, որ ի
յիր կտորն հայիս և ի յայլ նշաննին, զոր ի յայս գիրքս յիշեցար:

[Ե]ւ յորժամ ուղես, որ ուննաս քայլան ձի, դու զքուռակն
փնդոես յաղէկ ազգէ:

Եւ գիտացիր, որ ժաժցնելն ի հետ աղէկ գնացուցն, և որ լինի ուժով բազկունքն ու կողքն, նա աղէկ է և չլինի քթահրկոտ:

Եւ այս կերպ ձիս չլինի դիմակաց քայլան, որ շժաժցնէ զվիզն, զի այն, որ զվիզն կու ժաժցնէ, նա ի գորգզալոյ ազգէ է:

[Ե]ւ այն քայլայն ձին, որ բաշէ զբարձր դեհն ու ժաժցնէ զներքի դեհն ի յաջ դեհ ու ի ձախ, նա եփ փոքր լինի՝ նա չլինի դիմացկոտ: ||(67բ) Եւ թէ ի բնութենէն չլինի քայլան, նա պիտի գորգզայ. ու բուն ու հեշտն գորգզալն է գրաստուն, զի ի հանգիստ կենայ գրաստն և սլառեհ է ի վրայ աղէկ տես մարդոյն, որ մտիկ դնէ աղէկ տեսոյն և շնչին համբերութեանն գրաստուն, զի շատ զնալն և յեշվեին քայլան ձիոյն չէ՝ թեւզին մեկնելովն լինի, ապա պարտ է, որ զտալին ի բաց ձգէ ու հալծի, զի թէ չայնէ այսպէս՝ նա խալտենայ ի գնացքն:

[Ե]ւ գիտացիր, որ աղէկն ի քայլան ձիոյն, երբ աւաղ ու վատուժ լինի, նա շերենայ իր գնացքն, և թն պեղծ լինի քայլանն, այլ աղէկ գնացք ուննայ|| (68ա), զի իր ուժովն ու մարմնովն ջանա ի գնալն: Եւ աղէկ ձին քայլան, երբ վատուժ լինի, նա ջանա սրբտովն, ապա ի գնացքն խալտենայ:

[Ե]ւ այս տեղևտնոյս մտիկ դիր, որ զգրաստն ի յաղէկն ու ի պեղծն ճանչենաւ: Իւ եր ձին ընդ քայլան ընդ գորգզանի մէջ լինի, որպէս թէ բուռակն ի յայս երկու ազգէս լինի ծնել, դու մտիկ դիր իր գնացուցն՝ թէ զոր ազգ բնութիւն է առել, և յայնոր վերա զորդէ զինք, զոր իր բնութիւնն կու բաշէ: Զի թէ ջանաս, որ ի յայն բնութիւնէն հանես և այլ ազգ գնացք ուսցնես զինք, դուն զայն չկարես ուսցնել, և զոր գիտենայ՝ զայն այլ|| (68բ) մոռնայ. որպէս թէ զաղէկ ազգ ձին բեռին սովորեցնես, նա աւիրես զինքն ու չլինի բեռին, զի կտորի սիրտն ու թուլնայ զաւղվածքն ու ելնէ յաղէկ ձիութենէ: Եւ զայն, որ բեռին ձի է ու ի բեռն դնես, նա աւր քան զաւր աղէկնայ ու ամրնայ զաւղվածքն, զի ամէն գրաստ ի յիր ստեղծութեանն ի վրայ ու ի յիր բնութեանն, զոր տված է՝ պիտի որ յայնոր վերայ երթայ, զի յորժամ գիտենաս զիր շինուածքն զներքսէ և զդրացէ և զիր երակքն և զիր զաւղվածքն գիտենաս, որ ի վրայ այն շինուածոցն, որ ինք է ստեղծած, չկարենաս զայն բնութիւնն ի յիր|| (69ա) մէ զատել, զի նախ յիշեցաք ի գիրքս զաւղվածացն կերպերն թէ որպէս է, զի այն զաւղվածովն ուննայ զիր գնացքն:

Եւ այն ազգ գրաստն, որ ասացաք, թէ մղայնիս ասեն իր, նա նշանքն այն է, որ ի գնացքն զէդ գորգզան լինի ու տուբէթն ու ակնջվին ու շինին ի հետ շարժի ու զերկու առջի ոտքն կամաթք ձգէ:

Եւ կան ի յղորդ գորգզանքն, որ դիւրաւ գորգզայ, թվենայ թէ զէդ ել և էջ կու երթայ:

[Ե]ւ կայ ի սլարոնայքն, որ այլ բարձրագոյն կալնուն զայս, քան զբայլանքն:

Եւ պեղծ գորգզան այն է, որ վերնայ վատուծ ու դիպի ուժով քնդ գետինն, և հետ|| (69բ) այսոր անգէտ երթայ:

Եւ յորժամ ուղենաս, որ զվլախ ձին գնացք ուսցնես, որ ճարտար ու սուր երթայ ու կակղնայ շինիքն ու զաւզվածքն, դու ել ի դոյր տեղի մի ու զինք բոլոր ի շուրջ ած, որ լինի արձկութիւնն որպէս տասն կանկուն պաղտատցի ու հանապազ զգլուխն բարձր կալ, որ ի վրայ ձեռվոյն աւելի լինի հալածն: [Ե]ւ ար քան զար փոքրցո զբոլորն, որ մնայ զէդ երկու կանգուն կամ երեք՝ մէջն: Եւ հետ այնոր դարձոյ ի մէկ այլ դեհին վերա ու սկսիր և ար քանձ զար բարձկցոյ, որ զյետի ոտվոյն գնացքն առնու. և այսով կարես զորդել, || (70ա) թէ ունայ բնութիւն գրաստն:

ԻԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԿԿԵԼՈՅ ԳԱՐՈՅ ԵՒ ԱՌՎՈՅՏԻ ԵՒ ՅԱՌԱՅԻ, ՈՐ ՏԱՆ
ԳՐԱՍՏՈՒՆ ԵՒ ԱՅԼ ՈՒՏԵԼՈՅՆ ԸՆԶԻՅ

Յորժամ տաս զֆառայն կամ զառվոյտն, դու թաղլեցոյ զձին յամէն պահու Ու տեղն, որ ֆառայ դնես, նա թող լինի արձակ, զի զորդ ֆառային ու առվոյտին տեղն այն է, որ դնեն, որ լինի ի դաշտ տեղ, և եր կամենայն որ դարի տալ, նա զչակքն դարոյն, որպէս գրած է ի գիրքն, որ մքուք մի լինի, ու քչիկ մի աղ իր հետ, ու թող, ու (= որ) դարին աղէկ սպկիկ լինի ու ընտրած ի քարէ ու չգայ ի յիրմէ մզլահոտ, և սպրկիկ խթ, որ է առվոյտին հունդն: || (70բ) Եւ ոմանք մի ասցել են չոր առվոյտն է քսան լիտր ինչվի քսանուհինգ լիտրն. և թէ ուտէ՝ այլ դու տուր, զի խութն չահոկէ, և այլ միջակ գրաստուն՝ մքուք մի, ու խթ խոտ՝ լիտր տասն, ու յերդ՝ լիտր քսան, և հեծնելոյ ջորեստնոյն՝ նոյնպէս, և բեռին ջորեստնոյն՝ մքուք մի դարի, և խոտ՝ լիտր հինգ, և յերդ՝ լիտր քսան, և իշվոյն՝ դարի՝ կէս մքուք, և խոտ՝ լիտր հինգ, և յերդ՝ լիտր տասնուհինգ:

Եւ զայս ամէն գրաստու մի՛ աշնես, ապա ի վրայ գրաստուն հայեց. թէ կարէ հալել՝ նա դու տուր, ու թէ չկարէ հալել՝ նա ի վրայ այնոր տուր: Եւ թէ լինի մեծ կտոր գրաստ, դու ինչվի|| (71ա) մքուք ու կէսն տուր: Եւ զորդ խառնելն, որ խառնէ ղյերդն ու զգարին ու զխոտն, նա լինի կէս խոտ ու կէսն յէրդ ու անարատ գարի, ու եր դա դրել լինի, նա ո՛չ գարի մի տաս և ո՛չ ջուր, զի ֆնտու այնէ:

[Ե]ւ գիտացիր, որ խիստ է գոված, որ խոտ մէն տան գրաստուն: Ու քնդ գէր գրաստուն ալկելն շատ տեսութիւն կայ, զի աւաղ գրաստն ուտէ շատ և չհալէ, նա վասն այսոր պարտ է կշռել ու տալ, և յիմնայ, որ զոր կարէ հալել, նա զայն տայ, զի խիստ աւաղն կարէ լիննալ, որ ուտէ քառսուն լիտր պաղտատցի: Եւ քշիկն, որ տան ի դարոյն, տասն լիտր է, ու խթ՝ ութ լիտր է, և թէ այլ՝ քշիկ|| (71բ) տաս: Եւ փ կապած լինի գրաստն՝ նա ահոկէ, զարդել որ ի ճամբահն չէ պիղծ:

Եւ հեծնելոյ ջորեստանն, թէ յեվելցնես ի յիր գարին, նա չէ պիղծ:

Եւ զամէն գրաստ, որ ի խթէ կտրես, նա խիստ պիղծ է, և քանի կանգնած լինի ու յեվելցնես ի խթն քանի դարին, նա աղէկ է: Ու հանապաղ պատրաստ կալ ի գարոյ և ի ջրէ, որ ֆնտու շինի:

[Ե]ւ յորժամ իջնուս ի գրաստվէն ու տեսնուս, ու(=որ) կենայ ու փաշխտի, նա դու ի շուրջած մի՛ կանգնեցնիր:

Եւ եր զֆառայն կամենաս տալ, նա ի մատղաշն տուր, ապա լինի ժամն հով՝ դու համբերցոյ: Եւ յորժամ որ տաս՝ նա հայնց ջանայ, որ զմատղաշն տաս ի յիրմէ, || (72ա) զի զֆառայն վանց այնոր տան, որ զգրաստն սրբէ, և յորժամ դահնայ, նա զէդ յէրդ է, և զոր իսկի կարես՝ դու տուր ի յիրմէ:

Եւ կան ոմանք մի, որ շաբաթ մի տան զֆառայն և այն ոշինչ աղզ ալկտութիւն շայնէ և կամ երկու շաբաթ. այլ պարտ է տալ զֆառայն վեց շաբաթ ինչվի ևս (40) արն: Եվ պարտ է զֆառայն ցանել ի յառջի ամիսն ի ձմռան: Եւ զոր ի յերջի ցան լինի, նա չէ սպտեհ տալ, զի չէ աղէկ՝ վատուծ լինի, ու զսերմն, որ ցանեն, նա սպիտակ գարի թող լինի: [Ե]ւ թող լինի ֆառայն մատղայշ ու յերկայն, զի այլ ուժով լինի: Եւ այն, որ կարճ լինի, աւեր է. մի՛ տար ի յայնոր գրաստու: Եւ տե՛ս|| (72բ), որ ի յայն ֆա-

ռայնէ շտաս, որ հասկնած լինի, զի խոշորցնէ զփողքն և այնէ հազ և շաւղտէ իր:

Եւ ի տեղի, որ ի ֆառայ դնես, նա կապէ, որ ուտէ կանգուն մի, ու հետ ի հետ, կանգուն կանգուն տեղէ փոխէ և կամ կապէ զինք ի յարձակ շուք տեղ ու հետէն քշիկ քշիկ ձգէ դժբառայն ու յամէն ժամ ջուր տուր, զի եր ի ֆառայ դրել լինի, նա ոչ կարես զխտնալ, թե ի յորժամ ծարւննայ: Եւ ծառութրարն, որ կենայ ու ծառայէ, նա պարտ է, որ զամէն տեսնու, որ առջև կոթինք չկենայ, զի երբ կոթինք կենայ՝ նա աչքն լցւի ու չկարենայ ուտել:

[Ե]ւ մէկ ծառութրար թող չկե՛||(73ա)նայ այն գրաստուն, որ ի ֆառայ լինի դրած, ապա երկուք և կամ երեք, որ չձանձրանան ու չծառայվի աղէկ:

Եւ ես, որ զգիրքս փոխեցի, ասեմ, զայն ֆառայիս դնելն ի վրայ Պաղտտայ աշխարհուցն է ասցել և ի Շամբին տանն, նաև ի Մսրայ, այլ ի մեր աշխարհս, որ անուանել կոչի Կիլիկիէ. նա զգրաստն ի ֆառայ դնեն ի սպիկի և յաղէկ արտու և ինք մէն:

Եւ այլ գրաստ, որ զնոյն ի ֆառայ լինի դրած, և կալնուն զլուսամտերն, որ լինի մութն, ու կալնուն պարտակ դէմ դռանն, և ծածկին ճաւլ ու կալնուն պատրաստ ի հովէ, և շմբ՛||(73բ)տէ ի վրայ գրաստուն այլ մարդ, քանձ միայն ծառութրարն:

Եւ ի յախոռն, որ կանգնի գրաստն, նա այնեն խոր ու փոս ու դնէ ի վրայ հաստատուն փայտիւր, կաղնի ջողեր ու շարէ ի վերայ այն փոսին զէդ մատունք ի կարգն ու ընու ի վրայ աւղի խիճ և ապա ընու ի վրայ այն խճին մանդր աւազ զէդ շորս մատն, որ կակուղ ու ցամաք կենայ ներքև գրաստուն, և զոր գողէ՝ նա ծծէ ու ի վայր ի փոսն իջնու:

[Ե]ւ ծառութրարն արիական կենայ, որ եր գրաստն ի վայր լինի կտրել, նա սրբէ ներքեն ու ձգէ ի դուրս ի յախոռոյն, որ չկենայ ի յախոռն ու հոտէ. ու զհոտն առնու ու ՛||(74ա) ահոկէ գրաստուն:

Եւ զճուլն եր թացվի, նա փոխէ, ու ճուլ մի այլ ձգէ ի վրայ գրաստուն: Եւ յայն ժամն, եր գրաստն ի վայր լինի կտրել, նա պատրաստ կալ ի հովէ և ջեր կալ: Ու եր կենայ ու կապի փորն, դու աւելի ջեր մի պահեր և զայլ ծառութիւնն՝ որպէս ի յայս գիրգս է գրած:

Եւ ասէ գիրքս այս, թէ առջև, որ ի ֆառայն ղնես, եթէ աւուրք մի հեծնուս ղինք և ապա ի ֆառայն ղնես, նա այլ լաւ է. մէկ որ աղէկ ղիմէ ի ֆառայն և մէկ այլ վանց յերկար կանգնելոյն:

Եւ թէ ի գրաստն բոր կամ կիծ կենայ, դու ի յիր գողէն ու ի յիր թրքէն, եր ի վայր լինի կտրել, նա դու առ ու ի վրա շփէ՝ (74բ) աւելաւ: Եւ [եբ] թափլի, դու մի՛ թողուր, որ շաղախն ի վրայն չորնայ, զի շմարսէ ղկերակուրն: Եւ հանապաղ ղկոճերանն զտալոյն ու ղձեռնոյն սրբէ: Եւ թէ կարես, որ հանապաղ ներքէն սրբես ու աւազ ձգես՝ նա աղէկ է, զի գողն ու թրիքն խիստ ահոկէ և աւիրէ ղգրաստուն ոտքն, ու հանապաղ ցամաք կալ ներքև գրաստունն:

Եւ յորժամ ղֆառայն ընծես, նա մենակ այն առվաւտուցն վերոյ, որ արեգակն ի վրայ շցայթէ ու թառմի: Եւ ղֆառայն ի հայնց տեղի ղիր, որ ո՛չ արեգակն կայ ի վրայ իր և ո՛չ հողմ ծեծէ և աւիրէ:

[Ե]ւ ղառվոյտն տուր, եր հով է գիշերն: Եւ տես ղառ՝ (75ա)-վոյտն, որ միջակ լինի, որ ո՛չ դահ լինի և ո՛չ մատղայշ, և լինի տաբեց հին ցանած: Եւ ղկանաջն և ղաղվորն ընծէ ու տուր: Եւ մի՛ տար ղայն, որ տարովն է ցանած:

Եւ պատրաստ կալ ի գիշերուն հովէն և ի ցորեկվան ի շողոյն, առաւել ի յառվոյտն. նա այտով կարես ղգրաստն աղէկ ծառայել և յեկեցնես ի յղուղն և ղաւղվածքն աղեկցնես ու ամրցնես. ու քանի յերկար տաս ղառվոյտն, նա կարիք չկայ:

Եւ այլ ծառութիւն, թէ որպէս ծառայես, նա այնպէս է որպէս յիշեցար ի ֆառայն: Եւ ի յարաւտկահն, որ արծես, դու մի՛ հալծել ղգրաստն: Կամակ թէ գահն և կամ շարչքեն, առ՝ (75բ) աւել թէ լինի գրաստն գէր և կամ լինի խմել շատ ջուր, նա խիստ ահոկէ:

Եւ կան ոմանք մի, որ ղգրաստն լուսնել տան, երբ առվոյտ տան: Ու պատրաստ <ութիւն>, որ չարի սմբակն ի գողէն ու ի թրքէն. և չէ այտ ոչինչ իրաց աւկտակար, այլ ջանայ, որ ներքև ոտվոյն ցամաք ուննաս: Եւ թէ ղայտ հայնց շայնես, նա առվոյտն այլ շմարսէ իր:

Եւ ղայն տեղն, որ յառվոյտն ղնես, նա տես, որ սրտբաց տեղ լինի ու հովամուտ: Ու պատրաստ, որ ի պեղծ տեղ շղնես ի յառվոյտ և կամ ի ֆառայ. առ աւելի ի յառվոյտն խիստ վնասի:

Եւ ջանայ, որ զախոռն սալրկած այնեմ, թէ չկա՝(76ա)րէնաս՝
դու շոր մաղած թրիք ձգէ ներքեն կամ մանդր աւաղ, զի այն լաւ
է, քանձ թրիքն: Եւ հանապաղ ի յ: խոռն քարկոպի լից, որ հող չլինի
ու ծխէ ի հողէն գողէն (=գողին) հոտն ու գետնին ծուխն ու պու-
խարն ու ահոկէ սմբակին: Եւ գրաստն քանի յաւզին վերա կան-
գուն լինի, շահոկէ սմբակին և այլ դիւրաւ գայ իր:

[Ա.]լիկ, որ զաւաղ գրաստն գիրցնէ: Կտրէ մանտր խոտ և
աղա գարի իբրև զկորկոտ և լից զխրթն ի թաղառ մի ու վրայ
ջուր, և թող զինք զէդ երկու պահ: Եւ դիր ի մսուրն թաղառ մի և
առ երկու ափկից ի յայն խրթէն ու լից ի ներս, և առ ի յաղցած
գարուն զէդ ի խթին՝(76բ) երեք ակն կամ շորեք ակն և ցանէ ի
վրայ ան խթին: Եւ քանի ուտէ զայն, նա զայս չակքս քչիկ քչիկ
տուր, որ ուտէ, զի աղցած գարին այլ քչիկ ահոկրար է, քանձ զա-
նարատ գարին, զի աղցած կարես մէկ ու կէս տալ, քանձ մէկ մի
անարատ:

Եւ եր կամենաս գարի տալ, նա ի հետ թացած խթի (=խու-
թի) տուր: Եւ քուռկին մի՛ տայք յայսոր գիշերն ու ցորեկն, զի
քուռկին չհալեն աղէկ:

Եւ զայս ալիկս, որ ասցաք, նա ձմեռն լաւ է, յորժամ չգովի
(=չգտովի) առվոյտն: [Ա.]պա թէ առվոյտ կամ ֆառայ գտովի՝
նա այլ աղէկ է, քան զայնս: Եւ կան, որ վախ ձիաննոյն կու տան
զայս ալիկս, եր աւաղ լինի:

Ո՞(77ա) Եւ յորժամ վերնայ վառայն յառաջ քանձ որ խիստ
շողէ, նա չէ աղէկ ի շողն: Վանց այսոր չէ պարտ զգարին քան
զքսան լիտր աւելի տալ՝ քանձ պարտ է, որ քանի գարին լինի ու
քանի խթն խառնած ընդ իրար, որ շահոկէ իր:

Եւ այն ալիկն, որ անուանեն իր որաշթայք("), նա առնուն
զխրթն (=զխութն) ու կտրեն մանտր մանտր. զնոյն կամ ֆա-
ռայ կամ առվոյտ: Եւ եր կամենան խառնել ընդ իրար, նա առնուն
ափկից մի խրթ ու ափկից մի առվոյտ կամ ֆառայ. ու թէ ուղե-
նայ՝ երկու երկու ափկից <ու> ձգէ առջև գրաստուն, և շտայ
շատ, որ ուտէ. և առնու զգարին ու լուա՝(77բ) նա ու դնէ, որ քամի
ջուրն, ու շթողու աւելի ի ջուրն, որ չբացխի, և առնու ափկից մի ի
յայս գարոյս ու ափկից մի թացած խթ՝ կտրած մանտր, ու խառնէ
յիրար ու տայ գրաստուն, որ ուտէ: Եւ մի՛ դնել տաւարակ, որ

չշողոէ գրաստն: Այս է տարեշթայքն(°), որ յետև առվոյտին տան կամ ի ֆառայէն հանեն՝ նա տան:

Եւ այն ալիկն, որ ասեն իր յամմիր. նա կտրէ զֆառայն ու զառվոյտան ընդ իրար մանտր ու տա, որ ուտէ: Եւ տարեշթայքն(°) լաւ է, քանձ զայս, զի ի հետ առվոյտին դարի չէ աղէկ, ու (=որ) տան, զի ահոկրար է: Քաւէլ թէ լինի առվոյտն||(78ա) չոր ու լուացած և թաժայն ու կանանջն՝ լաւ է, քան զգարին:

Եւ ոմանք մի զգարին տան հետ առվոյտին: Եւ եբ յերկրէ առվոյտին տալն ու լինի դահ, նայ առ իս այդ լաւ է: [Ա]պա հետ յիսուն կամ վաթսուն աւուրն տուրն, ապա այս պոմնովս տուր, որ գարին լինի թրջած:

Եւ խոտն աղգի աղգի են. յամէն երկիր աղգ մի են: Նա մտիկ դիր ու տես, թէ որ կու աւկտէ գրաստն ի յայն ե[ր]կիրն, նա ճանչենաս իր անուամբն. աղգ մի, որ երկուք ու Գ (երեք) և ի յայն խոտէն զենա զմատղաշն ու զուժովն, զի կայ ի խոտերոյն, որ չաւկտէ գրաստուն, և կայ խոտ, որ բնաւ չուտէ զինք գրաստն, և կա, որ ահոկէ, և կայ, որ սպաննէ զինք: Եւ արծեն ի յինք ի յայս ||(78բ) խոտս իշվի և ջորեստան: Եւ կայ ի յայս խոտէս, որ արծեն պախրէք և ոչխարք: Ամ դու փնդոէ, որ զաղէկն տեսնուք, քչիկ քչիկ, բուռն բուռն ձգէ, որ ուտէ: Եւ զառվոյտն ու զֆառայն աւելի ձգէ ու զգարին թաց վաղն ու յիրիկունն, ու տուր, որ ուտէ: Եւ թէ հեծնուա ի հետ այս ալիկս, նա չահոկէ իր, ապա մի՛ աւելի հալծես զինքն, զի թեթև և աղէկ ալիկէ, առաւել ի յայն աշխարհքն, որ կոչի Յարախ: Եւ ամառն առվոյտ բնաւ մի տալ, զի չէ աղէկ:

Եւ տակշուրնին առնուն զաւաղ գրաստնին և ալիկն այսպէս, զոր նախ յիշած է ի գիրքս, զի ճարտար գիրնայ ու լցուի ոսկորքն, առաւել թէ ի սրտրաց տեղ ու ի հովամուտ տեղ կապեն||(79ա) ու ջրցնեն ներքին:

Եւ կան ոմանք մի ի տակշուրնին, որ աղընձեն զգարին ու այնն որպէս փոխինդ ու տան գրաստուն. Նա ճարտար գիրցնէ: Եւ զայս ի յայնժամն այնն, եր չգտնուն կանայջ խոտ:

[Ե]ւ կան ոմանք մի, որ խառնեն հետ դարոյն քիչ մի հացամեմ ու տան գրաստուն. նա պալծոցնէ զգոյնն:

[Ա]յլ աղգ ուտելիք, զոր պատահն է. նա տան զխթն ու զգարին ու զյերդն ու զառվոյտն ու զֆառայն և զաղն. երբ կանայջ

տան, որ ուտէ, նա ի յայն ժամն տան, և ար մի տան ու ար մի շտան, և քանձ երեք արն աւելի շանցնէ, որ շտա զաղն, և թէ խիստ յիմէ, նա ի շաբաթն ար մի տուր բաճրակ՝ թէ հանգիստ կենայ զրաստն:

[Ե]ւ կան ոմանք մի ի(79բ) Խորասանա յաշխարհքն, որ առնուն կտոր մի աղ ու ձգեն ի մսուրն, որ հանապազ լիզէ, և թէ հայնց որ շտովրի ի լեզնին, նա առնուն ծայր մի աղ ու լնուն ի բերանն ու կալնուն զղլուխն ի վեր: Եւ եր ի ֆառայն դնես զզրաստն կամ ի յառվոյտն, նա հանապազ զսպախուցքն փնդոէ, որ սպախուցքն շհարու զսպախցտեղն, զի զայն տեղն, որ հարու, նա բնաւ մազ չզայ. և թէ զայ, նա յայլ գոյն մազ զայ: Ամ քանի կարես կակուղ արա զսպախուցքն և թէ կարես ի յարն շատ տարապայնի վրայ բո զրաստուն հայիս, նա պատեհ է, զի խաւարանք չունի, ծառայէ առանց լեզու ու չկարէ զիր ցան գանկտել: Եւ քանի կարես զչորն ցցոյ իր, զի ջրին(80ա) խմեն շատ ավտուրիւն է իր, հովցնէ զփորոքն, հահլնդցնէ զտաքութիւնն, զիճացնէ զկաշին և արձկցնէ զսաղրին, պնդէ զմիսն և յնվնցնէ ի յարաւտն: Եւ յորժամ հայծես զզրաստն, դու մի՛ մէնակ չուր տուր կամ գարի. և սպառաստ ի յաւելի գարոյ, զի ֆնտուն այնէ ու ալիթէ զսմբակքն և այնէ քամի ու զրոտատէ աղիքն և այլ ազգ շատ ցաւէր:

ԻԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՃԼԵԼՈՅ ԳՐԱՍՏՈՒՆ

Յորժամ տանիս զզրաստն ի չորն, դու զչորն ի յագէտակն զարկ աղէկ, զի զիճացնէ և հովցնէ ի վրայ զրաստուն: Եւ ամառն գլաւիեր դիր ի վրայ զրաստուն զագթանն, ապա զաշիցն(80բ) տեղն արձակ, որ շհարու զաշքն, և զճուլն կակուղ արայ և կրծաւք, որ զկուրծքն աղէկ պահէ: Եւ զվլախ զրաստուն ճուլն մազէ արայ: Չմեռն ի վրայ ճլին քիսէ անցոյ, որ քիսէն վերև լինի, և ամառն՝ առանց քիսէի, զի զմաղն սաղ սահէ զզրաստուն և զմաղն սայծառ:

Եւ մազէ ճուլ մի՛ ձգեր ի վրայ մատակ ձիաննոյն և ո՛չ ի վրայ չորեստնոյն, որ կիծ չայնէ, ու պնդէ զճուլուկն, որ զմատակ ձին ու զմատակ չորոյն յեւքն խիստ չքերէ, որ կիծ չայնէ:

[Ե]ւ ամառն ընդ իրիկացքն զճլերն ի յետ առնու ի զրաստէն և ի գոլերն աշվոյն վերև չվաննի կապէ, որ զճանճն քշէ: Եւ զզրաս-

տըն թափիւցոյ|| (81ա) և յարձակ տեղի տար, որ թափիլի, որ շկենայ քար, ու կամ հողային ու գիճային տեղ լինի, և այլ ի յաւղի կամ ի շոր թրքի վերայ թափիւցոյ, որ գարի կերել լինի, զի այն թրիքն, որ յերգի լինի, նա այն ձին, որ թափիլի ի վրայ, նա աւերի ի կաշին, և ոչ ի հայնց տեղաց վերայ, որ անձրև լինի եկել և ոչ ի յեղման վերայ, որ ձմեռն կու գայ: Եւ եթ թափիւցնես՝ նա սովորեցոյ, որ կալաւէ պահ մի, զի արձկցնէ զկաշին: Մի՛ թողուր զձին, որ աւելի խայտայ, զի ի շատ խա[յ]տալն շրջի յանկասկած աղիքն ու այնէ հատուած ու սովորի և խածնան լինի:

Լ. ՅԱՂԱԳՍ ԼՈՒՍՆԵԼՈՅ ԳՐԱՍՏՈՒ

|| (81բ) Յառաջ ասեմ, որ ի յամենայն գրաստ զսմբակն աւելի չտաշեն, զի թէ յանկասկած ընկնի լուսինն ի գրաստովէն, նա աւուրբ մի գիմնայ. որ թէ այլ լուսին դնէ ի վրայ, նա կարէ լուսնել, և թէ բեւեռն աւելել է, նա կարենա այլ վայր քշտել:

Եւ լուսնաւղն պարտ է, որ մտիկ դնէ սմբակին որպէստէթեանն. եթէ յոտն է սմբակքն՝ նա զառջի բեւեռտին մեծ քշտէ ու զյետինն* փոքր, և թէ կակուղ լինի սմբակքն՝ դու զառջինն ու զյետինն փոքր արայ: Եւ կայ, որ լինի գրաստուն սմբակքն զորդ, և կա, որ լինի ծուռ: Եւ ծուռթին կայ, որ ներքսէ լինի, և ասեն իր ահնաֆ: Եւ կայ, որ դուցեւ լինի, և ասեն իր աստաֆ:

|| (82ա) Եւ կայ, որ գորտն սմբակնին ոլոր լինի առել. ամ ի յոր դեհի վերա ծուռ լինի սմբակն, նա զլուսինն ի մէկայլ դեհին վերայ հակեցոյ քիչ մի: Եւ գորտն, որ ոլոր լինի առել, նա տաշէ յայն դեհէն և յայն ինչվի զորդի:

Եւ գրաստ, որ նաւարսմբակք է, դու խուլ լուսնով լուսնէ զինք, և կամ, որ քիչ մի լինի բացած լուսինն ի սմբակբերանն, և շորս բեւեռն աղէկ է. և երեքն այլ աղէկ է ի ձեռվին: Եվ կայ, որ նաւարսմբակ լինի, կամենայ ցաւի սմբակն, դու առ մագաղաթ կտոր մի և կամ սեկ կտոր մի ու դիր ներքե լուսնին ու լուսնէ. զի այտ խիստ աղէկ է և դոված է ի յայտ տեղս: Եւ կայ, որ թաղաւք կու լուսնեն. և ես զայն պատեհ շեմ|| (82բ) ի տեսնուլ, զի ջուր առնու

* Ձեռ. զյերջինն: Ուղղում եմ հաջորդ նախադասության հիման վրա:

թաղիքն: Եւ զայս ցեղ սմբակ գրաստս շաղկիով լուսնեն և զբեկոտին խիստ բարակ այնեն, զի այլ թեթիւ է, և այլ անհոգք ի վրայ սմբակին և քշիկն ի յերկթէն շատ է: Եւ քանի երկաթն կակուղ լինի, նա աղէկ է, ու սմբակին այլ ախորժէ: Եւ բեկոտին թող ծուռ լինի, որ ընդ կուղունծն ի ներս երթայ, որ եր բեկովի՝ նա թաղովի յինք, զի թէ ղորդ լինի բեկոն, նա ղորդ երթայ ընդ սմբակն ու բեկահաս այնէ:

Եւ երբ գրաստն գորտնփոխ լինի, նա դնեն ներքեւ լուսնին սեկ ու լուսնեն ու թողուն աւելի ի կրքնկանն ի դեհն՝ զէդ չորս մատն, որ կապեն շուանով վերեւ մաղբերին, որ առնու այն աւելի սեկն ի վրայ||(83ա) գորտանն, ու ծառայեն, որ երբ երթայ, նա բար շղիպի ու աւերի:

Եւ կայ կաշէ կաշիկ կու շինէ գրաստուն և կու հազցնէ ու կու ծառայէ: Ու թէ շթողու գրաստն, որ լուսնեն, դու հնար է, որ առնուա շուան ու ձգես ի վիզն ու խեղդես խորասնցնակ որպէս խեղդեն դճնտուն, հայնց որ կամենայն զգետինն դիպել, և տարպայնի արայ, նա սիրտն կտորի ու թողու, որ լուսնեն:

[Ե]ւ թէ լինի գրաստուն սմբակքն խիստ նաւար ու ուղենաս, որ աղեկցնես զսմբակն, դու շինէ լուսին խիստ նաւար ու խիստ բարակ, որ լայնքն լինի զէդ մատն մի, և զբեկոտին բարակ և զբեկոզխնին այլ փոքր, քան զլուսնին լայնքն, որ բռնէ զղունկն ||(83բ), որ ոչ թողու, որ աղջոյրն կտորաի, և ներքեւ ձգէ աւաղ մանտր խղճով (=խիճով), որ ի վրայ կանգնի. նա աղեկնայ սըմբակն:

ԼԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՆՇԴՐԿԻ, ՈՐ Ե ԳՈՐՍ ՏԱՆԵ

Պարտ է շինել պատուելոյ նշգրակ, որ լինի զլուսն լայն և երկին, սրժայր ու նաւար ու սուր:

Եւ յորժամ ուղես, որ երակ առնուա, դու բռնէ ի նշգրակն ու թող ի ծայրէն ի դուրս զէդ կէս զունգն: Եւ թէ կամիս ի վերի դեհն առնուլ երակ, նա զզլուսն բարձր կալ և մի ատորալ, ինչուր աղէկ զերակն գտնուա, և շքելէ ու դիր զիար, և առ երակ և դիր ի փողքն շուան, որ երկնին ամէնն լարին ու երկնայ, և առ զերակն: Եւ ճտացն երկնին խիստ վնաս տեղ է, հայնց որ||(84ա) եթէ երկթեն շառնու ի յինք և ի յայլ տեղ առնու խեչ իր, նա սպաննէ զգրաստն:

Եւ թէ կամենաս խալիթէ հանել, որ կայ խոյլ ընդ ականջա-
թոռն և ընդ փողքն ի մէջ, նա ճեղքէ, որ երևնայ ջեղն, և մտոյ
զնշորակն ու քերէ զայն խուլն պահ մի. նա ելնէ ի վրայ նշորկին
զէդ հակութի դեղնուց. դու հան զինք զայն խուլն ու մաղտէ
նշորկին ծայրովն ի վրայ լեղուին և ի վրայ ակընջվոյն. թէ ու-
զենաս՝ նա արցնաւք առնուս զինք:

ԼՐ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՅՊԵՐՈՅ, ՈՐ ԿԵՆԱՅ Ի ԳՐԱՍՏԵ

Գիտացիք, որ զոր գովեցաք ի գրաստուն զաւղվածքն, թէ
սիրած է յերկայնն՝ նա կարճ լինի, և կամ թէ սիրած է կարճն՝ նա
յերկայն լի(84բ)նի, և կամ թէ լինի լայն՝ նա լինի նուրբ, և կամ
թէ նուրբ լինի՝ նա լինի լայն, եւ կամ, զոր սիրած է հաստ՝ նա
լինի բարակ, և կամ զ[որ] սիրած է բարակ՝ նա լինի հաստ: Եւ զոր
զաւղված, որ յիշեցաք ի յիր կերպն թէ գոված է, նա լինի այն
(=այլ) կերպովն, նա յայտ է կոշած, և շկայ կարիք, որ կրկնակ
զայն անուանել:

Զաւղվածքն, զոր ասացաք, նա այլ վայր յիշենք, զի կարգայ
զայն և ի միտ կալ, նա կարես յայնկից ճանչենալ զայսպերն, զոր
ասցաք, նա մենք այլ վայր յիշենք:

Եւ զոր իսկի հնար կայր վանց ճանշվորութեան, նա զամէնն
յիշեցաք, և զոր գոված էր ի յաղէկ ազգ ձին զնոյնն. և այն կեր-
պարանաւք ճանչենան և զվլախ ॥(85ա) ձին. և մասն մի յիշել
ենք վասն ջորեստնոյն:

ԼԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՏՈՒԲԵԹԻՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ ՆՇԱՆՔ ԵՒ ԳԱԳԹԱՆՆ

Թէ տուրէթն փոքր լինի և կամ ծայրքն մազին սպիտակ
փայլկտուկ լինի, որ վառք ուննա և կամ բնաւ խաղ չկենայ, նա
ապիգոված է:

Եւ զագթանն փոքրութիւն ապիգոված է:

ԼԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԿԸՆՋՎՈՅ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Յորժամ տեսնիս զգրաստուն ականջն դէպ ի յետ ի ցից և
յորժամ ձենես նա չլսէ, նա գիտացիր, որ խուլ է. և շատն ի սիս-
լախն լինի: Եւ թոյլութիւն ակընջվոյն կամ ուննայ պտոյտ ի ճա-
կատն, նա ատած է:

Եւ յերկայն ակընջվին և ի կախ՝ որպէս կուլու, նա յայպած է. և կոշեն իր կաւշկաւշ:

Եւ այն, որ լինի|| (85բ) մէկ ականջն յերկայն ու մէկն կարճ, նա ատած է:

Եւ հեռվութիւնն, որ լինի ի մէկ ակընջէն ի մէկ այլն, նա ատած է:

ԼԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԶԻՅ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Կապոյտ աշվին յայպած է, զի խտխտի աշքն դէմ արեղականն ու դէմ սպիտակ իրաց, և եր հայի՝ զնոյն: Եւ թէ մէկ աշքն լինի կապոյտ և կամ շիւ, և աշիցն կոպըն եր սպիտակ լինի և կամ շուրջ, նա ատած է. և այն լինի ի խիստ, ցրտոյն և կամ յարեղակնէն և և կամ ի ձոյնէն: Եւ հաւկոյրն զնոյնն: Եւ որ լինի խորու աշվին և գորոփն մեծնայ. և այս իրվիս յայպած է: Եւ յայն, որ լինի աշիցն սպիտակուցն շատ և պտուղն փոքր, առանց այնոր լինի կապոյտ և կամ շիւ, նա յայպած է:

|| (86ա) ԼԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԵՍԱՅՆ ՆԻ ՔԹԻՆ ԱՅՊԵՐՈՅ

Նշանք. խոյալքիթն և այն, որ քթին ծայրն տափակ լինի և տափքիթն և գէր երեսն, նա յայպած է:

ԼԷ. ՅԱՂԱԳՍ ԲԵՐՆԻՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Թոյլ պուկին, որ եր յիշվեցնես՝ նա զիրար դիպի և դաբգաբ այնէ, եւ յերկայնութիւն ակուայուցն, և աւելի ակուայն, և կարճ լեզուն, և մունջն, որ խրխնճէ. այս լամէնս յայպեր են:

ԼԸ. ՅԱՂԱԳՍ ՇԼԵՅՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Նախ յիշել ենք զիր դաւղվածքն եւ զնոյն յիշել ենք, զոր գոված է: Եւ զոր այլ ցեղ լինի, նա ապիղղոված է:

Եւ զոր պարտ է յիշել բաժին մի, մենք ասենք՝ շինէտակն եր դարտակ լինի ի մասէ, նա յայպ է և քշիկ յիշվէ: Եւ եր|| (86բ) յիշվէ, նա զգլուխն բարձր պահէ ու շտեսնու, թէ ինչ կայ առաջին, և այն որ մէջ շինեցն էջ լինի. նա յայպ է:

Եւ բէջքն, որ ցից լինի, նա յայպած է:

Յերկայն մէջքն ու կակուղն ու թոյլն յայտ է:

Թամբուցն տեղն, Էր ցած լինի, և նքթէպն խիստ բարձր լինի, նա յայտ է:

Զնոյն և այն ողնաշարն ու գաւակն ցած լինի, նա յայտ է:

Եւ կղութիւնն և այն կուղն, որ թամբուցն տեղն բարձր լինի, նա յայտ է:

Նաւարութիւն փորոյն և բարձրութիւն բովացն և քաշքանն աւած է:

Խ. ՅԱՂԱԳՍ ԳԱՒԿԻՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Սուր|| (87ա) գաւակն և դէպ ի յագէտակն ցած < է > և եղնգաւակն յայտ է:

Եւ այն, որ լինի մէկ դեհ գաւակին բարձր և մէկ դէհն ցած, և այս կամ լինի ի տեղծուածէ և կամ լինի, որ բուռակն ի մատղըշութիւնն մտել է ընդ նեղ տեղի ի ներս, նա հարուել է մէկ դէհն, և կամ հանապազ ընդ ծառ և կամ ընդ պատ շփէ, և կամ լինի առել զարկը ի վրա գաւակին, նա յայտ է:

Յերկայն գաւակն և թոյլն ու փոքր գաւակն աւած է:

Եւ փոքրութիւն պճկոռացն և ղորդ լինի բազկունքն ու կարճ, նա յայտ է:

ԽԱ. ՅԱՂԱԳՍ ԿՐԾՈՅՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Նեղ կուրծքն, որ ամէն կուրծքն լինի նեղ, և կրծոցն մկունքն մեծ լինի, ու մէկն|| (87բ) փոքր, և կամ մէկն ի դուրս և կամ մէկն ի ներս, նա ապիդուած է:

ԽԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԵՌՎՈՅՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Յերկայն ոտվին և կարճ ձեռվին և, որ լինի գաւակն բարձր, քան զառաջքն, նա յայտ է, զի հանապազ զթամբքն ի վրայ շինեցն ձգէ:

Եւ յերկայն կոճքն ու թոյլ չեղն և այն, որ զծնկվին յիրար ածէ, զի ղորդ լինի ծնկվին. նա այսոք ամէնս յայտ է:

Եւ այն, որ սատաֆ կոչեն իր. ղոր գրած է ի գիրքս, նա լինի սմբակքն դէպ ի դուրս ու ծունկքն դէպ ի ներս և կոճացն լայնքն դէպ ի ներս և սրութիւնն ի վրայ սմբակին, նա ապիգուած է:

Եւ այն, որ զկոճըն ընդ իրար ծեծէ և կամ ի յաֆէ է և կամ ի ձանձրա|| (88ա) նալոյ. այս ապիգոված է:

Եւ հանաֆն, որ լինի ի սմբակքն ի մաւոտ դէպ ի ներս, որ հակառակն է սատաֆին, է այն, որ լինի սմբակքն կոճըն ղորդ և շինի կրունկն դէպ ի փորն, և այն, որ եր երկայ, նա ձեռլին ընդ իրար բազդէ, և այն, որ լինի ի կանկուն ամէն ձեռլին ու բազկունքն ղորդ, նա յայլած է. և այս լինի ի շղին ի կարճութենէն, զի խիստ քթահրան լինի և իր աւելի քթահրան ի կանգնեցելոյն լինի:

ԽԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՄԲԱԿԻՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Նշանքն է. խիստ փոքր սմբակն ու նեղն որպէս զկծիկ և ի յոտն լինի, նա յայլ է, զի խիստ քթահրան լինի:

Եւ նաւոր սմբակն և արծակն պեղծ է:

|| (88բ) Եւ շորն, որ հանապաղ պատուտի ու փշրի ու շղաղրի յինք բեւեռ, նա ալ է < ու > բուն ու պեղծն, ու իսկի լել է:

Եւ կակուղ սմբակքն, որ լինի առջնոյն խիստ նաւոր և մէջըն փշրի, նա խիստ յայլած է:

ԽԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՈՏՎՈՅՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Նշանքն է. այն, որ լինի կոճըն հեռու մէկ ի մէկէ, նա յայլած է. առաւել ի մատակն և ճարատն ի ծննդոյ:

Եւ զարկնն կոճացն յիրար և թոյլութիւն կոճացն, և փոքր անդամն, և ղորդն, և կարճ սրունքն ապիգոված է, զի վատուժութիւն է:

Եւ այն, որ շկարէ կանգնել հանապաղ ի վրայ ոտացն ու հանդցնէ դեհաց դեհէ, և ավղութիւն անդմացն, և այն, որ մէկ || (89ա) ձեռք ունայ, նա ամէնտ յայլած է:

ԽԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԳՈՅՆ ՅԱՅՊԵՐՈՅ

Այն, որ ճանէ զագին, և այն, որ եր գահէ զձին՝ նա ինք զագին արդպէ ի վրայ գավին ի մէկ գահի վերա, և սպիտակ ագին, և այն, որ բաժին մի սպիտակ և այլ ալ գոյն. և զայս երկուքս յարապ յայլել է, և առ իս չէ ապիգոված:

Կուրբուլիւն. յառաջ. որ փնդոսն զինք, դու ճանչնաս զինք, թէ կոչք է, թէ չէ. եր կապած լինի գրաստն. նա նեղու ու ձգէ զձեռքին ու դոտովին, և եր գահէ՝ նա աղսիրաղս երթայ:

Եւ կտրած լեղուն յայպ է, զի չկարէ զգարին աղէկ ուտել, շո-ղէ, թրթիսէ զինք և քչկցնէ զջրին խմ(89ր)ելն: Եւ շատն ի յայնոր լինի, երբ լրկամն լեզվեւ լինի ու զերսնակն ի թամբքն ձգես, պատրաստ կալ, զի խիստ պեղծ է ինք:

Եւ ակույ պակասն ատած է, զի կոպիտ է ու շողիքն իջնու, և լինի քաշան և արոյն ի Էնրանն:

Եւ հարունն, որ եկա՛րտ լինի ի գրաստն, նա լինի ի պեղծ հեծնողէն, և լինի յայնոր, որ հեծնու յախոռոյն ու դառնայ ճարտար յախոռն, և ի յանպատեհ հեծնելո, և յայնոր, որ ի մէջ գրաստնոյ թողու զգրաստն և խածնան լինի ի ծառութրուն (= ծառութրարուն) շատ ծեծելոյն ու առաւել ի թամբք]ելոյ և ի հանգստութենէ տեղեւտնոյն:

Եւ կայ, որ կատղենայ ի պեղծ յարոյնէ և ի սուր մաղ-ձէ(90ա) յաւելվածէ:

Եւ այն ձին, երբ գահեն, նա ելնէ յռաւինէն, նա կոչէ յարապն իր ոռւղան. նա լինի ի պեղծ հեծնողէն, որ թողու, որ ի հետ իր կամաքն երթայ և շատ ծեծէ ի մէկ դեհի վերայ:

Եւ այն, որ շթողու, որ թամբեն և կամ լկամեն, և ճինարէ, և կամ շթողու, որ հեծնուս զինք, նա լինի ի շատ մկնատմերոյն, որ ելնէ ի թամբուցն ի տեղն, և կամ ի տեռերոյ, որ լինի յայն տեղն, և կամ ի քաշտեղն և կամ յողն, և յառաջ, որ ողջնայ և հաստատի՝ նա թամբեն նա շթողու, և ճինարէ բնդ ցաւէն, և եր ողջանա՝ նա մնայ այն իր սովորութիւնն զնոյն ու ի հեծնուլն շթողու:

Եւ որ զլկամն շթողու, նա ի յայնոր է, որ բերնվախ(90բ) է արած և կամ լինի եղել նեղ լկամն և կամ ծանդր և կամ զբերանն շատ ծեծէ:

Եւ այն, որ շթողու զականջն, որ զլկամն գլուխն ի ներս անց-նեն, նա լինի յայնոր, որ լինի հարել աղիինն և կամ փորն և կամ ի զիարէն վախէ նա. և այն իր սովորութիւնն մնայ:

Եւ այն, որ ձեւվաւմն քշտէ, նա պեղծ բնութիւն է ի գրաստն:

Եւ կայ, որ ի զիարէն լինի, նա ձեւվաւմն քշտէ և երթայ սով-րի:

Եւ կայ, որ զիարն ի պռութիւն շնորհու, որ զնէ, նա զնոյն
ոտաւքն քշտէ. ու զայն իր սովորութիւն առնու:

Եւ այն, որ ի սրտէն պտույտ տառու ու կանչէ, նա լինի ի շատ
ծեծեղոյն ու ի յերանկին ի շատ բաշելոյն. նա սովորի զայն, որ ի
շուրջ զայն և կանչէ:

Եւ այն, որ շտառ(91ա) լուսին ինն, նա լինի յայնոր, որ բեկու
գտնու և կամ ի շատ տաշելոյն. նա ցաւի ու վախէ յայնկից. և
այն մնայ իր բնութիւն:

Եւ խրտշիւն լինի ի սրտին վատութեաննէն, և լինի ի խրտու-
թեաննէն և ընդ խուճրութեաննէն, և որ չլինի անցմանցեցուցած ի փո-
ղոցնի և ի նեղ զուղաղնի և ի մարդձայն տեղեստան: Եւ խիստ
պեղծ խրշիւն այն է, որ յղտոյն խրտշի, և այն բնաւ չղորդի:

ԽԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՂԱԱՌՅ, ՈՐ Ի ՄԱՅՈՒԿ ԿԱՂԱՅ, ԵՒ ՈՐ Ի ԲԱՅ ԿԱՂԱՅ,
ԵՒ ԶԻՐ ՓՆԴԻՆԵԼՆ՝ ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԶԻՆԲ ՃԱՆՁՆԱՍՍ

Գիտացիր, որ կաղնաւն մէկ ոտիցն ի գլխոյն ճանչլի: Եւ ա-
ղէկ զորդ ճանչնաւն կալաւիցնիւն է, որ հալծեցնեա ու բերեա
կանգնեցնեա և սեղմեա ձեռ(91բ)աւրդ. նա որ տեղի ցաւի՝ նա
պիտի որ երենայ:

Եւ զորդ փնդոնէ՝ եր կամեանա փնդոնէ. որ ի հետ հալծնացն
կանգնեցնեա ու ալկես ի մսուրն և թողուա, որ պաղի ու ուտէ ու
հանգչի, և հետ այնոր առնուա զպախուցքն ու յուշկիկ յուշկիկ
բաշեա՝ առանց այնոր, որ զարկնեա ու կամ նեղեա. նա եր կենայ՝
յինք ծածուկ կաղութիւն նա պիտի երենայ:

Եւ թէ ուղեա, որ յիմնաա, թէ ի սմբակէն է կաղութիւնն և
կամ ի կոճէն, դու առ զգրաստն ու ի վրայ դոյր քարուտ գետնի
կալաւիցոյ* . նա թէ ի սմբակէն է՝ թէ կենա՝ ցաւի յոտքն: Որ չլինի
ի սմբակէն, դու ընդ դար ի վեր զէդ սանդղմատներ ի վեր տար
զգրաստն. նա(92ա) պիտի երենայ, զի եր զնէ զձեռն ի սանդղ-
մատն, նա պիտի մնայ ոտվին ի ցած տեղն և ի վրայ բաղկացն
հաստի, և ապա փոխէ զոտքն. նա թէ կենայ կաղութիւն՝ նա երե-
նայ և հանապաղ ի կալաւիցնելն**:

* Զեռ. այլ ձեռագրով բառի վրա՝ կալեցու:

** Զեռ. այլ ձեռագրով բառի վրա՝ կալեցնելն:

Եւ ի յանցմանցեցնելն գլխոյն մտիկ դիր և յերկարացոյ զմիտքդ ի յիր տեսն ու կշռէ զիր գնացքն, զի պիտի դիր ուժն ի վրայ ողջ ձեռացն դնէ ու զգլուխն ի հետ հնազանդէ և զայն, որ ցան կայ, թոյլ ի հետ տանի: Այտով կարես ճանշենալ զծածուկ յայսն և զայն, որ յայտնի է և ի բաց յայս, նա մենակ պիտի որ ճանշենաս:

Եւ թէ յոտվին լինի այսն, դու զնոյն մտիկ դիր, նա պիտի որ ի ողջ ոտինն ի վրա հաստի ու մէկ գէհ գաւկին իջլ(92բ)նու: Եւ այն ոտքն, որ ցան կայ, նա պիտի ոտքն ի հետն ի քաշ երթա և ի դար ի վերն և ի կալաւիցնելն* աւելի պիտի ցուցէ: Եթե խիստ ի ծածուկ լինի այսն, որ ի յերջի ոտքն լինի, նա դու տար զգրաստն, որ թապլի ի տեղի. նա ի թալիւլն պիտի որ առաւել ցան ուժվորէ. նա դու տար զձեռքդ ու փնդոնէ, նա պիտի որ երենայ:

Եւ թէ կամենաս յիմնալ, թէ ի սրաւնքն և կամ ի բազուկն և կամ ի կոճքն է ցան, դու զգրաստն բոլոր ի շուրջ ած յուշկիկ յուշկիկ. նա թէ յայս կենայ, նա չկարէ աղվոր զէդ սպրկիկ գրաստքն զանձն ի հետն ի շուրջ ածել, դու տար զձեռքդ ի վերնէ ի վայրլ(93ա) ու փնդոնէ. նա ուր իսկի կայ ցան՝ նա պիտի որ երենայ:

Եւ թէ ուզես, որ յիմանաս, թէ ի կուրծքն է և կամ թէ ի բէճքն և կամ թէ այլ ի վեր է ցան, դու զգրաստն յանկասկած ոլլէ** ի յետ ի մէկ գեհի վերա, նա պիտի ձեռվին ընդ իրար բազդի. նա ուր կայ ցանի՝ պիտի երենա, նա դու ձեռաւքդ տար ու փնդոնէ:

Եւ թէ լինի յայսն յերկու ձեռքն, նա չկարես ի գլուխն ճանշենալ, ապա ի՞նչ ճանն այս է, որ եր կենա ու երթայ, նա զերկու ձեռքն պատրաստ հետ իրաց ձգէ, ու ապա հաստի ի վրայ երկու ոտացն ու քաշէ յառաջ, և պատրաստանաւք զգլուխն ու զկուրծքն վերցնէ: Եւ թէ յայսն ի ցաւէ լինի, նա իլ(93բ) հետ ցաւերոյն զինք յիշենք:

Եւ քթահրելն, որ ի յամէն ժամ քթահրի, նա լինի ի յոտվոյն վատուժութենէ և ընդ թույլսրտութենէն, և լինի քթահրելն, եր ծնկվին զիրար ծեծէ ու կամ կոճքն, և կամ լինի ջեղն կարճ, նա ի

* Ձեռ. այլ ձեռագրով բառի վրա՝ քաւեցնելն:

** Ձեռ. այլ ձեռագրով բառի վրա՝ ոլորէ:

յայտոց բթահրի: Եւ այն, որ յանկասկած ոտքն ի փոս տեղի ընկ-
նի կամ ընդ քար զիպի ու բթահրի, նա չէ յայլ:

Եւ սրաւան կայ, որ յանկասկած գրաստուն ոտքն ի ծագ քար
ընկնի և կամ ի քարի մէջ և կամ շքեւացն փայտն հարէ զոտքն, նա
թոյլցնէ զոսկորն և աճէ և ի դուրս գայ ու լինի ծածկ[տ]ած, որպէս
զծուծոսկոր. և այսոր կոչի սրաւս:

Եւ կայ, որ լինի ի սրաւնացն ի լայնք. և այդ բշիկ վը(94ա)-
նասէ:

Եւ կայ, որ լինի ի ծունկքն և ի խալիկն. և ինքն է բուն ու
պեղծն, և կարէ լինալ, որ աւիրէ զգրաստն:

Եւ կայ, որ լինի ի զաւղվածն ի ծնկացն երկու դեհն ի ներքսեւէ
և ընդ գրացէ. և այն, որ շկայ բնաւ բժշկութիւն:

Եւ տեսել եմ, որ խիստ զաւրաւորն ի յիրմէս, եր լինի պեղծ
տեղն, որ է զաւղվածին խաղն, նա բնաւ չէ ողջցել: Եւ զոր փորր
եղել է, նա ի վրայ սրաւնացն եղել է, նա սրբել է:

Եւ կայ, որ լինի ելունդ ի վրայ սրաւնացն կակուղ, որպէս
զխոյլ, և եր դնես զմատրտ ի վրայ, նա երթայ ու գայ: Եւ կայ,
որ լինի կակուղ, և կայ, որ լինի պինդ, և կայ, որ լինի ի վրայ
սրաւնացն, և այլ ի վեր քան զսրաւնքն ու այլ ի վայր քան(94բ)
զսրաւնքն, և յառջի ոտվին ու ի վերջի ոտվին:

Ընթիշարն, որ թարբմանի ցրբիւն և մէկնելն, որ լինի ի ջղերն
ի յառջի ոտացն ու վերջի, ու իր սկիզբն ընդ շատ գահնւոյն ու
ընդ հալծեցնելոյն լինի, նա ուռնայ առաջքն գրաստուն ու կամ ի
վերջքն, նա լարվի ու ցրբի երկնին ու ջղերն յիրացմէ ի յետ:

Եւ կայ, որ պատահի իր աչս ցաւս, ու ինքն ի կանկուն կե-
նայ, նա զձեռքն վերցնէ ու ծեծէ զգետինն և զիպի ի մատուն ու
այլ շկարէ վերցնել: Եւ չէ այս ցաւս վնասակար, այլ թէ պէտ
այննս՝ նայ ճարտար ողջնայ, ու լինի, որ ուռնա ի վերի դեհն
ջղին սկիզբն և ի շուրջ գայ: Եւ յորժամ բռնես մատամբտ՝ (95ա)
նա ճանշնաս, որ չլինի սպրկիկ: Եւ յորժամ ուղենաս, որ չիմնաս,
որ սպրկիկ լինի, նա տեսնուս զինք ի լար* ներքև մատինդ՝ եր տա-
նիս զձեռքդ: Եւ անծանաթ մարդիկն չի ճանշնան գայս: Այսպէս
գտնուս զերակքն ի լար*, որպէս զուռնցած, նա գիտացիր, որ չէ
սպրկիկ:

* Ձեռ. այլ ձեռագրով ավելացված՝ ած (=լարած):

Որ է տաքութիւն, որ կենայ ի շորս ոտքն, և առաւել այս, որ ի յոտվին կենայ գէպ ի վեր և քանի երթայ՝ նա աճէ ու արձկնայ: Եւ թէ ի գէջէ լինի, նայ ելնէ յիրմէ թարախ, և թէ ի շորէ լինի, նա ելնէ յիրմէ որպէս զձկան խորխ: Եւ քանի լինի, որ ի ծունկքն լինի և ի ձեռվին:

Եւ կայ, որ խի բազկին ճաղն^{||}(95բ): Եւ ոմանք մի ասցել են, թէ չէ այն բազկին ճաղն, ասլա այն երակ է ու ի դուրս կու գայ: Եւ ոմանք մի ասցել են, թէ երկնոյն ծայրքն է ու ի դուրս կու գա: Եւ ևս կու ասեմ, որ հայնց է, զի ոսկորն, որ ի սրունքն կայ, նա ի յիր տեղացնմէն գայ ի դուրս: Եւ այս ցաւ կայ, որ կու գայ ի դրուցէ: Եւ կայ, որ ի ներքսէ: Եւ թէ ճաղներն յայն տեղն ելնէր, ուր ճաղն կայր, և ինքս պեղծ ցաւ է, և յոտքն այլ պեղծ ցաւ է, քան ի ձեռքն: Եւ յեկելածերն ցաւ է ի կոճքն, որ հաստնայ ի կոճացն ու ինչվի ծունկքն, և յորժամ զմատնդ դնես, նա պիտի լինի որպէս զոսկոր: Եւ կայ, որ լինի զէդ ընկոյզ ու այլ մեծ, և զոր ընդ ներքսէ աճէ ու մեծանայ՝ նայ այլ պեղ^{||}(96ա)ծ է, զի հանապազ ընդ իրար դիպի ոտվին ու բթահրի ու աւիրի ոտվին. և զոր ի դրուցէ լինի, նա կարէ դիմնալ գրաստն, և եր յոտվին ու ի ձեռվին լինի, նա չլինի այն ցաւն, զոր ասցաք ընթիշար:

Եւ տայխաւնն, որ լինի յոտքն ու ի ձեռքն, որ է ցաւ, որ ի կոճին մէջն լինի յնվելված՝ իրրե զկատու կամ այլ մեծ, և թէ ներքսէ լինի, որ յուշ երեւնայ, այլ պեղծ է, քան թէ ի դրուցէ լինի:

Եւ խիշիփարն, որ լինի յոտքն <ու> 'վ ի ձեռքն, նշան է, որ լինի ի դրուց՝ ի դեհն ի խալկին: Եւ քանի երթայ, մեծնայ ու պինդ լինի, որ շորցնէ զխալիկքն: Եւ թէ յոտքն լինի՝ այլ հեշտ է, քան թէ ի ձեռքն:

[Ե] և ֆասխն, որ լինի յոտքն և ի ձեռքն, ^{||}(96բ) նշանն այս է, որ քաշվի ջղերն ու յերկայնայ՝ ինչվի թուլնայ զաւղվածքն ու ելնէ ի տեղացն. և այսոր ոչ կայ բժշկութիւն:

Եւ ճերատն, որ է մնացական այսպ ոտիցն, կայ, որ լինի ի ծննդոյ, և կայ, որ լինի ի ցաւէ. և ինք յեկելված է, որ լինի ի ծընկացն ի ջղերն: Եւ այն, որ ի ծննդենէ լինի, նա յերկայնգոյն լինի: Եւ այն, որ ի ցաւէ լինի, բոլոր որպէս ընկոյզ, և քանի երթայ՝

մեծնայ, որ աւիրէ զաւղվածքն, որ ոչ կարէ ծալել: Եւ կայ ի նմա-
նի սրաւան, ապա չէ արաւան: Եւ այն, որ ի ծնէ լինի, նա ի ջղին
յերկայքն լինի, որպէս զպախրի, զի զինչ պախրէ կայ՝ նա ամենն
ճարատ լինի: Եւ այն, որ ի ծնէ լինի ճարատ, նա չի կաղայ: Եւ
այլ ||(97ա) լավ է, քան զայն, որ ի ցաւէ լինի, զի որ ի ցաւէ [է]
եղել՝ նա իսկի չեմ տեսել ողջցնել է:

Եւ կայ ցաւ, որ ասեն իր ըոքապի, որ-թարգմանի ի հայն քա-
մախ յեկելած, որ իջնու ի յակն ի ծնկացն հաստ, նման է ի սրաւ-
սըն, լինի ի զարկուց կամ ի քթահրելոյ. և կայ, որ դիպել է:

Եւ շուկակն լինի ի տարութենէ և ի շորութենէ. և կամ, որ
գրաստն ի ջրէն հանեն ամառն ի վրայ շող աւզի կամ ի շող
մոխրի, նա պատուէ զո[ւ]րն, նա լինի շուկակ: Եւ կայ, որ որդ-
նի: Եւ այն, որ կոճբխի իջուվածք է, որ իջնու ի մէջ կոճին որպէս
ոսկոր, և շրեւին տեղն յերկու դեհն, եւ եր կենայ ու երթայ գրաստն,
նա ցաւ տայ: Առաւել պեղծ լինի, եր հալծի գրաստն, ||(97բ) և եր
սկիզբն լինի, որ տանիս զձեռքդ, նա երևնայ իբրեւ զնուշ: Եւ շատն
ի մսրցի գրաստնին լինի յնրկու ոտքն:

Եւ կայ ցաւ, որ ասեն իր նուֆախ, որ թարգմանի փութք, որ
ուռեցվոր լինի ի ծնկացն, ի ներքի ջեղն կակուղ, և լինի ի մէկ
ոտքն, և լինի յնրկու ոտքն, և լինի ի մէջ ուռեցին և մէջ կաշոյն,
դեղին ջուր ելնէ՝ զէդ հաւուկթի ապիտկուց. ու շինի այս ցաւս
քանձ ի յայն ջեղն, որ ասցար: Եւ բմանք մի զայս ցաւս շընդունին.
և ես կասեմ, որ բուն ու պեղծ ցաւն այս ցաւս է:

Եւ ֆախատն ցաւ է, որ քաշվի կոճացն ջեղն ու կարճնայ ու
քաշէ զամբակն ու ի մէկ դէհն ուլէ*:

Եւ ցաւն, որ կոշի յախալ, որ լինի յետի ոտքն ||(98ա) ջեղն,
որ կայ յանդամանցն ի վեր ի խաղն, նա եր կենայ գրաստն ու եր-
թայ, նա զոտքն քաշէ ի վեր դէպ ի փորն ու կծկէ ու այլ վայր թո-
ղու. և ինք պեղծ յայլ է: Ապա թէ պէտ այնէն, նա ճարտար ողջ-
նայ: Եւ կայ, որ առանց պէտ այնելոյ կու ողջնայ:

Եւ ցաւն, որ կոշեն իր զրմբն, նշանն այս է, որ յորժամ կենայ
գրաստն ու երթայ, նա պալթուէ խալիկն, ու արիւն կենայ ու եր-
թայ յիրմէ:

* Ձեռ. այլ ձեռագրով ուղղված է՝ ուորէ.

[Ե]ւ ցան, որ կոշի մուլահն, ներքե ծնկացն լինի ուռէց՝ զէդ կէս խիարի, յերկայն ու պինդ և կամ այլ փոքր, և տաք լինի՝ եր բռնեա: Եւ թէ ի քուռակ ելնէ այս ցաւս՝ նա սպաննէ: Եւ որ կատարել ձի լինի, նա չկաղայ յիրմէ:

Եւ խումահն ուռէց է, որ իջնու ի ծնկացն||(98բ) ի բարակ դեհն, և քշիկ յայս է:

[Ե]ւ ներթափն, որ թարգմանի բէճցաւ, որ ոլլի* բիճզլինին, վանց կարճութեան նըթէպին. և բուն ու պեղծ յայսն, որ կենայ յողնն:

Եւ հարտըն, որ նըթէպցան է, յորժամ ցաւ դիպի զնըթէպն ի տեռէ և ի զարկուց՝ նա աւիրի ոսկորն ու ելէ յիրմէ կտոր մի ոսկոր: Եւ բնաւ չգայ այլ ոսկոր ի յայն տեղն. և ի պեղծ յայսերոյն է:

Եւ պաճարն**, որ է հատուածն, որ լինի ի գրաստնուն պորտն, և չկարէ գրաստն այլ յիշվել յերկար զէդ առջև:

Եւ ազոյն ոսկրին կոտրելն լինի ի պատահմանէ, որ կոտորի և այլ չկարէ ցցել:

Եւ յազրն սովորութիւն է, որ գրաստն հանապազ ի մէկ դեհի վրայ դնէ և||(99ա) յիշվէ:

[Ե]ւ մըջմոցն ցաւ է, որ լինի ի սմբակքն և յայլ տեղեւտան, և առաւել լինի յիշվին, և ի շոր ու ի պեղծ սմբակնին: Եւ յորժամ ելնէ ի կոճքն և ի միսն՝ նա խոցոի, ու ելնէ ի յիրմէ թարախ ու աւիրի սմբակքն: Եւ զոր գայ սմբակ՝ նա պեղծ գայ: Եւ ցան, որ ի գրաստուն սմբակքն ելնէ, ի յիրմէ ի յերկայնքն տաշեղ տաշել, առաւել եր կենայ ու երթայ՝ նա կեղևի ու արոյն ելնէ: Եւ լինի ինք ի սմբակին յերկու դեհն: Եւ շատն յառջի ոտվին լինի, զի առաւել շոր է: Եւ լինի, որ գրաստուն ոտքն դիպի ի վրայ բարի և այլ չկենայ ցաւս: Եւ լինի ի շատ գարոյն ուտելոյն և ի շատ կանգնելոյն: Եւ հատվածն ի յոտվին լինի ի կըրընգնին||(99բ) ու լինի ի գորտն, և լինի ի լայնքն ընդ կոճքն և ընդ սմբակնի մէջ, հայնց որ աճէ ու բոլոր առնու զսմբակքն: Եւ տեսել եմ, որ գրաստն զոտքն ի կախ կու թողու, որ պատուի հատվածն և ողջնայ սմբակն. պիղծ ողջնալ է, զի ելնէ ի յիրմէ հանապազ արոյն և թարախ: Եւ կայ, որ ընկնի սմբակն:

* Ձեռ. այլ ձեռագրով ավելացված է ն (= ոլլին):

** Ձեռ. բառի վրա այլ ձեռագրով սխալ ուղղում է կատարված՝ առ (= պատ-
ճարն):

Եւ խոյլքն, որ ելնէ ի յողնն և ի յալլ տեղեւտան, լինի ի Թամբուցն ի կոխելոյն: Գայ (=կայ), որ կապի ու լինի ելունդ և շկենայ իր ճարակ, զի պեղծ յայսպէ՛: Եւ թէ աւելի ոսկոր կենայ ի յայն տեղն, նա բնաւ չողջնայ:

[Ե]ւ յասամն ցաւ է, որ քաշվի ձեռացն ջեղն ու շրջի սմբակն և աւիրի վերի սմբակն, լինի որ ի պեղծ ծառութենէ է, որ հանապազ ոտքն ի վրայ թրքին||(100ա) և գողին կենայ. նա նաւարնա սմբակքն ու բորբոսի ու աւիրի:

Եւ իրթէհաշմն, որ է ցաւ, լինի ի ձեռացն և ի ջղացն ի թուլութենէն, և կամ ի շատ հալծնաց, նա գողայ ձեռքն և դիպի յիրար: Եւ զնոյն ու լինի ի յետի ոտվին:

Այսոք են յայսպերն և ցաւերն, որ զէզ յայսպեր է, զոր կարցի գտնու: Նա ես գտայ և ճանշեցի: Եւ կան ի ցաւերն, որ լինան յայսպեր: Եւ ցաւերն շատ են, և մենք, զոր կարենք, յիշել ենք ի յայս գիրքս ու ցուցուցել զայսպերն ու զցաւերն: Եւ հանենք զձին այլ ու գրենք խէշ ամէն զաւգվածի զիր յայսպերն*:

Եւ ասցել է յարապն, թէ գրաստ, որ պարտ է պահել ու կապել, նա մէկն ուզտն է և ի շնորհոր, և զաղէկն ի յիր||(100բ)մէ բառնան հարիւր լիտր: Եւ աղէկ ձին բնդ իր հնծնաւոյն ու բնդ մարդոյն ու գրաստունն ու բնդ իր ռումբն, առաւել եր նշանակ կենայ ու հողմ աւր լինի, նա տընտղած է, որ հարիւր լիտր լինի և յիշվէ սուր: Եւ այնով գիտացաք, որ այն այլ աւելի ուժով է, քան զուղտն: Եւ վասն այսոր զմտաւ ամելով հալծեցաք և գտաք զիր աղէկ ու սիրած զաւգվածն ու զպիղծն ու զատպածն:

Եւ հետ այս բանիս հանենք զհիւանդ ձին ու գրենք զիր ամէն ցաւերն ու զայսպերն ու զղեղապետեալն*:

Եւ յառաջքն հանել ենք զաղէկ ձին ու գրել ենք զիր ամէն զաւգվածք, թէ որմէ գոված է և սիրուն և որմէ ապիգոված**:

||(101ա) ԽԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՅ ԳՐԱՍՏՆՈՅ. ՎԱՍՆ ԽՈՒՆԱՆԻ

Առաջինքն ասացեալ են, թէ խունանն չորս ազգ են՝ չոր և գէշ և այն, որ ներքև ոսկրին լինի. և հայնց տեսան, որ չորն ու գէշն ի յաւելվածէ լինի. և այն, որ ներքև կաշոյն:

Եւ ես ասեմ, որ խունանն ազգ մի է ի ցաւոցն և են երկու

* Բնագրում նիշված այս նկարը չկա:

** Տե՛ս էջ 58բ:

ազգ, որ է շորն և գէջն: Եւ այն տեղեստանն, որ խունանն ի յինք լինի, շատ են: Կարէ լինել, որ այն յաւելվածն, որ բորբսի, նա ուր և բնակի՝ խունան այնէ: Ապա թէ իջնի յանդամացն ի վերի զաւդ-վածն, նա թուլցնէ զգրաստն ու վատուծցնէ ու կտրէ յուտելոյ ու ի խմելոյ: Եւ ասեն այս ազգիս անուն՝ անդամաց խունան, ու եր $\|(101բ)$ իջնի յայլ զաւդվածքն, նա կոչի զաւդվածաց խունան, և եր ժողվի ի սիրտն պեղծ յաւելված՝ կոչի սրտի խունան: Եւ այս ազգս սպաննէ խիստ ճարտար զգրաստն: Եւ ես, զոր փորձել եմ, նա կու ասեմ, որ շատն ի յայս ազգ ցաւոցս եր հաստատի՝ դժար բժշկի, և քշիկ գրաստ խալսի յիրմէ: Այլ մենք գրել ենք զմեր ջանքս ի յայս ցաւուս ծառութիւնն, զոր իսկի կարցաք մեր փորձե-ցաք ի մենէ և յառաջնոցն և գրեցաք.

[ն]շանքն այս է շոր խունանին. աւրդնայ գրաստն զէդ բա-րակցաւու, և փորոցն չղերն քաշվի դէպ ի ներս, և ձկտի ամէն կա-շին և խոշրնայ և հաստնա. և եր զարկնեն ձեռաւոր $\|(102ա)$ ի վերայ քովա $<ն>$ ցն, նա զէդ նազար ձայն առայ և ջանա, որ հա-զայ, և չկարէ հազայ, և թվենայ, թէ ոսկոր է կլել ու կու հարու գինք: Եւ եր այս նշաննիս մատենցել լինի, նա չկարէ զերծանել ի մահուանէ, ապա թէ յառաջքն կարես ճանշել, դու արա դեղ զայս.

Գեղ, որ բանայ և սրբէ զշոր խունանն, որ շուն[ն]ա հոտ:

Առ Գ (3) հաւուկիթ հում, ծակէ և հան զամէն մէջն ու լից զԳ (3) յաման մի, ու շափէ երկուքովն մեղր, ու մեկովն աղէկ մո-րէ ու խառնէ հետ հաւուկիթին հոռոմ ձէթ և կամ մրտի ձէթ կամ մանուշկի, զոր հանդիպի, յայս շաքս զոր ասցաք, և խառնէ ի հետ լիսած պղպեղ հինգ մթխալ և յայն դեղէն, $\|(102բ)$ որ ա-սեն իր ֆարիսութիւն՝ մրտի տակ, հինգ մթխալ: Ամէնս լիսած և մաղած խառնէ հետ այն հաւուկիթին, որ այլ նիւթն ի հետ կայ, ու ի յիրմէս բաժին մի լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր ու բաժին մի փշէ ընդ քիթն ի վեր և կապէ զգլուխն բարձր՝ զէդ կէս պահ, և ապա արձկէ և քայլեցոյ՝ զէդ հինգ վեց քայլ, և ապա կապէ զպա-խուցքն ի ձեռքն ի շքելեացն ի տեղն, որ ցածցնէ զգլուխն. եթէ քաշէ զգլուխն, նա պիտի ելնէ ամէն գիճութիւնն ընդ քիթն: Եւ արա զայս Գ(3) ար հետ իրաց այսպէս: Եւ թէ չիջնու գիջութիւն, դու առ ջանդիմանէ, ունանդ, կասլայի պտուղ, յամէն մեկէ երկու $\|(103ա)$ մթխալ, մեղրբոր՝ նուկի ու կէս, և լեսէ զդեղերն ու խառ-

նէ հետ մեղրջրին. և լից ի յիրմէ բաժին մի ընդ փողքն ի վայր և բաժին մի ընդ քիթն: Եւ արա զայս տարապայնիս ինչվի աշոտոնայ: Եւ թէ հոտ չգայ ու աշոտոնայ այս ծառութեամբս, նա խուսանն դեռ չէ խոցուել:

Այլ դեղ այս շոր խոսնանիս.

Առ հաղրի ունդ նուկի մէկ, անմեղկի բազկի ջուր՝ նուկի մէկ, վարթի ձէթ՝ թուղթ մի, զաֆրան՝ թուղթ մէկ, խաշխշի քամուկ՝ կէս թռ[ւ]ղթ, կաւդայի հունդ՝ թուղթ մի, թաժալ աւշընդրի ջուր՝ թուղթ մի: Լեսէ զգէղներս ու խառնէ ընդ ջրերն և լից զինք յարճիճէ աման և պահէ, և եր ի կարիք լինիս, առ ի յիրմէ մթխալ Գ(3) և խառնէ ընդ կէս(103ր) թուղթ վարդի ձէթ և ընդ նուկի մի մեղրջուր, և լից Գ(3) ար ընդ գրաստուն փողքն ի վայր, ու տուր իր խոտ, որ ուտէ յայն աւուրքն, որ կու ծառայես զինք այս դեղովս, ու կապէ զինք ի գետեղեր, և ժամ ժամ ի շուրջ ած: Եւ այս փորձած դեղ է:

Այլ դեղ շոր խոսնանին, այն ազգին, որ գայ ընդ քիթքն սպիտակ ջուր.

Քամէ զսպիտակ խաղողն և առ յիրմէ նուկի ու կէս և խառնէ ի լինք լեսած մուռ մթխալ Գ(3), ուսնդ՝ մթխալ Գ(4), լեսէ և մանդր աղայ և մաղէ, և խառնէ յայն ջուրն, և լից ընդ ձախ քիւսփողն ի վայր: Եւ արա զայս եւթն ար: Եւ բոնէ զքիմքն, որ շնարգելի քիչ մի: Եւ այսպիսի ծառութեամբ լինի, որ բժշկի(104ա) շոր խոսնանն, քաշվի ջղերն և կոկվի դէպ ի ներս, և գայ ընդ քիթքն հոտած ջուր: Եւ այս վասն այնոր լինի, որ յղուղն խոց լինի և դժար բժշկի: Եւ կարէ լինիլ, որ ներքե՛ք մացն աւելի մսեր կենայ: Եւ չեմ ի տեսնուլ պատեհ այսոր ծառութեանս, այլ և ջանք զնել պարտ է: Եւ յորժամ կտրի ի կերոյ, գիտացիր, որ ի սիրտն հասել է և ոչ բժշկի:

[Դ]եղ գէջ խոսնանին.

Առ մեղրջուր նուկի Ա(1), հոռոմ ձէթ՝ թուղթ Ա(1), խառնէ ընդ իրար ու լից ընդ քիւսփողն երեք ար: Եւ թէ տեսնուա, որ իշնու գիջութիւնն հեշտ ընդ քիթքն, դու առ կաղամբ նուկի մէկ, խուսայդ՝ նուկի մէկ, քուռաթ՝ նուկի Ա (1), հին խողտի՝ նուկի մէկ (104բ), խաշէ զբանջրնիտ ու քամէ, ու դիր ի հաւանն ու ծեծէ, ու խառնէ զխողտինի հետ: Եւ առ և արա զիրենքդ զէդ խողկաղնի

մեծ մեծ, ու ձգէ յիրմէ ընդ գրաստուն փողըն ի վայր հինգ կամ եւթն: Եւ յորժամ կ'ընուն՝ դու խմցոյ իր շարապ խընդխունի: Եւ զայս արա երեք արա: Եւ հետ երեք աւուրն խմցոյ իր հին գինի ու սեւլ մորհամ հանշաք մի, որ գիտենաս, որ կարէ առնուլ գրաստն: Նա բժշկի, թէ չլինի խոցն սուր ու յիշվաւ: Ու թէ լինի սուր և յիշվաւ՝ դու խմցոյ իր մեղրջուր հետ շորբորդ գեղին, զոր և մեր գիրքս մեր ևնք յիշել զինք ու գրել:

Այլ դեղ այս ցատուս.

Առ ֆարխութզին ու կիպեռիս, ու ճաւիր, ու (105ա) զընճպիլ, ու վայրի քրեֆսի հունդ, ու զոֆայ, ու աղվանաղի, ու քիթիրէ, ու զաֆրան, մուռ, սապո, ալթխար, քիլմէլէք, համամայ, յերկայն զրեանդ, բարակ խանդարիուն՝ յամէն մեկէ շորս մթխալ, լեսէ ու մաղէ, ու լից ի ներս կէս նուկի մեղր ու շաղէ, և արա հայնցեղ զէդ կաղնի՝ զամէն մէկ մթխալ երեք ու ձգէ ընդ փողըն ի վայր՝ յամէն ար մէկ մի, ու ձմեռն հին գինի լից ընդ փողըն ի վայր՝ կթխա<մ> մի, ու ամառն ջրի գինի՝ Վ ի հետ քիչ մի վարդի ձէթ:

Վասն խունանի, որ ի զաւղվածքն լինի: Նշանք. յաւելնա ի գրաստն թմբրութիւն, ու թուկայ զլուսն ու ականջքն դէպ ի վայր, (105բ) և իջնու ընդ քթափողն ժանդջուր, ու ավըղնայ ամէն մարմինն, ու ուռնայ զաւղվածքն պինդ ուռէց, և լարի ագոյն մաղերն և շորնայ, և կախվի արանքն, և հանգցնէ զոտվին ի դեհէ գեհ:

Սառութիւնն այսպէս արայ. շառտէ զբաղկունքն և խարէ զաւղվածին զայն տեղն, որ ուռէցն կենայ, զորդ վարոցնի, որ իջնու ի յիրմէ ջուր: Եւ ապայ [առ] աղցած քունյախա նուկի մէկ, և դիր զինք ի նոր պուտուկ, և լից ի վերա հին գինի՝ նուկի երեք, եփէ՝ որ մնայ կէսն: Եւ առ յիրմէ յամէն ար թուղթ մի և խառնէ ընդ ինք ջրկոտիմն և հոռոմ ձէթ թուղթ Ա(1), ջաւշիր՝ մթխալ երեք, և կանգնե(106ա)ցոյ զգրաստն ի ցուրտ տեղ, և թէ յամառն լինի՝ դու մտոյ ի ջուր և շփէ և քերէ: Եւ թէ կեղևի ի խարանացն ու խոցերոյն՝ տեղեստանն ու բացվի խոցերն, նա պարտ է գեղդրել որպէս զայլ խոցերն:

[Դ]եղ խոցերոյ.

Առ ժանգառ և արջասպն և խլխտիս, լեսէ ու մաղէ և շինէ մորհամ հոռոմ ձիթով, և աւծնէ իրովն զկաշին:

Այլ դեղ խունանի, որ ի զաւղվածքն լինի.

Ան սատանայի խիարի տակ ծեծած՝ նուկի Ա(1), նատրոն, որ ազդ մի ի բուրակնոյն, թուղթ մէկ, թուղթ մէկ մուռ, սապոն՝ թուղթ մէկ, համամտ (= համամայ)՝ կէս թուղթ, վայրի դաղձն՝ թուղթ մէկ, ծեծէ ու մաղէ և խառնէ յիրմէ մթխալ||(106բ) հինգ և նուկի ու կէս ջուր ու քիչ մի ժանգառ. խմցոյ գրաստուն:

Այլ դեղ այս ցաւուս.

Առ մկնստիս ու խորվէ ու կեղեւէ, ու առ զմէջն ու կշռէ մըթխալ Բ(2), մեղր՝ թուղթ մէկ, հոռոմ ձէթ՝ թուղթ մէկ: Ծեծէ զմկնստիսն ու խառնէ ընդ հոռոմ ձէթն ու ընդ մեղրն ու ձգէ ընդ գրաստուն փողքն ի վայր, որ կլնու, ու արա զայս երեք ար՝ յամէն ար երեք տարպա. նա բժշկի:

Այլ դեղ այս ցաւուս.

Առ ճոն, աղայ ու արայ ալոյր, ու խառնէ ի հոռոմ ձէթ ու գինի ու ջուր ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր:

[Ա]յլ նշանք խունանի, որ շոյտ բժշկի: Նշանն այս է, որ երթայ ընդ քիթքն գիջութիւն ու շինի հոտած, ու չքա||(107ա)շվի փորն խիստ ի ներք[ս], ու դիմէ յուտելն խիստ:

Խաւսեր (= խուրսեր), որ տան գրաստուն, որ վախեն թէ խունանն լինի, տան իր երեք շորս ար հետ իրաց, նա շինի խունանն, և աւգտէ զարմանալի աւկոտութիւն. առ վայրի քրեֆս նուկի Ա(1), զաֆրան՝ թուղթ մէկ, լեռն դաղձն՝ թուղթ մէկ, յաճի խարտուկը՝ թուղթ մէկ, լեսէ և մաղէ և շաղէ բարկ քացախով, ու շինէ խուրսեր մթխալ մթխալ: Եւ առ յիրմէ խուրս մէկ և լեսէ և խառնէ ի սպիտակ գինի. թէ քուկի կամենաս տալ, նա լինի գինոյն շաքն կէս նուկի, և թէ մեծ գրաստու, նա լինի գինոյն շաքն նուկի ու կէս: Եւ խմցոյ գրաստուն ու կանգնեցոյ յարձակ տեղ :

||(107բ) Ծ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱԽՈՒՆ, ՈՐ ԿՈԶԻ ՀԱՄՐ

Նշանքն այս է, որ է ֆրենտու, հեմայ գրաստուն խիստ, և լարի պինչքն, ու թուլնա զլուխն և ամէն զաւղվածքն, և փայտնայ ոտվին, և կտրի ի կերոյ, և ի սկիղքն այս ցաւուս՝ ինչվի յերեք արն՝ լինի շունչն տաք, և հետ երեք աւուրն պաղ լինի շունչն ու այլընդիկ, ու խփի աշվին, ու խիստ դժար շարժի զամէն զաւղվածքն, ու տքալով գոգէ, և չկարէ քայլ փոխել քանձ խիստ դժար, և երբ ընկնի՝ դժար ելնէ յոտն, ու լինի, որ քրտնի անդամունքն:

[Դ] եղ զայլցաւու, եր ուժով լինի.

Առ բողկի հունդ ճանկ մի, լեւէ ու մաղէ՝ ու դիր զինք ի պտղ(108ա)ուկ մի, ու լից ի վրայ նարբնջի ծաղկի ջուր՝ նուկի երեք, ու հիւէ զինք քաջ, ու առ ի վայր, որ եղկնայ, ու լից ի յիրմէ բաժին մի ընդ փողքն ի վայր, ու բաժին մի դիր հոռոմ դեղ, և առ ի երակ ու հան յարենէն աղէկ մի, և ապա կապէ զերկնին ամուր քթիթնով, ու առ քացախ և ջրխոնէ ջրով և շողցոյ, և լից ի վրայ այլ մարմնոյն. և լինի ջրին շակքն լիտր ինն, և քացխին՝ լիտր ու կէս, ու լից ի վրա ուսացն, որ իջնի հետ ի հետ ի վրայ բաղկացն, ու շորս ար զարի մի՝ տար գրաստուն, որ ուտէ, ու հետ շորս աւուրն կանգնեցոյ զինք երեք ար ի գնացք ջուր, որ թաղվի ոտքն ինչվի քովքն ի ջուրն, ու շէ պարտ կան(108բ)գնեցնել քանձ երեք արն այլ աւելի ի ջուրն: Եւ յամէն ար տարպա մի հան զինք ի ջրէն ու աւծնէ զինք անպակ զինով ու հոռոմ ձիթով աղէկ շատ ու մարձէ գէպ ի վայր: Երբ տեսնուա, որ ոտվին աղէկնա ու թուլնայ ու քայլէ աղէկ, դու զինք մտոյ այլ վայր ի ջուրն ու հան այլ վայր, ու աւծնէ ու անցմնեցոյ: Ու երբ տեսնուա, որ դարձվորտէ, դու տուր իր վայն խոտն, որ ասեն իր անուն կորի ագի և կու բուսնի ի դաշտն և իր ծայրերն լինի կուկէռ, գէթ կորի ագի, և վասն այսոր կոչի այս անունս իր: Եւ լինի այս ցաւս ի ջրին խմեւոյն, ևս առաւել՝ եր կալնու վայն ցաւն, որ ասեն(109ա) իր ըսիաւան: Եւ այս ցաւս վատուժ է. ճարտար հայրնդի:

Այլ բժշկութիւն զայլցաւուն.

Բէ լինի ի դարոյ՝ տուր ցորեն, որ ուտէ: Եւ թէ լինի ի ցորենէ՝ դու տուր զարի, որ ուտէ:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւուս.

Եր իջնի այս ցաւս ի մէջ սմբակացն և մնայ ի տեղն, դու ծառայէ այն ծառութեամբն, որ ասցել ենք ի սմբակաց ցաւութիւնն:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւուս.

Առաջինքն են ասցել. առ սուղաէ, որ է խոտ, լեւէ և մաղէ, և առ դրամովն քանի դրամն, շալկէ երկու տարպայ և փշէ ընդ գրաստուն քթափողքն, և անցմնեցեցոյ զինք ար մի և գիշեր մի, ու տես զջուրն, որ իջնու ի քթացն, թէ (109բ) յիստակ լինի, նա ճար-

տար ողջնայ, դու արծէ զինք կանաչ խոտով, և թէ դեղին զարկնէ ջուրն, որ իջնու ի քթացն, դու գիտացիր, որ գրաստն մահու է:

ՄԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՌԻՌԵՅԻ Ի ՔԱՄՈՅ, ԵՒ ՈՐ ԶԿԱՐԷ ԹՐԲԵՆԼ ԵՒ ԳՈՉԵԼ

Նշանքն այս է, որ քըթահրի ու ջանայ, որ նստի ու դառնայ, հայի դէպ ի յետ:

Բժշկութիւն այս ցաւուս.

Առ հին գինի երկու նուկի և տասն նուկի ջուր և լից ի վրայ: Եւ առ խոզտի նուկի մէկ և անգուժատ՝ դրամ տասն, ծեծէ զանգուժատն ու խառնէ ի հետ քիչ մի ալոյր, ու խառնէ ի ջրած գինին, ու եղկցոյ ու դիր հոռոմ դեղ, և ապա առ կանաչ գնձի ջուր ||(110ա) նուկի մի և խմցոյ քիչ քիչ. նա աւզտէ:

ՄԲ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՒՆ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԿՈՏՐՏՈՒԿ*, ԵՒ ԱՅՆ ՔԱՄՈՅՆ,
ՈՐ Ի ՅԱՅՍ ՅԱՒԷՍ ԼԻՆԻ

Նշանքն այս է. եբ տեսնուս, որ գրաստն ուռնայ ու փքոի, որ քրտնէ, որ քիրտն ընդ ինք ի վայր իջնու ու կտրի գոզն ու թրիքն:

Բժշկութիւն[ն] այս է.

Առ ի յայն խոտէն, որ է ի տերեւն դէդ ակնեբ ու սպիտկոյն և առնու հունդ և ուննա կուտ, ծեծէ ու քամէ զիր ջուրն ու խառնէ ընդ արզար եղն և խմցոյ գրաստուն:

ՄԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՂԶԻՆ, ՈՐ ԶԱՌՆԱՅ

Նշանքն այս է. ձգի ոտովին ի կանգուն և խփէ զաշվին, և դողըն լինի կարմիր, հաստնայ ու ուռնայ զլուխն ու փողքն:

Բժշկութիւնն այս է.

|| (110բ) Առ սպիտակ խարբախ և սղանձի տակ՝ յամէն մեկէ մասն մի, պարսիկ աղ՝ մասն և կէս, ծեծէ և մաղէ և փշէ ընդ քիթն, որ աչքն արցւէ: Ու եբ տեսնուս, որ աչքն արցւէ, դու զգուխն ցած կապէ, որ իջնի այն ջուրն, զոր յղուղն կենայ ի խոցէն: Եւ մէկայլ աւրն մի՝ տար իր ջուր: Եւ ապա առ երկու հաւու-

* Յանկում՝ կոտորտուտ:

կի՞թ և կոտրէ յաման և խառնէ ընդ ինք շրիկ ձէթ՝ նուկի մէկ, և լից ընդ քթափողքն ի վայր: Եւ արա զայս յերեք արն, որ այլ յառաջ ջուր խմցնես, աւկտակար է աստուծով:

Վասն քամոյ, որ ի մաղձէ լինի, չորցնէ զտուլին:

Կտրէ զինք ի կերոյ գիշեր մի: Եւ ապա առ քացախ և շրիկ ձէթ՝ յամէն մեկէ նուկի Բ(2), $\|(111\text{ա})$ նուշ՝ մթխալ հինգ, աշնան և քրեֆսի ունդ՝ յամէն մէկէ մթխալ երեք, լեսէ և մաղէ և քշտէ, որ միամորթի ընդ ձէթն ու ընդ քացախն, և խմցոյ զրաստուն, նա աւկտէ:

ԾԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒՆ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՔԱՐԱՔ

Նշանքն այս է. զրաստն զահլընա ու ուռնայ կուրծքն, որ ի մէջ երկու ձեռացն պինդ ուռէց լինի ու բարձրաբողորգոյն, ու քանի երթայ զարնա, ու հայնց կարէ լինել, որ ցրուի ուռէցն ի փորն ու ի յամէն մարմինն, ապա շատն այն լինի, որ ի կուրծքն լինի ու ի փորն, ու կարէ լինել, որ պատուի ու ելնէ յիրմէ թարախ խիստ շատ:

Բժշկութիւն այս ցաւուս.

Աւծնէ յամէն ար արդար եղ $\|(111բ)$ ով ու աղով և ած ի շուրջ յուշկիկ. թէ հայնց է, որ պատուի՝ նա եղաւ, ու թէ չպատուի՝ դու զիր ի վրայ դեղ զայս. առ սև ձոյթ նուկի Դ(3), շարհոտ՝ թուղթ մի, ճաշիր՝ նուկի երկու, ջուհուտ մուղլ՝ նուկի մէկ, հալէ զամէնս ու զիր ի ներքս քիչ մի հոռոմ ձէթ: Ու թէ հինայի ձէթ դնես՝ նա լաւ է: Ու զիր ի վրայ և, թէ չպատուի, դու ճեղքէ ի ներքեւէ, որ ելնէ ու ելնէ թարախն: Ու եր սրբի ամէն թարախն ու ելնէ, դու ծառայէ զտեղն որպէս զայլ խոցերն, որ սահմանած է:

ԾԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒՆ, ՈՐ ԸՆԴ ՆԵՐՔՍԵՆԻ* ՈՒՆ[Ե]ԱՅ

Իշնու ընդ քիթն թարախ քիքքին և շուննայ հոտ, որ արց-
 $\|(112\text{ա})$ վէ աշվին ու զալիկն ուտէ ի լման:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ զմրտին ծաղիկն ու չորցոյ և կշռէ յիրմէ մասն մի, պղղ-պեղ՝ կէս մասն, մեղր՝ զայն շակքն, դոր յինք շաղղէ, շամիչ ի կտէն հանած՝ քանի [մի], մեղրն՝ երկուք, ծեծէ զամէնն ու միա-մորթէ ու առ յիրմէ քանի հաւուկիթ մի, ու տրորէ յանպակ գի-

* Յանկում՝ ...որ ընդ փորքացն ներքսն է:

նին, ու լից ի ներս քիչ մի հոռոմ ձէթ, ու լից ընդ գրաստուն փողըն ի վայր: Եւ այս բժշկէ՝ զամէն ցաւ, որ ի գրաստուն փորոք լինի:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւուս.

Առ ցորեն սպկիկ ընդրած ու թրջէ ի հին գինի գիշեր մի: Ու ալկէ գինք իրոպն յամէն յիրիկուն կէս մարծպան: Տասնուշորս ||(112բ) գիշեր հետ իրաց. նա բժշկի:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւուս.

Առ արգար եղ նուկի Բ(2), սինապ ծեծած՝ կէս նուկի, խառնէ ընդ իրար ու ձգէ ընդ փողըն ի վայր՝ յամէն երիկուն քանի հաւուկիթ մի:

ԾԶ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՒՆ, ՈՐ Ի ՍԱՒՏԱՅԷ ԼԻՆԻ

Նշանքն է. խոշորնայ կաշին, որ եր շաւշափես՝ նա չոր ցուցնէ, ու կտրի ի կերոյ, ու ուռնա կուրծքն, լարի պնշերն, կարճնայ շունչն, ու չկարէ խմել ջուր, ու լինի մարմինն շող, ու փորն աւելի տաք լինի, քանձ զայլ մարմինն, ու նրգայ ի թրքելն:

Բժշկութիւն[ն] այս է.

Առ հոռոմ ձէթ ու հացի բուրակ, ու մեղր ու եղի ջուր, ու շինէ հոռոմ դեղ և դիր կոտոշով|| (113ա), ու դալար խոտ տուր, որ ուտէ: Ու թէ դարալ (= դալար) խոտ չկենայ, դու զչոր խոտն լաց ի մեղրջուրն ու ցանէ ի վրայ քիչ մի բուրակ ու տուր, որ ուտէ: Ու տուր իր ուտելոյ ի ժմէ ժամ ճակընդղի բազուկ: Ու փութքտացւոյ գինք անպակ գինով: Եբ տեսնուս, որ քշկնայ փորոյն տաքութիւնն ու գոգէ ու բրթէ (= թրքէ) ու շնրգայ, ու լինի թրիքն սպկիկ, դու գիտացիր, որ բժշկել է:

Այլ բժշկութիւն.

Առ քահրապալ գրամ երեք, պապունիճ՝ գրամ չորս, լեսէ և խառնէ ի տղայի գոգ և լից ընդ գրաստուն փողըն ի վայր, նա բժշկի աստուծով:

ԾԷ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՒՆ, ՈՐ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ ԳԼԽՈՅՆ ՂՈՒՂՆ ԼԻՆԻ

[Եթէ ի] ձմեռն [լինի՝] || (113բ) նշանքն այս է. ձգէ զգլուխն ի դեհէ դեհ ու մթընայ աշվին:

Եթէ յամառն լինի՝ նշանքն այս է. որ այլընդլի գրաստն և շախէ զգլուխն, դողա բազկունքն, թուկնայ ալընջվին, մթնայ աշքն, շունչն պաղ լինի:

Բժշկութիւն այն ցաւուն, որ ի ձմեռն լինի.

Առ շայնորեմ(“) դրամ տասն, սնֆուլ, հայխունկ՝ հինգ հինգ դրամ, ճաշիր՝ դրամ երեք, խախուլայ՝ դրամ չորս, դեղնխունկ ու կամ զաֆրան՝ դրամ չորս, շաքար տապարզի՝ դրամ տասն, ֆրան-ճ[ի] մուշկի ունդ՝ դրամ տասն, լեսէ ու մաղէ ու դիր ի պուտուկ մի, ու լից ի վրայ ջուր նուկի ԺԲ(12) ու եփէ, որ մնայ չորեք ակն: ॥(114ա) Ու առ յիրմէ ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր՝ յամէն ար նուկի երեք:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւու. փորձած:

Առ մրտի տակ նուկի երկուք ու լից ի վրայ ջուր լիտր մէկ, ու եփէ, որ մնայ կէսն: Եւ ապա առ բաշխտակ և զրեանդ՝ յամէն մէկէ չորս դրամ, զաֆրան, ֆռանկի մուշկի հունդ, յերկայն պղղ-պեղ՝ յամէն մեկէ դրամ չորս, լեսէ ու մաղէ ու լից ի յայն ջուրն, ու դիր ի յինք քիչ մի շաքար ու շրիկ ձէթ նուկի մէկ, ու զարկ ընդ իրար, ու արայ զինք երեք բաժին, ու խմցոյ զինք յամէն ար բաժին մի:

Այլ բժշկութիւն այս ցաւու.

Կտրէ զգրաստն ի կերոյ ի կէս գիշերվնէ ի վեր և առ հին գինի ॥(114բ) նուկի վեց, ջուր՝ նուկի չորս, ջրխանէ, ու առ պղպեղ՝ հատ յիսուն, շաման և ցրդոյ պտուղ՝ յամէն մէկէ դրամ չորս, լեսէ և մաղէ, ու խառնէ ի յայն ջրխանած գինին, ու կոտրէ ի վրայ իր հաւուկիթ հինգ, ու զարկ ընդ իրար ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր, և ած ի շուրջ յուշկիկ յուշկիկ, ու կանգնեցոյ զինք ի ջր-տեղ: Եւ հետ երեք աւուրն զենէ խոշոր մի, ու առ զարիւնն յա-ման մի, ու լից ի վրայ իր հին գինի նուկի երեք, ջուր՝ նուկի երկուք, և կոտրէ ի վրայ հինգ հաւուկիթ: Եւ առ խոզի գումն և պատռէ ի ներս, և դիր ի յինք քիչ մի շաման, ու խառնէ ընդ այս ջր॥(115ա) խառնած գինիս ու ի յարոյնս ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր, ու կտրէ զինք ի յուտեւոյ՝ ինչվի յերկու պահն ցերեկուն, ու զինք ի յնա կապէ յայլ գրաստով:

Բժշկութիւն այս ցաւու, որ յամառն լինի.

Խարէ յակընջփողքն երկու խարանք, ու դիր խարանք ի յանթըն ու ի փորոյն վերայ խաշք. և թէ մատակ լինի՝ յարգանդն այլ: Թէ տեսնուա, որ աշքն ի լոյս գայ ու դարձվորտէ ու շուղնա շունչն ու բարձրնայ ականջն, դու այլ մի՝ ծառայել, զի չէ ի սնիկ,

և կտրէ զինք ի գարոյ հինգ ար ու տուր իր առվոյտ ու յերդ կամ առվոյտի ուն[տ], որ ուտէ: Թէ աջողցաւ՝ արհնել է աստուած, և թէ||(115բ) ոչ՝ դու առ զեղէզն, այրէ ու առ ի յիր այրած մախրէն զրգալ երեք և ծրարէ զինք ի սերտ քթեթ ու կապէ պինդ, ու զիր զինք ի ջուրն, և առ զեղնխունկ լեսած կէս նուկի ու հինգ հաւուկ-թի զեղնուց, շրիկ ձէթ՝ նուկի մէկ: Եւ լից զամէնն յայն ջուրն ու զարկ, որ միամորթի, ու լից ընդ փողքն ի վայր: Ու առ ի յայն փշէն, որ ասեն իր մաւրմուր, հան ի յիրմէ երկու փոքր տակ ու եփէ. յերկու նուկի ջուր քաջ եփէ ու խառնէ ու քամէ: Եւ խառնէ ի ներս արդար եղ կամ հինայի ձէթ ու զարկ, որ միամորթի, ու մտոյ զձեռքդ ընդ գրաստուն ոռաղին ու սրբէ: Եւ զիր զայս զեղերս իր հոռում դեղ:

|| (116ա) ԾԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՒՄՐՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱՍՏՈՒ

Նշանքն այս է, որ այլընդայլի գրաստն և լարվի պնշերն, կախէ զզլուխն և իշանայ, չկանգնի ի մէկ տեղ, կտրի ի կերոյ:

Բժշկութիւն է.

Որ առնուա բվի զուղ ու զիր լեղին ու արծվոյ ճրագու մթխալ մէկ ու խառնէ ընդ իրար, ու խառնէ ի կարմիր որձ խոզի գոգ ու լից ընդ քիթքն ի վայր, որ փռնքտայ. և այս զեղովս մարդիքն այլ բժշկին:

ԾԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒՆ. ՈՐ ԿՈՉԻ ՊԱԽՐԷՅԱՒ

Նշանքն այս է. տեսնուա զգոզն, որ գոզէ զէզ պտտոր (= պըղտոր) ջուր, ու քշիկ փրշի յայս ցաւէս:

Իր բժշկութիւնն այս է.

Առ գարի ու թրջէ ի քացախն ու խառնէ ի հետ աղտոր||(116բ) ու ալկէ զինք իրովն:

Այլ բժշկութիւն.

Առ ալոյր ու մորմենոյ տերեւ շոր՝ լեսած ու խառնէ ընդ գարի փոխինդ, ու շաղղէ ջրով, ու շինէ խուրսեր, ու ջրխոնէ զքացախն, ու տրորէ յինք խուրս մի, ու տուր, որ խմէ:

Այլ բժշկութիւն.

Լեսէ զմորմենոյ տերեւն ու զիր ի ջուրն, որ խըմէ: Ու առ իս ցաւս դժար է, ու չէ ի թուել ինձ, թէ գրաստ կարէ յայսոր փրշել:

Նշանքն այս է*: Իր բժշկութիւն.

Քաշէ ձար մի յիր ազոյն ու կապէ զթըթին տակն պինդ ու թող զինք հինգ ար, ու ծխէ ներքէն անծրով. նա կտրի ու ընկնի ու բժշկի:

Այլ բժշկու(117ա)թիւն.

Ի յորտեղ որ ելնէ ի մարմինն թութ, առ խիմաղիա կաւ, լեւսէ, մանտրէ ու խառնէ մրտենի ձիթով, ու աւծնէ. բժշկի:

Նշանքն այս է. կենայ ուռէցն յարանքն ու ի ձուրն, ու կենայ զամէն աւաղ:

Բժշկութիւն[ն] այս է.

Կանգնեցոյ զինք ի գնացք ջուր, որ դար ի վայր լինի, հայնց, որ եր զիպի ջուրն ի յտըն, նա իջցէ զտըն:

Այլ դեղ: Առ պախրի ճրագու ու մոմ ու բուրակ, եփէ ու շինէ մորհամ ու աւծնէ զարանքն ու ձուրն, ու լից ի վրա իր խիստ պաղ ջուր: Ու թէ ծովու ջուր լինի՝ նա այլ աղէկ է:

Այլ դեղ: Խոթէ բարակ ասղամ (117բ) ի տոշփողն ու ապա ծփէ բարկ բացախով: Եւ կայ, որ եղճով կու քշտէ ի ջրփողն, նա կու բժշկի:

Այլ դեղ: Առ շաման ու բակլայի ալոյր ու շամիչ ի կտէն հանած՝ յամէն մէկէ շակը մի, ծեծէ ընդ իրար, որ միամորթի, ու աւծնէ: Եւ թէ ուռէցն ուժով լինի, խարկէ զինք շող հոռոմ ձիթով:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ վարդի ձէթ և հոռոմ ձէթ ու խառնէ ընդ իրար, ու լից ընդ փողըն ի վայր:

Այլ դեղ: Առ կաթն նուկի Ա(1) ու խառնէ յինք շաքար, որ քաղցրնա, ու լից է(7) ար ընդ փողըն ի վայր: Թէ չբժշկի՝ դու արա ինչվի տասնուերկու արն:

* Զեռագրում բացակայում է այս հիվանդության նշանների նկարագրությունը:

Այլ դեղ: Առ շիրիկ ձէթ*...

|| (118ա)... ար խոտ և թէ ինք արծի՝ նա բարոյ նշան է: Եւ թէ չգտվի խոտ, դու թաց դիր ալիկն ջրով և տուր, որ ուտէ:

Այլ դեղ ելընդի, որ կոչի տուպիայ, որ եր պատուէ բայտարն, նա ելնէ յիրմէ յիստակ ջուր ու թանայ զտաւարակն. առ որթոյ թրիբ շող շող, դիր ի վրայ պատուած տեղացն. նա աւկտէ: Ու տես, որ այլ արոյն չթողուա յայլ տեղաց, բանձ ի ճտէն: Եւ թէ յայլ տեղաց հանես՝ նա ահոկէ իր: Եւ պարտ է լուծել զփորն բուրկով և սատանայի սեղկով: Եւ թէ այս ելունդս ելնէ՝ յակնջթոռն պատուէ, և ծառայէ պաղլեղով և մեղրով:

Այլ դեղ այս ելընդիս, որ ելնէ խէշ երկի և շժմնէ ճարտար ու հանէ:

Բժշկու(118բ) թիւն[ն] այս է.

Մտոյ զձին ի բաղանիս և ծփէ զայն ելունդն, և թէ պատուի ի դրուցնէ, նա բժշկի: Եւ թէ ի ներքսնէ պատուի, նա դժար է: Առաւել թէ չեկնէ ի քիթքն իրք, նա դիպի ընդ ինք լուծումն և կտրի ի կերոյ, զի այն ուռնցն ի ստամոքն վարէ զյեկնվածն ու ուռնայ փորն և խոշորնա կաշին: Եւ երբ այսպէս լինի իր, հնանայ ցան, նա չբրժշկի: Եւ թէ նոր լինի ցան, նա ծառայվի այսպէս. առ խնկի փոշի դրամ մէկ, լեսէ և խառնէ յամպակ զինին՝ նուկի երկուք, ու փռնքտացո. իրովն բժշկի:

Այլ դեղ այս ցաւուս և այն, որ ուտիճ կոչվի: Առ դեղին զատիկ ու կարմիր զատիկ՝ յամէն մէկէ դրամ տասն: Եւ առ ի յայն բարէն, որ դեղ(119ա)վի և կրին մէջն, որ չլինի այրած, լուայ և թնջրով <և> առ յիրմէ քառսուն դրամ, լեսէ և մաղէ և լից ի վրայ բարկ բացախ, որ ծածկէ զինք: Եւ քա[ն] ի խմէ զբացախն՝ դուն այլ լից երեք չորս տարպայ, ու խառնէ զինք երեք ար հետ իրաց, և քանի խմէ զբացախն՝ դուն այլ լից և չորցոյ, և լեսէ և մաղէ ի նաշէ մաղ, և եր սնկիս՝ դու առ յիրմէ ու լուա բարկ բացխով ու չորցոյ ու ցանէ ի վրա խոցին. բժշկի կարողութեամբն աստուծոյ:

ԿԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՈՋԼԻ

Եր բնակի ի գրաստն, նա պիտի զայ մաղն ի վայր և խոշորնայ կաշին:

* Ձեռագրի ժ պրակի վերջին բերբր բնկած է: Էջանամարները դրվել են այս բերբի բացակայութեան ծամաճակ:

Բժշկութիւնն այս է:

Առ զմարեմա տակն, լեսէ և մաղէ և խառնէ ընդ հոռոմ ձէթն, ու աւծնէ զգրաստն: Եւ մէկայլն աւրն լուայ շող(119բ) ջրով և մախրով. և այսպէս ծառայել զգրաստն արեր, որ բժշկի:

Այլ զեղ: Առ սնդիկ ու կոտրէ և աւծնէ զգրաստն զայն տեղաստանն, որ մազն փետեալ է, և խառնէ յիր դարին յամէն ափիկից երեք չորս հատ կանիփայտտիզ:

Այլ զեղ: Առ պաղլեղ թուղթ մի, զպիպճալէ՝ կէս նուկի, լեսէ և մաղէ: Եւ կանգնեցոյ զգրաստ յարեգակն և շփէ յինք զդեղս:

Այլ զեղ: Եփէ զթրմուզն ու զիր ջուրն ու լուայ իրովն զգրաստըն և թող, որ ցամբի: Եւ ապա եոցոյ զաւ ձոյթն ու զհոռոմ ձէթըն ընդ իրար և աւծնէ իրովն:

ԿԴ. ՅԱՂԱԳՍ ԿՈՒԽՁ ՅԱՌՈՒ

Նշանքն այս է, որ թունայ շինիքն ու բոբնվի զաւզվածքն ու դողայ(120ա), նստի ու թապլտի, ու ելնէ ի բերնէն փրփուր:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ թառանգոյն դրամ տասն ու արծկէ զինք յերեք նուկի շող ջուր ու լից ընդ փողքն ի վայր, և անցմնցեցոյ:

Այլ զեղ: Առ զեղին հլելիճ հանած ի կտէն դրամ տասնուհինգ, մրտի տակ՝ դրամ երեք, ծեծէ, որ մանտրի, ու լից ի վրա ջուր՝ նուկի տասն, եփէ, որ մնայ նուկի երկուք, և քամէ ու զիր հոռոմ զեղ, ու կտրէ զգրաստն ի կերոյ, և անցմնցեցոյ: Եւ այս զեղս աւկաւէ ոչխարաց և պախրէաց:

Այլ զեղ: Թաթխէ զձեռքդ ի մեղրն և ի ձէթն, ու մտոյ ի գրաստուն որովայնն ու սրբէ: Եւ առ մեղր և կփէ, որ թանձրանայ, ու խառնէ յինք սակամունի՝ դրամ մէկ, և ամբրաւ շաղղծոյ՝ դրամ(120բ) երեք, ու շինէ զինք զէթ հաւուկիթ մի ու զիր ի գրաստուն որովայնն:

ԿԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԿՆԱՅԱՌՈՒԹԵԱՆ

Նշանքն այս է. քրտնէ ագէտակն և ապա այլ մարմինն, թուլնայ գլուխն, շանթնայ աշվին, ո[ւ] ել ու ելէ, որ վազէ, ու շկարէ վազել, և թէ ձգեն յականջն խիճ մի, նա շլիմնա, որ թախթփէ, ու ձգէ ու կտրի ի ջրէ:

Բժշկութիւնն այս է.

Կապէ ներքե ականջթոռացն խէշ փողացն ու պատուէ շուրջանիկէ ու լից աղ ի պատուածն ու շփէ սերտ, և ապա խարէ զպատուածն:

Այլ դեղ: Ընդդէ յականջթոռքն, և առ մուշք դրամ մէկ, և աղայ զինք հին գինով, և լից ընդ քթափողն ի վայր, որ փռնքտայ:

|| (121ա) ԿԶ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԳՐԱՍՏՆ ԿԱՆԱԶ ՏՈՒՂՏ ՈՒՏԷ

Նշանքն այս է. թուլնայ զաւղվածքն, առաւել՝ պոռնզն:
Բժշկութիւնն այս է.

Առ ռասան ու եփէ ու առ զշուրն ու լից ի ներք քան ի զինք հին գինի ու խմցոյ զրաստուն: Եւ առ բուրակ դրամ տասն, լեսէ ու յերոյ զինք քացխով ու դիր ի յինք քիշ մի շաքար և զարկ, որ միամորթի, ու աւծնէ զզրաստուն ամէն մարմինն, զարդի բաղկացն, և աւծնէ արդար եղով զպոկունքն:

Այլ ուժով դեղ: Առ լեսած զնճայիլ մթխալ տասն ու եփէ զինք յարդար եղ, որ լինի թուղթ մի, և աւծնէ իրովն զզրաստուն պոկունքն:

ԿԷ. ՅԱՂԱԳՍ ՈՒՏԻԶ ՑԱՒՈՒ

Նշ|| (121բ) անքն այս է, որ խոցն աւր ըստ աւրէ ուտվի ու լինի խոց հոտած, ու կարէ լինել, որ լինի ի զրաստուն ագէտակն, նա կարմրի ու ուտվի: Ու թէ պէտ շայնեն՝ նա կտրի ու ագին բնկնի:

Բժշկութիւն, զոր ասցել է Ուսուֆն. փորձած:

Առ կարմիր զառեկ ու դեղին զառեկ ու կալէքար ու խախիայ՝ յամէն մէկէ թուղթ մէկ, սպիտակ աւշնան և՛ ապակ կիր՝ յամէն մէկէ թուղթ մէկ, լեսէ զամէնն ու մաղէ, ու շաղղէ զինք գինով ու դիր յարեգակն, որ շորնայ, ու աղա զինք ու պահէ, ու եր սնկիս՝ առ մուշախայ ու թաթխէ զինք ի ջուրն ու թաթխէ ի դեղն ու դիր ի վրայ խոցին՝ յերիկվնէն ի վեր ինչվի լոյսն, ու վաղն հան ու սըրբէ: Եւ|| (122ա) <վ> այլ վայր դիր ինչվի աջողնայ: Եւ թէ լինի տեղն հայնց, որ չկարես զնել մուշախայով ու կապել, դու ցանէ զդեղն ի վրայ ու դիր ի վրայ կաղըմբի տերև, ու ծածկտէ զտերևն երկու երեք տեղ, և դիր ի վրայ մուշախայ:

Այլ դեղ այս ցաւուս. առ մաքոյ պճեղն և այրէ ու լեսէ, ու խառնէ ի մեղրն, ու դիր ի վրայ խոցին:

Այլ գեղ ուտչի և այլ խոցերոյ: Առ բամբակի կտի մէջ, լեսէ ու մաղէ, ու ցանէ ի վրայ խոցին:

ԿԸ. ՅԱՂԱԳՍ ՇՈՒՌՆԱԽԻ, ՈՐ Է ՔԱՅՊԱՐՆ

Եւ նշանքն այս է. նման է այս ցաւս ի շուկակն, ու շառնու զամէն ձեռն, և ելնէ յիրմէ գիճութիւն և թարախ:

Բժշկութիւնն է:

Գիտացիր, որ իջվածքն, որ իջնու ի շորս ոտքն ու^{*} (122բ) իջնու ի բաղկացն ի խորու տեղեատանն, նմանէ ի շուկակն, ելնէ ի յիրմէ ջուր և թարախ ու կծկի ոտքն: Եւ այս ցաւս, երբ բնակի ի գրաստն, նա շլինի ի զաւգվածաց խունան: Եւ աստուած է ճշմարտագէտն:

Առ զբուրակն և յերոյ շող ջրով, և ամ[ն]է իրովն զքածպարն, ու թող երեք պահ, և ասպա առ ժանգառ ու մոմ ու հոռոմ ձէթ, ու շինէ ամենկիք, ու ամենէ յամէն ար երեք տարայայ: Եւ առ երակ ի բաղուկն ընդ ներքսէ և ընդ դրացէ, ու շառտէ զքածպարն, ու լուայ զինք անպակ գինոջ, ու լեսէ զխախիայն, ու շփէ զինք ինչվի հաստնայ ու թանձրնա շառտուկքն, ու լեսէ զխախիայն ու (123ա) խառնէ ընդ սև ձոյթն, ու ցանէ ու շփէ զինք ի վրայ: Եւ ի ջրոյ մտցնելոյ պատրաստ կալ:

Այլ գեղ. փորձած: Լուայ զքածպարն շող ջրով սակիկ, ու թող, որ ցամբի: Ու առ մեղր դրամ քսան ու դղմի կտոր ու այրէ, որ լինի գործելի, լեսէ և խառնէ հետ մեղրին, և ամենէ զքածպարն, ու կապէ բթեթով՝ երեք ար հետ իրաց: Եւ հետ երեք աւուրն արծկէ ու տես թէ աջողցաւ: Ու թէ չաջողցաւ՝ դու ամենէ երկու երեք հետ այլ՝ ինչուր աջողնայ:

Այլ գեղ: Առ քուշնայի ալոյր, խառնէ ի գինին ու ի մեղրն, ու ամենէ իրովն, հայնցու թէ առնուս զբակլայի ալոյրն:

Այլ գեղ: Առ զխոզին շոր աղքն ու եփէ ի ջուրն, ու (123բ) յերոյ զինք քացիսով ու ամենէ:

Այլ գեղ: Լեսէ զգլխթորն ու ցանէ ի վրայ. բժշկի:

Այլ գեղ. փորձած: Առ հոռոմ ձիթի մրուր ու պինդ գինի, զարկ ընդ իրար, ու լից ի յինք բիշ մի՝ հինայ, ու դիր ի վրայ քածպարին:

* Ձեռ. կրկնված է՝ իջնու ի շորս ոտքն ու:

Այլ դեղ: Լեւէ զքար մարտասանքն, որ լինի զէդ ծարրոյր, ու լից ի ներք բարկ բացախ քիչ մի ու հոռոմ ձէթ, ու շինէ հալնդեղ ու աւծնէ:

Այլ դեղ, որ ի ձեռովին լինի: Առ սև թուղ հատ տասն ու թրջէ գիշեր մի ի քացախն, ու հան ու ծեծէ, ու դիր ի վրայ ու կապէ:

Նւ զայս դեղերս, զոր ասցաք, յառաջ լուայ զխոցն ու թող, որ ցամբի, և ապա դիր ի վրայ զդեղն:

§ (124ա) ԿԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒՆ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՊԱՏԵՈՒՆԱՄ

Նշանքն այս է. գրաստուն ոտքն ուռնայ հետէն ու հետէն նստի. և կարէ լինել, որ ելնէ ի յիրմէ դեղին ջուր:

Բժշկութիւնն է.

Առ տղտի տակ և ճեղքէ ու հան զմէջն, լեւէ ու աղայ ու խառնէ ընդ խոզտի, որ թաժայ լինի, ու հան զինք ի վրայ քթեթի, ու դիր ի վրայ խոցին:

Այլ դեղ: Առ զդեղն, որ կոչի ֆախրի* հութ, գրամ ութ, փիճոյ խէժ՝ գրամ չորս, շարհոտ՝ գրամ ութ, աղայ ու շինէ <ու> հոռոմ ձիթով ու մոմով մորհամ ու աւծնէ իրովն զուռէցն:

Այլ դեղ, Ապի Ուսուֆին ասցած: Առ զշահմիհանդալի թուին իր տակովն, եփէ ու ծեծէ ու դիր ի վրայ ուռէցին ու կապէ§(124բ), և ապա ածելէ զինք ու թող յինք տզրուկ: Եր թողու տզրուկն, դու առ մանդր աղ ու շփէ զտեղն խիստ քաջ՝ Թէ ուժով լինի գրաստն, դու խայծղնէ զինք ու դիր ի յինք զճիճին, որ կոչի յիշոցք, ու պաղլեղ, ու շողցոյ ու աւծնէ զինք տասն աւր հետ իրաց: Նւ ապա աւծնէ զխոցերն, որ լինի յետև, վարդի ձիթով: Նւ եր խոցնայ, դու ծառայէ զէդ այլ խոցերն:

2. ՅԱՂԱԳՍ ՄԿՆԱՏՄԵՐՈՅ

Նշանքն այս է. եր ելնէ մկնատամն ու թամբեն զգրաստն, նա խոցնայ:

Բժշկութիւնն է.

Նփէ զաւշնանն ի ջուրն ու լուայ զինք սպրկիկ, ու թող որ ցամբի, ու աւծնէ զինք քաղցր կարգով յաւրն երկու տարալայ ու մի՝ թամբեր§(125ա) ու մի՝ հեծնուր, ինչովի աղէկ աջողնայ:

* Ձեռ. Բ-ի վրա սխալ կերպով ավելացված է լ:

Նշանքն այս է. իր ելունդն նման է ի հլելիճն ու ցաւի ու մեծ-
նայ ու բացվի:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ դարէ ալոյր ու բարկ քացախ ու շինէ լանթակ, ու դիր ի վրայ էլընդին յարն երկու տարպայ. նա պիտի կակղցնէ զինք: Ու երբ կակղնայ, դու կարէ զինք ի տակն ածելով ու ցանէ ի վրայ տեղացն մանտր աղ, ու դիր ի վրայ այն դեղէն տարպայ մի, ու լուայ զինք վաղն շող ջրով, և ցանէ ի վրայ քուշնայի ալոյր, և շաղէ զքուշնայի ալոյրն ու զմեղրն ընդ իրար, և հաւու թևով աւծնէ զինք. որ (= ու) տես, որ մատաւմբաւ շհասցնես, զի ահոկէ:

|| (125բ) ՀԲ. ՅԱՂԱԳՍ ՌԱՄԱՏՈՒՄ

Նշանքն այս է. իջնի ընդ քիթն ջուրն ու շինի հոտած, և փա-
քայ և արցվէ աչքն:

Բժշկութիւնն այս է.

Լից ընդ քիթն ի վայր մանիշկի ձէթ երեք աւր, որ փոքնքտայ, ու խաշէ զաղի ձուկն ու լից զիր ջուրն ընդ քիթն ի վայր, որ փո-
քնքտայ, ու ծխէ ներքեն յատպէ ու խունկ, ու ծածկէ զգլուխն, ու ծուխն ընդ քիթն ելնէ:

Այլ դեղ: Առ զայն ջուրն, որ ելնէ ի սահնէէն, որ կու շինվի մանր ձկամ, մասն մի, արդար եղ՝ կէս մասն, խառնէ ընդ իրար ու լից ընդ ամէն քթափողն քուճայ մի: Ու մի՛ թողուր, որ ցածցնէ զգլուխն, որ վայթէ, ու մի՛ խիստ բարձր կալնուր, որ շհասնի յղուղն: Ու ինչվայն արայ ինչվի ձգէ || (126ա) ընդ քիթն կտորնի խլինք: Ու թէ մէկ աւրն ձգէ ընդ քիթն, դու ծառայէ այլ վայր՝ ինչ-
վի ձգէ, ու հանգոյ զինք աւր մի: Եւ փոքնքտացոյ զինք արդար եղով: Եւ ձգէ ընդ փողքն ի վայր կարագ:

ՀԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՎԻՐԱՅ, ՈՐ Ի ՖՐԱՅԻՆՆ*, ՈՐ ԿՈՉԻ ԶԻԱՅՈՑ

Ելնէ ելընդնի ի գրաստուն երեսն ու ի բազկունքն և ապա
հաւարի ի յամէն մարմինն:

Նշանքն այս է. լինի բոլոր, ու բացվի ակնեք, ու լինի չոր չոր,
ու քիչ մի գիճութիւն իջնու ընդ ինք:

* Յանկում՝ Ֆարցին:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ սպիտակ կղիմիտր, որ շինի հասել յինք ջուր, եւ զայն ակներն աղէկ շփէ՝ վաղն ու յերիկունն: Եւ լուայ զինք պախրէի գոգով. նա պիտի որ ելնէ յիրմէ դէզ կորեկի հատեր: Եւ առ աղէկ կալէքար, լեսէ||(126բ) ու մաղէ, ու ի վրայ ցանէ, ու լըվայ զխոցերն այլ վայր[ի] պախրէի գոգով՝ վաղն ու յերիկունն. նա բժշկի:

ՀԳ. ՖԱՂԱԳՍ ԳԱՅԼՅԱՆԻ

Նշանքն. լարի շինիքն և ակընջվին և քաշվի աշիցն սևուցն, որ սպիտկուցն շատ երևնայ, և փայտնայ շինիքն, որ չհասնի ի գետինն և կտրի յալկէ և ի ջրէ: Պատճառքն լինի ի հովէ և ի քրտնելոյ, որ դիպի ի յինք քամի ու պաղի, և ի խոցէ. որ յարեգական կապեն, նա ի յայս ցաւս ընկնի. և է դժար ցաւ:

Բժշկութիւնն այս է.

Գիտացիր, որ այս ցաւս խիստ պեղծ ցաւ է, և պարտ է աղէկ ծառայել: Կապէ զգրաստն ի մութն տուն մի և առ մաքի ու զենէ ու բերթէ, ու առ զմորթին||(127ա) ու շող շող հագոյ ի վրայ զլիսոյն ու շինեցն, որ հասնի, և զբուրդն ի դուրս արայ: Հետ այնոր առ արդար եղ ու շողցոյ, և լից ընդ ականջն ի վայր, և աւծնէ զամէն կռնակն ու զողն ու զքովքն, ու տուր առվոյտ, որ ուտէ, և հանապազ ի խնշն կեցիր ու բարձր կապէ, որ շնստի, ու զմոշին ու զխնկին փոշին ծխէ ներքեն, և վառէ զմոշոյն փայտ ի խնշն. և թէ չկենայ մոշոյ փայտ, նայ հայնց փայտ վառէ, որ մուխ չայնէ: Եւ լից ընդ փողքն ի վայր խանդիխունի շարապ: Եւ զայս շարապս բժշկապետերն գիտեն:

Այլ զեղ: Առ խողտի՝ և փիճոյ խէժ, և բեկի խէժ ու հոռոմ ձէթ, ու շինէ զինքս աւծնելիք, ու աւծնէ զգրաստուն ամէն մարմինն||(127բ) մաղ ի վեր:

Այլ զեղ: Առ քուշնա ու գարի, եփէ, ու առ զջուրն ու լից ի վրայ զլիսոյն շող. աւկտէ:

Այլ զեղ, զոր առաջինքն ասցել: Գրաստ, որու լինի ու բնակի յինք այս ցաւս, նա առնէին և թաղէին զինք ի յաղըն ու զգլուխն ի դուրս, որ շունչն ելնէր, մինչև գայր և քրտնէր: Հետ այնոր հանէին ու ծածկէին ջեր, ու մտցնէին ի ջեր տուն, և առնուին խոզտի ու հոռոմ ձէթ ու եռցնէին ընդ իրար, ու լնուին ընդ փողքն ի վայր:

հայնց չաք շող, որ շայրէր, և առնուին զշուհուտ մուղլն և հալէին ի խլին ձէթն, որ է մնթուրն, և շինէին աւծնելիք, ու աւծնէին զգրաստն. նա բժշկէր:

Այլ դեղ: Առ խոզտի երկու նուկի ու կէս, || (128ա) առ այծու ճրագու երկու նուկի ու կէս, բնկի խէժ՝ նուկի մէկ, վայրի մրտի ձէթ՝ թուղթ մէկ, հին հոռոմ ձէթ՝ նուկի շորս, առ զամէն դեղերս ու լից ի վրայ անպակ գինի՝ մէկ նուկի, և աղ՝ թուղթ մէկ, շինէ աւծնելիք և աւծնէ զամէն զաւղվածքն գրաստուն շող շող, և տուր զսեսեռն և զամէն հննդանք, որ ուտէ, զարդի բակլայէ: Եւ դիր ի յնղկ ջուրն բուրակ ու տուր գրաստուն, որ խմէ, և հանապազ աւծնելաւք ու ճերտով, որ ջեր ուննա <ս>, ու ծխելաւք կալ, մինչև գայ, որ քրտնի, դի այս ցաւս ի յայնոր լինի ի գրաստն, որ քրտնի ու պաղէ ջղերն, ու շատն, որ բնակի նա ի գլուխն ու շնիքն ու ի յակնջվին, ու քանի գրաս|| (128բ) տուն սիրտն տաք կենայ, նա ապրի գրաստն, և յորժամ պաղի, նա մեռնի:

Այլ դեղ: Առ պղպեղ քսան հատ և բուրակ՝ մթխալ մէկ, ճաւշիր՝ քանի, բակլա՝ հատ մի, անգուժատ՝ քանի, բակլա՝ հատ մի. լեսէ ու մաղէ ու լից ի վրայ անպակ գինի ու հոռոմ ձէթ, զայն շակքն, որ շաղէ զինք: Ու արայ զինք երեք բաժին ու լից ընդ քիթն ի վայր զմէկ բաժինն: Ու հայնց կեցիւր պահ մի ու զմէկ այլ բաժինն լից: Եւ հետինն աւուրն զնոյն դեղս արայ. բժշկի:

Եւ ասցել են, թէ քաւշի արոյն լից ընդ քիթն ի վայր ու գահէ զինք. զայն պահն բժշկի:

Այլ դեղ: Առ խնկի փոշի՝ երեք մթխալ և լից ի վրայ անպակ գինի զիր շակքն, և լինի դեղ || (129ա) երս լեսած և մաղած, և դիր ի վրայ կրակին ու եռոցոյ ու եղկցոյ ու լից ընդ քիթն ի վայր ու փոռնքտացոյ, և աւծնէ զգլուխն հոռոմ ձիթով ու ամբակ գինով, բուռկաւ, մաղն ի վեր շփէ ու աճոէ. շատ ազատէ:

26. ՅԱՂԱԳՍ ԳՐԱՍՏՈՒ, ՈՐ ԿԻՍ ՈՒՆԱՅ

Շփվի ու ելնէ ընդ քիթն արոյն: Առ կամփէ շուան ու կապէ զաղէտակն պինդ. նա կտրի արոյնն:

29. ՅԱՂԱԳՍ ԳՐԱՍՏՈՒ, ՅԱՒՈՒ, ՈՐ Է ՌԵՊՈՒ

Նշանն է. յորժամ շնայ, նա տայ քովացն, որ թուենայ, թէ կողքն յիրացմէ կու բաժնի, և թէ ցաւն թեթեւ լինի ու չկարես ճան-

շել, դու խմցոյ ջուր ու թապլեցոյ, նայ ուժովորնայ ցան ու հազայ:

||(129բ) Բժշկութիւնն է: Առ զաֆրան դրամ երեք, մատուտակ՝ դրամ վեց, պղպեղ՝ դրամ երեք, մեղր՝ կէս նուկի, շամիշ ի կտէն հանած՝ կէս թուղթ, սաւնաւարի կուտ՝ ութ դրամ, լեսէ զամենն ու խառնէ ընդ մեղրն, ու ձգէ ընդ փողըն ի վայր՝ զէդ երկու հաւուկիթ: Եւ թէ ուժով լինի ցան՝ դու առ մրվայ գինի ու հոռոմ ձէթ, ու խառնէ յայս գեղս ու լից ընդ փողըն [ի] վայր:

Այլ դեղ: Առ անպակ գինի ու խառնէ ընդ մեղրն, առանց այլ դեղի, ու լից ընդ փողըն ի վայր: Եւ թէ ուռէց կենայ ի քովըն ու շունչն կարճ ելնէ, դու մի տար իր գինի, ապա առ զաֆրան կէս մթխալ ու լից ընդ ձախա||(130ա) քթափողըն ի վայր, որ փռնքտայ:

Այլ դեղ: Առ հայխունկ երկու մթխալ, լեսէ և խառնէ յանպակ գինին ու ի մեղրն ու լից ընդ քթափողն ի վայր, որ փռնքտայ, և մի՛ հեծնուլ զգրաստն ու պահէ ջեր: Ու զջուրն, որ խմցնես, նա բուրակ խառնէ, և տուր իր լուծման դեղեր:

Այլ դեղ այս ցաւու: Առ եղրդկան ծաղկի հունդ ամիկից երկու, լեսէ և մաղէ, ու խառնէ ի հետ լիտր մի սպիտակ շաքարու պենիթ, ու լից ծայր մի ջուր ու շաղղէ, ու լից ընդ փողըն ի վայր:

Այլ դեղ: Ասեմ, որ երբ բնակի այս ցաւս, նա դժար ողջնայ: Եւ իր աղէկ դեղն այն է, որ հեծնու ու անցմնցիցէ դինք, ապա ||(130բ) չնշվեցնէ և ոչ կաւաւիցնէ: Եւ առ զարի լուացած ու լից ի թաղառ մի ճանգ մի, ու առ եղէզն ու այրէ, և լից զմախիրն ի ներս, ու ի վրայ ջուր խառնէ ի թաղառն, ու ձգէ ի ներս ծայր մի շոր գինձ, ու հանապազ ի. յայտ ջրէտ տուր, որ խմէ. նա աւկտէ առտուծով:

Այլ դեղ: Տակշուրնին գիտեն, որ կապր կու այնեն յառվոյտն և կու տան զառվոյտն, որ կու ուտէ: Եւ զայն վանց այնոր կու այնեն, որ առ ժամն ողջնայ. ու ի ձեռվոյն հանեն ու զկատարածն չեն ի քննել:

Այլ դեղ: Եփէ զմատուտակն ու խմցնել տուր զջուրն իր երեք ար:

Այլ դեղ: Առ սամղ յարապի կէս նուկի, քթիրայ՝ կէս նուկի, երեք||(131ա) դրամ ունանդ, լեսէ զդեղերս ու մաղէ: Եւ առ Բ(2) նուկի կաթն, շողցոյ ու լից զդեղերն ի ներս, ու լից ընդ գրաստուն փողըն ի վայր երեք ար:

Նշանք, որ հանապաղ զգուխն խոնարհած կալնու, ու զգուխն չկարէ ի վեր կալնու, ու անցի ի վրայ աշիցն զէդ գլխադիր, և հանապաղ արցունքն երթայ, և չկարէ զաշքն խփել, որ կոպերն թանձրցել լինի, և կտրի յալկէ, ու չկարենայ քայլ փոխել յաւժար, և աշիցն երակքն լըցվի արոյնով:

Բժշկութիւն է. Յուսուֆին ասցած.

Առ կտաւատ նուկի մէկ, վայրի բրէֆս՝ կէս նուկի, եփած քուռաթի ջուր՝ թուղթ մի, և ամպակ գինի ու|| (131բ) հոռոմ ձէթ՝ նուկի ու թուղթ մի: Եփէ զամէնն ու քամէ ու լից ընդ փողքն ի վայր, և անցմնցոյ զինք աղէկ ու հանգոյ աղէկ ժամ մի, հետ այնոր զարկ գինի ի պաղ ջուրն. նա բժշկի:

Եւ լինի, որ ի յայտ ցաւէս սպիտակի աշքն: Դու առ զբողիանի ջուրն ու զմեղրն ու խառնէ յիրար ու լից յաշքն: Նա բժշկի աստուծով:

Այլ գեղ: Առ սպիտկեղ Գ(3) նուկի և լից ի վրայ ջուր, որ թրջի՝ ար մի ու գիշեր մի, ու առ քամէ զջուրն և առ ու լից ի հաւանն: Եւ առ մոմ ու հալէ ու լից ի ներս ու աղայ, ու շինէ մորհամ, ու խառնէ ի հետ մեղր ու հոռոմ ձէթ: Եւ աւծնէ այս մորհամովս զքունքն:

Այլ գեղ: Առ երակ յերեսն, և առ|| (132ա) ջրկոտիմն նուկի մի, քուռաթ՝ նուկի ու թուղթ մի, ու լից ի վրայ յիստակ ջուր երկու նուկի, գինի՝ նուկի մի, հոռոմ ձէթ՝ կէս նուկի, եւ եփէ ու քամէ ու լից ընդ փողքն ի վայր:

ՀԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԵԱՒՈՅ, ՈՐ ԸՆԴ ՆԵՐՔՍԷ ՓՈՐՈՔԱՅՆ ԻՐԲ ԼՍԻ ԿՏՐԵԼ
ԶԵԴ ՃՐԱԳՈՒ ԿԱՄ ԱՂԻՔ, ԿԱՄ Ի ԱՅԼ ՓՈՐՈՏՆԱՅՆ

Նշանքն այս է. յորժամ զքաշիկն արծկէս, նա զգետինն դիպի: Բժշկութիւնն այս է.

Առ տղայի զոզ ու կապնդեղ, ծեծէ ու խառնէ ի ներս ու ի վրայ լից հին գինի, եփէ ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր:

Եւ առ տախտակ մի և շինէ զայս գրես ի վրայ տախտակին ու դիր ի վրայ գետնին, որ քայլ փոխէ գրաստն ի վրա. նա բժշկի:

Հաշիւ է || (132բ) տիւսմն և կերպն այս է (տե՛ս հաջորդ էջի հկարք):

1875

3	1	2
2	0	1
1	0	0

56244 52.

9	1	5
4	3	7
6	8	2

500

2	4	6
5	7	9
8	1	3

$\frac{1}{2}$

و	و	و	و	و
و	و	و	و	و
و	و	و	و	و

Լ Եւ յիշեալ աստ անժամոյն հասեալ
 ու զտեղեկէ յամենեւեմեկէ. Է նաեւ ի
 ամբարաւ Է. նաեւ ի լիցիւն լացի
 նաեւ ի լուս. եւ ինչ ու զամեն ու լիցիւն
 գրաստարան միայ զնիւնայր. Լ Եւ յիշեալ
 աստ քաղաքացի. Լ զընտելոյ յամեն
 մեկէ նաեւ. աս լիցի ունեւ լի ու լից
 իւրաց հինգիւնիւն լուս. զիշեալ. գ. նա
 եւ. Լ լից լուս գրաստարան միայ զնի
 վայր. Լ Եւ յիշեալ աստ անհրաժեշտ. Է
 մեծաւ. հարկէն ապա Է գրամ. քա
 ճաւ երկուս գրամ. Է լիցիւն ու հասարակ

պաղ տեղ, և տուր կանաչ խոտ, որ ուտէ, ու պաղ ջուր խմցոյ ճիճն, և թէ շիմցէ զջուրն, դու բաց զբերանն ու ձեռաւրտ զպաղ ջուրն ի ներս բշտէ, որ պաղէ: Եւ եր փարատի տաքութիւնն, նա հետ երեք աւուրն տուր իր գարի:

2. ՅԱՂԱԳՍ ՑԱՒՈՑ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԸՂՏԱՅԱԻ

Նշանքն է. ցաւ, որ բնակի ի յետի կիցքն ի դաւակի, զի յոր-
ժամ(134բ) հանես ի յախոռոյն՝ նա զյետի կիցքն ի հետեւ ի քաշ
տանի ինչվի աղէկ երթայ ու ապա զորդի:

Բժշկութիւն[ն] է:

Աւծնէ զանդամացն զաւղվածքն սպիտակ նաւղով. նա բժշկի:

Այլ դեղ: Առ ֆարսիլուն թուղթ մի, աղ՝ թուղթ մի, ձէթ և սև
ձոյթ՝ նուկի մի, ու խառնէ զձէթն ու զամէնս ընդ իրար, ու եփէ,
ու աւծնէ զծնկվին ու զանդամացն: Վերի զաւղվածքն: Եւ թէ չբժշկի՝
նա խարէ զխնծորքն:

Այլ դեղ: Առ զիշոցքն ու զխայծղանն, խառնէ ընդ իրար, և
աւծնէ զանդամացն զաւղվածքն:

2Ա. ՅԱՂԱԳՍ ԼԵՐԴԱՑԱՒՈՒՆ

Նշանքն այս է. հանապաղ ծմայ(135ա) ու զգլուխն ի լերդին
դեհն դարձցնէ՝ յաջ դեհի վրա, ուր ցաւն կայ: Եւ լինի լեղուն չոր և
խոշոր, ուռեցած: Եւ կայ, որ ուռենայ աջ քովն և պիղծ շնչայ: Եւ
եր դնես զձեռքդ ի յաջ քովին վերայ, նա գիտենաս, որ ցաւ կու
տայ իր:

Բժշկութիւնն է:

Անցմնցեցո զգրաստն կամկեկ, և կենայ ծածկած: Եւ առ հո-
ռոմ ձէթ ու գինի և աւծնէ զմարմինն, և արայ եղկ ջուր և դիր ի
ներս բուրակ ու խմցոյ գրաստուն:

Այլ դեղ: Առ խունկ, ողկուզուկ ու եփէ ի գինին և լից ընդ
գրաստուն փողքն ի վայր և ի յաջ թթափողքն այլ, ու փռնքտացոյ
հաւքն աւր:

Այլ դեղ: Առ մատուտակ ու եփէ ջրով ու լից ի յաջ թթափողքն,
ու(135բ) փռնքտացոյ է(?) աւր:

Այլ դեղ. փորձած: Առ մեղր նուկի մէկ, բուրակ՝ կէս նուկի,
գինի՝ նուկի մէկ, ջուր՝ նուկի մէկ, շփէ և կաթեցոյ յաջ թթափողն,

ու փոքնքտացոյ հինգ ար: Եւ թէ ողջնայ գրաստն, դու առ իր երակ ի բաղկունքն, ու թէ շողջնայ, դու համբրէ յաջ դեհին վերա Գ(3) կող ու խարէ ի վրայ. նա աղեկնայ կամաւքն աստուծոյ: Եւ տուր ուտելոյ կանաչ խոտ: Եւ զաղվանեղին եփէ ի ջուրն ու խմցոյ գրաստուն:

ՁԲ. ՅԱՂԱԳՍ ՔԱՄՈՅ, ՈՐ ՅԵՐՋԲՆ ՈՒՆԼՆՅԱՅ

Յասացելոց ասլի Ուտուֆին:

Նշանքն է. ցաւ, որ բնակի: յետի կիցքն ի գրաստուն, և եփ ու ժվորնայ այս քամիս, նա կանգնի երկու ձեռքն||(136ա) ու ընկնի յետի կիցքն, ու բնաւ շկարենայ կանգնել:

Բժշկութիւնն է.

Առ բողկի հունդ ափկից մի, դիր ի պտուկ մի, ու լից ի վրայ վեց նուկի ջուր ու եփէ ու ժուվ, ու թող աղէկնայ այս քամիս, ու առ յերեք բաժնէն զմէկն ու լից ընդ փողքն ի վայր: Ու զայլ մնացորդքն դիր հոռում դէղ տկճորով ի յորովայնն, ու արեւն այս-պէս ծառայէ:

Այլ դեղ: Առ կասլայի պտուղ ու շաման՝ յամէն մէկէ մասն մի, ու դեղին ծծում ու շարհոտ՝ յամէն մէկէ երեք մասն, բերեկի խէժ ու հոռում ձէթ՝ յամէն մէկէ Գ(3) նուկի, շինէ աւծնելիք ու աւծնէ զմէջքն ու զայն տեղն, որ ուռեցել է:

Այլ դեղ: Առ մոմ նուկի մէկ ու ճաւշիր՝ նուկի||(136բ) մէկ, հոռում ձէթ՝ նուկի մէկ, շինէ աւծնելիք ու լից ի վրայ քիչ մի քացախ, ու միամորթէ ընդ իրար ու աւծնէ զմէջքն:

ՁԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՐՏԱՅԱՒՈՒՆ

Նշանքն այս է. յորժամ կանգուն լինի, նա դողայ ու դիպի ի վրայ երեսացն, ու հաստի ի պատն և քոռնէ, ու սկսնու քրտինքն ի ձախ անթէն, ու կախէ զգլուխն ի ժմէ ժամ, եր ուղենայ, որ կանգնի, նա դողայ ձեռվին, որպէս զֆնտու և կամ զէղ բոկիկ գրաստ, և կախէ զտոշն, և կարէ լինաւ, որ լինի գողարգել:

Բժշկութիւնն է.

Առ աղվանեղի լոսած, քանի բակլայ մի, և մեղր դրամ հինգ, բուրակ՝ թուղթ մի, ջուր՝ երեք նուկի ու կէս,||(137ա) քացախ՝ նուկի մէկ ու կէս, եփէ և լից ընդ փողքն ի վայր, ու ճլէ, և ած

զինք ի շուրջ: Եւ արեր զայս դեղս խմցոյ: Եւ տուր առվոյտ, որ ուտէ, կամ սէղ: Եւ թէ չբժշկէ զինք այս դեղերս, դու առ երակ յերկու բազուկն, զայն մեծ երկու երակն, որ կա անդամացն ներքս, որ ասէ յարապն իր անսայ, նա առ ի հաւն այլ երակ. նա բժշկի:

Այլ դեղ: Առ կասլայի պտուղ ու հայխունկ՝ յամէն մէկէ մասն մի, և խառնէ յամբակ զինին և ի հոռոմ ձէթն ու լից ի յիրմէ ընդ քթափողքն ի վայր և փոքնքտացոյ:

Այլ դեղ: Առ հայխունկ նուկի մի, մուռ՝ նուկի մէկ, և խառնէ ընդ իրար և լից ընդ փողքն ի վայր, և պահէ զինք ճլաւ ը(137բ) ի ջեր ախոռ, ու ձգէ ներքնն անուշահոտ իրք, զէդ կասլայի տերեւ, ու թող, որ պառիկի ու հանկչի ի տեղն: Եւ որ զայս դեղս է ասցել, նա կու ասէ, թէ երակ մի՛ առնուս, զի թէ երակ առնուս, նա պաղի մարմինն և բարկնայ: Եւ յորժամ տեսնիս, որ թեթեանայ ցաւն ի յիրմէ, նայ տուր, որ ուտէ չոր խոտ: Եւ թէ լինի ձմեռն կամ մաւտ ի ձմեռն, դու վառէ չոր փայտ, որ մուխ չայնէ:

2Գ. ՅԱՂԱԳՍ ՓԱՅՄՂԱՆ ՅԱՒՈԻ

Նշանքն այս է, որ ուռենայ փորն և ձախ դեհն աւելի ուռենայ, և թէ երթայ և թէ ի կանգուն լինի՝ աւելի հեղա, և կարճ լինի շունչըն և յոյլ լինի ի գնալն:

Բժշկութիւնն այս է.

ը(138ա) Առ պանի պտղի քամուքք նուկի մի, քացախ ու ջուր՝ նուկի մի ու կէս, և խառնէ ընդ իրար ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր: Եւ թէ գտնուս պանի պտուղ, դու առ մոշոյ ցախ ու լից ի վրայ ջուր ու եփէ, որ մնայ կէս ջրին, ու լից ի ներս քացախ քիչ մի ու լից ընդ փողքն ի վայր տարպայնի: Եւ առ կա ու ձէթ ու շփէ ի վրայ փայծղանն: Այլ որ պինդ լինի փայծաղն (=փայծղան) դեղ, առ պանի ծառի տակ ու լից ի ներս քացախ ու ջուր ու եփէ, որ մնայ յերեքէն մէկն, ու լից ընդ փողքն ի վայր:

2Ե. ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՁԱՐԳԵԼԻ

Նշանքն այս է. խաժտէ զիր մարմինն ու շկարէ գոգել ու նստի ու ելնէ:

ը(138բ) Բժշկութիւնն այս է.

Առ կաղամբի ջուր ու հոռոմ ձէթ և ամպակ գինի, խառնէ ընդ իրար ու լից ընդ գրաստունն ձախ քթափողն ի վայր:

Այլ դեղ: Լինի, որ գողարգելն ի ճիճոյ լինի, որ ի փորն կենայ, և կամ ի բզնդնոյ. դուն առ պղղայտուն նուկի մէկ, բեկն՝ նուկի կէս, կասլայի մատղաշ տերև՝ նուկի կէս, խառնէ ընդ իրար լեւած: Նա թէ ի յայս ցաւէս լինի գողարգելն, նա լից ընդ քթափողն ի վայր, ու փռնքտացոյ. նա բժշկի:

Ասցել են ոմանք մի վասն գողարգելեացն, թէ դնեն յորովայն սոխ և կամ սխտոր, նա ահոկէ և աւիրէ զփաղաբուշտն: Եւ մեք փորձեցաք ու գտաք, որ խիստ||(139ա) ակտակար է, առաւել թէ ի հովութենէ լինի և կամ ի յեղեցնելոյ, կամ ի յաղեացն ի նեղութենէն, և կամ քարցել լինի թրիքն ի փորն, յորոյ ու լինի՝ նա ծառայէ այսպէս. եոցո զջուրն մեծ պղընծով մի և առ շող հոռոմ ձէթ և աւծնէ ի միջացն ու ինչվի յագէտակն, ու մտոյ զգրաստն ի մութն տուն մի, որ այլ մարդ չկենայ, ու լից զայս շող ջուրս ի վրայն՝ ինչվի գայ ու զտոշն կախէ: Եւ առ հետ այնոր քաղցր ամպակ գինի ու լից ընդ քթափողքն ի վայր, ու փռնքտացոյ. նա ի յայն պահն գողէ:

22. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՈՐՈՎԱՅՆ Ի ԳՈՒՐՍ ԳԱՅ

Նշանն այս է. յայտնի իր ցաւուն:

Բժշկութիւնն է.

Զոր աւել||(139բ) միս ի դուրս կենայ, նա կտրէ. խիստ պատրաստ որ ի յորովայնին բոլորն չհասնի: Եւ առ քացախ ու ջուր ու եղկցոյ և կամ ազոխջուր ու լից ընդ քթափողքն ի վայր ու փռնքտացոյ, ու յիրմէ լից ընդ փողքն ի վայր:

23. ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՒՍԱՅԻ, ՈՐ Է ԱԶԳ ՄԻ Ի ԳԱՅԼՅԱԻԷՆ

Նշանքն է. մեկնի շէնիքն որպէս փայտ, կանգի ակընջվին, արցվէ աշվին, բերանն գայ յիրար ու չկարէ բանալ, զլեզուն չկարէ շարժել, և ոչ ուտէ և ոչ խմէ, ու չկարէ զշէնիքն դարձնել, ու եր կենայ ու երթայ՝ նա զոտվին ի քաշ տանի, և ամէն տեղի յինք շորնայ, և չկարէ գողել, և ի յերթայն||(140ա) ի յետի ոտացն ի վրայ հաստի, և եր նստի՝ նա ի կէզն նստի, և թուկայ մէկ ձուքն ու

մէկն ի վեր քաշվի: Եւ եր այս նշաննիս կենայ, նա դժար կարէ բժշկել: ապա դու զջանքն դիր:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ քաւշի ճրագու ու սագոս ճրագու, բեկկի խէժ ու հոռոմ ձէթ և անպակ գինի, զայն շակքն, որ զիրենք շաղղէ ու հալէ ընդ իրար, ու ածնէ զամէն մարմինն մազ ի վեր:

Այլ դեղ: Առ բուշնայ ու գարի ու եփէ, և առ զջուրն ու շող շող ծփէ զգլուխն:

Այլ դեղ, փոքնքտալիք: Առ խունկ թուղթ մի ու հին գինի թուղթ մի, ու լեսէ զխունկ ու խառնէ յիրար, ու դիր ի ներս հոռոմ ձէթ ու բուրակ(140բ), ու լից ընդ քթափողքն ի վայր, ու փոքնզտացոյ:

Այլ դեղ: Առ պախրէի ճրագու ու բեպբեկի խէժ՝ յամէն մեկի թուխթ մի, հոռոմ ձէթ՝ նուկի մի, խառնէ ի հետ բշիկ մի աղ և ամպակ գինի, ու շինէ ածնելիք: Եւ ածնէ զամէն մարմինն շող շող: Եւ խառնէ զգարին ու զսիսեռն ընդ իրար ու տուր, որ ուտէ: Ու զջուրն, որ խմցնես, նա բուրակ դիր ի ներս: Ու ի ջեր տեղ կանգնեցո ու ծածկէ ճլերով:

20. ՅԱՂԱԳՍ ՄԿՐԻՍԻ (=ՆԿՐԻՍԻ)

Նշանքն այս է, որ ծանդրանայ ոտովին որպէս զֆնտու և չկարենայ աղէկ քայլել, և չուտէ աղէկ, քաշվի մէկ ձուրն ու կախվի մէկայլն, և եր(141ա) կանգնի, նա ձեռաւքն քաշէ զթրիքն, նա փակչի ի սմբակն ի տաքութենէն, և կախվի տոշն:

Բժշկութիւնն է.

Առ ջուր ու հոռոմ ձէթ և շողցոյ ու ծփէ զոտովին: Եւ արա մեղրջուր ու դիր ի ներս բուրակ: Եւ դիր հոռոմ դեղ: Եւ թէ չբժշկի այսով՝ նա կտրէ, որ բժշկի:

Այլ դեղ: Առ կաղամբ, խաշէ ջրով ու շող շող դիր ի վրան ոտիցն:

Այլ դեղ: Առ ոսպն, լեսէ ու մաղէ ու դիր ի յինք վարդի ձէթ ու քացախ, ու աղա ու շինէ տիմէտ, ու դիր ի վրայ ոտացն, եւ պատեհ է, որ անցմնցեցնեն զգրաստն, որ քրտնէ: Եւ առ երակ ի յերեսն և հետ եաւթն աւուրն առ երակ ի յերկու ձեռքն(141բ) և առ ի յանդամացն ի յայն երկու մեծ երկնին, որ կոշի անսայ, և

զայս, զոր յիշեցաք, ի ցաւուն սկիզբն արայ: Եւ զջուրն եղկցոյ ու դիր ի ներս ցորենի ալոյր ու բուրակ, ու տուր, որ խմէ: Եւ փռնքտացոյ զինք հայխնկով և ամպակ գինով երեք ար՝ յամէն ար թուղթ մի: Եւ առ զսաւսին ծառի կեղևն ու ճակընդեղ ու հոռոմ՝ ձէթ, եփէ ու լից ընդ փողքն ի վայր: Եւ քանի կարես զգրաստն ի լոյծ պահէ, զի լուծումն իր աղէկ է, ու խոտ տուր, որ ուտէ, և թէ շքնկնի խոտ, դու զինչ տաս ուտելոյ՝ նա բուրակ ու ջուր ցանէ ի վրայ:

ՉԹ. ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՅՍԱՅԻ*, ՈՐ Է ԲԵՒԵՌՈՒ (142ա) ՀԱՍՆ

Նշանք այս է, որ չկարենա զսմբակն դոյր ի վրայ գետնին դնել: Բժշկութիւնն է

Տաշէ զսմբակն մինչև ուլեէ ի յիրմէ թարախ և կամ ջուր. և եր ելնէ ամէնն ու սրբի, դու առ աղ ու քացախ ու ջուր, լուայ իրովն զսմբակն: Ու առ սոխ ու սխտոր ու ճրագու, ծեծէ ընդ իրար ու դիր ի վրայ սմբակին. ու սխտորն թող աւելի լինի:

Այլ դեղ: Յորժամ բացվի վերև սմբակին, խեշ կոճացն ու կամ յայլ տեղ, դու առ պախրէի թաժայ թրիք ու լեռին այրած դաղձն, ու քացախն ու աղ ու հոռոմ ձէթ, ու շինէ տիմէտ ու դիր ի վրայ այն տեղացն, զի պիտի քաշէ զգիճութիւնն: Եւ մէկայլն արն հա-
|| (142բ) լէ ճրագու ու փիճոյ խէժ ու լից ի յայն ծակն, որ ներքև կայ: Եւ եր քիչ մի աղէկնայ, նա շինէ զայս կակղցաղ դեղերս: Եւ եր լինի այս ցաւ և շատն ի յոտվոյն, նայ ընդ խիստ ցաւն ոչ ուտէ և ոչ խմէ ու պիտի պառիկի ու թմբրի: Դու առ քացախ, որ շինի խիստ գաղան, ու խառնէ ի ներս աղվեսու արոյն, ու լից ընդ փողքն ի վայր, և աւծնէ զգլուխն կղբու ձուով. նա տղջնայ:

Ապայ չգտնուա զսմբակն ու ոչ զրեւոն, դու առ թեփ ու սխտորի կեղև ու լից ի վրայ ջուր, ու եփէ ու հան շողշող, լից ի քիսէ կտոր մի և կապէ ի վրայ սմբակին: Տարպայնի զայս արայ, զէդ խարկելիք, նա երենայ տեղ || (143ա) զին, ուր կայ խոցն: Դուն բաց ու հան ի յիրմէ զինչ գտնուա, և առ աղ ու հոռոմ ձէթ ու մուշախայ, ու դիր ի վրայ, ու հայնցու յերկու արն զայս արայ, և յերեք արն ցանէ ի վրայ ծակուն արջասպն. նա ակլտէ աստուծով:

* Յանկում՝ ասահար:

Նշանքն է. երթայ ընդ բերանն արոյն՝ քանի ի փողքն կենա, և եր իջնու ի փորն, նա հալի ու մաշի գրաստն ու մեռնի:

Բժշկութիւնն է.

Թէ յերևան լինի, որ կարես զձեռքդ մտցնել ու հանել, դու առ թզենոյ տերև և կամ խոշոր քթեթ ու այնով առ: Ու թէ ի վայր լինի ու չկարենաս հանել, նա զինչ իսկի խմելիք կու տան գրաստուն, նա ամէն կու(143բ) ահակէ գրաստուն ու չէ ի սպաննել ու ի հանել զտգրուկն:

Ապա գրուն ու զաղէկն ու զաւկտակարն, որ գտվել եմ ես. նա առնու զհոռոմ ձէթն ու լնու ընդ գրաստուն փողքն ի վայր: Նա յորժամ ձէթն ի յինք հասնի, նա պիտի խլի ի տեղացն ու սատկի:

Եւ այս է հնարքն, որ գրաստն տգրուկ շառնու.

Ի տեղի, ուր զգրաստն ի ջուրն տանիս ու գիտնաս, որ տգրուկ կենայ, նա դարտակ տաւարակ ի գլուխն դիր ու այնով ջուր տուր, որ խմէ: Եւ թէ զտգրուկն տեսնուա, որ փակել է ի փողքն կամ ի լեզուն, նա դու ծայր մի մանդր աղ հասոյ ի տգրուկն, ընկնի:

ՂԱ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՅՏԿԻ*

Նշանքն այս է. (144ա) թուլնայ շինիքն, բռնվի զաւղվածքն, ու դողայ ու փրփրայ բերանն:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ հոռոմ ձէթ ու գինի ու դիր իր հոռոմ դեղ, և աւծնէ զձեռքդ հոռոմ ձիթով ու մտոյ պատրաստ ի յորովայնն ու սրբէ ու հան զագոն ու զշորութիւնն զինչ գտնուա:

Եւ առ նատիֆ ու սակամունի ու շինէ զէդ հաւուկիթ մի ու դիր ի յորովայնն:

Եւ առ գինի նուկի մէկ ու հոռոմ ձէթ՝ կէս թուղթ ու կաղամբի ջուր՝ նուկի մէկ, ու լից ի յիրմէ ընդ ձախ քթափողն ի վայր:

Եւ յորժամ շատնայ խոցտուկն ու յեկնայ ելնելն ու նստելն, դու առ պզրղատուն ծեծած՝ թուղթ մի, ճաւ(144բ)շիր՝ կէս թուղթ, եղին աղջոյրի խիզարուկք՝ թուղթ կէս, ու դիր ի հետ մեղր ու անն-

* Յանկում՝ խոտակի:

խի ջուր՝ թուղթ մի, ու կասլայի ծառի մատղաշ ծլերն, և եփէ ու լից ընդ փողքն ի վայր: Ու աղէկ պէտ արայ, որ շձգէ ի գողարգելն: Ու խմցոյ իր քաղցր հոռոմ ձէթ ու եփած քաղցու, որ հաւիճնով լինի: Եւ այսպէս ծառայէ. նա ողջնայ:

ՂԲ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԱՌՁՆ ԽԱՅԹԷ

Նշանքն այս է, որ փշանայ մազն ու ուռենայ պոկունքն ու աշվին և բերանն խփի ու մազն ի վայր գայ:

Բժշկութիւնն այս է.

Առ սպիտակ պղպեղ Լ(30) հատ, և թէ չգտվի սպիտակ՝ գուռ սև Կ (60) հատ, || (145ա) լեսէ ու խառնէ ի թուխ անպակ գինի ու լից ի գրաստուն բերանն ի վայր:

Այլ դեղ: Առ հաշալ ու բարձվենեկ՝ յամէն մեկէ նուկի մէկ ու լից ի վրայ շորս նուկի գինի և եփէ, որ մնայ երեք ակն ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր:

ՂԳ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԿՈՐՆ ԼԻՆԻ ԽԱՅԹԵԼ

Նշանքն է. փոխի մազին գոյնն, ու կտրի յուտելոյն, և երթայ ընդ քիթքն ջուր, և կենայ ու երթայ ու քթահոսի, ու կարէ լինել, որ զագին ի վեր կալնու:

Բժշկութիւնն է.

Առ թրակէս ու տրորէ յամպակ գինին ու լից ընդ փողքն ի վայր:

ՂԴ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԳՐԱՍՆ ԶԵՏ ԽՈՏԻ ՍԱՐԳՈՍԷՆ ԼԻՆԻ ԿԵՐԵԼ

Նշանքն || (145բ) այս է. ուռենայ աշվին, ու պտղնին ի ներս երթայ, ու կտրի յուտելոյ:

Բժշկութիւնն է.

Խարէ զգրաստն և խմցոյ իր խանդիկոնի շարապ, ու կամ խառնէ յայտ շարապտ եղին խախաց:

ՂԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՓՈՂՅԻՈՅ

Նշանքն է, որ քնատեղացն երեսկքն զայլրնայ, և լարի ամէն երակքն գլխոյն ու աշվոյն, ու կալվի ստուգն, որ շկարէ ուտել և ոչ խմել:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ ամպակ գինի ու հին հոռոմ ձէթ ու լից ընդ քթափողքն ի վայր ու փորնդտացոյ:

Եւ ասցած է, թէ եփէ զխնձորն և առ զիր ջուրն և խառնէ յինք բուրակ ու լից ընդ փողքն ի վայր. նա ակտէ:

|| (146ա) Եւ առ զչուհոտ մուղլն և հալէ ի հոռոմ ձէթն, և աւծնէ զգլուխն ու զխամժեկքն, ու եր հահընդի ցաւն, դիմէ գրաստն ի կերն, դու տուր իր դալար խոտ: Թէ արծես՝ նա այլ լաւ է: Եւ թէ չլինի ժամանակն կանաչ խոտի, դու թաց զչոր խոտն ու ցանէ ի վրայ բուրակ: Նոյն զգարին հայնց արա: Եւ թէ ի ճիտքն երակ առնուս, ակտէ իր: Եւ յայլ տեղ մի՝ առնուլ երակ: Եւ հետ մէկայլ աւուրն առ սատանայի խիարուկն ու զբուրակն, եփէ ջրով ու լից ի փողքն ի վայր, նա լուծէ զինք և բժշկի:

ՂԶ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒ, ՈՐ ԴՈՂԱՅ Ի ԶԱՒԿԱՅԱՅՆ

Նշանքն է, որ դողայ ձեռվին ու պոկներն: Եւ այս ցաւ է || (146բ), որ յղուղն կենայ, զի քաշվի զաւղվածինն ու դողայ ու փրփրայ բերանն: Եւ այս պեղծ ցաւ է, յանկասկած սպաննէ զգրաստն:

Բժշկութիւնն է.

Առ սատանայի խիարուկ և բուրակ, եփէ ու լից ընդ փողքն ի վայր, նա լուծէ զինք, և այլ շառնու զինք այս ցաւս, քանձ խիստ սակաւ:

Եւ ասցել են ոմանք մի, թէ առ զծովու կրիայի արոյնն ու հոռոմ ձէթ ու լից ընդ փողքն ի վայր. նա հահընդի ցաւն: Եւ կան ոմանք մի, որ խառնեն հետ այս արոյնիս քացախ ու զինի ու անգուժատ ու լնուն ընդ քթափողքն ի վայր ու փորնդտացնեն:

Եւ զորդ ծառութիւն այս ցաւուս, որ լուծես զբր|| (147ա) նութիւնն եաւթն ար այն դեղերովն, զոր նախ յիշեցաք ի յայս ցաւս, [և] մեղրջրով: Եւ հետ այնոր առ հոռոմ ձէթ ու զգինին և աւծնէ զայն զաւղվածն:

ՂԷ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒ, ՈՐ ՎԱՅՐԻ ԿԱՂԱՄԲ ԼԻՆԻ ԿԵՐՈՒ

Նշանքն այս է, որ թուլնայ ոտվին ու չկարէ երթալ: Բժշկութիւնն է.

Առ տանոյ կաղամբ, ծեծէ ու հան զջուրն, և եփէ զթուզն, և առ զիր ջուրն, ու խառնէ ընդ իրար զջրերն, ու լից ի ներս այծու կաթն, և խմցոյ, ու յիրմէ լից ի քիթն ու փռնդտացոյ. նա աջող-նայ:

ՂԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԺԻՃՈՅ, ՈՐ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ ՓՈՐՆ ԿԵՆԱՅ

Նշանքն է. շփէ զազետակն ի սլատն, և ճիճին հետ ի հետ $\|(147բ)$ երևնայ:

Բժշկութիւնն է.

Աւծնէ զձեռքդ ձիթով և մտոյ ի յորովայնն և հան զինչ գտնուս ճիճի ի հետ ու հետ:

Եւ առ ճաւշիր և անալակ գինի և հոռոմ ձէթ, խառնէ ընդ ի-րար ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր, նա լուծէ զինք և հանէ զճիճին:

Եւ առ դաղձն և սլորդայտուն և աղ, և լեսէ ու խառնէ ընդ իրար, ու ցանէ ի վրայ խոտին ու տուր գրաստուն, որ ուտէ:

ՂԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՒՆ, ՈՐ ՊԵՂՍ ԽՈՏ ԼԻՆԻ ԿԵՐԵԼ

Նշանքն է. թուլնայ զաւղվածքն ու դժար կանգնի և ջանայ, որ արծի, նա զոտվին ի հետն ի քաշ տանի:

Բժշկութիւնն է.

Առ քուրթի ջուր շորս գրամ, $\|(148ա)$ քաջախ՝ նուկի $Բ(2)$, խառնէ ընդ իրար, և արայ երեք բաժին, և յամէն բաժին մի լից ընդ փողքն ի վայր:

Այլ դեղ: Առ ամբրաւ կէս նուկի, մրտի տակ՝ կէս թուղթ, լից ի վրայ շորս լիտր ջուր, ու ձգէ ի ներս գարի ալոյր՝ ճանկ մի, եփէ ու քամէ ու լից ընդ փողքն ի վայր:

Ճ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՏԱՄՈՔՅՈՒՆ

Նշանքն է, որ սլահէ զզուլխն ի կախ, և տոշն ու ձուքն ուռե-նայ, և կտրի յուտելոյ:

Բժշկութիւնն է.

Առ մազտաքէ մէկ մասն, աննխի հունդ՝ կէս մասն, խառնէ ընդ իրար ու լից ի վրա ջուր, եփէ ու լից ընդ փողքն ի վայր: Իւ

Թէ շրջէկի՝ դու առ բեկեկ և սպիտակ պղպեղ ու լից ընդ փողքն ի|| (148բ) վայր։ Եւ գողին մտիկ արայ, թէ զաֆրնի գոյնով լինի՝ աղէկ է, և թէ ոչ որ այս գունովս լինի, դու զայս դեղս խմցոյ երեք ար։

Այլ դեղ այս ցաւուս։ Առ վարդ շորս դրամ, սաւնուպար՝ երեք դրամ, լեսէ ու խառնէ ի մեղրն, և տրորէ շող ջրով ու լից ի փողքն ի վայր. աւետակար է կամաւքն աստուծոյ։

ՀԱ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՀԱՌՈՒ ՄԻՐՏ ԼԵՆԻ ԿԵՐԵԼ ԳՐԱՍՏՆ

Նշանքն է, որ թուլնայ գրաստն ու կարմիր գողէ։

Իր ստածումն այս է.

Առ սպիտակ հաւու ծիրտ շոր, լեսէ ու խառնէ յանպակ գի-
նին ու տուր, որ խմէ գրաստն։

Այլ դեղ։ Առ գարի փոխինդ և ամբրաւ, տրորէ, և անպակ
|| (149ա) գինի, ու լից ընդ փողքն ի վայր եաւթն ար։

ՀԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԹՈՔՅԻՈՒ

Նշանքն է. այս ցաւս առաւել ի գարնան աւուրքն լինի, ապա
գրաստն վատուծնայ և հազայ հայնց, որ կարծես թէ ոսկոր է
կլել, և իջնու խնիքն պաղ պաղ ընդ քիթն ի վայր, և ուննայ ծա-
րաւ ու խմէ ջուր շատ, և հեալ վատուծ, ու տանի զբերանն ու
խածնէ զքովքն, և հազա ու ձգէ մաղձ կամ թարախ, և կամ ձգէ
զէդ այն կեղևն, որ ի վրայ խոցի կենայ, և այն լինի ի խոցերոյ,
որ ի թոքն կենայ։ Ու կայ, որ զբերանն բանայ ու հեւլայ, նա քովքն
լարի ու պեղծ հայեցք ունայ, և կամ|| (149բ) որ եր ծամէ զկերն,
նա թացվի ու ձգէ, նայ երբ հոտտան՝ նա հոտած հոտ գայ, և որ
կտրել լինի ի թոքն, նա ծանդր շնշայ և ելնէ յիրմէ սուր ու շող
շունչ։

Բժշկութիւն է թոքցւուն այն ազգին, որ եր ծամէ ու ձգէ, նա
հոտած հոտ գայ.

Առ կասլայի պտուղ շոր և բեպեկի խէժ՝ յամէն մեկէ մասն
մի, մեղրջուր զայն շակքն, որ շաղղէ գինք, և լից ի յինք սակաւ
մի քացախ, ու լից յերկու քթափողքն։ Նա թէ գողէ արոյնխառն
կամ թարախխառն, դու առ սամիթ մթխալ մէկ, բուրակ՝ մթխալ

մէկ, մեղրջուր՝ չակք մի, լեսէ ու խառնէ զդեղերն ի ներս ու լից
ընդ փողքն ի վայր երեք ար|| (150ա)։ Եւ հետ այսոր խմցոյ իր
Գ (3) ար մեղրջուր ու տուր իր խոտ, որ ուտէ։

Բժշկութիւնն է այն ազգ ցաւուն, որ հազայ ու զէդ խոցի
կեղև ձգէ, և այն ի գանէ լինի, որ թոքն կենայ։

Առ անմեռկի հնդի ջուր և վարդի ձէթ, խառնէ ընդ իրար, ու
խմցոյ երեք ար կամ հինգ ար կամ հաւթն ար։ Եւ հետ այսոր
առ քթիրայ և աղվանաղի, և թրջէ ի քաղցր գինին և խառնէ ի
հետն կաթն, ու թէ չկենայ կաթն՝ դու [առ] գարէջուր և խմցոյ իր
հաւթն ար։

Եւ թէ ցաւն ուժով լինի, որ զոտ փաղզայ ու ձգէ, նա հոտած
լինի, դու տուր իր զայս դեղս. առ կաւստ կէս նուկի, սալիխա՝ կէս
նուկի, լեսէ|| (150բ) և խառնէ ի գինին կամ ի շամշին ջուրն, և լից
ընդ փողքն ի վայր և հանգո զգրաստն։

Եւ թէ ի թոքէն տեղ լինի կտրել, դու առ այծու կաթն ու
գարէջուր ու թրմզի ջուր, ու լից ընդ փողքն ի վայր։ Ու թէ չլինի
կաթին ժամ, դու առ զխոզին ոտվին ու զատալայնին ու եփէ, ու
առ դիր ջուրն ու լից ընդ փողքն ի վայր։

Եւ թէ ձմեռն լինի, նա դուռն լից ի յիր ջուրն ալոյր ու տուր,
որ խմէ, ու թէ ամառն լինի, դու գարէ ալոյր տուր։

ՃԳ. ՅԱՂԱԳՍ ԳՐԱՍՏՈՒ, ՈՐ ԽՈՋԲ ՈՒՆԵԱՅ

Եւ այս ցաւ շատն ի քուռկնին լինի և կռի քուռկցաւ։

Նշանքն այս է. լինի այս ցաւ ի քուռկնին և ի մեծ գրաստ-
նին, ելունդն|| (151ա) է պինդ, որ լիննայ ի ներքև խամծեկացն,
և թէ պէտ չայնեն՝ պատռի, և երթայ գիճութիւն ընդ քիթն, և ձգէ
զինք ի խունանն կամ ի յոխպն։ Եւ է ցաւ սպաննող, թէ պէտ չայ-
նեն,

Բժշկութիւնն է.

Բռնէ արցնաւքն ու ճեղքէ նշդրկովն բոլոր, որ կարես հանել
զխոզքն դոյրութեամբ, և մտոյ զմատնդ ու քաշէ ի վերևէ, և ապա
ած զմատդ ի շուրջ ու խլէ զինք ընդ ամէն դեհաց, ու ջանայ, որ
անարատ հանես զինք, զի աղէկն այն է։ Եւ թէ չենէ անարատ,
որ կտրտի, դու ջանայ, որ զամէնն սրբես, որ խակի շմնայ իրք, զի
թէ մնայ, նա այլ վայր ընծայի ու մեծնայ, և այլ պեղծ լինի, քանձ
առջև։ Եւ երբ սրբես ու հանես, դու || (151բ) ջրխոնած քացխով

լուայ զինք, ու լուայ ու ծառայէ զէդ խոց մին այլ: Ու քո ամէն ջանքն այն է, որ շթողուա, որ շատ երթայ արոյնն: Եւ առ բուրդ ու թաթխէ ի բարկ քացախն ու ցամքցոյ զխօցին բերանն ու աւծնէ զինք շող ձիթով ու մոմով: Ու թէ կտրի արիւնն՝ դու սե ձոյթ հալէ ու ի վրայ շփէ: Եւ ի քուռկնին այս հեշտ ելնէ և ի մեծ՝ մեծն դժար:

ՃԳ. ՅԱՂԱԳՍ ԵՈՅԻ, ՈՐ Ի ՅԱՂԻՔՆ ԼԻՆԻ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ

Նշանքն է, որ արիւնախառն թրքէ և գայ որովայնն ի դուրք: Բժշկութիւնն է.

Կտրէ զայն աւել միսն. պատրաստ, որ յորովայնին բոլորն շխտուա: Զի թէ խոռեա զորովայնին բոլորն՝ մեռնի գրաստն: Ապա եր¹¹(152ա) կտրես զայն աւել միսն, որ որովայնն անարատ մնալ, դու առ երեք նուկի քացախ ու ջուր, ու դիր ի ներս նռան կեղև, ու եփէ ու լից ընդ փողքն ի վայր: Եւ առ գղթոր մի ու լեսէ, ու շաղզէ քացխով ու ջրով, և արայ զինք կլարակ մի, ու ձգէ ընդ գրաստուն փողքն ի վայր. նա բժշկի:

ՃԵ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՏՈՇՆ ԿԱՆԳՆԻ ԵՒ ԱՅԼ ՉԵՍԻ

Եւ այսոր նշանքն յայտնի է:

Բժշկութիւնն է.

Մտոյ զինք ի գետ մի, որ ուժով լինի և զարք ունենայ: Եւ առ բուրակ ու խոզտի ու մոմ ու շինէ աւծնելիք, ու սերտ աւծնէ զտոշն, ու լից ի վրայն շատ պաղ ջուր: Ու թէ ծով կենայ ի սահմանքն՝ դու աղ լից ի ջուրն:

Եւ այլ աղէկ դեղ այն է¹¹(152բ), որ բարակ ասղամ խոթէն ի տոշգլուխն: Ու լից ի վրայ իրնն քացախ. նա բժշկի:

Եւ հոռոմ դեղ այս ցաւուս: Առ Բ(2) կուտ մուշկ և երկու կուտ փղբու ձու ու լից ի վրա անպակ գինի, ու տրորէ, ու լից ի փոքր ալճորակ, ու դիր ի տոշփողն. նա բժշկի:

ՃԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԾՎԵՅ[ԱԻՈՒ]

Նշանքն է. ուռնայ փորն և ոտվին ու ձուերն, և եր դնես զմատդ ի վրայ ուռեցին և սեղմես, նա փոսնայ ի յոտվին:

Բժշկութիւնն է.

Ճիշտ զգրաստն շատ ճիւրղով ու կանգնեցոյ յարեգակն, որ քրտնի, և շփէ զինք մաղ ի վեր, և տուր, որ ուտէ զբողկին տերնն ու զքրեֆսն և այլ տաք խոտեր՝ զէդ ստեպղնի տերն կամ առվոյտ: Եւ (153ա) թէ չգտվի կանաչ խոտ, դու թրջէ զսեսենն ի ջուրն ու տուր, որ ուտէ: Եւ հետ արերոյ հետ պորտոյն շափէ երեք մատն ու ծակէ, ու դիր ի յինք եղէգն մի՝ զէդ լուայ, որ ջուրն վաղէ, և զծակն փոքր արա՝ զէդ որ մատդ մտէ, կամ այլ փոքր: Եւ եր ելնէ ջուրն, դու ծառայէ զծակն զէդ խոց մի այլ: Եւ եր թարխտի խոցն՝ դու հեծիր զինք, որ քրտնի, ու ելնէ այլ յեկերվծերն: Ու եր ջուր տաս՝ դու լկամովն տուր, որ սակաւ խմէ. նա բժշկի:

ՃԷ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՊԻՏԱԿ ՅԱՌՈՒՆ

Նշանքն այս է. սպիտկութիւն. որ շկենա ի մարմինն, և յետոյ լինի ի տեղոց տեղ, ու ի պոկունքն աւելի, ու ի յաշվին (153բ). և կայ, որ ճապղի յամէն մարմինն որպէս:

Բժշկութիւնն է, որ շառտէ զտեղն և ասղնով ծակտէ.

Եւ առ հացի մէջ ու լից ի շառտութիւն: Եւ զայս շատ տարպայնի արա, նա սենա: Եւ յաշքն թէ կենայ, դու առ քուլթի ջուր ու խառնէ ի հետ շաքար ու ծայրէ զաշքն այսով:

Այլ դեղ, որ եր ի շինքն լինի կամ ի յայլ տեղ: Առ խիշիփրի ճրագու ու լեսէ, աշնան և մեղր և աղ, խառնէ ընդ իրար: Եւ թէ յաշքն է՝ դու ծայրոյրէ, և թէ յայլ տեղ՝ դու աւծնէ:

Այլ դեղ: Առ անծրութիւն դրամ մէկ, կաթֆու լեղի՝ դրամ երկուք, շաքար՝ դրամ երկուք, մամիրան ու քաֆուր ու սպիտակ պղպեղ ու յերկայն պղպեղ՝ (154ա) յամէն մէկէ դանկ մի, լեսէ ու մաղէ ու ծայրէ իրովն զաշքն: Եւ թէ սպիտակ կենայ ի յաշքն, զայն այլ տանի:

Այլ դեղ: Առ արդար եղ և գարէ փոխինդ, խառնէ ընդ իրար ու դիր ի վրայ աշիցն, ու կապէ հինգ ար: Եւ հետ հինգ արուրն հան զայն դեղ: Եւ առ զընճալիլ ու զաֆրան ու պենիթ՝ յամէն մէկէ դրամ մէկ, մուշկ՝ շորս կուտ, խառնէ և լեսէ և մաղէ և ձգէ յիւմէն ի յաշքն, ու կապէ քթիթով, ու թող հինգ ար: Ու հետ հինգ արուրն արծկէ ու դիր զմէկայլ դեղն, ու կապէ երեք ար, և արծկէ ու դիր զայս մէկայլ դեղս, ու կապէ երեք ար: Եւ արծկէ ու տես, թէ աշքն խոցուել է, դու երեք ար (154բ) հետ իրաց պաղ ջուր քշտէ ի յաշքն, և հետ երեք արուրն զէդ դրէ կովուց եղով. նա բժշկի:

Նշանք. ուռննայ ներքև խամժեկացն՝ խնշ փողիցն մէկ ելունդ: Եւ լինի, որ ի յիրմէ բախի և ընդ քիթն երթայ:

Բժշկութիւն[ն] է.

Շողոյ զգմակն և կապէ ի վրայն տարպայնի, ինչուր փլշի: Եւ թէ կակղնայ ու շփլշի՝ դու պատռէ, և ծառայէ զէդ այլ խոցեր. և բժշկի աստուծով:

Նշանքն այս է, որ ուտէ զալի<ք> կն կատարեալ, ու բանի երթայ՝ նա աւրդնայ հայնց, որ ի հալ ու ի մաշն ձգէ, և փաքայ, և հեալ, և կտրի ||(155ա) աշվին:

Բժշկութիւնն է.

Առ վեց հաւուկիթ, կոտրէ ի յաման մի և դիր ի վրայ վարդի ձէթ՝ կէս նուկի, կոփուց եղ՝ կէս նուկի, խառնէ ընդ իրար, և արայ երեք բաժին, ու յամէն աւր բաժին մի ընդ փողքն ի վայր լից:

Այլ դեղ:

Առ թուզ նուկի մէկ ու դիր ի պտուկ մի ու լից ի վրայ ջուր՝ նուկի մէկ ու կէս, և եփէ, որ մնայ յերեք բաժնէն մէկն: Եւ հան զթուզն ու դիր հաւանն ու ծեծէ ու լից ի վրայ զարէջուր, ու կոտրէ ի ներս երեք հաւուկիթ ու միամորթէ, որ զէդ տայհին դառնայ, ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր: Եւ զայս տարպայնի արա: Եւ արեր տուր իր զարէջուր: Հաւուկիթ|| (155բ) ի ներս կոտրած աւկտակար է կամարն աստուծոյ:

Նշանքն. ցաւ այս նման է ի շուկակ և լինի ի կոճքն ու շաճի ի բազուկն:

Բժշկութիւնն է.

Առ ի յայն ջրէն, որ ձիթապտուղն է ի ներս սնուցած, և լուայ այն ջրովն զկոճքն, և քթիթ մի, ու թաթխէ ի հոռոմ ձէթն և ի ջուրն, և բազդէ զկոճքն, ուր ցաւն կայ: Եւ առ շոր թուզ, թրջէ ի քաղախն աւր մի և դիշեր մի, և մէկայլն արն հան ու դիր ի հաւանն ու ծեծէ, որ զէդ մորհամ լինի: Եւ զարձեալ առ զայն քաղախն, որ թուզն էր ի ներս թրջած, ու լուայ զկոճքն ու զսմբակն,

ու $\parallel$ (156ա) դիր զայն թուզն ի վրայ ու կապէ. ու թէ թուզն հայնց լինի, որ խակ ի ծառէն ի վայր լինի ընկ $\leq$ ն $\geq$ էլ ու շորցել, նա այլ աւկտակար է:

ՀԺԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒ, ՈՐ ԿՈՏՐԻ ՈՍԿՈՐՆ ՈՒ ՄՈՒՌ ԼԻՆԻ ԿՅԵԼ

Նա դեղերն այսպէս է. կապէ զգրաստն բարձր, որ շկարէ շարժել, և առ զտուղտն ու քշտէ, ու հան ի քթան քթեթ ի վերայ ու փակոյ ի վրայ այն տեղացն, որ ծուռ լինի կցել. նա քաշէ զքամին: Եւ թող զինք այսպէս եաւթն ար ի կախ, որ նստի, ու ծածկէ ջեր, և հետ եաւթն արուրն արժկէ:

ՀԺԲ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԶԹԱՆԻՎ ԼԻՆԻ ԳՐԱՍՏՆ ՈՒ ՅԱԼ ԼԻՆԵԼ (=ԼԻՆԻ) ՏՎԵԼ

Նշանքն է, որ կամ լինի ի քթահրելոյ $\parallel$ (156բ) և կամ ընդ նեղ դուռն ի դուրս լինի ելել և ուսքն դիպել, կամ պառիկել լինի՝ նա յանկարծ կանչեն ի վրայն՝ նա յոտն ելնէ, ու ուսքն ի մսուրն դիպի քամքար, ընկնի ի վրայն: Եւ այսպէս ի պատահմունքն, որ լինի:

Բժշկութիւնն է.

Առ երակ յերեսքն, և առ զայն արոյնն ու խառնէ ընդ իրար, և արայ տիմէտ ու դիր շող ի վրայ:

Առ հոռոմ ձէթ և երեք հաւուկիթ և զինի և լոժիսա ու սիսեռն՝ յամէն մէկէ շաք մի, զոր լեսելոյ է լեսէ ու խառնէ ընդ իրար, և արա տիմէտ, և դիր շող ի վրայ այն տեղացն, ու թող ար մի: Եւ մէկայլն արն հան ու աճռէ ձեռաւքդ պինդ, որ թուլնայ կայշին ի մսէն $\parallel$ (157ա): Եւ թէ խոց կենայ ի յայն տեղն, դու դիր ի յինք եղէզնէ լուլայ մի, ու շփէ, որ վերնայ կաշին, և դիր ի վրայ իր աղ և քացախ այն արն, և հան զայն ու ծփէ շող ջրով երկու ար հետ իրաց, և հետ երկու արուրն աւծնէ հոռոմ ձիթով. աւկտէ աստուծով:

ՀԺԳ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԿՈՏՐԻ ՈՍԿՈՐ ԿԱՄ ԹԱՓԻ ԶԱՒԴՎԱՄ

Նշանքն այս է. ի քայշ տանի զոտքն կամ զձեռքն և բնաւ շաշողնայ, զի գրաստուն ոսկորն, երբ կոտորի՝ շաշողնայ և ոչ կ $\leq$ տ $\geq$ ցի:

Նշանքն այս է. եր կենայ ու ելնէ գրաստն յախոռոյն, նա զէդ փաշտած ելնէ, և երբ պահ մի երթայ, ապա զորդի գնալն, և շոյտ աջողնալ(157բ), երբ ի գարոյ կտրեն:

Բժշկութիւնն է.

Առ հին խողմիս ու խորվէ ընդ դէմ կրակին, որ չորնայ, և լեսէ, ու շաղղէ անպակ գինով և ածնէ զկուրծքն:

Այլ դեղ: Մփէ շող ջրով և առ ի բազկունքն երակ:

ՃԺԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՒՈՒՆ, ՈՐ Ի ՍՄԲԱԿԵՐԲԱՆՆ ԼԻՆԻ

Նշանքն է, որ եր տանիս զձեռքտ ի սմբակբերանն, նա շող լինի, և եր յիրար տաս, նա զձեռքն ի վեր կալնու:

Բժշկութիւնն է.

Առ զտղտին տակքն ու եփէ ի ջուրն, ու ծփէ ի ջուրն իրովն աւերն զսմբակքն, որ գայ ու կակղնայ, ու պընդի ի ներքէ:

Եւ հետ այնոր առ հին հրագու և սխտոր, հալէ զճրագուն, ու(158ա) ծեծէ զսխտորն ու խառնէ ի հետ, ու դիր ի ներքև սմբակին ու կապէ: Եւ մանգր շոր թրիք դնեն ի ներքև սմբակին, որ կակուղ կենայ, և կանգնեցնեն ինն ար անշարժ:

Այլ դեղ յասացելոց Ապի Ուտոֆին: Առ հոռոմ ձէթ ու սխտոր ու ծեծէ, ու շողցոյ ու դիր ի վրայ սմբակին ու կապէ:

Այլ դեղ: Առ դմակ ու խայծղան և լեղի նշի ձէթ, միամորթէ ընդ իրար ու դիր շող ի վրայ սմբակին. աւկտէ:

ՃԺԶ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՄԲԱԿՅԱՒՈՒ, ԵՒ ՈՐ Ի ՍՄԲԱԿԵՐԲԱՆՆ ԼԻՆԻ

Նշանքն, որ լինի նաւոր սմբակ ու պեղծ, նայ յորժամ ի վրայ քարի կոխէ, նա ընդ ներքսէ արոյնի: Եւ թէ չկարես ճանշել(158բ) դու ի վրայ խճերոյ անցմնցեցոյ՝ նա քթահի:

Բժշկութիւնն է.

Առ սև նաւթ և ածնէ արեր զայն տեղն, հետ այնոր դմակեղ խառնէ և ածնէ զայն տեղն, ու կամ կապէ զդմակն ի վրայ. նա աւկտէ աստուծով:

Զսմբակցաւուն դեղերս մեկ են վասն սմբակբերին: Եւ վասն սմբակի ցաւուն զԲ(2)ն արայ:

Նշանքն. խոց է, որ լինի ներքև սմբակին ի մէջն, և երթայ յիրմէ ազո, և քանի երթայ՝ մեծնայ:

Բժշկութիւն[ն] է.

Կտրէ և խարէ, և շող խայծղան կաթեցոյ ի վրայն արեր, և ցանէ ի վրայ կիպուսացի արջասպն, և ի շուր մի՝ մտցնէր:

|| (159ա) ՃԺԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԶԱՅԻՈՒ, ՈՐ ԿՈԶԻ ՔԱՄՆԱՅ

Նշանքն է, որ գրաստն յառջնն մէն տեսնու:

Բժշկութիւնն է.

Առ գարէ ալոյրի խմոր, շորցոյ և այրէ՝ ու խառնէ յողիանին շուրն բուրակ ու մեղր. և զեղղրէ զաշքն.

ՃԺԹ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՅԻ, ՈՐ ԳԱԶՆԻ ԽԱՄԱՍ ԼԻՆԻ

Նշանքն է*.

[Բժշկութիւնն է].

Զինչ իսկի գազնի առած լինի ի յամառն և ի ձմեռն՝ լուայ պաղ ջրով, և առ շան գլուխն ու հան զլեզուն և այրէ ու խառնէ ընդ արջասպն՝ քանի զինք ի յիր շակքն, ու ցանէ ի վրայ խոցին:

Այլ դեղ, որ ունծն լինի առել: Առ գորտն և ճեղքէ զփորն ու դիր ի վրայ. աւկտէ:

Այլ դեղ զարկուց, որ երկթով լինի քշտած: Առ բոլոր զրեանդ, լեսէ և|| (159բ) մաղէ ու շաղղէ մեղրով ու դից (= դիր) ի խոցն:

Այլ դեղ այս ցաւուս: Առ զնշդարենի ծառին կեղնն, զներքինն այրէ ու մաղէ ու լից ի խոցն. ցան լիք, որ կտրէ զարոյնն ի խոցոյն:

Եւ այս շատ լինի, որ ի զարկուց կտրի երակ և երթայ արոյնն, մեռնի գրաստն՝ թէ չարգելեն զարոյնն: Առ նո ոսֆունկառ(*), թաթղէ զինք ի սև ձոյթն և այրէ: Եւ առ զայրուկքն և լեսէ ու ցանէ ի յայն տեղն ու կապէ:

Այլ արիւնակապք: Առ զառիկ և կիր և արջասպն՝ յամէն մէկէ մասն մի, լեսէ ու մաղէ ու ցանէ ի խոցն. աւկտէ աստուծով:

* Ձեռագրում բացակայում է նշանների նկարագրությունը:

ՃԻ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱԻԻ, ՈՐ ՅՈՐՈՎԱՅՆ ԼԻՆԻ

Կայ, որ ելնէ յորովայնէն ճիճի: Առ խարբախ ու կիր, որ ի ջուր չլինի|(160ա) հասել, և արջասպն, լեսէ ու ցանէ ի յորովայնն, նա մեռնի ճիճին:

Այլ դեղ, որ սրբէ զորովայնն: Առ վայրի կանափ և մորմենոյ տակ և քուշնայի ալոյր՝ յամէն մէկէ մասն մի, լեսէ ու մաղէ ու շաղղէ մեղրով ու դիր յորովայնն. աւկտէ:

ՃԻԱ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՇՈՂ ԼԻՆԻ ԱՌԵԼ ԳՐԱՍՏՆ

Նշանքն է, որ ավղնայ գրաստն ու քովքն երթայ ի ներս, կտրի ի կերոյ և հեայ ուժով: Եւ այս պեղծ նշանք է, որ մեռցնէ զգրաստն:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ ճաւշիր և քապրցախ, լեսէ ու մաղէ ու լից ի քիթքն, որ փռնգտայ:

Եւ առ շիրիկ ձէթ և հին գինի՝ յամէն մեկէ երկու նուկի, ամբրաւ շորս նուկի, եփէ զամբրաւն և առ զջուրն և խառնէ|(160բ) հետ գինոյն և ձիթին: Եւ առ ցրդոյ պտուղ ու շաման՝ յամէն մէկէ 5) դրամ, աղ՝ երկու դրամ և կէս, լեսէ ու մաղէ: Եւ առ երկու հաւուկիթ և կոտորէ յաման մի, ու լից զայս դեղերս ի վրայ, ու խառնէ զայն ջրերն ի ներս, ու հոռոմ դեղ շինէ. աւկտէ:

Եւ առ կաւ ու թրջէ ջրով ու դիր ի գլուխն և թող երեք արօ:

Եւ եփէ գարէջուր ու խմցոյ գրաստուն:

ՃԻԲ. ՅԱՂԱԳՍ ՈՒՌԵՅԻ, ՈՐ ՅՈՏՎԻՆ ԼԻՆԻ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ,

ԵՒ ՈՐ ԶՈՒՔՆ ԹՈՒՎՆԱՅ ՈՒ ՔԵՐԱՆՆ ԼՈՏԻ

Եւ այսոր նշանն յայտնի է:

[Բժշկութիւնն է].

Եթէ ձուքն ուռնայ, առ գարէ ալոյր և կտրածու աղ՝ յամէն մէկէ մասն մի, այրած խարտա՝ կէս մասն, խառնէ ի գինի և ի մեղր,|(161ա) բաժին մի դիր ի վրայ ոտվոյն և բաժին մի խմցոյ գրաստուն:

Այլ դեղ, որ ուռնայ տոշն և ձուքն: Առ շաման ու բակլայ և ալոյր ու շամիչ՝ հանած ի կտէն, ծեծէ զամէնն, և քան ի զամէնն խառնէ ի հետ մեղր ու հոռոմ ձէթ, ու շինէ տէ, ու դիր ի վրայ:

Այլ դեղ, որ ոտվին լինի ուռուցել: Առ տուղտ և շահմիհանդալ, լեսէ և մաղէ ու խառնէ ի խողտին ու դիր ի վրայ ուռեցին:

Այլ դեղ, որ թէ ի բերանն խոցեր լինի ելել ու հոտել: Առ ար-
ջասպն, լեսէ ու խառնէ ի մեղրն ու շփէ ի բերանն:

ՃԻՔ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԱԶՔՆ ՍՊԻՏԿԻ ԳՐԱՍՏՈՒՆ

Նշանքն այսոր յայտնի են:

[Բժշկութիւնն է].

Առ սպիտակ պղպեղ կէս նուկի, սև(161բ) պղպեղ՝ կէս նու-
կի, կտրածոյ աղ՝ շորս մթխալ, մուռ՝ երկու մթխալ, զա<ր>Ֆրան՝
երեք մթխալ, ծովու խիշիփար՝ երեք մթխալ, պալասանի ձէթ՝
զայն շաքն, որ զղեղերն շաղղէ, լեսէ զղեղերն ու մաղէ ու շաղղէ
պալասանի ձիթով ու դիր ի յաշքն:

Այլ դեղ, որ թանձրացել լինի սպիտակն ի յաշքն: Առ սպի-
տակ պղպեղ ու հլելիճ ու յերկայն պղպեղ, նշատիր, ոսկի խլիմիայ
և արծթի, հնդկցի թուլիայ և անծակ մարգրիտ, զաֆրան, քա-
ֆուր՝ ամէն մէկէ դրամ երկուք, լեսէ ու մաղէ մանդր ու դիր ի
յաշքն:

Այլ դեղ: Առ խիստ հին եղէգն, կտրէ և զոստերն ձգէ ու զե-
ղէգն լեսէ խիստ մանդր(162ա) ու ձգէ յաշքն:

Այլ դեղ: Առ սակաւ մի պղպեղ ու զաֆրան, լեսէ և մաղէ ու
ձգէ յաշքն:

Այլ դեղ: Առ խիշիփար ու շորցոյ ի շուքն, լեսէ և մաղէ ու ձգէ
յաշքն:

Այլ դեղ: Առ հաւկթի խեճեպ, լեսէ մանդր և խառնէ ի հետն
սերկևլի կուտ, լեսէ և մաղէ ու ձգէ յաշքն:

Այլ դեղ: Առ զկտրածոյ աղն, լեսէ և ծամէ և թուք ի յաշքն:

Այլ դեղ: Առ խալիզոն, շորցոյ ու մաղէ ու դիր ի յաշքն:

Այլ դեղ: Առ զտորվանտակն, շորցոյ, լեսէ ու մաղէ ու դիր ի
յաշքն:

Այլ դեղ: Առ մուռ երկու նուկի, հայխունկ՝ երկու նուկի,
ժանգառ՝ կէս թուղթ, աղայ ու լից ի վրայ Բ(2) դրգալ գինի ու
աղայ ու դիր ի յաշքն:

Այլ դեղ:(162բ) Առ ախլիմիայ թուլթ մի, սպիտակ ար-

շասպն՝ կէս թուիսթ, սև պղպեղ՝ թուիսթ մի, ժանգառ՝ կէս թուիսթ, լեւէ ու մաղէ ու շաֆ արայ ու դիր ի յաշքն:

Այլ գեղ: Առ զաֆրան կէս թուիսթ, հացհամեմ՝ թուիսթ մի, մուռ՝ կէս թուիսթ, պղպեղ՝ կէս թուիսթ, լեւէ ու մաղէ ու շաղղէ մեղրով ու դիր ի յաշքն:

ՃԽԻ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՄԷՆ ԱԶԳ ԶԱԶԻ*

Նշանքն է. եթէ ի հովութենէ լինի, նա քանի աւթն պաղի՝ հազն շատնայ: Եւ թէ ի տաքութենէ լինի, նա ի փողիցն հազայ ու շունչն շող լինի:

Եւ թէ փետուր լինի կլել, նա խորու հազայ ի կրծացն: Եւ քուկնին հազան ի բամոյ, զի քանի չլինին լկամ(163ա)ած՝ նա զբերնին չբանան խիստ, և եւ լկամեն՝ զբերնին բանան, նա մտէ բամին ի ներս ու հազ շարժէ:

Եւ լինի հազն ի պղտոր ջրէ և ի մախրէ, որ հետ ալկին ուտէ, և յարոյնէ՝ եր խոնճեցել լինի, և ի փողոյ, և ի թոքցաւերոյն, և ի կրծոց ցաւերոյն, և ի խոշակին խոշորութենէն. և բաժին մի յայսոց զամէն մէկ ի յիր տեղն յիշել ենք:

Բժշկութիւն[ն] է.

Գիտացիք, որ փորձել եմ շատ դեղեր հազին և շեմ գտել աւտակար դեղ հազի, քանձ պայս, զոր յիշել կամիմ:

Առ խարտեշ շամիշ, հանած ի կտէն, կէս նուկի, կասլայի պտուղ՝ կէս թուիսթ**, մարտակուշի հունդ՝ կէս թուիսթ, հին ճրագու, որ(163բ) չլինի աղած, կէս նուկի, սխտոր ալրած՝ կէս թուիսթ. այրէ զշոր դեղերն ու ծեծէ զայլն և խառնէ ընդ իրար և արա երեք բաժին. և առ յամէն ալր՝ բաժին մի և գիր մեղրջուրի հետ, ու արա քուռճայ մի ու լից ընդ փողքն ի վայր: Եւ երեք աւր այսպէս արա, նա զարմանաս ի յիր գործոյն:

Այլ գեղ հազի, որ ի հովութենէ լինի: Առ սխտոր ու շամիշ, կոտման հունդ, ցրտի պտուղ, շաման՝ յամէն մէկէ կէս թուիսթ, լեւէ ու մաղէ, ծեծէ զսխտորն ի հետ, ու լից ի վրայ շրիկ ձէթ, որ զէդ տահին լինի, և արայ հաւթն բաժին: Եւ եր կամենաս զգրաստոն դեղդրել, դու կտրէ ի կերոյ ի կէս գիշերվէն (164ա) ի վեր, ինչ-

* Յանկում՝ փաքալոյ:

** Ձեռ. նուկի. լուսանցում ուղղված է թուիսթ.

վի արեգակն ցայթէ, և լից ի յայս ղեղէս բաժին մի ընդ փողքն ի վայր: Եւ լից ի հետ այնոր հին գինի երկու նուկի՝ ընդ փողքն ի վայր: Եւ այսպէս արայ եալին ար, մինչև բժշկի:

Այլ ղեղ, որ ի հովութենէ լինի: Առ տասնհինգ գղթոր, այրէ և լեսէ ու խառնէ ընդ անգուժատ հինգ դրամ, և լից ի ներս հոռոմ ձէթ՝ երկու նուկի, և կտորէ վեց հաւուկիթ և խառնէ ընդ իրար ու լից ընդ փողքն ի վայր: Եւ եր տեսնուա, որ կու սակվէ հաղն ու կու մատենայ ի յաղեկնալ՝ առ շամիչ և հան զկուտն, ու ծծէ ու խառնէ ի հետ ուղիանի հունգ՝ լեսած, ու զիր ի ներս մեղր սակաւ մի, ու միամորթէ ի հաւանն $\|(164բ)$, ու շինէ զէդ ընկուզնի, ու ձգէ փողքն ի վայր երկու երեք մի: Եւ առ շամիչ ու հան ի կտէն ու տուր, որ ուտէ յամէն ար նուկի մի: Իւ թէ չբժշկի, դու խմցոյ իր խողի արոյն շող շող. նա բժշկի աստուծով:

Այլ ղեղ հաղի, որ ի փոշոյ լինի կամ ի շողոյ: Առ երեք հաւուկիթ ու զիր ի քաջախ. որ նաւարանայ կեղեն և կակղնայ, ու ձգէ յամէն ար երեք հաւուկիթ ընդ փողքն ի վայր և խմցոյ իր զարէջուր:

Այլ ղեղ, որ ի քամոյ լինի ու թեթև հաղայ: Զգէ ընդ փողքն կարագ՝ արեր. նա բժշկի:

Այլ ղեղ հաղի, որ խիստ ուժով լինի, և անյուսել լինիս ի բժշկելոյ: Առ տիփս թուղթ մէկ, խառնէ ի հետ հոռոմ $\|(165ա)$ ձէթ՝ թուխ մի, ու հալէ զ[տ]իփսն ի ձէթն, ու լից ի վրայ անպակ գինի՝ նուկի մէկ ու կէս ու լից ընդ փողքն ի վայր:

ՃԻՆ. ՅԱՂԱԳՍ ԳԼԵՅԻՈՒ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՊՐՍԱՄ

Նշանքն է. ուռենայ աշվին և խիչի, և ուռենայ ամէն գլուխն, և յորժամ այջ ուսն բարձրնայ՝ դու գիտացիր, որ չապրի: Եւ այս դժար ցաւ է, զի թէ ողջնայ, նա կարէ լինել, որ կուրնայ:

Բժշկութիւն[ն] է.

Տուր ուտելոյ դալար խոտ՝ զէդ սէզ ու մատղայն դարոյ հասկ կամ բոյս և հինգպէ կամ կուղայ և յամէն ազդ հով խոտէ: Եւ կան ոմանք մի, որ կու փոքնքտացնեն այս ղեղովս. առ բաշխտակ ու քաֆուր ու աղա $\|(165բ)$ վարդջրով, ու լնուն ընդ քիթն ի վայր ու փոքնքտացնեն: Եւ կան ոմանք մի, որ խարեն զայս ցաւս, ու այն խիստ վնասէ, զի ի վրայ կրակին կրակ կու լնուն: Եւ ես կու ասեմ, որ այս ցաւուս բնաւ ղեղ չկայ:

Նշանքն է. այս ցաւս երկու ազգ է. մէկ ազգն, որ ի տեղի մի ելնէ ու շարժի ի բերանն, և գայ ի բերնէն հոտած հոտ, և փրփրայ բերանն. և մէկ այլ ազգն՝ խոցեր ելնէ ի բերանն, ու չգայ յիրմէ հոտած հոտ և ոչ փրփուր:

Բժշկութիւնն է.

Այս ցաւս ի գրաստուն դահութենէն լինի: Եւ դեղն այն ազգին, որ հոտած հոտ գայ ի յիրմէ, այս է. առ կիր, լեսէ մանտր, ||(166 ա) և թաթխէ քթան քթեթ ու շփէ ընդ առաստախքն, ու թող պահ մի զգլուխն ի կախ և լուայ ջրով: Եւ վեց ար այսպէս ծառայէ. աւկտէ:

Այլ դեղ մէկ այլ ազգին, որ շտեր ելնէ ի բերանն ու չգայ հոտ. առ ձիթենոյ տերեւ, լեսէ ու մաղէ, և առ քթան քթեթ ու թաթխէ, ու ամէն բերանն շփէ, և թող աղէկ պահ մի, ու լուայ: Եւ վեց ար այսպէս արա. նա բժշկի աստուծով:

ՃԻԷ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՏՈՇՆ ԿԵՂՆԻ

Նշանքն այս է. ցաւ, որ բնակի ի գրաստուն տողն և պատճառն լինի, որ ի մատկին ամաթքն կենայ իբրեւ զբոր, նա ործն յորժամ ի վրայ վաղէ, կեղեի տողն: Եւ թէ այս ցաւս որ ||(166բ)-ծոյն լինի ու վաղէ ի վրայ մատկին, նա ործն աջողնայ ու ի մատակն փոխի:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ շրիկ ձէթ ու հոռոմ ձէթ ու պաղ ջուր, խառնէ ընդ իրար և լուայ զգրաստուն տողն: Ու թէ չբժշկի, դու վաղցոյ ի վրայ մատկին. նա աղեկնայ:

ՃԻԸ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԿԱՆՋՅԱՒՈՒ

Նշանքն է. երթայ ընդ ականջն դիճութիւն որպէս մեղր:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ քուշնայի ալոյր և մեղր, խառնէ ընդ իրար ու արայ պատրոյգ, ու դիր յականջն: Եւ թէ հեռու լինի տեղն ու պատրոյգն չհասնի, առ քու[ն]թի ջուր ու խառնէ ի մեղրն և սակաւ մի քաջախ, ու լից ընդ ականջն ի վայր:

Այլ դեղ: Առ պաղլեղ, լեսէ ու ||(167ա) խառնէ ընդ մեղրջուրն ու լից ընդ ականջն ի վայր:

ՃԻՓ. ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐՅԱՅԻ, ՈՐ Է ԶԱՐԿԲ Ի ՅԱԶԲԵ

Նշանքն է, որ խիշի աչքն ու չկարէ բանալ ու արտասուէ:
Բժշկութիւն[ն] է.

Առ կտրածոյ աղ, ծամէ ու թուր ի յաչքն. բժշկի: Եւ [թէ]
ուժով լինի՝ առ լղպոր աղվնի ձագ մի, զենէ, և առ զարոյնն,
խառնէ ընդ քուռթին ջուրն ու լից ի յաչքն:

ՃԼ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՊԻՏԿՈՒԹԵԱՆՆ, ՈՐ ԼԻՆԻ ՅՈՏԲԵ ԿԱՄ Ի ԶԵՌԲԵ

Եւ այսոր նշանքն յայտնի է:

Բժշկութիւն[ն] է.

Խարէ ու ծեծէ զյիշոցքն, ու խառնէ ի խայծղանն, ու շփէ ի
վրայ: Եւ թէ չկենայ սպիտակ ու ուզես, որ սպիտակի, դու յամառն
ի շող(167բ) ամիսն առ աւաղ միս պախրի, որ յայն պահն լինի
զէնած, և կապէ և հինգ ար թող ի վրայ, նա մազն գայ ի վայր,
ու սպիտակ բուսնի:

ՃԼԱ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՄՈՒԼ ԼԻՆԻ ԵԼԻՆԻ

Եւ այսոր նշանքն յայտնի են:

Պառիկցոյ զգրաստն ի ծուռ դեհին վերայ և սերտ մարձէ, որ
զաւղվածնին ի տեղ ընկնի: Եւ առ երեք մոշի փայտ շինեցն յեր-
կայնաւքն ու ծակէ զբաշին (=զկաշին) ի վերի դեհն ու ի ներ-
քինն և անցոյ զփայտերն ի ներքե կաշոյն և աւծնէ հոռոմ ձիթով
զտեղն ու կապէ պինդ, և յամէն ար աւծնէ քացխով ու հոռոմ ձի-
թ[ով], և թող ինչուր կտրորտի փայտն և ի վայր գայ: Եւ ծառայէ
զծակտին զէղ(168ա) խոց մի այլ. նա բժշկի:

ՃԼԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԹԵՐԹԻ ԵՒ ՏԱՅՐԱՅԻ (=ՏԱՐՅԱՅԻ), ՈՐ ԶԷԴ ԶԵՂ Ի ՅԱԶԲԵ
ԼԻՆԻ Ի ՎՐԱՅ ՍՊԻՏԿՈՒՅԻՆ

Նշանքն այս է. ելք, որ ելնէ ի յաչքն ու զէդ թուր լինի, և եր-
թայ յիրմէ աղու: Եւ քանի երթայ՝ մեծնայ, ինչուր ծածկէ զլոյսն:
Բժշկութիւն[ն] է.

Կտրտէ մանտր զթուրն և հան ի տեղացն: Ու ծառայէ մահա-
մով զէդ խոց մի այլ:

Այլ դեղ տաֆրայի (=տարֆայի): Տուր բոնել զգրաստն ու

մտոյ ծնունդիցն ի նախնիս ու վերջոյ. ու կտրէ բոլոր: Եւ եբ կտրես դու, քաջիտով ու ջրով լուայ, ու կապէ զինք երեք ար: Եւ հետ երեք աւուրն ծառայէ այս դեղովս. առ զայն կապն, որ կոչի կիմուլիայ, թուխթ մի, ||(168բ) թուխթ կէս թուխթ, մաստուտակ՝ մթխալ երկուք, լեսէ ու մաղէ և մեղրով շաղղէ՝ ու դիր ի յաշքն:

ՃԼԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՍԱՊԱԼԻ, ՈՐ Ի ՅԱԶԲԵ ԿԵՆԱՅ

Նշանքն է. քամի, որ լինի ի յաշքն, ու խփէ զմէկն ու բանայ զմէկն, ու կարէ լինել, որ ուռնայ կոպքն:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ ոսկոյ աղլիմիայ և արծաթոյ, անծրութ, սպիտակ պղպեղ, սև պղպեղ՝ յամէն մէկէ երկու դրամ, մարտսանգ, զաֆրան՝ յամէն մեկէ երկու դրամ, լեսէ ու դիր ի յաշքն: Ու թէ մեղրով շաղղէս ու դնես՝ նա աւկտէ:

ՃԼԳ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՐԱՂԱՆԻ*, ՈՐ Ի ՅԱԶԲԵ ԼԻՆԻ

Եւ այսոր նշանքն յայտնի է: Եւ թէ պէտ շայնեն՝ նա կուրնայ:

|| (169ա) Բժշկութիւնն է.

Լից ի յաշքն ողիանի ջուր կամ վարդի ջուր:

ՃԼԵ. ՅԱՂԱԳՍ ԿՈՒՆԵՋԻ

Նշանք, որ նստի շատ և թապլի ու ոչ թրքէ ու ոչ գողէ, և ծեծէ ոտաւքն ու ձեռաւքն, և քրտնի պնթքն, և հոտվայ ի թրիքն:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ բուրակ չուրս դրամ, լեղկի ունդ՝ տասն դրամ, տուղտ՝ ափկից մի, հոռոմ ձէթ՝ կէս նուկի, աղ՝ ճանկ մի, ծեծէ զլեղկին հունդն ու լից ի վրայ ութ նուկի ջուր և եփէ, որ մնայ կէս նուկի, քամէ ու խառնէ զայլ դեղերն ի հետ, ու դիր հոռոմ դեղ. և թէ չարժկի՝ դու առ սակաւ մի ճաւշիր ու երեք նուկի մամբրաւ, տրորէ յայն եփած ջուրն, ու լից փողքն ի վայր. աւկտէ աստուծով:

|| (169բ) Այլ դեղ: Առ հայխունկ կէս թուխթ, լեսէ ու մաղէ, և

* Յանկում՝ արեխան:

առ մեղր շորս դրգալ, հին գինի՝ երեք նուկի, քացախ՝ հինգ դրգալ, խառնէ ընդ իրար երեք բաժին ու լից յամէն աւր բաժին մի ընդ փողքն ի վայր, և ծածկէ ջեր, և ած ի շուրջ:

ՃԼԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԵՐՔՈՅՆԻ

Նշանքն է. ցաւ է, որ լինի յոտվին ու յակընջվին ու քիթն՝ զէդ շուշկակ, և ծծմայ, ու երթայ ի յիրմէ ջուր: Եւ աւուրք մի յեկնայ և աւուրք մի սակվէ:

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ մարտասանգ կէս նուկի, շրիկ ձէթ՝ կէս թուխթ, արծթի քափշայ, ոսկոյ աղլիմիայ, սպիտակ դեղ, ժանկառ, քաֆուր՝ յամէն մեկէ կէս թուխթ, չարհոտ և զաֆրան՝ յամէն մէկէ ութ||(170ա) մթխալ, լեղի նուշ, կարմիր սանդալ, այրած զառիկ, հինայ, անծրութ՝ յամէն մէկէ կէս թուխթ*, այրած խոլընճող, գղթոր, պլեխճ, սպիտակ մոմ՝ յամէն մէկէ կէս նուկի. լեւէ զղեղերն և մաղէ, ու լից ի վրայ քացախ, և աղայ ու հալէ զմոմն, և ի յայն շակքն վարդի ձէթ, որ զինք շաղղէ, և արայ մորհամ. և ի բան տար: Եւ մարդկաց այլ աւկտէ:

ՃԼԷ. ՅԱՂԱԳՍ ԻՐԻԿԱՄՆԱՅԱՒԻ

Նշանք է, որ եր կենայ ու երթայ՝ զոտվին ի քաշ տանի և ծեծէ զգետինն, և հաստի ի պատն, և գողէ գէդ արոյն այլ պղտոր:

Բժշկութիւն[ն] է.

Խարէ զձվատակքն, ու առ վայրի քրեֆսի հունդ և ասարան՝ յամէն մէկէ կէս թուխթ, պղպեղ՝ սակաւ մի, և խանտիկոնի շարապ. լեւէ||(170բ) զղեղերն ու խառնէ յայտ շարապտ կամ հիւլիանի, և լից ընդ փողքն ի վայր. նա աւկտէ աստուծով:

ՃԼԸ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՃՅՆԻ ԼԻՆԻ ԿԵՐՆԻ

Նշանքն է. ուռնայ ոտվին ու երթայ շողիքն ընդ բերանն:

Բժշկութիւնն է.

Քերէ զմատուտակն և ջանջխէ և եփէ, և տուր զջուրն, որ խմէ:

* Ձեռ. հաջորդում է լեւէ, բայց վրան փոքր նշան է դրած, իսկ լուսանցում մի կետ. ըստ երևայրիմ բառը ավելորդ է, որովհետև հաջորդ նախադասությունից հետո է պահանջվում նշված դեղերը լեւել:

ՀԼԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՏԿԻ, ՈՐ ԱՐԳԱՆԳԻՆ Ի ԴՈՒՐՄ ԼԻՆԻ ԵԿԵԼ

Եւ այսոր նշանքն յայտնի է, զնոյն, և թէ գիճութիւն երթայ ընդ քիթն:

Բժշկութիւնն է.

Պառիկցոյ զգրաստն ի վրայ ողինն՝ Լրեսք ի վեր, ու լից շող ջուր ի վրայ արգանդին շատ աղէկ՝ երկու պահ, և խոթէ յինք բարակ ասղամ: Եւ առ նոան կեղև ու գինի ու հոռոմ ձէթ, եփէ ու ծփէ իրովն (171ա) զարգանդն, և մտոյ զարգանդն ի ներս և կարէ, ու թող տեղ, որ գողն ելնէ: Եւ առ կասլայի պտուղ ու այրէ, և խառնէ յանպակ գինին, ու լից ի վրայ կարծին (=կուրծին) ու թող որ քամին ելնէ. նա բժշկի:

ՀԵՈ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՀԱՆԿՈՅՐ ԼԻՆԻ

Նշանքն է, որ եր արեգակն մայրի, նա լոյս շտեսնի, և այլընդայլ ձգէ զոտովին ու զձեռովին:

Բժշկութիւնն է.

Առ այծմնու լեղի և քուռթի ջուր և մեղր, խառնէ ընդ իրար ու դիր ի յաչքն:

Այլ դեղ: Առ քաւշի լերդ ու ցանէ ի վրայ պղպեղ, ու խորվէ դէմ կրակին: Ու առ զայն գիճութիւնն ու դիր ի գրաստուն յաչքն:

ՀԵԱ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՀՈՏԱԾ ՀՈՏ ԳԱՅ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ ՄԱՐՄԵՆ

Եւ այնոր նշանքն յայտնի է:

Բժշկութիւնն է.

Առ գարէ ալոյր ու շաղղէ (171բ) ի քացախն ու շփէ ի գրաստուն մարմինն:

ՀԵԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԿՈՃԱՅՆ, ՈՐ ԹՈՒԼՆԱՅ

Նշանք, որ քթահարի, և եր յիրար տա ցկոճքն, նա ցաւ տայ իր ու ի վեր կալնու:

Բժշկութիւնն է.

Աւծնէ սպիտակ նաւդով արեր, նա բժշկի: Եւ թէ խառնէս խայծղանի հետ, այլ աղէկ է:

Նշանք[ն] է, որ լինի յիստակ կարմիր և կենայ պղտորութիւն:
Բժշկութիւնն է.

Լից վարդի ջուր ի յաչքն արեր կամ աղչքն (= աղչքան) մար
կաթն՝ բժշկի:

ԺԵՊ. ՅԱՂԱԳՍ ԲՈՐՈՅ

Նշանքն է. կիծ է, որ քնկնի ի մարմինն և ելն[է] շտեր, և ի
շատ քերելոյն մազն ի վայր գայ:

Բժշկութիւն[ն] է.

Բորն ի գրաստնին յերկու ազգ իրաց լինի՝ ի մաղձէ և յարոյ-
նէ, որ եփէ զինք ատլ(172ա)ար տաքութիւնն, և ի դրուցէ մարմ-
նոյն քշտէ:

Եւ առ գիտունքն խիստ հեշտ է այսոր բժշկութիւնն:

Եւ այս ցաւս ի յայն ցաւերոյն է, որ փոխի յայլ գրաստվէ:
Պարտ է զատել զայն գրաստն ի յայլ գրաստնոյ և լծածկել բնաւ,
և առնուլ իր երակ ի ճիտքն և ի քթացն յերակքն, որ յերեսն կայ,
ի մէկ ար, զի այս ցաւս ի մէկ զարկք ի դուրս կու փչէ, զի թէ
զքթացն երակքն մէն առնուա, նա ընթանուր յեկելվածքն ի ներքի
զաւղվածքն իջնու, և դժար կարես հանել: Եւ թէ զճիտքն մէն առ-
նու՝ նա յեկելվածն ամէնն ի սրտին զհնէ իջնու և սպաննէ զգրաս-
տըն: Վասն այնոր պարտ է զերկու երակն հետ իրաց կտրել: Եւ հետ
երկին [կտրելոյ] առ կրակաց մախրի ջուր և սև ձոյթ(172բ), եփէ
ընդ իրար ու աւծնէ զգրաստն, որ քաշէ զամէն յեկելվածն ի դուրս:
Եւ հետ այսոր տուր գարէ ալոյր: Եւ լից ի վրայ ջուր և հոռոմ ձէթ
ու եփէ ու աւծնէ զգրաստն, որ քաշէ զամէն յեկելված ի դուրս: Եւ
հետ երեք ատուրն եփէ զկրակաց մախրին ջուրն ու լուայ զգրաստն
իրովն, նա շրջի կաշին: Եւ առ մազեղէն ու շփէ ի վրայ: Եւ հետ
այնոր շփէ զայս զեղերս ի վրայ: Առ սև ձոյթ և հոռոմ ձէթ և զիր
մրուրն և զեղին ծծում՝ յամէն մեկէ նուկի մի, լեսէ և մաղէ և խառ-
նէ ի ձէթն և աւծնէ զգրաստն: Եւ առ սատանայի սեխուկ, բուրակ՝
յամէն մեկէ երեք դրամ, լեսէ և մաղէ և խառնէ ի մեղրջուրն, ու
տուր դահ գրաստունն թուխթ մի* և մատղայշ գրաստունն, որ ինչվի

* Զեռ. նուկի չորս, սակայն դրանց վրա նշան է դրված և լուսանցում
թուխթ մի:

|| (173ա) յերեք տարին լինի՝ կէս թուիսթ, և քուակին՝ կէս թիսթի կէս:

Այլ դեղ բորոյ, որ ուժով լինի: Առ դմակ երեք նուկի, խաչժղան՝ երկու նուկի, սև նաւթ՝ երկու նուկի, կաթն՝ երեք նուկի, սևուկ Բնդիկ՝ նուկի մի, ծծում՝ թուիսթ մի, յիշոցք՝ երկու դրամ, աղ՝ ափկից մի, խառնէ զամէն դեղերն ընդ իրար լեւաժ և մաղաժ, և խառնէ ի ձիթերն, ու աւծնէ զգրաստոն, և թող վեց ար, և հետ վեց աւուրն լուա շող ջրով և շփէ իր թրքով ու լուայ, որ ելնէ. բժշկի:

Այլ դեղ: Առ կասլայի ձէթ նուկի մի, յիշոցք՝ կէս թուիսթ, սինապ՝ թուիսթ մի, թուիսթ մի՝ ցմխտակ, լից ձիթերն ի վրայ ու դիր ի շիշ մի, ու կախէ յարեգակն, որ սնանի: Եւ յորժամ սնկիս՝ դու առ յիրմէ || (173բ) նուկի մէկ, ու լից ի վրայ հոռոմ ձէթ նուկի մէկ, և առ ճանկ մի սևուկ Բնդիկ ու ճանկ մի աղ, լեւէ և խառնէ ի հետ և եփէ, որ եռ մի երկու եռայ, և առ ու աւծնէ զգրաստոն, և կանգնեցոյ յարեգակն յամէն ար պահ մի: Ու դիր յառջևն ջուրն, որ թէ ուղենայ, նա խմէ: Ու հետ երեք աւուրն աւծնէ շրիկ ձիթով կամ դմակով ու լուայ. բժշկի:

Այլ դեղ, որ կիծ ուննա: Առ կասլայի ձէթ նուկի մէկ ու ձգէ ի ներս ճանկ մի սևուկ Բնդիկ լեւաժ, եփէ ու թող որ հովնայ, ու շփէ ուր կիծ կենայ. նա բժշկի աստուծով:

ՃԽԵ. ՅԱՂԱԳՈ, ՈՐ ԽՈՆՃԵՅԵԼ ԼԻՆԻ ԳՐԱՍՏՆ

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ գինի և մեղր, խառնէ ընդ իրա՛ր ու լից քիթն ի վայր ու փռնգտացոյ:

Եւ թէ ուռեց կենայ || (174ա) յաճուկն, դու զայտ դեղտ մի՛ ալներ, ապա առ զաֆրան և տրորէ յեղկ ջուր և լից ի ձախ քթափողն և փռնգտացոյ:

Եւ առ իր երակ և առ զարոյնն ու լից ի ներս եֆրատ ալոյր և շաղղէ, և հան ի վրայ քթեթի մի, և յորտեղ ուռէց կենայ՝ ի վրայ դիր:

Եւ առ թուզ և թրջէ ի քացախն: Եւ առ զայն քացախն ու ծփէ դոտվին, նա բժշկի:

Առ պենիթ և զընճպիլ՝ յամէն մէկէ դրամ տասն, և անգուծատ՝ դրամ վեց, աղ՝ մթխալ հինգ, շաման, ցրդի պտուղ, կոտման ունդ, նանխաւհ, ծայթրին՝ յամէն մէկէ դրամ հինգ, լեսէ ու մաղէ ու խառնէ յանպակ գինին՝ վեց նուկի, և թող ար մի և գիշեր մի, մէկայլն արն քամէ ու խառնէ ի հետ շորս նուկի ջուր: || (174բ) Եւ առ յիրմէ երեք նուկի ու լից ընդ գրաստուն փողքն ի վայր. նա բժշկի աստուծով:

ՃԵԼ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԳՐԱՍՏՆ ԶԳԱՐԻՆ ԱՆԱՐԱՏ ԱՆՅՆԷ՝

Բժշկութիւն[ն] է.

Առ գինի ու հոռոմ ձէթ և թաթխէ զձեռքդ ու մտոյ յորովայն և սրբէ: Եւ առ մեղր և խառնէ ի հետ սակամունի, և շինէ զէդ հաւուկիթ մի և դիր յորովայն:

ՃԵԸ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԳՐԱՍՏՈՒՆ ԱԳՈՅՆ ՄԱՁՆ Ի ՎԱՅՐ ԳԱՅ ԿԱՄ ԲԱՇՆ Ի ԿՍԷ

Առ տահին նուկի մէկ և ալոյր՝ թուխթ մի, զաֆրան՝ կէս թուխթ, յամբար՝ երեք կուտ և զայն խոտն, որ կոշեն իր փրփիշ՝ դրամ տասնևերկու, քաջու դունդն՝ թուխթ մի, լեսէ և մաղէ և խառնէ ի տահինն ու շփէ ի գրաստն:

Այլ դեղ, որ յերկայնցնէ զմազն: || (175ա) Լուայ մարդոյ գոգով: Եւ առ զմլուխի տերևին ջուրն և կաղամբի և տղտի ջուր և քիշ մի հոռոմ ձէթ և անպակ գինի, խառնէ ընդ իրար ու շփէ ի գրաստն:

Այլ դեղ: Առ աղուվեսու ճրագու և աւծնէ զագին և զբաշն՝ մազն գայ: Եւ փեղի ճրագուն այլ աւկտէ:

Այլ դեղ: Առ հացհամեմի ունդ և կտաւատ՝ մասն մի, և լից ի վրայ քացախ և եռցոյ, և աւծնէ զագին և զբաշն:

Այլ դեղ: Առ գի պտուղ, ծեծէ և հան զջուրն և աւծնէ զտեղն:

Այլ դեղ: Եփէ ճակընդեղն և առ զիր ջուրն ու լուայ զբաշն և զագին, և աւծնէ շրիկ ձիթով. նա աւկտէ:

ՃԵԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՄԱՏԿԻ, ՈՐ ԶԳԷ ԶՔՈՒՌԱԿՆ

Առ թուղ երկու նուկի ու լից|| (175բ) ի վրայ շորս նուկի կաթն, եփէ և լից ի ներս լուացած գարի և թրջէ և տուր, որ ուտէ հաւթն ւար: Եւ թէ չբժշկի՝ դու տուր տասնուշորս ւար:

Այլ դեղ այս ցատու: Առ պղպեղ նուկի մի, զընճալի՝ կէս նուկի, զաֆրան՝ երեք դրամ, անգուժատ՝ մէկ դրամ, շաքար՝ կէս նուկի, թմբրհնդի՝ քսան դրամ, գարէ ալոյ՝ ճանկ մի, հիփէ, և առ ի յիրմէ և եփէ ի հետ խոզտի, և լից ի վրայ գինի և ջուր ու խառնէ, որ լինի զէտ տահին: Եւ յամէն ւար նուկի մի ընդ փողքն ի վայր լից:

ՃԾ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՄԱԶՆ ԹԱԻ ԼԻՆԻ ԵՒ ՈՒԶԵՍ, ՈՐ ՔԶԿՆԱՅ

Առ երկու ամիկից սիսեան, թրջէ ի ջուրն և խառնէ ի գարին ու տուր, որ ուտէ երսուն ւար:

ՃԾԱ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՅԼԵՐՈՅ, ՈՐ ԵԼՆԷ Ի ՓՈՐՆ

Առ|| (176ա) երակ ի շէնիքն և ի կուրծքն: Եւ առ շարհոտ տասն դրամ, կովուց՝ եղ՝ կէս նուկի, անպակ գինի՝ կէս նուկի, խառնէ ընդ իրար ու հան ի վրա բթեթի և դիր ի վրայ փորոյն: Եւ հետ ւարերոյ առ զգարէ ալոյրն և լուայ, ու կոտրէ հաուկիթ ի ներս, և աղայ, որ լինի զէդ մորհամ, ու շփէ ի վրայ խոյլերոյն:

ՃԾԲ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԱՐՈՅՆ ԳԱՅ ԸՆԴ ՔԻԹՆ

Առ գորտներ, այրէ և խառնէ ի սև ձոյթն ու դիր պատրուգով ընդ քիթն ի վեր, նա կտրի արոյնն:

ՃԾԳ. ՅԱՂԱԳՍ ԱԿՌԱՅԱՅՆ, ՈՐ ՇԱՐԺԻ

Առ սեուկ հնգիկ, աղընձէ և լեսէ ու աղայ քացխով ու դիր յակոայտակքն:

ՃԾԴ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՅԱԿԱՆՋՆ ՔԱՐ ԼԻՆԻ ԸՆԿՈԼ

Շինէ պատրոյզ և աւծնէ տիխով կամ|| (176բ) բեկի խիժով ու դիր յականջն, նա փակչի քարն՝ դու հան:

ՃԾԵ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԴՈՐ[Տ]Ն ԵԼՆԷ Ի ԲԵՐԱՆՆ

Առ սոյսր և լից ի վրայ ջուր ու աղայ և շփէ զբերանն. նա ակտէ:

ՀԱՅ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԿԱՆԱՅՋ ԳՈՐՏՆ ԼԻՆԻ ԿԵՐԵԼ

Նշանքն է, որ պիտի մազն ի վայր գայ ու այլընդլի գրաստն:
Բժշկութիւն[ն]է.

Առ գորտներ և եփէ և լից ի ներս հոռոմ ձէթ ու դիր ի ներս
հացի մէջ և տուր, որ ուտէ:

ՀԱՅ. ՅԱՂԱԳՍ ԱՆԻԼ ՄԱՋԻ, ՈՐ ԵԼՆԷ Ի ԿՈՊՔՆ

Առ խիլիփրի ճրագու և լեւէած աւշնան ու մեղր ու քիչ մի աղ,
ծեծէ ընդ իրար, շինէ զէզ մորհամ ու խլէ զմազն ու դիր ի վրայ:

ՀԱՅ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՈՒՏՎԻ ԼԻՆԴՔՆ ԵՒ ԱԿՌԱ(177ա) ՏԱԿՔՆ

Առ տուլոյ մկրատկներ և ազոխ և թթու նուռն և աննուխ, ծե-
ծէ, և առ զամենին ջրերն, և բաղդէ քթեթ մի ի փայտն և թաթխէ ի
ջրերն և քշտէ զլինդքն:

Առ կոր, այրէ և լեւէ, և շփէ յակուայքն և ի լինդքն:

ՀԱՅ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԼԻՆԴՔՆ ՈՒՌՆԵԱՅ

Առ քապրցախի տերև, լեւէ և խառնէ ի քացախն, և շփէ ի
լինդքն:

Այլ դեղ: Ծեծէ զխակ նուռն իր կեղևովն, և առ զջուրն և խառ-
նէ ի հետ ազոխջուր, ու շփէ ի լինդքն:

ՀԿ. ՅԱՂԱԳՍ ՆԱՍՈՌԻ

Յասացելոց Ապի Ուսուֆին: Առ եղրդակն և ոսպն ու կիր՝
յամէն մէկէ մասն մի, լեւէ և մաղէ և խառնէ ընդ կովուց եղ, ու
շինէ պատրոյգ, ու դիր ի նասուրն՝ ողջնայ:

ՀԿԱ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՅՈՐՈՎԱՅՆԷՆ ԿԱՄ Ի ՏՈՇԷՆ

|| (177բ) ԱՐՈՅՆ ԵԼՆԷ

Առ դալար ընկուզի կեղև նուկի մէկ, ճուլինար՝ երկու նուկի,
ալոյր՝ կէս նուկի. թէ ի հովութենէ լինի՝ դու գինով եփէ ու լից
ընդ խըշակն ի վայր, և թէ ի տաքութենէ է՝ դու ջրով:

ՀԿԲ. ՅԱՂԱԳՍ ԿՍԻ, ՈՐ Ի ՍՄԲԱԿՆ ԿԵՆԱՅ

Եփէ զաւշնանն ու լուայ իր ջրովն զհոտքն: Եւ առ խակ թուզ և
թրջէ ի քացախն: Եւ լուայ այն քացխովն զամբակքն: Եւ ծեծէ
զթուզն, որ զէզ մորհամ լինի, և դիր ի վրայ ոտիցն ու կապէ:

ՀԿԳ. ՅԱՂԱԳՍ ԽԵՉԻՓՐԻ, ՈՐ ՆԵՐՔԵՆԻ ԱՆԴԱՄՈՅՆ ԼԻՆԻ ԿԱՄ Ի ՅԱՅԼ ՏԵՂ

Մտիկ դիր, որ յորժամ շարժի, նա առ գետուտի խիշիփար՝ և այրէ և խառնէ ի մեղրն կամ ի քացխի մրուր. և փոքնքտացոյ:

Եւ առ սաւնաւարի ծառի տերեւ ու մատուտակ^{||}(178ա) և շաֆ-քաւրան և սատանայի սեխկի տակ, լեսէ ու մաղէ, և շաղղէ պաղ ջրով, և դիր ի վրայ: Եւ թէ քացվել լինի՝ դու գինով շաղղէ, ու թէ ի տեղ լինի խաշիփարն, որ կարես հանել, դու հան. և ծառայէ՝ զէդ խոց մի այլ:

ՀԿԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՌՈՒ, ՈՐ ՅԱՃՈՒԿՆ ԼԻՆԻ ԶԷԳ ՈՒՌԷՅ ԿԱՄ ԻԶՎԱ

Հանգոյ զգրաստն աւրեր և ծփէ շող ջրով: Եւ առ ամպակ գինի և եոցոյ, ու սպուկզոռով խարկէ՝ զտեղն: Եւ առ մոմ ու ձէթ և այծու ճրագու և անգուժատ ու քացախ, և շինէ աւծնելիք և աւծնէ:

ՀԿԵ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՇԱՏ ՀԱՂՄԱՅՆ ՆՍՏԻ ԵՒ ԶՈՏՎԻՆ Ի ՄԱԼ ՊԱՀԷ

Առ ամպակ գինի և ջրխոնէ, և լից ի քիթն ու փոքնքտացոյ: Եւ ջեր պահէ՝ զգրաստն ու զջուրն եղկ^{||}(178բ) տուր, որ խմէ, նա աւկտէ:

ՀԿԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՋՄԱԶԻ*, ՈՐ ՅԱԻՆ ԼԻՆԻ

Այս մազս յորժամ յագին ելնէ, զագին ի պատերն շփէ, նա պարտ է զայն խոշոր մազերն փետել: Եւ ճեղքէ յագոյն ծայրէն զէդ կէս թիզ: Եւ եփէ զթուղն, և լուայ այս ջրովս, և լից մանդր աղ ի յայն տեղն, որ ճեղքեցեր, և թող աւր մի, և մէկայլն արն լուայ թզի ջրով, և աւծնէ զտեղն պախրէի լեղով: Եւ տարպայնի այսպէս ծառայէ:

ՀԿԷ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ԱՐԻՆ ԳՈՁԷ

Առ անխոն և բրեֆսի ունդ, լեղի նուշ, աւշինդր՝ յամէն մէկէ դրամ մէկ, լեսէ և մաղէ, և առ յիրմէ երեք դրամ և խառնէ ի մեղր-ջուրն ու լից ի փողքն ի վայր:

* Յանկում՝ մազկեր:

Այլ դեղ այս ցաւուս: Առ զրեանդ յերկայն ||(179ա) երկու
մթիաւ, եփէ ի ջուրն և լից ի փողքն ի վայր:

ՃԿԸ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՊԵՉԵՐԻ, ՅԻՐԱՐ ԳԱՅ

Որ դի որ քթահարի գրաստն և երթայ ի վրա քթացն և կոտորի
պինն և շկարենայ հանապազ երթալ, զի արգելի շունչն: Եւ պիղծ
ցաւ է:

Բժշկութիւնն է.

Ծփէ զինք շող ջրով և մարձէ, որ դորդի, և շողցոյ զգինին, և
սպունկգոռով խարկէ: Եւ առ քաւշի ճրագու և մոմ, հոռոմ ձէթ և
սակաւ մի քացախ, յարապիկ խէժ, շինէ աւծնելիք և աւծնէ
զքիթքն. նա աւկտէ:

ՃԿԹ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՅԻ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՄԵՂՐԱԳՈՅՆ

Այս խոց է, որ ելնէ ի զաւղվածնին ի գիջութենէ, և կապի այն
գիջութիւնն՝ և լինի զէդ մեղր: Եւ վասն այնորիկ կոշեցաւ անունս
այս իւր:

Բժշկութիւնն է.

Առ հոռոմ ||(179բ) ձէթ շորս նուկի, աւշակ՝ նուկի մէկ, սպիտկ-
դեղ ֆռասկցի՝ նուկի մէկ, ռասուխտ՝ կէս թուղթ, ժանգառ՝ կէս
նուկի, լեսէ և շինէ մորհամ. և դեղդրէ զխոցն:

Այլ դեղ այս ցաւուս: Խարէ պղընծէ խարչնով զայս խոցս և
ղամենայն շոտած խոցեր. պատրաստ, որ ի ջեղն շհասնի և կարճը-
նայ: Եւ ծառայէ այս դեղովս. առ սինապ, դեղին ծծում, աֆրոն,
ճֆնոյ տակ, լեսէ և մաղէ. և ծառայէ զէդ խոց մի այլ:

ՃԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԹԸԹԻ, ՈՐ ՔԻԹՔՆ ԵԼԵ

Թէ յերեան լինի՝ դու կտրէ և շփէ արջասպով և քացխով շատ
տարպանայնի (= տարպայնի):

Այլ դեղ: Առ զրեանդ, եփէ ի հոռոմ ձիթի մրուրն և շփէ ի
կտրուքն, և թէ չլինի յերեան՝ շկայ իր դեղ:

ՃՀԱ. ՅԱՂԱԳՍ ԽՈՒՄՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ԿԱՏՂԵՆ*...

[ՃՀԲ. ՎԱՍՆ ԱՌԿՏԱԿԱՐ ԼՈՒՄՄԱՆ ԴԵՂԻ]

[ՃՀԳ. ՎԱՍՆ ՈՐ ԶԱՄԷՆ ԱԶԳ ՊԻՆԴ ԵԼՈՒՆԴ ԿԱԿՑԵՆՆԵ]

...||(180ա) զտ լեսէ ու մաղէ ու շաղղէ քացխով ու դիր ի վրայ ելընդին:

ՃՀԴ. ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՌԻ

Առ մնջանի տակ և փիճոյ խէժ, արոյն աղբրաց, անծրութ, խունկ, յամէն մէկէ մասն մի, լեսէ ու ցանէ ի վրայ տեռին:

Այլ դեղ: Առ սապո, մուռ, անծրութ, աղբրաց արոյն, խունկ աղտորի խէժ, փիճոյ խէժ, սաւնապրի խէժ, զընճուֆր, ժանգառ, քամբկի կտի մէջ, ճուլինար, լեսէ ու մաղէ և ի բան տար:

Այլ դեղ տեռի: Առ խախիայ, Մսրի մտէտ՝ յամէն մէկէ մասն մի, շրէշ՝ երկու մասն, լեսէ և մաղէ և ի բան տար:

ՃՀԵ. ՅԱՂԱԳՍ ՍԵՒ ՄՈՐՀԱՄԻ

Առ սև ձոյթ, բեկկի խէժ, անգուժատ, լից ի վրայ սև ձոյթին հոռոմ ձէթ և արգար եղ||(180բ). որ ծածկէ զինք, և հալէ ու մորհամ արայ և ի բան տար:

Այլ մորհամ: Առ սև ձոյթ տասն դրամ, անծրութ՝ երկու դրամ, խնկի փոշի՝ երկու դրամ, ժանգառ՝ երկու դրամ, շարհոտ՝ երկու դրամ, շրէշ և լից ի վրայ ձէթ ու մլհամ արայ, աւկտէ ամէն ազգ տեռի և փուտ մսի:

ՃՀԶ. ՅԱՂԱԳՍ ԲԵՒՆՈՒՀԱՍԻ

Քաշէ զբեռն և քաց: Եւ առ նրճէսի սոխ և ըղտու կուտկակ, ծեծէ ընդ իրար և դիր ի յայն տեղն, որ կակղնայ:

Այլ դեղ: Առ կտրածոյ աղ, լեսէ և մաղէ և խառնէ և դիր յարդար եղն, և դիր ի վրայ և ասայ բանք զայս:

Յանուն աստուծոյ հայհընդեաց, զաւրութեամբն աստուծոյ հահընդեաց, մեծութեամբն աստուծոյ հահընդեաց, կարողութեամբն աստուծոյ հահընդեաց:

* Ձեռագրից բերք է ընկած: Էջանամարները դրվել են բերքի բացակայության ժամանակ: ՃՀԲ, ՃՀԳ գլուխների վերնագրերը բերվում են ըստ ցանկի:

|| (181ա) Այլ զեղ: Թէ ծնկունքն լիննայ ուռեցել, առ սինապ, լեսէ և շաղղէ ճակընդդի ջրով ու դիր ի վրայ ծնկվոյն ու կապէ:

Այլ զեղ այս ցաւուս: Առ Քրմանի բուրակ երկու դրամ, հընդըկցի աղ՝ երկու դրամ, լեսէ ու շաղղէ կովուց եղ և դիր ի վրայ ուռեցին. նա ցրվի աստուծով:

Այլ զեղ, որ զարկը կեննայ ի չեղն, նա կարէ լինել, որ փաշխտի դրաստն և կակղնայ և լինի զէդ ֆնտու, և գայ ի մէկ տեղ, կապի և ոստռի:

Եւ իր բժշկութիւնն այս է. առ սպիտակ թուզ՝ հասած, թրջէ ի քացախն երեք ար, և քանի հնանայ ի քացախն՝ լաւ է, և առ յիրմէ, ծեծէ ու դիր ի վրայ ոստռած ջղին ու կապէ, ու թող երկու ար և հան ու փոխէ ու նոր դիր: Տարպանայնի (= տարպայնի) այսպէս արայ՝ նա բժշկի:

|| (181բ) ՃՀէ. ՅԱՂԱԳԱ, ՈՐ ՄԱՋՆ ՈՏԻՑՆ Ի ՎԱՅՐ ԳԱՅ

Լուայ սապոնով երեք ար և ցամքցոյ: Եւ առ անծրութ հինգ դրամ, հացհամեմ՝ հինգ դրամ, լեսէ ու մաղէ և դիր յերկթէ շերեփ մի ու լից ի վրայ նախն ու եփէ, որ գայ ու կապի: Եւ շփէ ի յայս զեղէս ի վրայ, ու կապէ ու թող շորս [ար] ի վրայ, և հետ շորս աւուրն արծկէ ու հանգոյ ար մի: Եւ այլ վայր զղեղն դիր ի վրայ շորս ար. և այսպէս արտւ յարսպայնի, ինչուր մազն բուսնի:

Այլ զեղ. Ապի Ուսուֆին ասացեալ. փորձած: Առ կեղևած սխտոր և քան ի զինք զմակ, և դիր ի հաւանն ու ծեծէ, որ զէդ մորհամ լինի, ու լուայ սապոնով, ու դիր ի վրայ ու կապէ, որպէս զմէկայլն, որ ասցաք:

Այլ զեղ: Առ թակնի խնձոր հինգ դրամ || (182ա), բուրակ՝ տասն դրամ, հացհամեմ՝ տասն դրամ, լեսէ ու մաղէ և եփէ կաթաւ ու դիր ի վրայ:

Այլ զեղ: Առ սոյրս (= սոյսր) երկու նուկի, գիթոր՝ նուկի Ա (1), լեսէ ու շաղղէ մեղրով ու դիր ի վրայ:

Այլ զեղ, որ թէ ծնկացն մազն կամ արմնկացն ի վայր լինի եկել: Առ խնկենոյ տերև, ծեծէ ու դիր ի վրայ ու կապէ:

Այլ զեղ այս ցաւուս: Առ այգոյհաւտ և այրէ, ու առ զիր մոխիրն ու խառնէ ի քացախն ու դիր ի վրայ:

Տես, որ բնաւ շխարհս, զի թէ խարհս՝ աւերէ, նա մեծ յայսպ
մնայ: Ապա առ զտարարիհն ու խայծղան ու դիր ի վրայ ու կապէ:

Այլ դեղ: Մեծէ զսևուկ հնդիկն ու քացխով շաղղէ ու դիր ի
վրայ:

Այլ դեղ: Առ մատուտա|| (182բ) կի տերև, լեսէ ու մաղէ և շաղ-
ղէ քացխով ու մեղրով ու դիր ի վրայ ու կապէ:

ՀՀԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐԱՏԻ

Մեծէ զյիշոցքն և խառնէ ի քացախն ու շփէ ի ճարատն:

ՀԶ. ՅԱՂԱԳՍ, ՈՐ ՈՒԹԷՅ ՈՒՆԵԱՅ Ի ԾՈՒՆԿԵ

Մեծէ զյիշոցքն և խառնէ ի խայծղանն ու դիր ի վրայ, և
պատրաստ կալ, որ ոտքն շղիպի ի մսուրն՝ վասն ճանճալոյ:

Տմէտ, որ աւկտէ պինդ ուռցի, որ ի ծունկն լինի: Առ քաւշի
ճրագու և ամբբաւ, ծեծէ, որ զէդ մորհամ լինի, ու դիր ի վրայ ու-
ռեցին և կապէ:

ՀԶԱ. ՅԱՂԱԳՍ ՇՈՒԿԱԿԻ, ՈՐ ՈՒՆԵԱՅ ԳՐԱՍՆ

Տես, որ բնաւ ի ջուր շմտցնես: Ապայ առ պախրէի միս ու դիր
ի քացախն ար մի և զիշեր մի, և քրքումէ զոտքն|| (183ա), և դիր
զմիսդ ի վրայ ու կապէ՝ զէդ երկու պահ, և արծկէ. նա ելնէ յիրմէ
մանտր որդներ և բժշկի:

Այլ դեղ: Լուայ շող ջրով և ճանկ մի հացհամեմի ունդ լեսէ և
եփէ կաթամ, դիր ի վրայ ու կապէ:

Այլ դեղ: Առ արապիկ խէժ և ռեանդ, լսսէ և լուայ զշուկակն
աւշնանով և ցանէ ի վրայ զդեղն ու կապէ:

Այլ դեղ: Քրքումէ զոտքն և շաղղէ զբուրակն քացխով ու դիր
ի վրայ:

Այլ դեղ: Առ մոմ ու ձիթենոյ խէժ, հալէ ի հոռոմ ձէթն ու շինէ
զէդ մորհամ և ի բան տար. ակտէ աստուծով:

Նշանք. հանապազ երթյալ ազո ընդ աշքն և կարմրի աշքն:
Բժշկութիւնն է.

Առ անծրութիւն զրամ մէկ, ||(183թ) կաթփու լեղի՝ զրամ երկու,
շաքար՝ զրամ երկուք, մամիւրան ու քաֆուր և սպիտակ պղպեղ ու
յերկայն պղպեղ, յամէն մէկէ՝ դանկ մի, լեւե և մաղէ ու դեղդրէ
դաշքն. բժշկի աստուծով:

* * *

Գիրքս այս Բժշկարան է ձիոյ և առհասարակ զրաստնոյ,
յաղագս դեղոց և նշանաց, որ ճանչենան զաղէկն ու պիղծն:

* * *

Փառք, պատիւ և երկրպագութիւն հաւր և որդւոյ և հոգւոյն
սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

Արդ գրեցաւ Բժշկարանս ձիոյ և առհասարակ զրաստնոյ, որ
ճանչենան զաղէկն և զպեղծն, հրա[մա]նաւ քրիստոսայ|| (184ա)-
սէր արքային հայոց Սմբատայ իմաս[տ]յնո և մտախոհի և հանճա-
րաշատին և բարեպաշտի, որոյ աջն Քրիստոսի աստուծոյ միշտ
հովանացի նորա փառաց ի փառս բարձրանալ նմայ, երկար
կենաւք: Ամէն: Եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիոսի թարգ-
մանեցաւ գիրքս այս ի յարապ գրէ ի հայ բառ, որ է Բժշկարան
ձիոյ և այլհասարակ (=առհասարակ) գրաստնոյ, ի բաղում իմաս-
տասիրաց և ֆիսաւֆայից ճընայ և Ապի Ուսուֆին և Ըռայշիտայ և
այլ բաղում հնդկաց և Պաղտլտայ իմաստասիրացն ասացեալ, որոց
զանուանքն շէնք աստ գրել:

Եւ արդ ես նուաստ բժիշկս՝ Ֆարայճս, հրամանաւ տեառն
իմոյ սուրբ արքային յանձն առի բաղում աշխատանաւք և թարգ-
մանեցի զսա զորդ և յստակ բառիւ, զի յոյժ|| (184բ) հմուտ էի և
վարժեալ յարուեստս բժշկութեան ի մեծն Պաղտատ բաղում ա-
մաւք: Եւ եմ ազգաւ և հաւատով ասորի, աստուածապաշտութեամբ
կատարեալ ուղղափառ: Եւ աշխատեցայ թարգմանել զբժշկական և
զիմաստասիրական գիրքս ի մայրաքաղաքս Սիս:

* Առ. այլ հասարակ:

Արդ ես, Քորոս տրուպ քահանայ, տեսեալ զիս Ֆարաճ բժիշկս
այս, և յոյժ աղաչեաց զիս և շատ հարկեաց և բազում խոստմունս
խոստացաւ ինձ և բազում երգմունս երգուեալ ինձ կատարեալ ի
սուրբ և յընտրեալ արքայէն: Եւ ես յորժամ լուայ զփափաքումն
սուրբ արքային վասն սորին, ես ապա յանձն առի և զրեցի ի
սաւն և ապա վերստին նորոգեցի և զրեցի մեծ գիր ի յարասլ գրէ
ի հայ բառ, ղորդ և յստակ... (Ձեռագիրն ընդհատվում է):

Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ ԲԺՇԿԱՐԱՆԷՆ ՓՈԽԱԾ*

Ա. ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՂԱՎՈՅ

Գրաստուն կաղալն երկու ցեղ է. է որ ի ծածուկ կաղայ և է որ յայտնի. և որ կամենա ճանաչել՝ այս է նշանքն. որ ի մէկ ոտիցն կաղայ՝ նա ի գլխոյն շարժելն ճանչուի և ի կալօփցնելն և յորժամ հալծեցնեն զծին և կանգնեցնեն որ պաղէ և ձեռօք փնդոեն յերին և ի ծունկքն և ի կոճքն և ի սմբակքն և ի յետի ոտին՝ նա երևնայ թէ ուտի կու կաղայ, և յորժամ ի դոյր քարուտ գետին կալօփցնեն՝ նա թէ ի սմբակն կենա կաղութիւն նա երևնա, և թէ չլինի ի սմբակն՝ նա երբ ընդ դար ի վեր հանեն կամ որ ի սանդղմատն կոխէ նա ի վերայ բազկացն վախ հաստի, և յորժամ թապլի գրաստն՝ նա առաւել յայտնի կաղութիւնն. և երբ յանկասկած ի շուռ ածեն զգրաստն ի մէկ դեհն ու ի մէկ այլն՝ նա թէ ի կուրծքն կամ ի բէճքն կենա կաղութիւնն նա երևնա:

Բ. ՅԱՂԱԳՍ ՁԸՆՏՈՒՄ

Գրաստ որ ֆընտու լինի՝ հեալ խիստ և լարի պինչքն, թուլնա դլուխն և ամէն զօղվածքն, փայտնայ ոտվին, կտրի ի կերոյ և ի սկիւղբն մինչև յերեք օրն շունչն տաք լինի և ապա պաղէ շունչն և ալլընդլի. աշվին խփի և դժար շարժի ամէն զօղվածքն, և տքալով գոզէ և դժար քայլ փոխէ, և թէ ընկնի դժար ելնէ ի յոտն, և լինի որ քրտնէ անդմունքն:

Բժշկութիւնն է այս ցաւուս:— Երակն, որ շորս օր շուտեցնել գարի, յետ շորս աւուրն կանգնեցնել զինք երեք օր ի գնացք շուր, որ թաղվի ինչվի քովքն ի ջուրն, ու յամէն օր տարապա մի հանեն ի ջրէն և օծնեն ամպակ գինով և հոռօմ ձիթով աղէկ, ու մարձեն դէպ

* Տպագրվում է ըստ «Բազմավեպի», 1867, էջ 354—357՝ առանց փոփոխութեան:

ի վայր եբ ոտովին կակղնա ու լաւնա որ աղէկ բայլէ՝ նա անց-
մընցեցնեն ու արծեն:

Գ. ՅԱՂԱԳՍ ՔԱՄՈՅ ԵՒ ՈՒՌԵՅԻ, ՈՐ ՉԿԱՐԷ ԹՐԲԻԼ ԵՒ ԳՈՋԵԼ

Նշանքն այս է: Գրաստն քթահերի ու ջանա որ նստի ու դառնա
որ դէպ ի յետ հայի:

Բժշկութիւնն է: Առ հին գինի լիտր երկու և ջուր լիտր տասն,
լից ի վերայ և առ խոզտի լիտր մի և անդուժատ դրամ տասն,
ծեծէ զանդուժատն և խառնէ ի հետ քշիկ մի ալոյր ու խառնէ ի
ջրած գինին ու եղկցոյ ու դիր հոռօմ դեղ, և ապա առ կանաչ գնձի
ջուր լիտր մի և կէս և խմցո քշիկ քշիկ:

Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԹԹԻ ՈՐ ԼԻՆԻ Ի ԳՐԱՍՏՈՒՆ ՏՈՇՆ ԿԱՄ Ի ՁՈՒՔՆ

Քաշեն ձար մի յագոյն ու կապեն զթթին տաքն պինտ ու թո-
ղուն հինգ օր ու ծխեն ներքև անծրույթ, նա կտրի ու ընկնի:—Այլ
գեղ: Առնուն սօնօպրի կեղև դրամ հինգ, եփեն յամպակ գինի և
ծփեն զտեղին:

Ե. ՅԱՂԱԳՍ ԿՈՂՆՁԻ

Նշանքն է որ թուլնա շինքն, բռնվի զօղվածքն, դողայ, նստի ու
թապլի և ելնէ ի բերնէն փոփուր:

Բժշկութիւնն է: Առ թառանգուպին դրամ տասն, տրորէ զինք
յերեք լիտր շողջուր ու լից ընդ փողքն ի վայր և անցմնցեցո, և
թաթխէ զձեռնդ ի մեղրն և ի ձէթն՝ և մտոյ ի գրաստուն որովայնն
և սրբէ:— Այլ գեղ: Առ հայխունկ նուկի մի, լոսէ ու մաղէ, ու առ
մեղր դգալ երեք, հին գինի լիտր երեք, քացախ դգալ հինգ, խառնէ
ընդ իրար, երեք բաժին արա ու լից յամէն օր բաժին մի ընդ
փողքն ի վայր, ծածկէ ջեր և ած ի շուռ:

Զ. ՅԱՂԱԳՍ ՔԱՄՊԱՐԻ

Նշանքն է որ ի շուկակն ի նման լինի բայց չառնու զամէն
ձեռն և ելնէ յիրմէ գիճութիւն և թարախ:

Բժշկութիւնն է: Առ երակ ի բազկունքն ընդ ներքսէ և ընդ
դրացէ, և լուա զխոցն շողջրով սակիկ ու թող որ ցամբի. և առ
մեղր դրամ քսան ու դգմի կտոր, այրէ որ լինի գործելի, լիսէ ու

խառնէ հետ մեղրին ու կապէ քթեթով երեք օր. ու ապա բաց, թէ չլինի ողջցել՝ դու երկու երեք հետ այլ արա:

Է. ՅԱՂԱԳՍ ՄԿԵԱՏՄԵՐՈՅ

Նփէ զօշնանն ու ջրովն լուա սակիկ ու ցամբեցո, ու օծնէ զինք քաղցր կարագով ի յօրն երկու տարպա, ու մի՛ թամբեր ու հեծնուր ինչվի ողջանա:

Ը. ՅԱՂԱԳՍ ԸՌԱՄԱՏԻՍԻ

Նշանքն է, որ իջնու ջուր ի քթէն որ չլինի հոտած, և փաքայ որ արցվէ աչքն:

Բժշկութիւնն է: Լից ընդ քիթն ի վայր մանուշկի ձէթ ու փոքնքտացո երեք օր, որ խաշէ դաղի ձուկնն ու լից զջուրն ընդ քիթն՝ ի վայր որ փոքնքտա, ու ծխէ ընդ քիթն ի վեր՝ յատպէ ու խուսկ:

Թ. ՅԱՂԱԳՍ ՅԱՐՍՆԻ

Առ սպիտակ կեղեմինտր որ չլինա հասել յինք ջուր, ու շփէ զֆարսնին ակներն աղէկ վաղն ու յիրիկունն, ու լուա զինք պախրի զոզով. նա ելնէ յիրմէ զեղ կորեկհասեր. և առ աղէկ կալեքար, լոսէ ու մաղէ ու ի վերայ ցանէ ու լուա զխոցեքն վաղն ու յիրիկունն:

Ժ. ՅԱՂԱԳՍ ԳԱՅԼՏԱԻ

Նշանքն է. լարի շնիքն և ակընջվին, քաշվի աչիցն սևուցն որ սպիտկուցն շատ երևնա, և փայտնա շնիքն որ շհասնի ի գետինն, և կտրի յալկէ և ի ջրէ, և պատճառն լինի ի հովէ և ի քրքրտընելոյ որ զիպի յինք քամի և պաղի և յայնոր որ յարեզակն կապեն:

Բժշկութիւնն է: Կապէ զգրաստն ի մութնտուն, ու քլ-լի՞ն զմաքին ու զմորթին շող շող հագոյ ի վերայ գլխոյն ու շնեցն, ու աղէկ կարէ, և զբուրդն ի դուրս արա և շողցոյ զարգար եղն ու լից ընդ ականջքն՝ ի վայր ու օծնէ զամէն կոնակն ու զողնն ու զքովքն. ու տուր առվոյտ ու ի մօտ կեցիր ու բարձր կապէ որ շնատի. ու զմոշին ու զխնկի փոշին ծխէ ներքեն. ու վառէ ի խէշն զմոշին կամ հայնց փայտ որ մուխ չայնէ, և լից ընդ փողքն ի վայր խանդիխուսի շարապ. բժշկերն զիտեն:—Այլ զեղ: Առ խոզտի, փիճոյ

խէժ, բեկի խէժ ու հոռօմ ձէթ. շինէ զայս օծնելիք ու օծնէ զգրաստունն ամէն մարմինն մազ ի վեր*:

Այլ դեղ. Առ մոմ ու ձիթենոյ խէժ, հալէ ի հոռօմ ձէթն և շինէ զեղ մորհամ և ի բան տար:

ԽԹ. ՅԱՂԱԳՍ ՍՐՈՍԻ

Նշանքն է: Լինի ի սրօնքն զեղ ոսկոր ուռեց խիստ պինտ, և թէ ի զօղվածն մօտ աւիրի գրաստն:

Բժշկութիւնն է: Քրիզմէ զտեղն և սպրկցո ի մազէ, և ասպ առ ակիշ որ լայնքն սրօսին չօք լինի, շանթցոյ և կալ ընդդէմ յերակ որ խիստ տաքնա սրօսն ու բոյթամատ աճող ու տրորէ սերտ յօրն երկու հետ. ու եր շեղենաս յաճուելն, դու լեսէ տաշեղ զառիկ ու շաղէ ու ի վերայ դիր սրօսին չօք ու կապէ. ի յօրն երկու հետ արա զդեղտ ինչվի հալի սրօսն:—Այլ դեղ: Նոյն նշանօքտ քրիզմէ և շողցո և աճող. և առ անլուա սապոն ու մարդո խիզով տրորէ ու ի վերայ դիր. և այս կերպովս արա մինչև հալի սրօսն. և քանի մատուաշ լինի գրաստն նա շոյտ ողջանա:

Լ. ՅԱՂԱԳՍ ՆՇԱՆԱՅ ԽԱՆԱԶԵԼՈՅ ԶԼԱԻ ԳՐԱՍՏՆ ԵՒ ԶԱՏԹԱՐՆ

Նրեան աւաղ, յակընջէ ականջ արծակ. բերանն մեծ. շրթունքն նօսր. քթափողքն արծակ. դունչն ի պախցտեղոյն ի վայր պարկեշտ. աչքն մեծ և յիստակ, և պտուղն թուխ, և յիրացմէ ի հեռու, կոպքն նօսր. ականջքն ի ցից և յերկայն. տակքն բարակ մինչև ի մօտ ի մէջն և քանի ի վեր երթա նա լայննա, և ծայրն սուր, և լինի ականջն պարկեշտ և նօսր և երբ բռնես պինտ. դուբէթն կակուղ և յերկայն, և մանտր մաղն որ ի հետ կա կակուղ, և ոսկրն որ ներքև դուբէթին կա՝ ցած՝ շինին յերկայն, և փողքն և ճիտքն բարակ և նօսր, և շինոյն երկու ջեղն որ յուսէն ինչվի ծոծրակն է ներքև բաշին՝ եր բռնես նա պինտ լինի և ի լար. և շինոյն մէջն բարձր, և շինոյն ներքև մորթն ի կախ զեղ եղին: Նրթէսն և բիճզլխնին ի թաղման, և երբ բռնես նա լինի պինտ, և բիճացն մէջն ի դուրբ, և ողնշարն զորդ որ շինոյն վկայէ. կուրծքն արծակ, և կրծոցն երկու ձկունքն ի դուրս, և մորթն որ ի վերայ է կակուղ,

* Հաստաբակիչը նշում է, որ ձեռագրից բուրբ է բնկած:

և երկնին որ ի յինք կա՝ հաստ: Ծղիքն կարճ և հաստ, և յետի կարթքն լայն և յետի ձկունքն հաստ և երկնին շատ և յերևան, և կարթքն ի յոտն: Երբուծն նօսր և ցած. կողքն լայն և հաստ, ծունկքն պարկեշտ և ի մօտ յիրար. և ջղերն որ ի վերայ բազկացն սփռեալ է նա աղէկ յերևան լինի: Կոճքն կարճ և աւաղ ի մօտ. և ջիղքն կարճ և ի թաղմնի, որ ոչ աւելի ի յոտն լինի կոճքն և ոչ աւելի կակուղ քան զշաքսն: Սմբակքն մեծ և կակուղ և գուշ, և կրկունքն դէպ ի դուրս և գորտն ամուր և չոր: Մսանքն որ ինչվի ի վերայ քովացն հասնի, վերի դեհն հաստ, և ներքինն նօսր և արձակ յիրացմէ: Մէջքն ի նքթէպէն ինչվի պճկոռացն հուլն կարճ և հաստ. և պճկոռացն յերկայնքն և լայնք և բարձրութիւնն ի չաք: Անդամացն շքեռքն արձակ, և աղետկուն ներքև միսն հաստ և պինդ, և մորթն լաւ ի փակման. անդամն լայն, և պրճուկն ի բարձր վիցած ի չաք. և խնժորքն ի չաք ի դուրս վիներս. և ոռն հեռու ի ձկոցն և արձակ, որ կոճքն զիրար շփեծէ. և անդամոցն ձկունքն ներքսինն և դրուցինն հաստ և լայն և մսլի և պինտ. և այն մեծ երակն որ ներքև անդամացն կենա հաստ և կարճ. և կոճքն կարճ, և քիղն հաւասար ի յետի կոճացն ի վայր. և լինի առջի
ոտ*

* Հրատարակիչը նշում է, որ ձեռագիրը այստեղ բնդհատվում է:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Միջին հայերենի բառագանձի ուսումնասիրությանը նպաստելու, ինչպես նաև հրատարակվող հուշարձանն ընթերցողներին մատչելի ու հասկանալի դարձնելու համար աշխատասիրողը նպատակահարմար է գտել սույն բառարանում բացատրել և, անհրաժեշտության դեպքում, ստուգաբանորեն ներկայացնել՝

1. Մեր բառարաններին անժանոթ այն բոլոր հայերեն բառերը, որոնք օգտագործված են միայն հրատարակվող «Բժշկարանում».

2. «Բժշկարանի» բնագրում առաջին անգամ հանդիպող բոլոր փոխառյալ բառերը.

3. Բոլոր այն բառերը, որոնց հնագույն գրավոր վկայությունը տալիս է «Բժշկարանը».

4. Այն բառերը, որոնք ուղղագրական աննշան տարբերություններով մեկ կամ երկու վկայությամբ պահպանվել են միջին հայերենի հուշարձաններում, մասնավորաբար 13-րդ դարի երկրորդ կեսին արաբերենից հայերենի փոխադրված «Գիրք Վաստակոցում»: Այս բառերը նպաստում են հաստատելու և ցուցաբերելու հայերենի կիլիկյան բարբառի, հատկապես գյուղատնտեսական բառապաշարի միասնությունը.

5. Բառերի բարբառային տարբերակները.

6. Մի շարք բառեր, որոնք մեր ստուգաբանական ու բացատրական բառարաններում անստույգ են դիտվել կամ ճիշտ չեն ստուգաբանվել:

Բառարանում հիմնականում չեն ընդգրկված ամփոփված ձայնավորներով բառերը. օրինակ առել (= առաւել), եռցնել (= եռացնել), զարկնել (= զարկանել) և այլն, ինչպես նաև ա ձայնավորից հետո յ ունեցող բառերը՝ օրինակ՝ այլջ, կանայլջ, մատղայլջ և այլն:

Բառարանը կազմված է հետևյալ սկզբունքով. նախ տրվում է բառի այն ձևը, որ պահպանված է հրատարակվող բնագրում (եթե

բառը ունի նաև այլ ուղղագրություն՝ տրվում է և այդ ձևը), այնուհետև փակագծերում նշվում է բնագրի այն էջը, որտեղ բառը հանդիպում է առաջին անգամ. հաճախ նշվում են նաև բառի կիրառման այլ օրինակների էջերը: Բառի բացատրականում հիմնականում տրվում են տվյալ դիրքում բառի ունեցած իմաստը, երբեմն նաև այլ առումները: Անհրաժեշտության դեպքում, մանավանդ եթե բառը առաջին անգամ է հանդիպում մեր մատենագրության մեջ, վկայակոչվում է բնագրի այն նախադասությունը (կամ նախադասությունները), որտեղ օգտագործված է բառը: Որոշ հիվանդությունների և դեղաբույսերի անուններ տրվում են նաև լատիներեն. դրանց համար հիմք են ընդունված Ամիրտովլաթի «Անգիտաց անպետի» 1926 թ. հրատարակության Կ. Բասմաջյանի ծանոթագրությունները և Ա. Բեդկյանի «Բուսանունների պատկերազարդ բաղմալեզվյան բառարանը» (Կահիրե, 1936):

Բառը ստուգաբանելիս առանձին տողով նշվում է փոխառյալ լեզուն, այնուհետև բերվում է բառի արաբատառ ձևը, որին հաջորդող փակագծերում տրվում է տառադարձությունը: Առանձին պարբերությամբ, ի հարկին, տրվում են բառի ստուգաբանման հետ կապված որոշ մանրամասներ:

Բոլոր այն բառերը, որոնք մեր բառարաններում չեն գրանցված, ցույց են տրվում + պայմանանշանով:

Եթե բառը ծանոթ է մեր բառարաններին, սակայն նորովի է ստուգաբանվում կամ լրացուցիչ նոր բացատրություններ են տրվում, ապա այն ցույց է տրվում օ պայմանանշանով:

Բարբառային տարբերակները ցույց են տրվում □ պայմանանշանով:

Հայտնի է, որ արաբական բառերն ու տերմինները միջնադարյան հայ գրականության մեջ միօրինակ տառադարձություն չունեն, որի հետևանքով մեր բառարաններում դրանք հաճախ գրանցված են այլևայլ գրերի ներքո. այսպես օր. յարադան «գեղնություն» հիվանդության անունը Աճառյանը վերցրել է Մխիթար Հերացուց, որ տառադարձել է արալկան ձևով, Գրիգորիսը այն տվել է արադան և եարադան, իսկ մեր հուշարձանը յարադան ու արեխան տառադարձությամբ: Հետևաբար բառարանից օգտվողները պետք է նկատի ունենան, որ այստեղ բառերը տրված են միայն այն ձևով, ինչպես հանդիպում են «Թժկարանիս» բնագրում:

Բառարանը կազմելու համար օգտագործված են՝

1. Արիկեան Մ., Երեքլեզունան ընդարձակ բառարան՝ տաճկերէն-հայերէն-գաղղիերէն, Կ. Պոլիս, 1888:

2. Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, Վենետիկ, 1895 = Հայբուսակ:

3. Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976 = Է. Աղայան:

4. Անադյան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Ա-է, Երևան, 1926—1935 = Անադ. ՀԱԲ:

5. Ամատունի Ս. Վրդ., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912 = ՀԲԲ:

6. Ամիրտովլար Ամասիացի, Օգոտ բժշկութեան: Խմբագրութեամբ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940 = Օգ. Բժ.:

7. Ամիրտովլար Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց: Ի լոյս էած հանդերձ ծանօթագրութեամբ Կ. Յ. Բասմաջեան, Վիեննա, 1926 = Անգ. անպէտ:

8. Առձեռն բառարան, Բ. տպ., Վենետիկ, 1865 = ԱԲ:

9. Բառգիրք հայոց արարեալ.... Երեմիայ վարդապետէ, Յաւիկոունայ, 1698 = Երեմիա Մեղրեցի:

10. Բառգիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանօթագրութիւնները Հ. Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975 = ԲՀ:

11. Բժշկական եռալեզվյան բառարան, 1438 թ. (Karst J., Das trilingue Medizinalglossar aus MS 310 der Wiener Mechitaristen Bibliothek, „Zeitschrift für armenische Philologie“, B. 2, H. 2, Marburg, 1903) = 1438 թ. Բժշկ., ZFAP.

12. Բիւզանդացի նորայր, Բառգիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, Կոստանդնուպոլիս, 1884 = նորայր ֆրանս. բառ.:

13. Գիրք վաստակոց: Թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ: Վենետիկ, 1877 = Գիրք վաստակոց:

14. Գրիգորիս, Քննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւոց: Աշխատասիրութեամբ Ա. Ա. Կոռյանի, Երևան, 1962 = Գրիգորիս:

15. «Թարգմանութիւն անուանց զեղոց յայլ լեզուաց ի մերս», Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. 1821, 1294 թ., էջ 143—146 (օգտագործված է մանրածապալները) = 1294 թ. ձեռ. Բժշ.:

16. Մատուրյան Թ. Գ., Բույսերի անունների լատիներեն, հայերեն, ռուսերեն բառարան, Երևան, 1970 = Մատուրյան:

17. Կարապետեան Պ. Զ., Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն, Կ. Պօլիս, 1912 = Կ. Զեքի:

18. Կարստ Ժոզեֆ, Միջին հայերենի բառարան (գերմաներեն), անտիպ, Մատենադարան, Դիվան, Ալլեայլ Թողոններ = ՄՀԲ:

19. Կիրակոսեան Գ., Բառարան պարսկերէն-հայերէն, Թեհրան, 1933 = Կիրակոսյան:

20. Հովնանեան Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրա, 1897 = Ղ. Հովնանյան:

21. Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Ա-Դ, Երևան, 1944—1945 = Մալխաս.:

22. Մխիթար Աբրա, Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հ. Ա—Գ, Վենետիկ, 1769 = ՀՀԲ:

23. Մխիթարայ Բժշկապետի Հերացոյ Զերմանց Մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832 = Մխիթար Հերացի:

24. Մուրադյան Մ. Հ., Բառագիտություն, տե՛ս «Ակնարկներ միջին զրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 168—296 = ԱՄԳՀՊ:

25. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա և Բ, Վենետիկ, 1836—1837 = ՆՀԲ:

26. Պողոսեան Հ. Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը, Լոս Անճէլըս, 1942 = Պողոսյան:

27. Պօզանեան Յակովբոս Վ., Համառօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ, Վիեննա, 1841 = ՊՅ:

28. Զախչախեան Մ., Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, Վենետիկ, 1837 = ԶԲ:

29. Абусяид, О строении человека. К изданию подготвила С. А. Варданян, Ереван, 1974 = Արուսայիդ:

30. Баранов Х. К., Арабско-русский словарь, Москва, 1957.

31. Миллер Б. В., Персидско-русский словарь, Москва, 1953.

32. Персидско-русский словарь в двух томах, под редакцией Ю. А. Рубинчика, Москва, 1970.

33. Bedevian A. K., Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names, in Latin, Arabic, Armenian, English, French,

German, Italian and Turkish Languages, Cairo, 1936 = Բեդիյաֆ:

34. *Clauson G.*, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

35. *Redhouse J.*, A Turkish and English Lexicon, Constantinople, 1921.

36. *Steingass F.*, Persian—English Dictionary, London = Շտեյնգաս:

37. The Faras-nama of Zabardast Khan, Calcutta, 1911 = Պարսկ. տպ. ձիամատույն:

38. الفاظ ادویه تصنیف نورالدین محمد عبداللہ شیرازی (Պեղորյաքի բառարան, աշխատասիրությունը նուր ազ-Դին Մոհամեդ Արզուլա Շիրազիի) [19-րդ դ. չնդկաստան]:

39. الفاظ الادویه میزان الدوبه فرهنگ نصیریه انیس المعالجین (Պեղորյաքի բառարան և չափերը, Նասիրիյեի բառարան, բուժողների բարեկամը) [19-րդ դ. չնդկաստան]:

40. ۱۳۲۵، تهران، دهخدا، لغت نامه، تهران، ۱۳۲۵/۱۹۴۶)،

41. ۱۳۱۷-۱۳۲۴، تهران، جلد ۱-۵، فرهنگ نفیسی، فرود سار یا فرهنگ نفیسی، جلد ۱-۵، تهران، ۱۳۱۷-۱۳۳۴ (Հանրագիտարան կամ Հաֆիսու բառարան, հ. 1-5, Թեհրան, 1317-1334 1938-1955),

* * *

Արաբերեն և պարսկերեն բառերի լատիններեն տառադարձությունը տրված է ժամանակակից արևելագիտության մեջ ընդունված տառադարձման հետևյալ համակարգով:

ا	ر	ف	ای	اَو	aw
ب	ز	ق	و	اَي	ay
پ	ژ	ك	ي		
ت	س	گ			
ث	ش	ل		اِ	iy(i)
ج	ص	م		اُ	ü
چ	ض	ن		اِ	a, at
ح	ط	ه			
خ	ظ	و			
د	ع	ی			
ذ	غ				

Ագէտակ (47), աղիտակ (59)—ազիի, պոչի տակի հատվածը. «Ագէտկուցն միան, որ կայ յետև անդամացն, նա լինի հաստ և պինդ» (47):

Ագէտակ վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 201):

- Ազո (132, 143, 149)—որևէ հեղուկի նստվածք, աղտ, դիրտ. «Աւնէ դձեռքըդ հոռոմ ձիթով ու մտոյ պատրաստ ի յուշովայնն, ու սրբէ ու հան զազոն և զչորութիւնն զինչ գտնուս» (132). «եւթ, որ ելնէ ի յաշքն, ու ղէդ թութ լինի, և երթայ յիրմէ ազո» (149):

— արար. **آكر** ('akr, 'akar) — նույն նշ.:

Գիրք Վաստակոցի բառարանը, նրա հետևողությամբ նաև Անաույանը (Ա, 17), առանց նշելու բառի ծագումը, ուղիղ են մեկնում՝ «Գիրտ կամ մրուր քաղցուի կամ մեղեր, և աղտ վիրաց» (էջ 239): Մալխաս. (Օգ. բժ., 547) աֆո մեկնում է «փորի ավելորդ աղբ»:

Մ. Մուրադյանը (ԱՄԳԶՊ, 260) աֆո (ազո)-ից է բխեցնում աֆումէֆ (ազումէջ) «կենդանու սրունքների և բարձերի մեշտեղի մասը»: Ուղղելի. Անաույանը (Ա, 839) իրավացիորեն աֆումէջ կամ աֆմէջ մակարերում է աֆ թուրք ձևից:

- Ազիլի (70)—ազդիկ, տոհմիկ, ներբակազմ, ներքին. «Ազէկ ազդ ձի ազլիլ և անարատ իր զաւզվածաւրն»:

- Ազոխշուր (129, 157)—ազոխաշուր, խակ խաղողի հյութ, ժաշուր: Տե՛ս ազոխ: Վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 223): Պահպանված է բարբառոններում: Մալխասյանցը ունի ազոխաշուր:

Ալիլ (67, 69), արար.—անասնակեր:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 211 (Անառ. Ա, 53):

Ալկել (67, 82)—անասունին կեր տալ:

Վկայված է Անսիզքում, էջ 79 (Անառ. Ա, 53):

- Ալուր (106, 108)—ալուր:

Ալիլմիա (145)—տե՛ս ալիլմիայ:

- + Անեաֆ (89)—ծուռ ոտք. «Մոռութիւն կա [սմբակի], որ ներքսէլ լինի և ասեն իր անեաֆ»:

—արար. **حناف** (hanaf), հոգն. **احناف** (ahnaif) — նույն. նշ.:

- + Անկրար (86)—վնասարար, վնասակար. «Զի աղցած զարին այլ քչիկ անկրար է»:

Կազմված է անոկ «վնաս» արմատից և արար վերջածանցից:

- + Անսաֆ (57)—բառացի՝ սպի. «Թէ լինի քովքն սպիտակ, ասեն անսաֆ»:

—արար. **احصاف** (ahṣāf) — նույն նշ.:

Օ Աղբրաց արոյն (160)—աղբրաց արոյն:

Տե՛ս Հայրուսակ (§ 53): Մալխասյանը հիշատակում է այս բույսի տարբեր անունները՝ աղբրաց, աղբուր կամ յորն աղբրաց արոյն, յորն եղբուր կամ արյուն, աղբրանց ծաղու, աղբրան կամ աղբուր արյուն, որ համապատասխանում է լատ. Anoplanthus Tournefortii կամ Bibersteinii, իսկ Բեզեյանը (§) 2632) դնում է լատ. Phelypaea coccinea Poir.

Օ Աղլիմիայ (150), ախլիմիայ (145), խլիմիայ (145)—արծաթի, ոսկու կամ այլ մետաղի խարամ, աղտ. «Առ ոսկոյ աղլիմիայ և արծաթոյ անծրութ» (159):

— արաբ. اقليميا (aklimiā) — նույն նշ.:

Գիրք Վաստակոցը (էջ 113) ունի աղլիմիա ձևով. իմաստը ճիշտ է մեկնում Վաստակոցի բառարանը (էջ 239)՝ «աղտը ոսկոյ և արծաթոյ»: Մալխասյանը Օգ. բժշկ. բառգրքույնում աղլիմիա մեկնում է «քիմիական նյութ, թթվուկ՝ որ մետաղը հանելու ժամանակ նստում է ամանի կողերին. հնոցի կաղմիա»: Աճառյանը (Ա, 12) աղլիմիայի ծագումը անստույգ է համարել, սակայն ունի նաև որպես առանձին բառ ախլիմիա, որ Կարստը բացատրում է «մի տեսակ բույս. cadmia» (անդ, էջ 63):

1438 թ. բժշկարանում հիշատակված է որպես արաբ. բառ. «Ախլիմիա, արապերէն խլիմիա. չաղին՝ զաղիմիա» (տե՛ս ZFAP, 121):

+ Աղլուտ (74)—սլացքի ժամանակ ձիան ընդդիմադիր լինելը. «Որ եր հանդիպի ի պատերազմն ու աղլուտ լինի, նա չառնու դիր առջի բնութիւնն»:

— արաբ. اكلال (ikhilāl) «խառն, խառնուրդ» բառից՝ վերը բերված առումով (բոտ կամուսի. թուրք. թարգմ., հ. 2, 430):

Օ Աղծրի (54)—աղածրի, տհաճ, տգեղ, պիղծ. «Կայ զալզված, որ աղծրի թվենայ, նա ի մեծութիւնն աղվորնայ»:

ՆՁԲ (32)՝ «Աղածրի. ա. գտանի գրեալ և աղաւծի. Բառ անյայտ՝ իրր Երախայ, մատաղ, կամ Համախումբ որպէս խաշն դիմեալ յաղ. *Անկեալ աղաշնն աւասիկ ամ աղածրի երամ երամ բաղմութիւն տղայոց», յն. ամ կամ համօրէն բաղմութիւն տղայոց. Գ. Մկ. դ. 12»: Աճառյանը (Ա, 107) աղածրի կամ աղաւծի մեկնում է «փափուկ, մատղաշ»:

Գիրք Վաստակոցը (էջ 189) ունի աղծուրիւն, որ բառարանում (անդ, 239) բացատրված է «աղտութիւն»: Աղծուրիւն չունեն ՆՁԲ, Աճառ. և Մալխաս.: ՆՁԲ տալիս է աղծեալ «աղած, աղ զրած»:

Աճառյանը (Ա, 151) առանձին անգործածական աղծ արմատը բացատրում է «աղտ, կեղտ». սրանից կազմված են աղծուրիւն «կեղտոտութիւն», աղծալիլդ «գարշելի», աղծալղծուրիւն, աղծել «սղծել, ապականել, կեղտոտել»:

Մեր աղբյուրում բառս հակադրվում է աղլիկ, աղվուր հասկացությանը. «եւ բուռակն, որ ձծկան լինի, նա շկարէ մարդ զաղլէկն ու զաղլիծն ճանաչել, զի երևնայ զալզված ի բուռկութիւնն, որ աղվուր թվենայ, ու եր մեծնայ, նա հաստնայ ու յերկայնայ կամ լայննայ, ու ելնէ ի հնդամէ (իմա՝ տեսքից—

Ք. 2), հանցու կայ զաղված, որ աղծրի (իմա՝ պիղծ, տգեղ, տհաճ) թվենայ, նա ի մեծութիւնն՝ աղվաճայ» (էջ 54):

Այստեղից Վաստակոցի աղծրութիւնը պետք է հասկանալ «տհաճ համ, պղծութիւն»։ Խոսքը վերաբերում է ազ դրած շոր միջոց տհաճ համից ազատելուն. «եբր հասանի՝ հան ու լուա, որ ելանէ աղծրութիւնն» (էջ 189):

Նորայր Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Ա տետր, 106) ունի բառս առանց բացատրության, սակայն Առ. Սյունեցուց բերած նրա վկայությունը հաստատում է «տհաճ համ» իմաստը. «Չհամ աղծրութեանը տաղտկալի»:

- Աղշոյր (58ր, 90, 182) — 1. եղջուր, կոտոր. 2. նման. կնդակ. «Գազթանն աղշոյրն ցածն զոված է» (58ր), «Զբնեղլիսինն այլ փոքր, քան լուսնին (իմա՝ պայտի) լայնքն, որ բռնէ զգունկն, որ ոչ թողու, որ աղշոյրն կոտորի» (90):

- Աղսիբաղս (95) — անկարգ, խառնազնաց. «Եբ գահէ՝ նա [ձին] աղսիբաղս երթայ»:

Վարդան պատմիչը («Հավաքումն Պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 52) ունի ակցիվիկաց. «Եւ ընկեցեալ զսուրբն Սահակ, կարգեն ի տեղի նորա զՍուրմակ շարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամենալ տարի մի՝ հալածի. և զնեն զԲրբիշու աստրի, ամ մի. և ասպա զՇմուէլ ի նոյն ցեղէ, ակցիվիկաց և վատաւարք»։ ՆՀԲ մեկնում է «թուլամորթ, անկարգ, խառնազնաց»։ Աղանայի բարբառում կա աղցրեղց։ Անառայնը (Ա, 70, 2, 1077) սրա հետ նույնն է համարում ցղրեղ, դուրս թողնելով ՆՀԲ-ի «խառնազնաց» իմաստը. վերջինս պետք է վերականգնել։

Հավանաբար աղսիբաղս նույն աղցիփեղց (աղցրեղց) ձևի տարատեսակությունն է՝ $g > u$ անցումով։

- + Աղվանաղի (105, 137), աղվանելի (127) — աղվանիճների կարգին պատկանող ղեզարույս ("):

1294 թ. բժշկ. ունի «աղվանառօտ՝ աղվնու ծիրտ» (էջ 143), իսկ 0գ. բժշկ.՝ աղաւնառօտ. Հայրուսակը (21) իրար մոտ է զնում աղաւնառօտ, աղվանառօտ, աղոււնառօտ, աղաւնկ, աղաւնիւն, աղվնու ծիրտ ձևերը՝ նշելով, որ «առաջինին և վերջինին մեջ տարբերութիւն պիտի ըլլայ, այսինքն տարբեր բոյսը պիտի ըլլան, բայց դժար է որոշելն», սակայն ելնելով բույսի ամիր-տովյան նկարագրությունից, աղաւնառօտ համարում է լատ. Verbena, իսկ աղաւնու ծիրտն՝ արար. խուրու էլ-համամը։ Արմ. Բեղկյանը 1936 թ. (§ 3573—4) աղաւնու ծիրտն է Verbena officinalis-ի, իսկ հասարակ աղաւնառօտ, աղաւնիւն նույնացնում է Verbena officinalis-ի, իսկ հասարակ աղաւնառօտը Verbena hybrida-ի հետ։ Բ. Մատուրյանը (1970 թ., 107) աղաւնառօտի դիմաց դնում է Spergula, торна, шпегель, իսկ աղաւնիւնի դիմաց՝ Verbena.

- Աղվուրիւն (68) — տն՝ս աղուրիւն։

- Աղվուր (52...) — զեղեցիկ, սիրուն։

- Աղվցնել (67) — տն՝ս ավլցնել։

Աղվուրք (76) | իմաստները անստույգ. «Զքեղ աղվուրք գտնու ի թամբքն և ձգէ Աղվուրք (76) | զքեզ կամ աղվուրք»:

Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրում» (208—9) աղվուրիւն

(կամ Խիփրոսիւն) «անասունի սատկելու համար է» գործածված. Կարստը մեկնում է «անզսպութիւն, ստահակութիւն» (Աճառ. Ա, 164):

Նորայր Բյուզանդացին (ԲՍՀ, Ա, 133), մի Ոսկեփորիկից բաղելով, բառս մեկնում է «ափեղջիկ»։ «Եւ ի խօսելն զյօդ պատուոյն միշտ պահէ, և շարժմանց և բանից և գործոց ամեննին բանիւ ոչ լինի, և ազդիւրն ոչ խօսի» («Բաղմավեպ», 1848, 370ա)։

□ Անուկ (42, 154)—արամեշ, ցայլք, երանք։

ՆՁԲ և Աճառյանը ունեն որպէս ռամկական բառ՝ բաղված Յրա Մարթինի պատմության ԺԴ դարի թարգմանութիւնից։ Մեր աղբյուրը տալիս է բառիս հնագույն գրավոր վկայութիւնը։

□ Անել (121)—աճառել, տրորել։

Վկայված է Միս. Հերացու մոտ (էջ 11) և Գիրք Վաստակոցում (էջ 184)։

□ Ամ (59, 87...)—1. բայց, 2. արդ (Մալխաս.), 3. ուրեմն. «Ամ ի յայսոց (59) «Ամ պահէ զքեզ» (76), «Ամ քանի կարես կակուղ արա զպախուցքն» (88)։

+ Ամանցի (52)—Ամանի երկրից, ամանեցի, ամանական։

Ամբակ (121, 128)—տե՛ս ամպակ։

Ամպակ (129, 130, 133)—տե՛ս անպակ։

+ Այլընդայլի (112), այլընդլի (106, 110, 156, 157)—այլալլվել. «Այլընդայլի գրաստն և լարվի պնէնրն» (112), «Հետ երեք աւուրն պաղ լինի շունչն ու այլընդլի» (106)։

Գրարարյան այլ ընդ այլոյ արտահայտութիւնն է, որ Կիլիկյան հայեւրեանում բայական ձև է ընդունել։

□ Այլուր (71, 76...)— այլօր, վաղանդ, մյուս օրը։

Բարբառներում պահպանված է էլօր (Աճառ. Ա, 251)։ Մալխաս. ունի այլօր։

□ Այլվա (50, 52)—դարձյալ, նորից։

□ Այնել (44, 67...)—առնել (արարի), անել։

□ Այշ (147)—աշ։

□ Այշողնալ (104)—հաշողել. «Արա զայս տարպաճնիս (իմա՝ մի քանի անգամ) ինչվի այշողնայ»։

Այպ (38...)—տե՛ս յայպ։

+ Այսամ (58)—մեկ կամ երկու ոտքը սպիտակ ձի. «Թէ մէկ ոտն լինի սպիտակ ու ի ճակատն չկենայ նշան, նա կոչնն իր այսամ»։

— արար. عاقد 'اقد ('aṣām, 'aṣam) «առջևի մեկ կամ երկու ոտքը սպիտակ, իսկ մարմնի մյուս մասերը այլ գույնի ձի» (Դեհլուդա)։

□ Այտ (48...)—այդ, դա։

+ Այտցեղ (71)—այդպիսի, այդ կերպ. «Որ զայտցեղ բնութիւնդ շունի»։

□ Անդամ (47)—ազդր. «Ազդտկուցն միսն, որ կայ յետն անդմացն, նա լինի հաստ և պինդ»։

Պահպանված է Զուղայի բարբառում (Աճառ. Ա, 307), իսկ Ղարաղաղի բարբառում՝ անդամ (բոս 0. Եզանյանի «Ղարաղաղի բարբառ» անտիպ աշխատություն):

+ Անդն (51)—այնտեղ. «Աստե ու անդն ծծին յիստակ լինի գոյնն»:

Տեղ ցույց տվող և մասնիկի համար հմտ. առջև, յետև, վերև, ներքև, միջև (Աճառ. Բ, 693):

+ Անդիմակաց (58)—ոչ տողուն. «Եւ շահրիկերն ու յարապ ձիան լինի անդիմակաց ի շող աշխարհ»:

+ Անդմէջ (55)—անասունի ետևի երկու ոտքերի ներքի կողմը, աճուկ, երանք, արձանջ (տե՛ս). հմտ. անդամ. «Եւ անդրմէջն կարմիր դեղեգոյն»:

Պարսկ. ձիամատյաններում համապատասխան բաժնում գործածված է تسيگه (tuhigāh) «երանք, աճուկ»:

□ Անժամ (76)—անշարժ:

Անձուր (113—139), պարսկ.—անձրուք, անդրուք (Sarcocolla):

○ Անկածնի (76)—տկարանալ, թուլանալ. «Երբ ձին անկածնի, նա դուն ի յետ վազէ կամ ի յետ ընկիր ի ձիուն առջուցն»:

Բայական սույն ձևի հնագույն զրավոր վկայությունն է՝ Մալխաս. ունի անկածնի. «Եվաստանալ, արհամարհվիլ, թշվառանալ»:

□ Աննիշ (60)—առանց նշանների, բծերի. «Լինի թուխ՝ աննիշ սև»:

□ Անուվն (61)—անուն. «Գրվի տաղերն (իմա՝ դաղերն) և իրենց անուվներն»:

Բոս Հյուրշմանի անուն առաջացել է *անվան, *անուվան նախաձևից (Աճառ. Ա, 369): Պետք է ենթադրել, որ մեր օրինակի վ-ն գալիս է այս նախաձևից:

Անպակ (107, 110, 130), ամբակ (121, 128), ամպակ (129, 130, 133)—անապակ, անխառնուրդ, մաքուր. հմտ. ապակ:

+ Անսայ (128, 130)—նստատեղի շիղերը, որոնք ձգվում են ազդրից մինչև զարշապար. «Առ երակ յերկու բազուկն, զայն մեծ երկու երակն, որ կա անդմացն ներքև, որ ասէ յարապն իր անսայ» (128):

— արար. նասայ (տե՛ս) բառի հոգնակին է:

□ Անցմեցել (37, 48, 68), անցմեցել (107) անցմեցեցել (67, 73), անցմեցեցեցել (68, 97), անցմեցիցել (122)—բայեցեցել (ձիու մասին). «Եւ հեծ իր ու անցմեցեցոյ պահ մի» (67), «Եւ իր աղէկ դեղն այն է, որ հեծնու ու անցմեցիցէ զինք» (122):

Մալխասյանցը մեկնում է՝ «զեղեցիկ, ներդաշնակ շարժումներով շրջագայել՝ խաղալ (ձիու մասին)»:

Նորայր Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Ա տետր, 335) մեկնում է «շարժում ընել»:

○ Անցնել (155)—թրթել, ի բաց անցանել. «Յաղագս, որ գրաստն զգարին անարատ անցնէ»:

Հուլարձանիս ցանկում (էջ 41. դ. Ճեէ)՝ «Վասն, որ զգարին անարատ րբէլ»։ Գրաբարում՝ ի բաց անցանել նշանակում է «նստել ի կարիս որովայնի» (ՆՀԲ, 249):

+ Աշխառ (58)—ձի, որի ոտքերը սպիտակ են, բայց խառնված սև մազերով. «Եի

յոր ոտք որ կենայ սպիտակ ու կենայ ի լինք սև մազեր խառն, նա ասեն իր աշխատո՛ւ:

— արար. اشقر, اشقر (ashghar, ashkar) «տարբեր երանգներ ունեցող կարմիր գույն՝ մերթ սպիտակավուն կարմիր, մերթ շագանակագույն կամ խարտյաշ (ձի)»:

Մեր հուշարձանի բացատրությունը փոքր ինչ հեռանում է արար. բառի հանրահայտ իմաստից:

+ Աշխալ (58)—պոչի, բաշի կամ ականջների վրա սպիտակ նշան ունեցող ձի. «Յորժամ կենայ ագոյն բոլորն սպիտակ նշան, կոշէն իր աշխալ»:

— արար. اشعل (ash'al) — նույն նշ.:

+ Ապակ (116)—անմարտի, ջրախառն. «Ապակ կիր»:

Տե՛ս Աճառ. Ա, 286, աճապակ բառի ստուգաբանությունը:

Ապիգոված (37, 44)—ապագոված, պարսաված, վատ, անարգ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 214 (ՆՃԲ, 276):

□ Ապորենան (60)—ապարանջան:

□ Առաստախ (148)—առաստաղ, քիմք:

□ Առչի (101, 83)—1, առչեի. 2. առաչի. «Եւ շատն յառչի ոտվին լինի» (101), «Պարտ է զֆառայն ցանել ի յառչի ամիսն ի ձման» (83):

Ասահաւ (40)—տե՛ս ուսյալ. «Վասն ասահաւ ցաւուն»:

+ Ասլ (89)—ցեղական, իսկական. «Նա շինի աղէկ ու լզա՛ ի յասլ»:

— արար. اصل ('asl) «ծագում, ցեղ, իսկական»:

Վկայված է ասլի Գիրք Վաստակոցում (էջ 35): Մագումը ուղիղ մեկնեցին Նորայր Բուզանդացին (ԲՄԶ, 417) և Կարստը (ՄՂԲ, թղթպ. 249, վ. 5, թ. 38): Տիրայր արք. (Յրիկ, էջ 631) զնում է որպես պարսկ. բառ: Պարսկերենը փոխ է առել արաբերենից:

+ Աստաֆ (89)—ձիան զիստերի առավել մոտիկությունը՝ սրունքների բացվածու-թյամբ. «Նւ ծոտիին... որ զրուցնէ լինի և ասեն իր աստաֆ»:

— արար. صدف (ṣadaf), հղ. اصداڤ (aṣḍāf) — նույն նշ.:

+ Աստև (51)—այստեղ. «Աստև ու անդև ծծին յիստակ լինի գոյն»:

Տեղ ցույց տվող և մասնիկի համար հմմտ. առջև, յետև, վերև, ներքև, մինչև (Աճառ. Բ, 603):

+ Աստղանակատ (57)—ճակատին աստղ ունեցող (ձիու համար). «Թէ լինի ճակատն բոլոր կամ շորեր կոյս կամ երեք կոյս սպիտակ, նա կոշէն իր աստղա-նակատ»:

Ավդուրիւն (68, 69)—տե՛ս ավդուրիւն:

Ավղցնել (35, 65)—եհհարացնել. հմմտ. աւաղ:

+ Ատալայ (137)—մկան. «Առ զիսոգին ոտվին ու զատալայնին ու եփէ»:

— արար. اذالة (adāle) — նույն նշ.:

Բառն ազալայ տառադարձությամբ ունի Արուսաշիղը, որ ուղիղ մեկնեց Ս. Վարդանյանը (Արուսաշիղ, 222): Մխիթար Հերացին հիվանդին տրվող մի ուտելիք է առաջարկում, որը պատրաստվում է ուլի ոտներից և արտալայից. ըստ Աճառյանի (Ա, 749) «տավարի կճղակներից վերև գտնված ազղրի փա-

փուկ մասերը», որ փոխառություն է վրացերենից, իսկ ըստ Մալխասյանի՝
թուրքերենից: Սա նույն առաջին է տ-ից առաջ Ե-ի հավելումով (ինչպես
ատուրալ>արտուրալ):

+ Ատհամ (55)—սև ձի՝ մուգ կանաչի հակումով. «Կան ի ձիանին քուխ սև և
փայլկտուկ. եւ յարապն ասէ իր անուն ատհամ»:

— արար. **آدهام** (adham) — նույն նշ.:

□ Ատուրալ (90)—արտորալ, շտապել: Տե՛ս արտուրալ:

+ Ատրայայ (57)—մարմինը սպիտակ, իսկ գլուխն ու վիզը այլ գույնի ձի. «Եւ
կան ի ձիանն շալ ձի, որ լինի իր ամէն մարմինն սպիտակ ու գլուխն ու շէնքն
այլ գոյն, զինչ որ լինի. ասէ իր յարապն ատրայայ»:

— արար. **آدرا'ا** (adra'a) «սև գլխով սպիտակ ձի կամ ոչխար» (ըստ
Նաֆիսիի), «գլուխը և վիզը սպիտակ ձի» (ըստ Բրիտանական զբաղ. պարսկ.
«Զրամատյանի», ձեռ. 6623, էջ 25):

Արապիկ խէժ (162)—տե՛ս խէժ արապիկ:

Արատկան (85)—տե՛ս արատկան:

Արխան (41)—տե՛ս յարաղան:

+ Արիւնակալ (143)—արյան հոսքը կտրող զեղ:

□ Արծկել (115, 117, 139), արծկել (139)—1. արձակել, բացել. 2. լեցնել, զցնել
(մի բանի մեջ). «Հետ երեք ատուրն արծկէ [ղըթեթ]» (117), «Առ Թառան-
գոյն... ու արծկէ զինք յերեք նուկի շող ջուր» (115):

Արծվեցալ (138)—արծվի հիվանդությունը (տե՛ս):

○ Արծվիք (40)—ջրգողության հետևանքով մարմնի տարրեր մասնորո՞ւ ստա-
մորսում, լյարդում, փայծաղում, աչքի ու մատներին վրա առաջացած ալտուց-
ներ, պալարներ:

Թառս ունի 22Բ.: Ահառյանը (Ա, 692) բացատրում է «մի տեսակ ջրգո-
ղություն», Մալխասյանը՝ «փորի ջրգողություն», «փայծաղի հիվանդություն»
(արծվեցալ):

Գրիգորիսի մոտ (էջ 149—150) արծվիք հիվանդության դիմաց տրվում է
արար. անվանումը ըստըսխայ [= **آستسكآ** istiskā], որ ըստ նրա երեք
տեսակ է. տապլի («թմբուկային» ալտուց, որ հարվածելիս թմբուկի ձայն է
հանում), զխտի («փորի ջրգողություն» oedema) և լանմի («մաշկի և ենթա-
մաշկային ցանցաշերտի ալտուց, anasarca). այս տերմինները բացատրել է
Հ. Գ. Փափազյանը (տե՛ս Գրիգորիս, 229, 222, 223): Ըստըսխայ բառացի,
ըստ Դեհիսողայի, նշանակում է «ծարավ» (այս հիվանդությամբ տառապողնե-
րը միշտ ծարավի զգացողություն ունեն) և տալիս է վերը արծվիքին տրված
բացատրությունը:

+ Արղպել (94)—ծուկ, կորացնել, կենել. «Զագին արղպէ ի վրա գաւկին»:

— արար. **آقراب** ('akrab) «կարիճ. պոչը բարձր ու կեն» և հյ. ել
լծորդությամբ կազմված: Հայերենում աղբալ բառի մեջ տեղի է ունեցել զր
հնչյունների զրափոխություն՝ արղպ(ել):

○ Արմոնի (38, 73)—կծան զրաստ (էգ). «Յորժամ կամենաս հեծնուլ արմոնի
զրաստ, դու խափ տուր ու զլկամն ի գլուխն դիր» (73):

— արար. **آرم** (arm) «կծան, խածնող» և հյ. ունի վերջածանցով կազմված:

Բառս մեկ անգամ գործածված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 197). «Պարտ է զծին երկու իրօք փորձել՝ մէկ տեսակաւ, և մէկ՝ ներգործութեամբ... Եւ զարմուխին՝ տեսակաւ միայն»։ Հայցական հոլովով դրված բառը Վաստակոցի բառարանում վերցվել է որպէս ուղղական և մեկնարանվել՝ «մատակ ձի որ պահի վասն սերնդեան»։ Այստեղից էլ անցել է ն. Բյուզանդացու Ֆրանսերեն-հայերեն բառարանին, Մալխասյանցին ու Աճառյանին (Ա, 713)։ Աճառյանը այն բխեցնում է հայերեն արմ «արմատ» բառից։ Ն. Բյուզանդացին իր միջին հայերենի բառարանը կազմելիս նորից է անդադարձել այս բառին և տվել է ճիշտ բառաձևը՝ արմուխի (ԲՄՀ, Ա տետր, 518), որ նա մեկնում է «ամեհի»՝ ելնելով Հովհան Մամիկոնյանի պատմության Աբրահամ Երեցի ձեռագիր ընդորինակութունից, որտեղ նույն պատմության տպագրի ամենի (Վենետիկ, 1889, էջ 48) բառի փոխարեն կա արմուխի։ Մաշտոցյան Մատենադարանի № 4584 ձեռագիրը (1668 թ.), որ Աբրահամ Երեցի ընդորինակած Հ. Մամիկոնյանի պատմությունն է, համապատասխան հատվածում նույնպես ունի արմուխի։ Պետք է ենթադրել, որ ուշ միջնադարի այս գրիչը բառիս իմաստը խմացել է ընդհանրապես «խաձնող զրաստ», ուստի և այն կիրառել է նաև ջորիների նկատմամբ. «Արդ առեալ սոցա զհարիւր արմուխի ջորիսն՝ ածին յնոր բանակին. և այլ մի ի տասն ջորին՝ որ զհետ երթայր. Եւ իբրեւ խթեցին զջորիսն սրով և արկին ի բանակն, և ինքեանք զհետ մտեալ զփող պատերազմին հնչեցուցին, և առ ձեռն սկսան կոտորել. և կանչեալ զարհուրեցան աղվեցան յոյժ. բանգի և ջորիքն ընդ ձայն ասպարացն, և ընդ զօրացն աղմբեկն, և ընդ փողոցն բախելն խրտուցեալ յամենայն կողմանց լոկ արշաւին ի բանակն» (ձեռ. 4584, էջ 184ր)։

→ Արմուխորին (73) — կծանություն. «Պիտի որ յեվելցենս ի յիր արմուխորինն»։ տե՛ս արմուխի։

□ Արոյն (101...) — արյուն։

Արտուրալ (68), ատուրալ (90) — շտապել։

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 203 (Աճառ. Ա, 766)։

□ Արցվել (129) — արտասվել։

Աճառյանը (Ա, 770) դնում է նոր բառերի մեջ՝ արտասուն > արտուն > արցուն > անցումով։ Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է։

→ Արտկան (85) — արտատվայր. «Ի յարատկանն (= յարտակհն), որ արծնս, դու մի՛ հալծել զգրաստն»։

Կազմված է հ. արտ և իրան. գահ (gāh) «տեղ, վայր» բառերի բարդությամբ։ Ըստ Աճառյանի (Բ, 21) գահ հնում փոխ է առնվել հյուս. պահլավերենից *gāh «գահ, աթոռ, բաղձոց», իսկ հետագայում նաև «գար, բարձր տեղ, ժայռերի զլուխ» իմաստներով։

Պահ նոր պարսկերենում ունի «տեղ, վայր» իմաստը, որ գործածվում է բարդությունների մեջ. այսպես՝ ٤٤٣٢ (šarā-gāh) «արտատվայր»։ Հավանաբար այս իմաստը վաղուց անտի գործածվել է և հայերենում, որը պահպանվել է արտկ(ղ)ան և որագահ բառերում։ Վերջինս վկայված է Մկրտիչ Նաղաշի

տաղերում (Երևան, 1965, էջ 247): Արդի պարսկերենում սրա համարժեքն է **شیکار** (shikār-gāh) «որսատեղի»:

○ Աւաղ (45, 65)—նիհար, վատում:

(Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունը պահպանված է 1294 թ. բժշկաբանում (տե՛ս Ղ. Հովնանյան, էջ 143)—խմբ.): Աճառյանը (Ա, 793) վերցրել է Առձեռն բառարանից: Վերի իմաստը Մալխասյանցը չունի:

□ Աւեր (83)—ավերված, փճացած. «Եւ այն [Ֆառայն՝ խոտի ցողունը], որ կարճ լինի, ււեր է»:

□ Արդնալ (80)—նիհարել. տե՛ս Կաղ:

Աւր (146)—տե՛ս օր:

Արխաւր (105)—տե՛ս օրխօր:

□ Աւրիւ (77, 85)—բայքայիւ, փշացնել, վնասել. «Զի զոգն ու թրիքն խիստ ահեկ է և ււրէ զգրաստուն ոտքն» (85):

□ Աւրիլ (52, 53, 75)—բայքայվիւ, վնասվել. «Աւրի քուռկին սմբակն» (52):

Ակտել (131, 134)—տե՛ս օկտել:

Ակտուրիւն (83)—տե՛ս օկտուրիւն:

Աղ (95)—տե՛ս օղ:

□ Աղուրիւն (46, 54), աղվուրիւն (68), ավղուրիւն (68, 69)—ավաղություն, նիհարություն, թուլություն. հմմտ. աւաղ:

Աիկից (86)—երկու ափը միացրած, երկու բուրը կցած:

Վկայված է Դիրք Վաստակոցում, էջ 166:

□ Ահմէշ (56)—սրունքների և բարձերի մեջտեղը:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է. Աճառյանը (Ա, 839) վերցրել է Նորայր Բյուզանդացու Ֆրանս-հայերեն բառարանից, էջ 463ր:

+ Ափ (94)—սմբակի կեղև. «Եւ այն, որ ղկոճքն ընդ իրար ծնծէ և կամ ի յաֆէ է կամ ի ձանձրանալոյ»:

— արաբ. **أف** (aff, uff)— նույն նշ.:

Բ

Բաբնֆար (77)—բարանաբար, բարանով նետելու բար:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է. ՆՋԲ վերցրել է Մխիթար Ապարանեցու (ԺԳ դար):

□ Բաղդել (69, 94)—փաթթել, փաթաթել:

□ Բաղդոց (69)—փաթթոց, փաթաթան:

+ Բալ (77)—թև, բաղուկ (°). «Հալ է քեզ բալ անասպար (իմա՝ առանց վահանի) լինել»:

— պարսկ **بال** (bāl)—նույն նշ.:

○ Բահրակ (88)—բաժին (անասնակերի). «Թէ՛ խիստ յիմէ (իմա՝ ծարաւէ), նա ի շարաթն ար մի տուր բահրակ, թե հանգիստ կենայ գրաստն»:

—պահլավ. bahrak, նոր պարսկ. **بهره** (bahre) «բաժին» (Դեհխոդա):

Աճառյանը (Ա, 919) բառս «ընդեղեն կամ արժույթ ինչ անձանոթ» իմաստով վերցրել է Զախախյանի Հայ-խոտայերեն բառարանից: Զախախյան-

նը, առանց վկայության, նշել է որպես նորահայտ բառ և նշանակությունը մոտավորապես ճիշտ է կոահել: Մեր աղբյուրը խոսում է գրաստների սնման կարգի մասին և հանձնարարում է շարափվա մեջ մեկ օր կերի բաժինը շտալ: Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերենում:

Ն. Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Ա տետր, 610) քահրակ բառը, առանց ծագումը նշելու, մեկնում է «մանավանդ», որ չի համընկնում մեր բնագրի իմաստին: Նա Վաստակոցի ձևագրից երկու վկայություն է բերում. որտեղ գործածված է քահրակ, բայց որոնք տպագրում փոխարինված են մանաւանդ-ով: «Եւ թէ տեղն ցուրտ լինի՝ մինչև զկէսն քահրակ զկարասն: քահրակ (տպ. մանաւանդ) թէ գինին նօսր լինի»։ Վստկ. ՃԻԴ. 88. «Առաջին ոմանք ի փորձականացն՝ եթէ փոփոխէ որ զսերմանքն յետ բնական տեղւոյն ի յայլ տեղի, նա այլ առաւելուն և գիրանան. քահրակ (տպ. մանաւանդ) երբ ի լերանց ի դուր տեղիք տանիս»։ Վստկ. Ի, 18:

Բայտար (114), արար.—պայտար, անասնարույժ:

□ Բարագ (74)—բարակ, մանրամասն, ճշգրիտ (Մալխաս.). «Զոր կարէ ջանալ ի բարագ մտիկ զնել մտաք և փորձելով»:

□ Բարկնալ (45, 128)—բարականալ, բարակել:

□ Բարձկնել (82)—բարձրացնել. «Աւր քանձ զաւր բարձկցոյ»:

Բարձվենել (133)—բարձվենյակ, բարձվենիկ:

+ Բարձրաբոլորոյն (109)—բարձր ու կոթաձև. «Մէջ երկու ձեռացն պինդ ուռց լինի ու բարձրաբոլորոյն»:

+ Բերեվախ (72, 73, 95)—բերանը ինչ-որ բանից վախեցած (ինչպես ունենք՝ «աւր ըր վախեցած»): «Մի՛ զարկներ զբերանն լկաման, որ բերեվախ լինի» (72):

Բերեցալ (148), բերեցվորին (41)—բերանացավ, բերանի խոց:

Մալխասյանցը չի տալիս «բերանի խոց» իմաստը, որ ունի ՆՀԲ: Մինչդեռ մեր հուշարձանը այս հիվանդության նկարագրության մեջ ասում է, որ «խոցեր ելնէ ի բերանն»:

+ Բեկզլուխ (90)—բեկոփ, մեխի գլխամասը. «Լինի... զբեկոնին բարակ և զբեկզլսնին այլ փորք»:

+ Բեկոնա (42, 90, 131, 160), բեկոնա (42)—արար. ռայսա (տե՛ս) հիվանդությունը՝ չափից երկար բեկոփ մխրճվելը սմբակի մեջ. «Թէ զորդ լինի բեկոն, նա զորդ երթայ ընդ սմբակն ու բեկոնա այնէ»:

□ Բէն (46, 58բ), բէ (92)—թիակ, քնակ, ուսոսկր (ինչպես Բուլանըխի բարբառում. Աճառ. Ա, 1084):

○ Բէգլուխ (46, 58բ), բիեգլուխ (191)—ուսոսկրի գլուխը, ուսագլուխը. «Բարձրութիւն երկու բէգլստյն, որ թաղվել լինի նրթէպն»:

Մխիթար Հերացու մոտ (Բ. 4) վկայված է բիեգլուխ (տե՛ս Ն. Բյուզանդացի, ԲՄՀ, Ա տետր, 706): Մալխասյանցը Օգ. բժ. բառգրքույկում մեկնաբանում է. «ողնաշարի վերին մասը», իսկ ողնաշարը մեկ հատ է, մեր վկայակոչման մեջ հիշատակվում է երկու բեգլուխ:

+ Բէցալ (101)—թիկնոսկրի ցաւ. տե՛ս ներկայցալ:

Բիեգլուխ (101)—տե՛ս բէգլուխ:

- Բոլոր (55, 58)—ձիու մարմնի վրա տեղ-տեղ շրջանաձև ուրված մազեր.
«Յաղագս... բոլորնոյն, որ կենայ ի գրաստն» (13);
Հուշարձանիս Ի զխում բացատրված է բառի իմաստը. «Յաղագս բո-
լորնոյն, որ լինի ի մազ» (17);
- Բոկիկ (127)—1. բորիկ, 2. մերկ՝ առանց համետի ու թամբի գրաստ:
Վկայված է ներսես Շնորհալու հանելուկներում. (տե՛ս Ուրբաթագիրք և
Տաղարան (1512—1513), Վենետիկ, 1975, Տաղարանի էջ զ—15).
«Կարի տեսայ ես շատ կարան.
Որ կու իջնոյր ի ետրասան.
Իշին բոկիկ ես Կ անկուտպան,
Մերկիկ բառնան և դառնան զան: (Մոջիմ):
Նորայր Բյուզանդացին (ԲՍՀ, Ա տետր, 737) բերում է այս հանելուկի
մի այլ տարբերակը.
«Իշուին բոկիկ էր ու անփական,
Մեկիկ հատիկ բառնան ու զան»:
- Բուռակ (121), բուրակ (106, 110, 161)—բորակ:

Գ

- Գագան (131)—ուժեղ, բարկ, թունդ:
Այս իմաստով գործածված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 186, 188 (Աճառ.
Բ, 9):
- + Գագանառ (41)—գաղանի կծած, խածած. «Վասն գագանառ խոցի» (ցանկ. զլ.
ԶԺԲ):
Ցանկի այս վերնագիրը բնագրում ձևակերպված է. «Յաղագս խոցի, որ
գաղնի խածած լինի» (143).
Այս ձևով կազմված ունենք զայլառ «գայլից հափշտակված», շնառ
«շնից հափշտակված» և մարդառու «մարդ խածնող (ուղտ)» (Աճառ. Ա,
482):
- Գագնալ (79)—գաղանանալ, կատաղել:
- + Գանըլնալ (106)—թուլանալ, դանդաղկոտ դառնալ, հիվանդանալ. «Գրաստն
գանըլնա ու ուռնայ կուրծքն»:
— արաբ. ԳՂ (kālil) «դանդաղ, ծուլ, հիվանդ» և հ. Կ. ալ լծորդու-
թյամբ կազմված:
Ֆրիկը ունի գանալ. «Աղէկն, որ ի քո ձեռացդ ի վեր գայ՝ գանալ
մի՛ կենալ», որ ուղիղ մեկնեց Տիրայր արք. (Ֆրիկ, Գիվան, 635): Աճառյանը
(Բ, 226) գնալ վերցրել է նրեմիա Մեղրեցու բառարանից և համարում է
«անհայտ բառ», որ պահպանված է յամբ, անագան բառերի բացատրության
մեջ. այսպես՝ «յամբ, անագան կամ գնալ»:
- Գնալ նույն ինքը գանալ (գանրլ) ձևն է, որ նշանակում է «համբ, անա-
գան», իսկ համբ նշանակում է «դանդաղ» (ՆՀԲ). անագան ՆՀԲ թարգմանում

է «ոչ կանուխ, հետին և համր (իմա՝ «զանդաղ»)։ Աճառյանը (Ա, 277) վեր-
ջին առումը չի վերցրել։ Այս իմաստը կա և ազան ժրաջան, անդանդաղ
դրական ձևի մեջ։ Աճառյանը (Ա, 6) ուշադրություն չի դարձրել սրա ժխտա-
կան անազան ձևի «համր, դանդաղ» իմաստին, ուստի և գրում է՝ անազանի
նշանակությունը տարբեր է։ Ուղղելի։

+ Գահիցնել (80) — թուլացնել, հիվանդացնել. «Ճրագուն յորժամ յեկնա, նա
զահիցնէ և աւիրէ զգրաստն»։ Հմմտ. զահլլնալ։

+ Գայլցալ (39, 40, 107, 120, 129) — ցրտառություն. «Վասն զայլցալի, որ է հո-
վութիւն»։

Հիվանդության նկարագրության մեջ (էջ 129) ասված է. «Պատճառն լինի
ի հովէ և ի քրտնելոյ»։ Վկայված է Գրիգորիսի մոտ (էջ 213)՝ առանց բա-
ցատրության։

+ Գալիկ (10) — գավակին նստեցնել. «Եւ հնար է զալկես թեթև տղայ ի վրայ
զրաստուն»։

Օ Դետուտ (158) — ջրային, գետային, գետաբերուկ, գետի բերած որևէ բան. «Նա
առ գետուտի խիչիփար»։

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է։ Աճառյանը (Բ, 137) ունի որ-
պես նոր բառ գետուտի։

□ Գրոտատել (88) — գրգռալ. «Գրոտատէ աղիբն»։

Զևյթունի բարբառը ունի Գ՛րոլաղիլ ժրարձր բղավել (Աճառ. Բ, 275)։

□ Դինային (89) — գիջային, խոնավ։

□ Դինանալ (71) — գիջանալ, խոնավանալ, ջրոտվել։

□ Դինացնել (88) — գիջացնել, խոնավացնել, ջրոտել։

□ Դինուրին (103) — խոնավություն, ջրոտություն։

+ Դլալի (83) — կտավն տողարկ, ծածուց. «Եւ ամառն՝ զլալիւր գիր ի վրայ
զրաստուն զագթանն»։

— արար. غَلَاغ (ghilāi), հգ. غَلَاغ (ghuluf) — նույն նշ.։ Արաբերեն
հգ. ձևը հայերենում վերցված է որպես նղակի։

+ Դոլ (88) — անուր, օղակ, կապ, սանձ, վարաձանդ. «Ի զոլերն աշվոյն վերև
շվաննի կապէ, որ ղճանճն քէէ»։

— արար. دُل (ghul) — նույն նշ.։

+ Գորգզալ (72, 80, 81, 82) — գայլի պես վազել (ձիան վազրի ձև). Հմմտ. գորգ-
զան։ «Կայ [զրաստ], որ գլեշափն աղէկ ուննայ, կայ ի կալաւիցնէն և կայ,
որ ի դուրս վազելն ու ի պորտբայն, և կայ ի գորգզալն, և կայ որ ի քայլելն և
մանտր զնացքն» (72). «Կայ [զրաստ], որ գորգզայ ու զշլիբն զլիսովն ի
հետ ի ղեհաց ղեհ՝ ձգէ. և ասէ իր յարապն մղայնելի» (80)։

+ Գորգզան (38, 79, 81, 82) — գայլի վազը ունեցող ձի. «Կան ոմանք մի, որ
ի վրայ գորգզան զրաստուն ի յետ տայ թամբել» (79), «Այն ազգ զրաստն,
որ... մղայնելի ասեն իր, նա նշանքն այն է, որ ի ղնացքն ղէզ գորգզան լինի
ու տուրէթն ու ակնշփին ու շլինն ի հետ շարժի» (82)։

— իրան. *gurgzan. կազմված գորգ (gurg) «գայլ» և զան (zapa-)
«կերպ, տեսակ» բառերի բարդումով։ Հայերենում զան պահպանված է մի

շարք բառերում՝ սրբազան, այլազան, բազմազան և այլն (Աճառ. Բ, 391):
Երանից բայական *գորգզանալ ձևը, որից ան-ի ամփոփումով՝ գորգզալ:

Մալխասյանցը ունի ռոբզնալ, որ առանց վկայության մեկնում է «ձիու խրխնջալ»: Կարծում ենք սա գորգզնալ բառն է:

Պարսկ. տղազիք ձիամատյանում նմանատիպ վազքը ավանդում է

گورگدو (gurg-daw) «գալլավազք»:

+ Գորգզացնել (37, 48)—գալլի վազքով ձին վարել. հմմտ. գորգզան:

+ Գորովի (92)—աչքի անկյունները. «Եւ որ լինի խոր ու աչվին և գորովին մեծ-նայ»:

— արար. غرب (gharb), غرّب (ghurūb) — նույն նշ.:

Գորտ (47, 90, 101, 156)—ձիան սմբակի միջի կտր մասը:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 198 (Աճառ. Բ, 287):

○ Գարուն (42, 156)—լեզվի տակ թաղանթային ծալք:

Բառս վկայված և բացատրված է Գրիգորիսի մոտ (էջ 98). «Եւ այլ ու-
ոից, որ էլն է բերանն ներքև լեզուին և անուանի գարուն, զի գարուն ի նմա-
ն է է»:

Աճառյանը (Բ, 287) բառս վերցրել է Նորայր Բյուզանդացու Ֆրանս. բա-
ռարանից՝ էջ 129ա, 616ա, որտեղ մեկնված է որպես «ձիու կամ եզան լեզվի
տակ թաղանթային ծալք», մինչդեռ ըստ Գրիգորիսի մարզու լեզվի տակ ևս
գորտեր են լինում:

+ Գորտնիտիս (90)—ձիան սմբակի միջի մասի փոփոխումը. հմմտ. գարտ.
«եբր գրաստն գորտնիտիս լինի, նա զնեն ներքև լուանին (իմա՝ պայտին) սեկ
և լուանեն»:

+ Գում (111)—ճահճային կնյուն, որի արմատները եղեգնանման են. արարե-
րեն օրլսոք (տե՛ս) է անվանվում. «Ան խողի գումն և պատռ է ի ներս և դիր
ի յինք բիշ մի շաման»։ Մագումը անստույգ:

○ Գումարեցնել (77)—շփոթեցնել, շլկեցնել. «Ու մի գիտնար փորը զարկը զձիոյն
կամ զըռըմբին (իմա՝ նիզակին) զարկըն... Բէ ծածկվիս՝ նա դուն զայն ա-
մեն տախտակն ինչ կու շալկես շինովըդ և կու գումարեցնես զքեզ»:

Աճառ. (Բ, 304) գումարել բառի իմաստի զարգացումից հանում է «ան-
ճարել, շլկված մնալ»։ Եվ յայլ դեպքում բառս այս իմաստով է գործածված:

□ Գովիլ (86)—գտնվել, լինել. «Բէ անվոյտ կամ ֆառայ գովիլ»:

Դ

○ Դարդար (92), պարսկ.—թմբուկ:

Դարդար այնն—թմբկահարել. «Թոյլ պոկնին, որ նրբ յիշվեցնեն՝ նա
զիրար դիպի և դարդար այնէ»:

Մխ. Հերացին ունի դարդարայ ձևով (Աճառ. Բ, 364):

○ Դան (53, 85)—1. ծեր, տարեց. 2. հնացած, բարձու, դալարութունը կորց-
րած: «Երենց հայրն ու մայրն դան լինի» (53), «Տեսն դառվոյտն, որ միշակ
լինի, որ ո՛չ դան լինի և ո՛չ մատղայշ» (85):

— պարսկ.—արար. داند (dānd) «ծեր, անպիտան, անարժեք»:

Գիրք Վաստակոցը թանկացա ունի բառս, որ նրա բառարանում ուղիղ է բացատրված՝ «բարթու, հնացյալ» (էջ 243)։ ՆշՔ և Աճառյանը նույնպես ուղիղ են մեկնել՝ «1. հնանալով կամ շատ մեծանալով կարծրացած, դարթ և 2. պառավ, որ այլևս ծնունդից զաղարել է»։ Աճառյանը (Բ, 379) ծագումն անստույգ է համարել։

+ Դաննալ (54, 83) — զահանալ, ծերանալ, կնճռոտվել. տե՛ս դան։

+ Դանուրին (148) — ծերութիւն, տարեցութիւն. տե՛ս դան։

Դանկ (139, 163) — զանգ, ծանրության կշիռ, «ներկու զարույ կշիռն դանգ մի է» Վրդն. էլ. յ. 19 (ՆՂԲ)։ «Դանգի կշիռը զանազան ազգերի մէջ տատանվում է 0,09 4/9 գրամից մինչև 0,75 5/9 գրամ» (Մալխաս.)։

+ Դաշտիկ (39) — արյունոտ այտուց, խոց (զրաստի ազտակում), որ նույնն է ինչ կեբիշ կամ ուտիշ ցավը (տե՛ս)։ «Վասն կերիշ ցան, որ է դաշտիկն»։

Գրիգորիսը ևս ունի դաշտիկ հիվանդութիւնը (էջ 180), որի դիմաց զնում է արարերեն մաշաւայ։ Վերջինս բառարանում (անդ, էջ 225) կասկածով բացատրված է որպես «բծավոր տի՛ֆ»։ Իրականում արար. մաշաւայ مآشرا (māshara), որ ասորերենից փոխառյալ բառ է, նշանակում է «արյունոտ այտուց» (ըստ Շտեյնզասի)։ Հավանաբար վերքի արյունոտ լինելն էլ թելադրել է հայերեն բառը բխեցնել դաշտանիկ-ից։

□ Դարձվորել (107, 111) — դարձվորել, այլակերպվել։

□ Դարտակ (45, 47, 54) — դատարկ։

□ Դարտկութիւն (46) — դատարկութիւն։

+ Դեղդրել (105, 143, 159, 163) — ոսկրն կամ փայտն փոքրիկ գործիքով զեղ թաւել. «Պարտ է զեղդրել որպէս այլ խոցերն» (105), «Դեղդրէլ դաշըն» (143)։

Գիրք Վաստակոցը ունի զեղդիր գոյականը (ՆՂԲ)։

+ Դեկնախայտ (56, 59) — զեղին խայտուցներով ծածկված (ծիռւ մասին). հմմտ. ղէկան. «Եւ. կայ [ծի] ղեղին ղեկնախայտ, որ լինի յիւ մարմինն իւր գոյնովն բոլոր բոլոր զէղ ղէկնի»։

○ Դեղապետեալ (102) — բուժում, դարմանում. «Գրենք զիր ամէն ցաւերն ու զայպերն ու զղեղապետեալն»։

Գրիգորիսը ունի զեղապետել (էջ 145) իմա՝ «բուժել»։ «Եւ նասուրն ելունդ է... կա որ լինի ի խորու և ոչ զեղայպետի»։

□ Դէկան (56) — զահեկան, դրամ (նաև ոսկյա)։

□ Դծար (71) — դժվար։

□ Դիմացկոտ (81) — դիմացկուն։

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 97)։

□ Դնդղալ (58բ) — շարժման ժամանակ մարմնի մասերի երեւալը. «Ի վազելն զնդղալ միսն և կաշին»։

ՆՂԲ ունի զնդղանք «ալիք, ծփանք», իսկ Աճառ. (Բ, 588)՝ զնդղ, «երեբուն, շարժուն», որից և ունենք զդդղալ, զնդղկտալ (Մալխաս.) և մեր ձևը։

□ Դոյր (77, 96) — դուր, հարթ, տափարակ. «Ի դոյրն և ի դաշտն»։

□ Դոյրութիւն (137) — դուրութիւն, հեշտութիւն։

+ Դուռն (53, 54) — կաթնատամ. «Դուռնն սկսնու ի սննալ» (53), «Եւ տոջի ակոռայն, որ բուսնի բուռկին, նա դուռնն է» (54)։

— արար. յ (durr) «մարգարիտ», որ ծագում է յ (darr) «կաթ» ար-
մատից, սրանից է և յյ (durar) «սպիտակատամներ»՝ չ. և հավելումով,
հավանարար դուռն ձևի հետևություններ:

□ Դուս (71)—գուրս:

□ Դումակչկո (66)—դրամակչիո, մի դրամի կչիո:

□ Դրուց (99)—գուրսը. «Ի դրուցէ լինի»:

□ Դրուցե (89, 99)—գուրսը. «Որ կու գայ ի դրուցե»:

վկայված է Սմբ. պատմ. մեջ. էջ 73 (Աճառ. Բ, 603):

Ե

□ Եր (54), Եփ (54, 127)—Երբ:

+ Եզնգաակ (58բ, 93)—Եզի պես լայն ու տափակ գավակ ունեցող (զրաստ).

«Սուր գաւակ... և Եզնգաակն յայլած է»:

□ Ելել (101, 115)—Ելնել, գուրս գալ, վեր կենալ. «Ելէ յիրմէ կտոր մի ոսկոր»
(101), «Ել ու Ելէ, որ վազէ» (115):

□ Եռաջ (74)—առաջ:

□ Եվելված (71)—ափելված, հավելված, ափնորդություն:

□ Երեակ (133)—երակ:

Երիկամեացաւորին (41), իրիկամեացաւ (151)—երիկամների ցաւ:

Երիկամեայցաւ վկայված է Գրիգորոսի մոտ (141...):

□ Երկրն (90)—երկաթն. «Եթէ [նշորակն] Երկրն շառնու ի յինք և ի յայլ տեղ
առնու խել իր, նա սպաննէ զրաստն»:

□ Երկին (90)—երկայն, երկար:

+ Երկոֆ (67)—որեւ ծածկոց՝ անասունի մորթ, վերմակ, կարպետ. «Մածկէ ճուղ
ու Երկոֆով»:

Բառս հավանարար առաջացել է արկ արմատի երկ տարրերակից, ինչ-
պես ունենք՝ առաջ ~ եռաջ (30), արվեստ ~ երվեստ (26): Ըստ Աճառյանի,
հնում արկ առանձին արմատ գործածական չի եղել. նա նշում է «ձգել» (զցել)
իմաստը, սակայն իր բերած վկայություններից կարելի է եզրակացնել, որ
արկ ունեցել է նաև ծածկ իմաստը. այսպես՝ արկեց «զաղանների կամ հա-
վեղների վանդակ» (իմա՝ ծածկոց. մինչև վերջին ժամանակներս որպես արկ-
եց օգտագործում էին մեծ կողովներ—Բ. Զ.), արկանել «ծածկել, վրան առ-
նել», արկանելի «ծածկոց, զգեստ, վերարկու, հագուստ, գլխի ծածկույթ, անա-
սունի մորթ, վերմակ, գլխարկ, գլխի ծածկ», յարկել «վրան ծածկել» (Աճառ.
Ա, 694—698):

Մեր վկայության մեջ -ոֆ(ոֆ) և -ով վերջածանցները գործ. հոլովի
կրկնակի հոլովիչներն են, որոնցից առաջինը քարացած է. սկզբնական ուղիղ
ձևը կարելի է ենթադրել *Երկֆ «ծածկոց»:

Որ Երկոֆ «ծածկոց» նշանակությունը ունի, հավաստում է էջ 69-ի նույն-
իմաստ հատվածը, որտեղ Երկոֆ-ի փոխարեն ծածկոց է օգտագործված. «Դու
յեվելցոյ զճւերն ու գծածկոցնին ի վրայն»:

□ Երչի (83, 97)—առաջին. առջևի. «Ջոր ի յերչի ցան լինի» (83), «Այսպն, որ
յերչի ոտքն լինի» (97):

- **brzf** (39, 127) — անստույգ նշանակությամբ բառ. «Վասն բաժնի, որ յերջին լինի»:
 □ **brվեստ** (71, 74) — արվեստ:
 □ **նվի** (54) — տե՛ս եր:

2

- **Զառնկ** (116) — տե՛ս զառնիկ:
 + **Զառզուռի** (56) — պսպղուն բծերով (ձիու մասին): «Եւ կա պաւղ [ձի], որ սպիտակ լինի և խառնի ի յինք սև մազեր և ասեն իր զառզուռի»:
 — արաբ. زرزور (zarzūr) — նույն նշ.:

Զառիկ (114), **զառնկ** (116), **իրան**. — մկնղեղ (Arsenicum):

- + **Զառտ** (56) — ղեղին. «Եւ կա [ձի] ի բաց ղեղին, որ լինի սպիտկոյն եւ լինի տուրեթն ու բաշն ու ազին սպիտակ: Եւ կոչէ իր անուն պարսիկ զառտ»:
 — պարսկ. زرد (zard) «ղեղին», որից և զարդա زاردا (zarda) «ղեղնեւանդ ձի»:
 Բառս պահպանված է զարտագոյն կամ զարտագուն «ներկի համար գործածված մի տեսակ ղեղին ծաղիկ կամ բրբուռ» և զարտակ «ղեղնագոյն» բառերի մէջ (Աճառ. Բ, 911—912):

Զարդ (116, 121), **զարդի** (116) — զարթ, բացի:
 Անսիգը (էջ 47) ունի զարթ ձևով (Աճառ. Բ, 909):

Զարդել (48), **զարդել** (83) — զարթել, բացի:
 Վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 27), իսկ Անսիգըում (էջ 45)՝ զարթել ձևով (Աճառ. Բ, 909):

□ **Զարբ** (138) — զարկ, հարված (ալիբի). «Մտոյ զինք ի գետ մի, որ ուժով լինի ու զարբ ունենայ»:

Զաւղված (37, 40...) — տես զօղված:

+ **Զափրնգոյն** (55) — բրբումի, զափրանի գոյն՝ ղեղին:

□ **Զեդ, զէդ** (45, 57, 60...) — զետ (57) — ղերգ, ինչպես որ, նման:

□ **Զըլըմփիլ** (76) — զուլամբ երթալ. զլիսվայր զլորվել, վիզ կտտրել. «Եւ հեծնաղն, որ հեծնի, նա հայնց ամուր կենայ, որ քաւել ձին ընկնի, որ ինք զըլըմփիլ»:

Աճառյանը (ե, 617) ունի ուլն՝ «վիշ, ճիտ», որից՝ զուլամբ երթալ «վզի վրա գլորիլ», իսկ Մալխասյանցը (Բ, 37)՝ զուլամբել:

+ **Զըմրն** (109) — աշխատանքից կամ տարիքից առաջացած վնասվածք (բեռնակիր անասունների). «Եւ ցաւն, որ կոչեն իր զըմրն. նշանն այս է, որ յորժամ կենայ զրաստն ու երթայ, նա պայմըտէ խալկին (բաղկոսիրը)»:

— արաբ. زمان (zaman) — նույն նշ.:

+ **Զըննուֆր** (160) — բրիկոն, կինուարիս (Cinabaris), խրակ, քիմիական նյութ, բաղադրութիւն ծծմբի և սնդիկի.

— պարսկ. زندهاfr (zindjaf) — նույն նշ.:

Ամիրզոյլաթը 0գ. բժ. (550) ունի զիննէֆր ձևով և նույն նշ.:

Բառը շարժի շփոթել զանեապիլ, զընճալիլ բույսի հետ:

+ **Զիար** (99, 95, 96) — լանջապանի և ողնաշարի միջև ձգվող առաստանը կամ թուկը. «Եւ կա [ձի], որ զիարն ի պոռնգն ըմբողա» (96):

— արաբ. — պարսկ. زیار (ziyār) — նույն նշ.:

Զուկակ (73) }
Զուղաղ (96) } արար. — նեղ ճամփա, նրբանցք, փողոց:

Աճառ. (Բ, 989) ունի զուկակ՝ որպես նորագյուտ բառ: Մեր օրինակը հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերենում:

○ Զուֆայ (105)—զոսպա, զուփա, մշտիկ:

— արար. ڨوڨ (zūfā) — նույն նշ.:

Բառս հնում զոսպա ձևով փոխ է առնված ասորերենից (Աճառ., Բ, 980):

+ Զալիպակ (115)—խաղողախոտ, ոչխարոտ (Delphinium Staphisagria L.):

— արար. ڨيڨ ڨڨڨ (zabib al-djabal) — նույն նշ.:

Կարստը (ՄՀԲ, Թղթ. 250, վ. 11, Թ. 124) ունի բառս, որ բաղել է 1438 Թ. բժշկարանից:

Ամիրտովյաթն ունի զալիպ րլ նապալ (Անգիտ. անպէտ, 635, Հայրուսակ, § 65):

Զողված (զաղված) (37, 40...) — հող, կապակցություն:

Ը

□ Ըղզվիլ (78)—ուղզվել. «Ինքն այլ ըղզվի ու երթայ»:

+ Ըղտացալ (39, 126)—«Ցաւ, որ բնակի ի յետի կիցքն (իմա՝ ոտները) ի գաւակի» (126):

+ Ըղտի կուտակ (160)—բուսանո՞ւն է, թե՞ կտրտոր. «Առ նրճէսի սոխ և ըղտու կուտակ, ձեծէ ընդ իրար և դիր ի յայն տեղն, որ կաղան»:

□ Ընդելնալ (48)—ընտելանալ:

□ Ընդիր (71)—ընտիր:

□ Ընրանուր (153)—ընդհանուր:

+ Ընրիշար (98, 99)—ստրերի երակների հիվանդություն (Diffusion), բառացի՝ ցրվել, սփռվել. «Ընրիշարն, որ թարթմանի ցրթին և մէկնելն, որ լինի ի ջղերն ի յառջի ոտացն ու վերջի... նա լարվի ու ցրթի երկնին ու ջղերն յիրացմէ ի յետ» (98):

— արար. ڨنڨشار (intishār) — նույն նշ.:

Բառս ունի ծգ. բժ., որ Մալխաս. Թարգմանում է «ցրվել, սփռվել (ղեղի՝ մարմնի մեջ, յույսի՝ բրի լայնանալուց» (էջ 553): Անգիտ. անպէտ (էջ 106) ունի ինրիշար ձևով: Մագումը ճիշտ է նշել Ս. Վարդանյանը (Աբուսաիդ, 224):

○ Ընձել (85)—հնձել. «Յորժամ դճառայն ընձես, նա մենակ այն առվատուցն վերայ, որ արեգակն ի վրայ լցայթէ ու թառմի»:

Ձեռ պահպանված է ննիս. բարբ.՝ ընձիլ, Ողմ. ընձիլ (Աճառ. Դ, 398—399): Հ-ի ը հնչյունափոխության այլ դեպքեր ևս ունենք մեր հուշարձանում հնդկիկ սևուկ > ընդիկի սևուկ (154), համբերելի > հմբերելի > ըմբերելի (76):

+ Բռախմարէն (55)—գրաստների զիստերի անմազ հատվածները. «Եւ կան ի քուտկին, որ բազկունքն ի ներքսնէ դարտակ լինի ի մազէ ...կոչէ յարապն բռախմարէն»:

— արաբ. رَقْمَاتَان (rakmatān) — նույն նշ.:

+ Բոխալան (107)—ինչ որ հիվանդութիւն անուն. «Եւ լնի այս ցաւ ի ջրին խմելոյն, ևս առաւել՝ եր կալնու դայն ցաւն, որ ասեն իր բոխալան»:

□ Բոռմը (71, 76, 77)—ռում՝ նիզակ. «Մի իշեցներ արմունկդ, որ կոտորի բոռմըն» (76):

□ Բոռպ (56), արաբ.—ռուպ, ոտը, մըզի եփած մուգ կարմիր գույնով հլուք. «Թուխ խարտեշ, նման է ի յրոպի գոյն»:

□ Բոպգոյն (160)—թուխ խարտայշ, կարմիր բոցագոյն. հմատ. բոռպ: Ընդհանրապես միշնադարում ռուպի գույնը վերագրվում էր նուան հլուքի գույնին:

+ Բոխալի (100)—ծնկի հետ կապված ինչ-որ հիվանդութիւն. «Եւ կայ ցաւ, որ ասեն իր բոխալի, որ թարգմանի ի հայն քամախ յևելված, որ իշնու ի յակն ի ծնկացն հաստ»:

— արաբ. رَكْبَة (rakba) — նույն նշ.:

○ Բոխլայ (72, 75, 76, 77)— ասպանդակ. «Յորժամ կամենաս, որ զգրաստն կանգնեցնես՝ դու զբոխլայդ լարէ ու կանգնեցոյ» (72):

— արաբ. رِكَب (rikib), պարս. رِكَب (rikāb) — նույն նշ.:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է, Բոքեկ ձեռք ունի Աղթամար-ցին, հրատ. Կոստ. 125. Կեր>բեկ շրջումը կատարված է հաջորդ տողի հանգի հետ համաձայնեցնելու նպատակով (Աճառ. Բ, 1063—64): Ընդ ձեռք պահ-պանված է բոխլայար «թագավորական ախոռապետ կամ ձիակալ» բառում. Սմբ. դատ. 88 (անդ, 1065): (Մոկսում և Շատախում, որոնք Գրիգորիս Աղթամարցու ծննդավայրին կից են, գործածվել է ռքէր ձեռք.—խմբ.):

□ Թարդել (143)—թաթախել. «Թարդէ զինք ի սև ձոյթն»:

○ Թախրան այնել (44)—սրարշավ ընթանալ. «Միբած է մատակ ձիանն, որ յեշաւ այննն ու րախրան, զի սուր յեշվեն»:

— պարսկ. تاختان (tākh-tan) «1. սրարշավ ընթանալ. 2. ավարել, կո-ղողտել»:

Թախտան որպես գոյական ունի Աճառչանը (Բ, 1091) «աւարում, թա-լան» նշանակությամբ, որից և րաղրնել «աւարել, կողողտել»:

Թաղառ (86, 122)—խեցեղեն գոգավոր կամ կոնքաձև աման:

Թաղար ձեռք վկայված է Գիրք Վաստակոցում (Աճառ. Բ, 1107):

Թաղասուֆ (40)—գրչական վրիպակ է. տե՛ս րափասուֆ:

- **Թաղրփիֆիլ** (68)—**թաղաթափ** լինել, հավանաբար սթափվել, քնից հետո խելքը գտվա՞ր գալ. «Ի վաղվն է հան զինք [զձին] ու սլվլէ, որ ճապկտի (իմա՝ մարմնով ձգվի) ու րաղրփիֆի»:

Աճառյանը (Բ, 1101) ունի րաղարափ «զլխարաց, մերկ զլսով», իսկ Նորայր Բյուզանդացին (ԲԱՀ, Բ տետր, 599)՝ րաղրափիմ, որ մեկնում է Երաբախէ սրտիս. «Յզտէ վատու՞մ ստամոքի և սրտի րաղրափելոյ և խափանէկի (խափանիկ)»։ Ամիրտ. Բժ. Ա. 68, Եվասն խափականի որ յանկարծու ինզնա: Յորժամ խափական ցան զիպի, նշան յայ է. յանկասկած ու՞մ զնա, ետաղի, սրտն րաղրփի»։ անդ, 336»:

- **Թամ** (73, 75)—**թամբ**:

Պահպանված է որոշ բարբառներում: Այս ձևով վկայված է նաև Առաք. պտմ. 82 (Աճառ. Բ, 1115):

- + **Թամբոլ** (58բ)—այն ոգները, որոնց վրա թամբն է դրվում, «թամբուց տեղը» (էջ 93). «Թամբոլն ու կոշոն ու ծուռ ոգն յայպ է»:

- **Թապլի** (67), րապլի (57, ԲԶ). րապլտիլ (115), րափիլ (85, 89)—**թավալվել**. Գիրք Վաստակոցը ունի րապլալ «թաալումն, թապլտրեկիլ» (էջ 189, 244):

- **Թապլեցնել** (82), **թափլեցնել** (89)—**թավալեցնել**. տե՛ս րապլել:

Թառանգոյն (115), պարսկ.—**զազպեն**, մանանա:

Աճառյանը (Բ, 1147) րառանկուպին բառի տակ հիշատակում է «Թառանկոյն Մխ. բժշ., րառնգին բժշ. ունի միայն Հայրուս. § 770», 1294 Թ. բժշ. ունի «բառնգին. մանանան», որ է, հավանաբար, Հայրուսակի տշխուրը:

- + **Թավասուփ** (41, 140)—գրաւտների հիվանդութիւն՝ կոճների վրա երևան եկող ճաբեր. րավասուփ շեմանէ ի շուլակ (տե՛ս) և լինի ի կոճքն» (140):

— արաբ. **تواسف** (tawassuf) — նույն նշ.:

- **Թարեւն** (57)—**թարթիլ**, արտահանոնք:

Աճառյանը (Բ, 1150) ունի րարեւն, իսկ Ախց. բարբ.՝ քէրքէվոնք:

- **Թարխոն** (139)—**թարախել**, **թարախակալել**:

Օդ. բժ. (էջ 552) ունի րարխել:

- **Թափիլ** (85, 89)—տե՛ս րապլել:

- **Թափլեցնել** (89)—տե՛ս րապլեցնել:

- + **Թելգեն** (81)—հավասարալուփ, հավասարակշիռ. «Շատ զնալն և յնչվելն քայլան ձիոյն չէ՝ րելգեն մեկնելովն լինի»:

— արաբ. **توازن** (tawāzun) — նույն նշ.:

- **Թրքիս** (95)—վրան թրքեցնել, ստամոքսը թրքեցնել. «Եւ կտրած լեզուն յայպ է, զի չկարէ զգարին աղէկ ուտել, շոգէ, քրթիէ զինք»:

Հավանաբար քրթմոռել բառի ամփոփումից առաջացած:

- **Թիչիկես** (67)—հավանաբար՝ **թաշկիես**. «Որ խոց ի ձեռքդ չկենայ՝ քիչիկեստղ եղէ»:

- **Թմրհնդի** (156)—հնդկարմով:

— պարսկ.—արաբ. **تمر هندی** (tamri hindī) նույն նշ.:

Աճառ. րմրհնդի ձևով քաղում է Հայրուսակից, և հետևելով Հյուրշմանին, իսկ սա էլ Seidel-ին, ծագումը դնում է արաբերենին՝ **تمر هندی** (tam-

ra-ul-hindī), մինչդեռ հայերենը համապատասխանում է պարսկականին՝ tamri hindī. վերջինս զործածական է և արար. զրականության մեջ: Մեր տարբերակում մե բաղաձայների միջև բ-ի հավելում է տեղի ունեցել (ինչպես արմալ > ամրալ > ամբրալ. բմբիլ > բմբրիլ): 1294 թ. բժշ. ունի «բ[մ]պրենդի. ի հնդկաց կա» (էջ 143):

- + Թեջիր (114) — պղնձե, լայնբերան կաթսա. «Առ ի յայն բարէն, որ զտվի ի կրին մէջն, որ չիինի այրած, լուայ, և բնջրով առ յիրմէ, բառսուն զբայմ, լեւէ և մաղէ»:

— պարսկ. — արար. تيندير (tindjir) — նույն նշ.:

- Թուր (39, 41, 42, 113, 143, 159) — ուռուցք, բշտիկ. «Յազագս բլբի, որ լինի ի տռն և ի ձուրն» (113):

Վկայված է Գրիգորիսի մոտ (էջ 43). «Եւ [նեղ], որ բուր անուանի, նայ իւր բնծայլին ի մորթին լինի և երենայ ի յամէն տեղ... և է բուր նման»:

Անաույանը (Բ, 1292) առանց վկայության ունի «1. լեղվի ծայրին վերբ. 2. ձեռքի վրա գորտնուկ» իմաստներով:

- Թուրիա (145), պարսկ. — աչքի թութի՝ պղնձի անզուտ սքսիդ, որ աչքի ղեղ է: Անաույանը բաղում է Հալբուսակից և ղենում «Մի տեսակ ծաղիկ, որ աչքի ղեղ է լինում»: Մագուսմը՝ արաբերենից ու պարսկերենից և իմաստը ճիշտ են տալիս ն. Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Բ տետր, 796) և Մալխասյանցը:

Թուրք (145...) | պարսկ. — ծանրության շափ, միջնադարում հավասար 15.449 գրամի Թուրք (104...) | Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 108 (Անառ. Բ, 1299):

- Թվենալ (48, 53, 103) — թվալ, համարվել. «Աղվթր թվենալ բեղ» (48):

Թրակիս (133), հուն. — թերիակէ, թյուրակե, ղեղաթափ՝ ղեղ թուլնի ղեմ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 8, 131 (Անառ. Բ, 1203):

Ժ

- Ժամել (66, 75) — շարժել. «Փանի ղայիկն ժամէ՝ նա փոշի ի վայր լցուի»:

Այս ձևը պահպանված է Այշ. և Մշ. բարբառներում (Անառ. Ե, 302):

- Ժամիլ (75) — ժած գալ, շարժվել. հմտ. ժամել:

Վկայված է Ամիրտ. բժ. Ա, 29՝ «Ժամիլ սրտի» (Ն. Բյուզ., ԲՄՀ, Բ տետր, 809):

- Ժամցենլ (81) — շարժել. հմտ. ժամել:

- Ժամետալ (74) — տե՛ս ժոնետալ:

- Ժմուն (79) — պատշաճ ժամանակ, հարմար ժամանակ:

Վկայված է Գանձակեցու մոտ (Անառ. Գ, 10):

- Ժոտ ածել (78) — շուռ ածել, ման տալ. «Գիշերն ի ժոռ կուտայի ածել»:

Պահպանված է Սերաստիայի բարբառում (Անառ. Ե, 432):

□ Ժօնտալ (74) — ճոճվել, երերալ. «Յորժամ առնուս լկամն ու արգելես, նա շրժանտա»:

Անառայնը արձանագրում է միջին հայերեն նօնկտալ ձևը (Գ, 701): Մեր օրինակը կամ վրիպակ է և կամ տարնմանությամբ բառասկզբի ն-ն վերածվել է Ժ-ի:

Ի

† Խաղսոֆ (57) — սպիտակ հատվածներ ձիու երեսի վրա, «Թէ լինի քթին վրա սպիտակ, դէղ խաղ խաղ և չհասնի ինչվի ճակատն ու կամ ի յաչքն, նա ասեն իր իաղսոֆ»:

— արաբ. بَصُور (y'asūb) — եռյն նշ.: Բառավերջի ب (b) > հյ. ֆ. տառադարձությամբ: Ըստ Շտեյնզասի պարս.-անգլ. բառարանի՝ Մոհամմեդ մարգարեն պատկանած ձիու անունն է:

□ Ինչուր (90, 117) — մինչև:

□ Ինչվի (45...), ինչնվի (47) — մինչև:

○ Իչովամբ (100) — հիվանդություն. մարմնի որևէ հոդի դուրս բնկնելը (Hernie) (Մալխաս.), «եւ այն, որ կոճրխի իչովամբ է, որ իջնու ի մէջ կոճին որպէս ոսկոր»:

Գիրք Վաստակոցը (էջ 205) և Գրիգորիսը (էջ 103) ևս ունեն իչվամբ, բայց «գրիպ» իմաստով:

□ Իրակ (71) — երակ:

† Իրքինալմ (102) — հիվանդության անվանում՝ «է ցաւ, լինի ի ձեռացն և ի ջղացն ի թուլութենէն... նա դողա ձեռքն և դիպի իրար»:

— արաբ. إرتيآش (irtihāsh) — նույն նշ.:

Բառավերջի մ-ն հավելագրություն է:

□ Իրիկամնացալ (151) — տե՛ս Իրիկամնացալութիւն:

□ Իրիկամունք (47) — երիկամուկ:

□ Իրիկացք (88) — երեկո:

□ Իրք (54...) — որևէ բան:

Պահպանված է Պոլսո ըարբառում (Աճառ. Գ, 124):

Լ

○ Լանրակ (119) — լանդակ. «Մեծած ցորենից (կամ բրնձից) պատրաստած կերակուր խաշիլի նման, որի վրա յուղ և կաթ են ածում և ուտում ինչպես հարիսա» (Մալխաս.). «Առ զարէ ալոյր ու բարկ քացախ ու շինէ լանրակ»:

Նշք ունի լանրակ որպէս զվո. բառ: Բառիս հնագույն զրավոր վկայութիւնն է:

Լար, ի լար (47, 48) — լարված, ցցված, կանգուն. «եւ մեծ երակն... լինի հաստ ու կարճ և ի լար» (47):

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 199, 246:

□ Լեզել (88) — լիզել:

□ Լեսել (103, 104) — մանրել, փշրել, ծեծել, «Լեսէ և մանդր աղայ և մաղէ»:

(104):

□ Լինալ (98), Լինեալ (125)—լինել, դառնալ:

Լկամ (70, 71), պարսկ.—սանձ:

Վկայված է ԺԳ դարից (Աճառ. Գ, 235):

Լկամել (95)—անասունի բերնին սանձ դնել, տե՛ս Լկամ:

□ Լմեցնել (53)—յրացնել, ամբողջացնել:

Վկայված է Դիրք Վաստակոցում (էջ 61, 67, 225): Պահպանված է նաև բարբառներում (Աճառ. Գ, 207):

□ Լոսել (127)—տե՛ս Լեսել:

○ Լուլա (141)—խողովակ. «Դիրք Ի յինք Եղէզնէ լուլայ մի»:

— պարսկ. لولا (lūla) — նույն նշ:

Բառս լիլէ ձեռով վկայված է Դիրք Վաստակոցում. «Փարշ շինեա երկու լիլով» (էջ 82), որ սխալմամբ թարգմանված է՝ «ձակ կամ բերան ըմպանակ անօթոց» (էջ 246): Կարստը (ՄՀԲ), Վաստակոցից քաղելով, և Մալ-խասայանցը ծագումն ու իմաստը ճիշտ են նշել:

□ Լուսնել (38, 85)—պալտել. «Կան ոմանք մի, որ զրաստն լուսնել տան. նրբ առվոյտ տան»:

Լուսին «պալտ»՝ իմաստով հաղորդված է Հաստիվերտցու մոտ (Աճառ. Բ, 254) և մեր հուշարձանում (էջ 49), որից և լուսնել:

Վկայված է Վարդանի առակներում (Ն. Բյուզանդացի, ԲՄՀ, Բ տետր, 1131):

Հաճրնի բարբառում պահպանված է լուսնիկ ձեռով (Հ. Պողոսյան):

Խ

○ Խալապայ (74)—խառն բազմություն, ամբոխ, ժխոր. «Եւ հանապառ զինք (իմա՝ ձիան) Ի խալապայի և Ի ժողով Ի շատ մարդկաց մէջ տար»:

— արաբ. خالابا (ghalaba) «1. բազմություն, առատություն, 2. հաղթություն, 3. հարձակում, 4. կարողություն, 5. իշխանություն, տիրապետություն: Աճառյանը բառս վերցրել է Անսիզրից և Սմբատ Սպ. Գատատանազրբից «կոիվ, շփոթություն» առումներով և ծագումը ուղիղ է որոշել:

Խալիզոն (145), արաբ.—խխունջ:

○ Խալիկ (46, 98...)—բաղկուկ. «Մեծութիւն խալիկն ու փոքրութիւն կոճացն»:
Աճառյանը (Գ, 323) բառս վերցրել է Ս. Գարամաճյանից՝ «Նոր բառ-գիրք հայերէն լեզուի», Պոլիս, 1892: Մեր օրինակը հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերենում:

+ Խալս (51)—անխառն, մարուր. «Որ չլինի խալս մատակ»:

— արաբ. خالص (khālis) — նույն նշ:

Մխիթար Հերացիին ունի խալս (էջ 92), որ բացատրում է «յիստակո, իսկ Յրիկը՝ խալսս. «ապա զինչ փորձած ոսկի, քուրայլն Ի դուրս գաս խալսս» (տաղ ԽԱ, 72): Ուղիղ մեկնեցին Նորայր Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Գ տետր, 15), Կարստը (ՄՀԲ, Բ. 251, վ. 14, թուղթ 18) և Տիրայր արք. (Յրիկ, 648):

- **Խալսիլ** (78, 103)—ազատվել, փրկվել. «Հանդարտութենով խալսի և ելնէ յայն բնութենէն» (78), «Քչիկ զրաստ խալսի յիրմէ» (103):

— արաբ. **خَلَّصَ** (khilās) — նույն նշ.:

Բառիս հնագույն զրավոր վկայությունն է հայերենում: Ուղիղ մեկնեց նորայր Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Գ տետր, 15): Մալխասյանցը խալսելն ձևով համարում է արաբ. **khālis**-ից, որ մեր նախորդ բառն է. ուղղելի:

Պահպանված է Հաճրնի բարբառում՝ խրլսիլ (Հ. Պողոսյան), Շատախում խլրս(ն)ի, Մոկսում խրլրս(ն)ի (տե՛ս Մ. Մուրադյան, ԱՄԳՀՊ, 209):

- **Խալտեհալ** (81)—խալատ (ղալաթ) անել՝ սխալվել. «Խալտեհալ ի գնացքն»: Խալատ, խալտիլ, զալտիլ (տե՛ս Աճառ. Գ, 319):

- **Խախաց** (133)—մակարդ. «Խառնէ յայտ շարապտ եղին խախաց»:

ՆԺԲ և Աճառյանը որոշակի «պանրի մակարդ» են բացատրում, մինչդեռ մեր օրինակը վկայում է, որ ընդհանրապես «մակարդ» է նշանակում:

- **Խախիայ** (116, 117)—ուկուսմիլի խեծը:

Աճառյանը ախախիա զնում է իրավացիորեն արաբ. **أَكَايَا** (akāyā)-ից «ախախիա՝ ակացիա ծառը», որից և պարսկ. **کَآيَا** (kāyā), Մեր օրինակը ունի պարսկականի ձևը:

- Խախուլայ** (111), արաբ.—հիլ:

Աճառյանը (Գ, 879), Հայրոսակից բաղելով՝ ունի կախուլա, դադուլէ, իսկ 1438 թ. բժշկ. (Կարստ, ZFAP, 124) խախուլէ ձևերով:

- **Խաժեհա** (89)—խաժան, խաժնող:

- **Խամձեկ** (45, 50...) — ծնոտ, կզակ:

Վկայված է նաև խամձեբ, խամձեբ, խամձեբ ձևերով (Աճառ. Գ, 352):

- **Խամնեկ** (71)—մտրակել. «Յուշիկ յուշիկ զահէ ու հայնց, որ խամնենս և մահմիդենս». հմտ. խամնի:

Մալխասյանցը ունի դամշիկ ձևով:

- Խայծղան** (126, 142...) — խայտաղան, ռետնային նյութ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 146 (Աճառ. Գ, 363):

- **Խայծղեկ** (118)—խայծղանել, խայծղանով օժել. հմտ. խայծղան:

- Խանդակ** (73, 77), արաբ.—խրամ, փոս:

- **Խանդարիուն** (105)—ծծմոր, կապուտիկ, կապուտածաղիկ, ամբար, խաղողիկ (Centaurea Cyanus L.) (Բեդեկյան, § 940):

— արաբ. **قندريون** (kantariyūn) — նույն նշ.:

Աճառ. ունի խանդարեկ և խանդարիա Cichorium intybus «վայրի եղդակ»: Ծագումը ճիշտ է տալիս 1428 թ. բժշկ.՝ «Խանդարիաւն. արաբերէն խրնդուրիուն» (Կարստ, ZFAP, 124): Մեր ձևը բառիս հնագույն զրավոր վկայությունն է և ճշգրիտ տառադարձումը:

- + **Խանդիխուն** (120), խրնդիխուն (105), խանդիկն (133), խանտիկն (151)—մեղրից ու հին գինուց պատրաստված խմիչք. «Խանդիխունի շարապ» (120), «խմցոյ իր շարապ խրնդիխունի» (105):

— արաբ.—պարսկ. **خاندیکون** (khandikūn) — նույն նշ. (Մուհամմադ Աբդուլլահի (նուր էդ-Գինի) ղեղանունների բառարան, էջ 114, [19-րդ դար,

Հնդկաստան]]: Ամիրտովլաթը (Անդ. անպէտ, 219) ունի խանդիղոն ձևով, Քիւնքն շարապ մըն է, որ մեղրով և հին գինով շինեն, և անուշահոտ գեղեր կու խառնեն. տաք և չոր կու լինի բնութիւնն. ազտէ ձերոց»:

Խանդիկոն (133)—տե՛ս Խանդիխուն:

□ Խանկըն (69)—խանգարել. «Զի յորժամ ցաւի խանկրած ոտքն»:

Խանտիկոն (151)—տե՛ս Խանդիխուն:

□ Խառանջի (52, 53)—զոնալ. «Յորժամ կենայ [էշն]... ու խիստ խառանջէ»:

Վկայված է Վարդանի առակներում խառանջի (Աճառ. Գ, 393):

○ Խաս (74)—1. ազնվացեղ, ազնիվ, 2. ընտիր, լավորակ. «Զխաս ձին չկանկ-նեցնեն»:

— արաբ. خاڤس (khās) — նույն նշ.:

Գիրք Վաստակոցը (էջ 203) ունի «զխաս տաճիկ ձիոյն սահմանն», որ բառարանում մեկնվում է «ընտիր» (տե՛ս անդ, 246): Ծագումը ճիշտ են նշել Մալխաս. (Բ, 247) և Կարստը (ՄՀԲ, քղթ. 251, վավ. 14, էջ 109):

○ Խասիար (71)—բնավորություն, հատկություն. «Նա պեղծ խասիար է»:

— արաբ. خاصیت (khāsiyyat) — նույն նշ.:

Մխիթար Հերացու մոտ վկայված է խասիար (էջ 110) և խասիար (էջ 120), որ ինքն իսկ բացատրում է՝ «որ է առանձինն իւր յատկութիւն» (այս փաստի վրա աշխատասիրողի ուշադրությունը հրավիրեց զրբիս խմբագիր Մ. Մուրադյանը): Գիրք Վաստակոցը (էջ 87) ունի այս բառը, որ բառարանում մեկնվում է որպէս «ընթերցողութիւն, ազդեցութիւն. ևս՝ օգուտ». ուղղելի վերին իմաստով: Ծագումը և իմաստը ճիշտ են տվել Մալխաս. (Օգ. բժ., 554) և Կարստը (ՄՀԲ, քղթ. 251, վավ. 14, էջ 110):

+ Խաւինն (60)—մոխրագույն ձի. «Կան ի ձիայն խաւինն. և այն է զոյնն, զի ի մաւտ է յայս սպիտակս»:

— արաբ. *كرنج (karandj) < արաբ. كرنج (karang) — նույն նշ.:

Պարսկ. گ (g) > արաբ. ج (dj), որ հայ. տալիս է չ կամ ց:

Խաւիչ (159)—դաղելու գործիք. «Խաւէ պղնձէ խաւիչով»:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 139:

+ Խաւտաս (144)—մազազալի. «Առ... այրած խաւտաս... խառնէ ի գինի և ի մեղր, բաժին մի գիր ի վրայ ոտվոյն»:

— արաբ. قراطس (karṭās), قرطس (karṭas) — նույն նշ.:

Հնում ունենք քաւտէս «թղթի կամ մազազալի թերթ», որ փոխառված է հունարենից (Աճառ. Զ, 1428):

□ Խաւտեչ (55, 56)—խաւտյաչ:

Խաւտուկ (106)—խաւտուք, խաւտելուց թափված թեփ, փռչի:

Մալխասյանցը ունի խաւտուկ: Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

Խաւաւան (88)—տե՛ս Խաւաւան:

Խեչ (45...)—տե՛ս Խել:

Խէժ արապիկ (162)—արաբական խեժ. տե՛ս սամղ յարապի:

Խէշ (48...), Խեշ (45...)—հետը, մոտը, կողքին:

Հաղորդված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 79 (ՆՆԲ), (Ինչպես նաև 1271 թ. պարոն Կոստանդինի արտոնագրում. տե՛ս Ղ. Հովնանյան, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրա, Վիեննա, 1897, էջ 258, խմբ.):

Խըր (86)—տե՛ս Խուր:

Խընդխուն (105)—տե՛ս Խանդիխուն:

Խը—տե՛ս Խուր:

Խիարուկ (134), Խիար սատանայի (106)—էլունդ, խաղավարտ (Bubo), «Ան սատանայի Խիարուկն ու գրուրակն, Էփէ ջրով, ու ինչ ի փողքն ի վայր» (134): Բառիս ծագումը արար.-ինք ճիշտ է նշել և մեկնել Մալխասյանցը Օգ. ԲԺ. բառգրքուկում: Անտոյանը (Գ. 476) ունի անորոշ ձևով՝ «վարնգաձև մի տեսակ պայար»:

Խիզարուկ (132)—խզարեւու ժամանակ քափված թեփը.

Մալխասյանցը ունի խզարուկ: Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

Խիւնիփար (42)—տե՛ս Խիշիփար:

Խիմաղիա (113)—տե՛ս կիմուիա:

□ Խիշիփար (99...), Խիւնիփար (42)—խնշափառ, խնցղետին:

Խլիմիայ (145)—տե՛ս աղլիմիայ:

+ Խլխախ (105)—պղնձարջասպ. «Ան ժանգառ և արջասպ և Խլխախ»:

— արար. خنقادیس (kulqadis) — նույն նշ., որ փոխառյալ է հուն. χελιδνίς-ին (Շտեյնդաս, Պարսկ.—անգլ. բառ.):

+ Խլուխի (55, 59)—մուգ զեղնավուն՝ կարմրի մոտ. «Այս խարտեշ Խլուխի, որ լինի զէզ զաֆրեղոյն» (55):

— արար. خلوکی (khlūki) — նույն նշ.: Ըստ Գեհարդայի բառարանի՝ Խլուկ(խ) օժանդէր է, որի հիմնական մասը զաֆրան է և գույնը կարմրավուն կամ զեղնավուն: Բրիտանական զրադ. Օր. 3483 ձեռ. պարսկ. Զխամատյանը (էջ 24b) այս գույնը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Աշխատը (շաղանակազույն կամ խարտյաշ ձի) մի քանի հազար երանգ է ունենում, ու մանր Խլուխի (خلوکی khlūfi) են ասում, որ զեղին է և մազերը զաֆրանի գույն»:

Այստեղ գրիչը արար. ق (k) շփոթել է ف (i)-ի հետ:

○ Խնձոր (47), Խնձոր (126)—1. կրոնիկների դուրս ցցված կտր դուխը. 2. ձիան հետևի անդամների մասնները, զավակ. «Երկու Խնձոր՝ կրեկացն ի դուրս» (47):

Երկրորդ առումով ունի գիրք Վաստակոցը՝ էջ 199:

○ Խոամնի (76)—զամչի, մտրակ. «Զիք ամէն երեսնակն ուննայ և զանպատեհ Խոամնին»:

Սա թուրք. kamçı բառն է, որ Մալխաս. ունի դամչի տառադարձությամբ:

Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերենում:

Խոզ (111)—չրի մամուռ. «Ան Խոզի գումն և պատդէ ի ներս և դիր ի ինքն քիշ մի շաման»:

Վկայված է Խոզ Գիրք Վաստակոցում, էջ 182 (Աճառ. Գ, 695):

Խոզմազ (158)—խոզամազ, Խոզի մազի նման կոշտ (Մալխաս.):

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

Խոզտի (104) — խոզաճարպ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 168 (Աճառ. Գ, 539):

Խոյաֆիք (45) — մեծ կամ ոչխարի նման քիթ ունեցող (ԱՔ):

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

□ Խոյլ (91) — խուլ, պալար, ունեցք:

+ Խոյլ (44) — զորք, բանակ, զոմարտակ. «Եւ սիրած է... ձվար ձիանն, որ... դիպին ընդ շարկամն ու փլցնենն ու խոյլ հեծելին»:

— արար. خيل (khail), ڤڤو خيول (khuyul) «1. ձիեր, ձիերի երամակ, 2. պարուծի, հեծյալ բանակ, 3. զորք, զոմարտակ»:

+ Խոյլ կամ խուլ (121) — խլածաղիկազգիներին պատկանող բույս, մեթուր (տե՛ս). «Առնուին զուհուտ մուղին և հալէին ի խլին ձկին, որ է մեթուրն, և շինէին աւծնելիք»:

Մալխասյանցը ունի խլածաղիկ, որ է նույն խոյլենի. խլարոյս (խուլարոյս) (բոս Բեղկյանի, § 3123, *Scrophularia nodosa* L.):

Մեր բնագիրը խոյլ նույնացնում է մերուրի հետ, որ է բոս Բեղկյանի (§ 2234) մեմփածաղիկ, մերուր (պարտիզազ)՝ *Matthiola oxyceras* DC., Իսկ վերջինիս համազորներն են դեղին շառնգումն և շառնգակ՝ *Cheiranthus cheiri* L., որ պատկանում է խաչածաղկավորներին (*Jam. Cruciferae*) (տե՛ս Բեղկյան, § 993):

□ Խոնենլ (146) — խոնչել:

□ Խոշֆոր (111) — խոշկոր:

Խոստուկ (40) — փորացալ, խիթ (Elongement). տե՛ս և խոցտուկ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 206 (Աճառ. Գ, 633):

Խորասան (77, 88) — նահանգ հյուսիս-արևելյան Իրանում:

+ Խորասնցնակ (90) — թևք. ծոված գիրք, վիճակ (?). «Խեղդես խորասնցնակ որպէս խեղդեն զֆնատուն»:

Արդյո՞ք պարսկ. خورسان (xorsān) «ծոված, թևք ընկած» բառով է կազմված:

□ Խոցնալ (118) — խոց զոյանալ, խոցոտել:

Վկայված է Մխ. Հերացու մոտ. ԻԳ. 48, 49 (ն. Բյուզանդացի, ԲՄՀ, Գ տետր, 310):

□ Խոցոնլ (101, 104, 139) — խոցոտել:

□ Խոցտուկ (132) — փորացալ, խիթ, խոստուկ (տե՛ս):

+ Խուր, խրք, խր (82, 83, 86) — առվույտ և կամ նրա սերմը. «Խր, որ է առվույտին հունդն» (82), «Առնուն զխուրն ու կտրեն մանտր մանտր» (86):

— արար. պարսկ. خرت (xut) «առվույտ», خرت (xatt) «չոր կամ թարմ առվույտ. դաշտային վայրի բույսի հունդ, որ քոշվոր արարները սովի ժամանակ ալրում և հաց են թխում» (Նաֆիսի, Պարսկ. բառ. 2623):

+ Խուման (101) — ձկններից իշնոզ ուտուցք, որ կազույթուն է առաջացնում. «Եւ խումանն ուռէց է, որ իշնու ի ձկնացն»:

— արար. خماع (khumā') «կաղացող»։ որանից էլ հիվանդության անվանումը:

О Խումր (39)—չերմ, գլխացավ. «Վասն ցաւուն, որ խումր է գրաստն»:

— արար. **خُمَار** (khumār) «1. չերմ, գլխացավ, 2. գլխացավի պատճառած տառապանքը, 3. հոգնություն, վրդովմունք»:

Միջին հայերենում հաղորդված կա արար. փոխառյալ խումար «զարթ-խում, արթնցությունից նոր սթափված», որից և խումրություն «հարթեցու-թյան թմրությունը» (Աճառ. Գ, 653—54), ինչպես նաև «հարթածություն և խելագարություն» (Օգ. բժ. բառգրքում):

Ցանկի այս ՄԸ գլուխը բնագրում այսպես է՝ «Յազագս խումրութեան գրաստու» (էջ 75):

+ Խումրել (42)—1. չերմել, 2. վրդովվել. հմմտ. խումր. «Վասն խումրելոյ, որ զեղ կատղած լինի»:

+ Խումրեալ (79)—խումարանալ, հոգնել, վրդովվել. հմմտ. խումր. «Եր խումրեալ գրաստն, նա այլ առաւել զաղնալ»:

Խումրութին (112, 163)—չերմ, գլխացավ. հմմտ. խումր:

+ Խունան (38, 102—106, 117), խունան (137)— գրաստների ինչ-որ հիվանդու-թյուն:

— արար. **خُنَان** (khunān) քրթի հիվանդություն. ուղտերի հարբուխ» (չստ կամուսի թրք. թարգմանության և Նաֆիսու Պարս. բառ., էջ 1406). ապակյն հիվանդության նկարագրությունը մեր հուշարձանում ավելի լուրջ հիվանդության է վերաբերում:

О Խուրս (106, 112)—գնդիկաձև զեղահատ. «Շինէ խուրսեր մթխալ մթխալ» (106):

— արար. **قُرس** (kurs) «1. գնդիկաձև որևէ իր, 2. զեղահատ»:

Մխիթար Հերացիին ունի ղուրս և կուրս (43, 50, 85...) տառադարձու-թյամբ. «Ապա թէ տարութիւն շատ լինի և ուժով, դու տուր հետ թանին զայս ղուրսս» (էջ 43): Կարստը մեկնել է «զեղ» իմաստով (Kil. Gr. § 31 և 37, տե՛ս ՄՀԲ, թղթ. 251, վավ. 14, էջ 311): Մախսայանցը (Օգ. բժ. բառգրքում) ղուտս, ղուրս կամ կուրս թարգմանում է. «Ընդհանուր անուն ներս ընդունելու զեղերի»: Մ. Մուրադյանը (ԱՄԳՀՊ, էջ 265) ունի խուտս (կուտս, ղուտս) ձևե-րը, որ տալիս է «զեղ» նշանակությամբ:

Աճառյանը (Ա, 96, նաև Բ. տպ. էջ 111) Գարամաջյանի բառարանից բա-ղել է ակրաս «զեղերի զանգված, pastille», իրր արար. բառ, որ «գիտէ նաև Քաշուհի, հտ. Գ, էջ 5ր», բայց չի տվել արար. տառադարձությունը: Սա մեր բառի հոգնակի ձևն է՝ **اقراص** (akrās) «1. գնդիկաձև իրեր, 2. զեղահատներ»:

+ Խպիթ (91)—ուռուցք, խուլ. «Եւ թէ կամենաս խպիթէ հանել, որ կա խոյլ ընդ ականջմոռն և ընդ փողքն ի մէջ»:

— արար. **حَبْط** (habat) — նույն նշ. արար. և (ح)-ի խ (ح) ընթերցումով և կամ և>խ փոփոխությամբ:

□ Խորննալ (54), խորննող (151)—խխունջ:

ՆՀԲ (Ա, 986) ունի խունջող ձևով:

□ Խոխտիլ (92)—գրգռվել. շլանալ որևէ փայլուն բանից. «Խոխտի աչքն զէմ արեգականն»:

ՆՀԲ ունի խտղտել ձևով:

- Խրխնալ (92) — խրխնշալ:
- Խրչան (70) — խրաշան, խրտնոդ:
Վկայված է Դիրք Վաստակոցում (էջ 193):
- Խրչիլ (73...) — խրտնել:
- + Խրտուրին (96) — խրտնելը, շլանալը, աչքերը մթագնելը. «Եւ խրտչիլն լինի ի սրտին վատուծութենէն, և լինի ի խրտուրնէն և ընդ խումբութենէն»:
- Խփչիլ (147, 149) — աչքը փակվել, հարանալ. «Ուտենայ աչքին և խփչի» (147):
Նույն իմաստով խափ արմատից Աճառյանը (Գ, 446) բերում է խափնուլ: Վկայված է նաև խափչիլ, որ «մարիլ, հանգիլ» իմաստն ունի (տե՛ս անդ):
- Խօսրանք (խաւսրանք) (38) — խոսարան, լեզու. «Զի խաւսրանք չունի, ծառայէ առանց լեզու»:

Մ

- Մագ (98) — ծակ:
- Մաձկտկ (116) — ծակծկէլ, ծակոտել. «Ու մաձկտկ զտերեւ երկու երեք տեղ»:
- Մայր (79, 88, 122) — փորք-ինչ, քիչ, կամիլ, պաղունց. «Առնուն ծայր մի աղ» (88), «Զգէ ի ներս ծայր մի շոր գինձ» (122), «Ելից ծայր մի չուր» (122):
Վկայված է Դիրք Վաստակոցում (էջ 195), որ անդ սողաատակում բացատրված է «սակաւ մի կամ կիսաբաց»: Նույն վկայությունը ն. Բյուզանդացին մեկնում է «փորք ինչ» (ԲՄԸ, Գ տետր, 408):
- Մայրուրել (57, 139) } — ծարուրել, ծարիր քսել:
- Մայրել (139) }
- Մառայվիլ (84, 114) — խնամվել. «Եւ թէ նոր լինի ցան, նա ծառայվի այսպէս» (114):
- Մառ կանգնել (73) — ծառանալ, ծառս լինել, հետևի ոտների վրա կանգնել «Կենայ ի գրաստն շատ յայտեր, որպէս... ծառ կանգնելն»:
Մայխասյանցը ունի ծառս կենալ, էդ. Աղայանը՝ ծառս կանգնել:
- Մառուրին (78, 84, 103) — խնամք, սպասարկում, ծառայություն. «Ի յայտ ցառուս ծառուրին, զոր իսկի կարցար մնք փորձեցար» (103):
- Մառուրար (68, 84, 95) — խնամող, սպասարկող, ծառայություն անող. «Եւ պատեհ է, որ ծառուրարն ձիոյն, որ հայնց ծառայէ զինք» (68), «Խաճանալ լինի ի ծառուրուն (= ծառայարուն) շատ ծնծկուն» (95):
Վկայված է Մմբատ Սպ. Դատաստանագրքում, էջ 101 (Աճառ. Գ, 745):
- Մարվեալ (84) — ծարավել:
Բարբառներում գործածվում են ձառվեալ, ձառվալ (Աճառ. Գ, 751):
- Մարվեցնել (68) — ծարավեցնել:
- Մխի (46) — ծղի, բաղկոսիլ:
- Մմալ (151) — ծծալ (տե՛ս). «Հերթոյն... ցաւ է, որ լինի յոտվին ու յակընչին ու քիթն՝ զէդ շուշկակ, և ծծալ...»:
- + Մղատակ (46) — ծղիի՝ բաղկոսիլի ներքին մասը. «Կաղկոսիլին մըսին, որ կայ ի ծղատակի՞ն յերջի գեհին վերայ»:

○ Մմայ (126)—տներալ (անասունների). «Հանապազ [զրաստն] ծմայ ու զգուխն ի լերդին զեհն զարնցնել»:

Բառիս հնագույն զրավոր վկայությունն է, որ ունի Մալխասյանցը: Հավանաբար նույն արմատից է ծմին բիրթրիկ շնչահանս՝ վկայված Գիրք Վաստակոցում, էջ 122. «Մեփեան զբերանն և փորթր ծմին (այլ ձ. ծակ մի) թող, որ շունչն ելանել» (Ահառ., Գ. 797):

† Մնարեւան (51)—արզանդի բերան. «Զգէ զամէն ախտն ի ծնարբերնէն»:

Բառս ունի ն. Բյուզանդացին (Յրանս. բառ. 881 և ԲՍՀ, Գ տետր, 496)՝ բաղված Անգիրտաց անպէտից: Ղարաբաղի բարբառում ծին նշանակում է «կոփ արզանդ» (Ահառ. Գ, 778):

† Մնուրայ (150)—1. արյուն ծծելու ասպակն խողովակ. 2. տղրուկ. «Տուր բռնել զզրաստն ու մտոյ ճնուրբայնի լայրն» ու վերոյ լզազոն»:

— արար. مُنُورَات (zanūrat) — նույն նշ. 3 (2)-ի ձ առաղարձումով, ինչպես մարզպան—մարծպան, անզրույթ—անծրույթ:

○ Մուլուկ (77, 88)—նետաձիգ, աղեղնավոր. «Հեծնի զինք անգէտ ծուլուկ կամ տղայ» (77), «Եւ մազէ հույ մի ձգեր ի վրա մատակ ձիաննոյն և ոչ ի վրայ չորեստնոյն, որ կիծ շայնէ, և պնդէ զծուլուկն» (88):

— արար. مُولُوك (zulūk) — նույն նշ.՝ արար. ز > ز. ձ. հմմտ. ճնուրբայ: Մատթ. Ուռհայեցին (1898, էջ 427) ունի ծլուկ. «Ունենալ ընդ իւր մարդս հազար, ընդ ձիաւոր, ընդ ծլուկ, ընդ խարուանդայ, ընդ հետեակ», որ Ահառ. (Գ, 789) հարցականով մեկնում է «ծառա», միաժամանակ նշելով, որ Կամուսի թրք. թարգմանություն մեջ կա مُولُوك (zulūk) «արագընթաց երկվար», չոր իմաստով անհարմար է: Կարստը (ՄՀԲ, Թղթ. 251, վավ. 15, էջ 60) ծլուկ թարգմանում է «թեթիկ հետեակ»: Ն. Բյուզանդացին (ԲՍՀ, Գ տետր, 529), հետեւելով Գյուլտրիկին, Ուռհայեցու ծուլուկը ուղղում է ծուլակ, որին զուգահեռ է դնում թուրք. սոլազ՝ «անձնապաշտ, թիկնապաշտ» իմաստով: Մեր օրինակը առայժմ երկրորդ վկայությունն է հայերենում և մերժում է բառի մեջ ու>ա վրիպակի առկայությունը. հետեւաբար և թուրքերենից ծագելու Բյուզանդացու վարկածը:

Մեր մեկնությամբ Ուռհայեցու վերը բերված նախադասության իմաստը ափսիս հասկանալի է լինում:

† Մուծուկոր (98)—ծուծ պարունակող ոսկր:

Կ

Կալապել (89)—տե՛ս կալօպել:

□ Կալապիցենի (68, 74, 96)—տե՛ս կալօպել:

Կալօպել (=կալապել) (89)—ձին բառամբակ վազեցնել:

—Ֆրանս. galop—նույն նշ.:

Ըիշտ է մեկնել ն. Բյուզանդացին՝ հիմք ունենալով հուլարձանիս վենետիկյան պատառիկը (տե՛ս «Բաղձամվեպ», 1867, 354). Ահառյանը (Գ. 867) վերցրել է Բյուզանդացու ֆրանս. հայ բառարանից (էջ 585ա):

□ Կակղցաղ (=կակղցօղ) (131)—կակղցնող, կակղացուցիչ. «Շինել զայս կակղցաղ դեղերս»:

□ Կաղնալ (96)—կաղալ. «Կաղնայն մէկ ռաիցն ի զխոյն հանալովի»:

○ Կամար (70, 82), Բամար (66)—համասար. «Ի զօղովածքն շինի հասար ու կամարք» (70), «նա թէ ի քոյն այլ աւելի լինի աղլկ նշաննին, նայ դու գրաւէ, և թէ Բամարք, նա դու մի գրաւել» (66), «Չերկու առի ռարն կամարք ձգէ» (82):

— արար. کَامَات (kāmāt) — նույն նշ. (Կամուս, Բրբ. Բարգմ. հ. 3, էջ 545):

Անառայանը (Գ, 907) բառս քաղել է Սմբատի Դատաստանագրքից ու Անսիգրքից և հիշտ է տվել իմաստը՝ «հասարս»: Ն. Բյուզանդացին ևս տալիս է «համասար» իմաստը և Գիրք Վաստակոցի ձևագրից բերում հետևյալ բաղվածքը. «Եւ այլքն զմոմն և զձիւթն կամարք առնեն, և հալեն, և ձիւթն» (էջ 90)՝ նշելով, որ տպագրում բառս փոխարինված է հասար (ԲՍՀ, Գ տետր, 605), սակայն թե՛ Անառայանը և թե՛ Բյուզանդացին ծագումը չեն որոշել:

○ Կամկեկ (73, 126)—կամաց, հանդարտ, նրբորեն. «Ձթամքն ողբնար ու ի կամկեկ կամկեկ ի վրայն դիր» (73), «Անցմեցեցո զգրաստն կամկեկ» (126):

Գիրք Վաստակոցը (Բառք, էջ 248) կամկեկ և կամկեկ մեկնում է «կամացուկ, հուշիկ, մեղմիկ», իսկ Յգ. ԲԺ. բառգրքույկում (էջ 555) Մալխասյանցը կամկեկ բացատրում է «բոստ կամի, կամավոր կերպով»: Անառայանը (Գ, 910) «կամաց, դանդաղ» իմաստով ունի կամկար՝ հաղորդված 17-րդ դարից և պահպանված բարբառներում:

□ Կամփէ (121)—կաննիփա. «Առ կամփէ շուան ու կապէ զազէտակն պինգ»:

○ Կայտ (60)—կետ, պուտ. «Այն ձին, որ [ուռնայ] սև կայտեր և ի վրայ պրուկանն կամ ի ներքսէ կամ ի դրացէ՝ որպէս զշուշմայ (իմա՝ բունշութ) կետեր... չէ շնոթոր»:

ՆՀԲ բառիս իմաստը անհայտ է համարում. «Թերևս խայտուցք, կամ կէտք և կիտուածք՝ նշուլից, իբրոս կայծեր. «Ախպաստրն է մարմարիոն սպիտակ, պարզ իբրև զապակի, և ունի կայտեր բազում» Բրս. մրկ.» (1325 թ.): Անառայանը (Գ, 940—41) նույնպես անստույգ բառ է համարում՝ «մարմարիոնի վրա գտնված երակներ կամ նշաններ» իմաստով, և ավելացնում է՝ «Բառարանները դնում են կայտեր իբրեւ հղակի: Թվում է թե հոգնակի է կայտ ձևից»: Մալխաս. ևս համարում է «անհայտ նշանակությամբ բառ»:

Մեր օրինակը, որ բառիս հնագույն վկայությունն է, ավելի պարզությամբ է մտցնում իմաստի մեջ. սև կայտեր, որ նման են շուշմայի (բունշութի) կետերի: Հետևաբար Անառայանն իրավացի է կայտեր համարելու կայտ բառի հոգնակին, իսկ իմաստն ավելի հիշտ տալիս է ՆՀԲ՝ դնելով «խայտուցք, կէտք»: Հավանաբար կայտ հնագույն ձևն է կետ-ի (կէտ)՝ այ>է> է. վերջինս հոլովման ժամանակ, ինչպես նշում է Անառայանը (Գ, 1173), դառնում է կետ: Այս ձևից՝ կետադրեալ, կետաճառարիւն (անդ, 1174):

□ Կանայջ (87)
□ Կանանջ (87)
□ Կանաջ (85, 108)

— կանաչ:

- Կանիիայտիզ (115) — տիզկանեփատ, տզկանեփատ (*Ricinus communis* L.):
 □ Կանկնան (50) — կանգնող. «Գոված է մատակ ձին, որ լինի շատ կանկնան ու նստի բշկ»:

- 1. Կանկուն (48) — կանգուն՝ ոտքի վրա կանգնած:
 □ 2. Կանկուն (68, 41) — կանգուն երկայնություն չափ:

- Կասայ (103, 127, 152) — դափնի (*Laurus nobilis* L.), նաև արարական կասիա, դարենածառ, կինամոն, Cassia.

— պարսկ. کاسیل (kasilā) «արարական կասիա» (Շտենյգաս, Պարսկ. անգլ. բառարան), کاسک (kasla) «կասիայի մի տեսակը՝ մմիրակ, դարչենածառ»:

Անառ. (Գ, 1015) (նաև Մայխաս.) ըստ Հայրուսակի (§ 1333) ղնում է դափնի, միաժամանակ համեմատելով արար. kasla-ի հետ, գտնում է, որ վերջինս, «ձևով էլ շատ չի հարմարում մեր բառին (արար. ک ک = հ. ք, իսկ Կ = ق q (k)): Կարտըրը ևս փոխառյալ է համարում արար. کاسک (kasla) «դափնի» (ՄՀԲ, Բղթ. 251, վավ. 16, էջ 109):

Նաֆիսին և Շտենյգասը բառս պարսկերեն են համարում. այս դեպքում պարսկ. ک (k)-ի Կ տառադարձումն օրինաչափ է, անգամ չի բացառվում, որ այն պահլավերեն լինի՝ *kasilā, որից և պետք է փոխառված լինի արար. کاسک (kasilā) «մի տեսակ շեղ, ծառի կեղև» (Նաֆիսի, 2870):

1438 թ. ձեռ. բժշկարանը բառիս դիմաց ղնում է արար. դար [= چار], որ ըստ Նաֆիսու (էջ 2444) է «մշտադալար ծառ, որի փայտը այրելիս հաճելի հոտ է արձակում. օգտագործվում է ղեղազործության մեջ»:

Ըստ Բեղկյանի (§ 2048) կասային հոմանիշ են՝ դափնի, սաբդնի, դարի, եզեղի, հոփի (*Laurus nobilis* L.):

- Կարէնալ (49) — կորոզանալ. «Չկարէնայ մարդ տեսնուլ»:

Պահպանված է Երևանի բարրառում (Անառ. Գ, 1047): Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

Կարծ (152) — կո՞ւրծ. հավանաբար տառասխալ է.

Կաւն (50) — տե՛ս կոճ:

Կաշկաշ (92) — տե՛ս կոշկոշ:

Կասառ (137) — տե՛ս կոստ:

□ Կախֆ (139, 163) — կաքափ:

- Կերիշ (39) — արյունոտ խոց, դաշտիկ կամ ուտիշ վերքը (տե՛ս). «Վասն կերիշ ցան, որ է դաշտիկ»:

Որպես հիվանդություն չի հիշված բառարաններում:

□ Կէզն (129) — թեր:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 215 (Անառ. Գ, 1169):

□ 1. Կզոզ (45) — թերոզ:

+ 2. Կզոզ (58թ) — այն ողները, որոնք կզոթյուն են առաջացնում և բարձրացնում են թամբի տեղը (տե՛ս էջ 93). «Թամբոզն ու կզոզն ու ծուռ ողն յայպ է»:

Կրիառ (105), ասոր. — կթղա, փորրիկ բաժակ, ըմպանակ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 119, 120 (Անառ. Գ, 1176):

+ Կիլիստուկ (60)—անստույգ նշանակությամբ բառ. «ի՛ն [ձին] լինի թույն՝ անհիշ սե... ու ի վրայ զազմանն ի մազին փայլէտուն՝ զէզ ճանփնն, որ նման է յերկնի, զէզ կիլիստուկ կտաւ. նա հրեղէն է»:

Կիծ (42, 85, 88, 121)—հիվանդություն՝ եռք, սաստիկ բոր:

Կ. Բասմաշյանը (Անգ. անգ. 721) հարջականով տալիս է լատ. Prurit. Օ Կիմուլիա (150), խիմաղիա (113)—կազկեղն հոդ, որ հին ժամանակներում և այժմ գործ է ածվում իբրև օճառ, բուրգը թաղկեւու, և իբրև ղեղ. «Առ զայն կազն, որ կոչի կիմուլիա» (150), «Առ խիմաղիա կաւ, լեւէ» (113):

— արար. قيموليا (kimuliya) — նույն նշ.:

Աճառ. (Գ, 489) ունի խիմուլակա՝ քաղված ն. Բյուզանդացու Ֆրանս. բառարանից՝ էջ 245ա («խիմուլակաւ, ինքտ ի բուռն ի մօտ լինի, լրջգոյն տրամ հոդ»): Աճառյանը ծագումը դնում է հուն. γαστήρ-ից, միաժամանակ վերապահություն անելով, որ «Κ δαΐνης դեմ խ՝ ցույց է տալիս, որ բառը արաբերեն տառադարձության միջոցով է անցել մեզ»: Հիբադիի այն արաբերեն է՝ նույն նշանակությամբ, իսկ արար. ق (k) հայերենում տառադարձվում է և՛ կ, ղ, և՛ խ:

Մեր աղբյուրը տալիս է բառիս հնագույն գրավոր վկայությունը հայերենում:

□ Կղիմիտը (67, 129)—կղմինտը:

□ Կոլիկը (39, 41, 115), արար.—փորի սաստիկ ցավ, գայարումով և շամփրտելով, սանջու, խիթ (colica abdominis):

Աճառյանը (Գ, 643) ունի կոլիկը և մեկնում է «մեջքի վրա մի տեսակ ուռեցք»՝ նշելով, որ ՀՀԲ, ԶԲ, ԱԲ, ՓԲ բառիս վկայությունը չունեն: Նորայր Բյուզանդացին (ԲՍՀ, Գ տետր, 891) հիշատակում է, որ բառ Պողաճյանի կա արար զուլունը «թիկնացավություն» և պարսկ. քիլունեն «ցավ, խիթը»: Աճառյանը տալիս է բառի արար. հիշտ ձևն ու իմաստը کولند (kölindj) «աղինների հիվանդություն»: Մայիսայանցը կոլիկը մեկնում է «փորի սաստիկ ցավ, գայարումով...»: Այս բացատրությունը, ինչպես նշում է Մ. Մուրադյանը (ԱՄԳՀՊ, էջ 202) «համընկնում է Գրիգորիսի և Ամիրտովյաթ Ամասիացու գործածությունը»: Արուստիդը զուլիկը ձևով (էջ 132) և մեր աղբյուրը ևս այս հիվանդությունը կապում են փորի ցավերի հետ:

Պարսկերենում այս հիվանդությունն անվանվում է նաև پرنیش (purnish) «փորացավ» (հետաքրքիր զուգադիպություն հայ. փոր-ի հետ. պարսկ. փոր բառի «որովայն» նշանակությունը հայտնի չէ): Պարսկերենում کولنج (kölindj) տառադարձությամբ նշանակում է նաև «կողացավ»:

Անգ. անսլէտն ունի զուլիկն, զուկն ձևերով, որ Կ. Բասմաշյանը (անգ. 726) colique հիվանդությունն է համարում:

□ Կոկվիլ (104)—զոզվել, փոս ընկնել. «Թաշվի ջղերն և կոկվի ղէպ ի ներս»:

+ Կոճրեհան (58ր, 85)—վեզի դուրս ցցված մասը. «Եւ հանապազ զկոճրեհանն զտովոյն ու զձեռովոյն սրբէ» (85):

+ Կոնքուլս (100) — «Եւ այն, որ կոնքիսի իշուացք է, որ իջնու ի մէջ կոճին որպէս
սակոր»:

□ Կոսաշ (11) — Եղջյուր:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 208, 212, 224 (Աճառ. Գ. 1351):

+ Կոսառուկ (39, 108) — ցրտառուիյան հետեանքով մարմնի հոգեքի շարդատու-
մբ, հմկոտումբ: «Յաղագս ցատուն, որ կոչի կոսառուկ»:

Վկայված է Գրիգորիսի մօտ (էջ 13, 23):

Կորի ազի (107) — կորու ազի, կարիճատուտ բույսը (Scorpiurus L.), «Գու տուր
դայն խոտն, որ ասէն իր կորի ազի»:

+ Կուկլո (107) — կոր. կարիճի պոչի պէս զնպի վեր ծոված. «Սայրերն լինի
կուկլո՞, գէթ կորի ազի»:

○ Կուլունճ (90) — կճղակ. «Բեկոտին թող ծուռ լինի, որ բնդ կողունճն ի ներս
երթայ, որ եր բեկովի՞ նա թաղվի լինքն»:

Աճառյանը (Գ. 1291) ունի կողինջ ձեր «խզունջ» իմաստով, որ վերցրել
է ՀՀԲ, ՓԲ և ԱԲ-ից (վերջինը խղունջ բառի տակ՝ իրրե զավառական ձև), իսկ
նորայր Բյուզանդացին (Փրանս. բառ, 749) որպէս միջ. հայ. կոխլանջ < կող-
լանջ, կողինջ: Մայրասայանցը տալիս է կողունճ «1. գիհի ծառի կեղեր. 2. Հա-
ցի կեղեր, կողինճ», իսկ վերջինս՝ «պաղի կորիզ, որ ունի փայտն կարծր
պատյան»:

Կուտ (139, 155) — ծանրութիւն չափ, հավասար 7,1839 գրամի (0գ. բժ. 556):

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 106 (Աճառ. Գ. 1420):

Կուտկուկ բղտի (160) — տե՛ս բղտի կուտկակ:

□ Կչիկ (73) — տե՛ս քիչի:

□ Կորննմտիլ (58բ) — կնճոռտովել. «Մսանացն միան կորննմտած»:

Պահպանված է Ակնա բարբառում (Աճառ. Գ. 1258):

□ Կտրածու կամ կտրածոյ աղ (113, 114) — կտոր աղ:

□ Կտրուկ (159) — կտրված տեղ (ն. Բյուզանդացի, Գ տետր, 1072):

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 33 և 52:

Կոճ (= կաճ) (50) — կոճ, կոճիկ:

+ Կոշկոշ (= կաշկաշ) (92) — երկար ու կախ աղանջներ. «Եւ յերկայն աղընջվին
և ի կախ՝ որպէս կովու... կոշեն իր կաշկաշ»:

— պարսկ. گۆش (gūsh) «աղանջ» բառի կրկնութիւնն է, հավանաբար

թշնջ «լայն, լայն (աղանջ)» նմանութիւնով:

Կոստ (= կաստ) (137), արար. — կոստ, քուշտ, կապարասի:

Հ

+ Հալած (45, 67, 68, 70) — բշելը, վարելը, վաղեցնելը (ձիու). «Ի հալածն
հեշտ» (45), «Ար բանց ար յվելցնէ զհալածն» (67), «Եւ թէ թոյլութիւն
բնկին ի գրաստն վասն հալծնացն, դու հանգոյ գինք» (68):

Անառայանը (Դ, 23) նշում է, որ այս արմատի առանձին գործածությամբ ծանոթ չէ:

+ Հալան (56)—բամբակ. «Եւ քէ լինի սեն աւելի, քանձ սպիտակն, նա ասէ իր յարապն պաւզ հալանոյն»:

— պարսկ.—արաբ. حلا (halā) — նույն նշ.:

Այս բառը շախի շիոթել արաբ. حلال (hallāl) «զգրարի» հետ:

○ Հալծել (68—70)—վարել, քշել, վաղեցնել, հալածել (ձիու). հմմտ. հալած. «Պատրաստ կալ զինք հալծելոյ» (68), «Ազէկ ծառայէ ու հալծելովն ավղցնէ» (68):

Անառայանը (Դ, 23) ունի «շարշարել, շարշար գործածելով նեղացնել» (ՄՃԲ. Դատ. 3):

□ Հալծեցնել (67—70)—վաղեցնել, հալածացնել (ձիու). հմմտ. հալած. «Եւ այսպէս ծառայէ ու հալծեցոյ» (68), «Եւ զիտացար, որ զձիոյն յնշան չկտրէ, քանձ հանգիստ պահելն ու շհալծեցնելն» (68):

Ն. Բյուզանդացին (ԲՄՀ, Գ տետր, 1128) մեկնում է «սաստիկ աշխատացնել»:

□ Հանընդիլ (134)—հանդարտվել, մեղմանալ. հմմտ. հայհանդ. «Եր հանընդիլ ցաւն»:

Անառայանը (Դ, 36) հաճառել բառի տակ տալիս է որպէս բարբառային ձևեր՝ հաճառելի, հեճնելի, աճնելի, հարհառելի, հեհնառալ:

□ Հանընդցնել (88)—տե՛ս հահընդիլ:

Համամտ (67)—վրիպակ է՝ համամայ (տե՛ս), քե՛ս համատ. «Մուսթգենի, ժանտաթգենի, Syconorum» (տե՛ս Օզ. բժ.):

○ Համան (70, 72)—հրաման. «Եւ զու կարենաս լկամովն ի համան կալնուս որպէս ուզես» (70), «Զքրտնակն բոլոր բոնես ու ի համան կալնուս զգրաստըն» (72):

Անառայանը (Դ, 423) Անսիզրից (13, 19) վերցրել է համան նույնիմաստ ձևը: Կարստը ունի համան (ՄՀԲ, Բղթ. 156, վ. 18, էջ 49—59):

□ Համբերկոտ (53)—համբերող. «Համբերկոտ ի վրայ սովոյ»:

□ Համբել (66, 127)—համբարել, համբել, հաշվել.

Պահպանված է բարբառներում (Անառ. Դ, 65):

+ Համբ (38, 106)—գրաստների հիվանդություն, որ առաջանում է շատ գարի ուտելուց:

— արաբ. حمار (hamar, hamr) — նույն նշ.:

□ Հայեց (51, 136)—հայացք:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 158):

□ Հայրնդիլ (107)—տե՛ս հանընդիլ:

□ Հայհանդ (32)—հահանդ, հանդարտ, խաղաղ. «Ի հայհանդ տեղի գրաստըն գորդեն»:

Անառայանը (Դ, 36) բառիս հաճառել ձևը վերցրել է Ն. Բյուզանդացու ֆրանս. բառարանից (էջ 421բ):

□ Հայհանդել (71)—հանդարտել, խաղաղել, մեղմանալ. հմմտ. հայհանդ:

- Հայնց (48, ...) | — հանց, այնպես, ինչպես, նման. «Հայնցեղ թուխ»
 □ Հայնցեղ (60) | խաղեր (60):
 + Հանաֆ (94), հգ. ահնաֆ (տե՛ս) — ծուռ ոտք. «Եւ հանաֆն, որ լինի ի սմբակքն ի մատ դէպ ի ներս»:
 — արաբ. حنّاف (hanaf) — նույն նշ.:

- Հանկշիլ (128) — հանդշիլ:
 □ Հանւաֆ (105) — այնչափ. «Եւ զայն իր հին գինի ու սև մորհամ հանւաֆ մի... որ կարէ առնուլ գրաստն»:

Վկայված է ներսև Շնորհալու հանելուկներում (Ն. Բյուզանդացի, ԲՄԶ, Գ տետր, 1200. Նաև՝ Ուրբաթագիրք և Տաղարան (1512—1513), Վենետիկ, 1975, Տաղարան, գ-3) և Անսիգրում, էջ 51 (Աճառ. Ե. 735):

- Հասկնած (84) — հասած, հասունկնած. «Ի յայն ֆառայնէ շտաս, որ հասկնած լինի»:

- + Հավնդեղ (118) — հավանի մեջ պատրաստված ղե՛ղ. «Ե՛րնէ հավնդեղ ու աւծնէ»:
 + Հատ (45) — սահման. «Դուռնէ... քանի երթայ բարկնայ ինչլի պոնկին հատն»:
 — արաբ. حد (hadd) — նույն նշ.:

- + Հարաւի (56) — ղեղնակապույտ ձի, որի պոչն ու բաշը սևավուն են. «Եւ կան [ի ձիանին] ի ղեղոյն, որ լինի ընդ ղեղին ընդ կապույտի մէջ, և տուրեթն ու բաշն ու ազին մշկի գույնով: Եւ թաղաւորքն անուն կոչեն հարաւի»:

— արաբ. حراصی (haravi) — նույն նշ. (ըստ Բրիտանական գրադարանի ձեռ. Ձիամատյանի՝ Or 3483, էջ 85 a):

- + Հարուն (38, 52, 70, 77, 78) — կամակոր (ձի). «Դիտացիր, որ կայ գրաստ, որ ի հեծնույն և ի բաշկնին սոսկայ, անգէտ հեծնաւղն հայնց գիտէնայ, թէ այն հարուն է» (77):

— արաբ. حارون (harūn) — նույն նշ.:

Կարսուր (ՄՀԲ, Թղթ. 156, վավ. 18, էջ 186) բառս ստուգաբանում է հար-ուն «հարվածող», ինչպես զողուն, որ ճիշտ չէ:

- + Հարունքին (78) — կամակորություն. հմտ. հարուն. «Եւ շատ ենք այս կերպովս գրաստնի զորդն և հանել ի հարունքնէ»:

- + Հարտ (101) — թիկնոսկրի ցաւ. «Հարտն, որ նրթէպցան է, յորժամ ցաւ դիպի զնրթէպն ի տեղէ (իմա՝ մտրակից) և ի զարկուց»:

— արաբ. حاراد (harad) — «գրաստների ոտքերի մկանների կարճացումն է, որ առաջանում է ծնկակապից» (Նաֆիսի, Շտեյնզաս):

Հալին (133), արաբ. — անուշահոտ համեմունք:

- Հալիյուր (41, 92, 152) — աչքի տկարություն. «Երբ արեգակն մայրի, նա լոյս չտեսնի»:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայութիւնն է: Ունի նաև Անգ. անպէտը (էջ 189): Աճառյանը (Դ, 209) ղեռում է նոր բառերի թվում:

Հաւն (77...) — տե՛ս հօն:

- Հեծնվոր (70, 71) — հեծյալ, հեծնող:

- Հեծնվորոսիւն (79) — ձի հեծնելը, «նա չէ զորդ հեծնվորոսիւն»:

- Հեծման (70, 72)—հեծյալ. «Թեթև հեծմանն լաւ է, բանձ ծանոր հեծմանն» (70), «Բուն ու մեծ վնասն այն է, որ յորժամ զորդես, նա ի հեծման կանկնիս ու բնդ մարդ գրուցես» (72):
- Հեռեալ (51)—հեռանալ:
- Հեովորին (92)—հեռու լինելը, հեռավորություն:
- Հերբոյն (41, 151)—հերբուն, որբին, որբուն, էկզիմա:
- Հինդիպլ (147), արար.—հնդիպն, հղերդ բույսը, հղերդակ:
- + Հիւլին (39, 119)—այտուցային հիվանդություն, որ լինում է գրաստների աշակ-
ջում: Այսպէս է անվանվում, որովհետեւ նման է հիւլին բույսին (տե՛ս). «Յա-
զազս ցատուն, որ կոչի հիւլին, որ լինի յականջն ի գրաստուն... իր հիւնդն
նման է ի հիւլինն» (119):
- Որպէս հիվանդության անվանում առաջին գրավոր վկայությունն է հայե-
րենում:
- Հիւլին դեղին (115, 119)—դեղին հալիւա (Terminalia citrina). «Ան դեղին
հիւլին հանած ի կտէն»:
- արար. هليلج اصفر (halladj asşiar) — նույն նշ. (հեղեյան,
§ 3369).
- Օգ. բժ. (556) ունի հալալին ձևով, որ Մալիսասյանցը (անդ) մեկնում է
«հալիւա... չոր պտուղ սալորի կամ զղթորի մեծություն, որ բազում են Terminalia
ծառից»:
- Հիւլին սև (125)—սև հալիւա. տե՛ս հիւլին դեղին:
- + Հմլայն (80)—հանդարտ կամ դանդաղ բալլվածք ունեցող ձի կամ այլ գրաստ.
«Կան ի գրաստին, որ լինի բալլան. և ասէ իր յարապն հմլայն»:
- արար. هملائی (himlādij) — նույն նշ.:
- + Հեղամ (54, 68, 69, 80)—մարմնի ձև, տեսք, կերպարանք. «Ու կրնէ ի հեղամ»
(54), «Որ առել լինի զավդութեան հեղամն» (68):
- արար. هاندآم (handām) — «մարմին, մարմնի ձև»:
- Սա պարսկ. آندآم (andām) (=հյ. անդամ) բառի արաբականացված
ձևն է (տե՛ս Կամուս, թուրք. թարգմ., հ. Գ, 379):
- Հեղկցի աղ (125)—կարմրժիւ աղ, որ բերվում էր Հնդկաստանից (Մալիսաս.
Օգ. բժ. բառարան, 558):
- Հեղանգ (121), հզ. հունդ—ընդհեղն. «Տուր զսեսեռն և զամէն հեղանգ»:
- Հոռոմ ձև (103)—ձիթապտղի ձևի (Մալիսաս. Օգ. բժ. բառարան, 558):
- + Հովամուտ (85, 87)—բամու, հովի համար մուտք ունեցող վայր. «Նւ
զայն տեղն, որ յառվոյտն դնես, նա տես, որ սրտբաց տեղ լինի ու հովամուտ»:
- Հովորին (39, 146)—ցրտառություն, զայլցալ (տե՛ս). «Վասն զայլցալի, որ
է հովորին» (39):
- Այս հիվանդությունը, ըստ բնագրի, «լինի ի հովէ և ի քոտնեյ» (էջ 120):
Հնում բառս օգտագործված է «զովություն» իմաստով (ՆՃԲ, հ. Բ, 123),
սակայն որպէս հիվանդություն բառարաններում չի գրանցված: Ահապանը (Դ,
376) ունի հով-ծով «հոգացալ»:

Գրիգորիսը գրում է (էջ 13). «հովուրին ստամորացն պաղենցէ զինքն»:

□ Հուովել (150)—հոտ արձակել. «Հուովայ ի թրիրն»:

+ Հուայ (55)—սե կամ սեորակ. «Եւ կան ի ձիաներն, որ յարապն ասէ իր հուայ, և լինի ի բաց սե գոյն»:

— արար. 𐭪𐭭𐭮𐭭 (hawā) — նույն նշ.:

Բրիտանական գրադարանի Օր. 3483 ձև. պարսկ. Զիամատյանը (էջ 20b) մեկնում է որպէս «կանաչախառն սև»:

□ Հուր (118)—հոսի:

□ Հօն (հուն) (77, 78)—աշետնղ:

Չ

□ Չենել (91)—ձայնել, կանչել:

+ Զիախոց (119)—ելուդներ ձիու մարմնի վրա. «Յաղագս վիրաց, որ ի ֆրացիկն, որ կոչի ձիախոց»:

Հիվանդության նկարագրության մեջ ասված է՝ «Ենէ ելընդնի ի գրաստուն երեսն ու ի բազկուրն և ապա հաւսրի և յամէն մարմինն» (119):

□ Զղի (58ր)—ծղի, բազկոսկր:

□ Զոյր (115, 126)—ձյութ:

□ Զոյն (92)—ձյուն:

○ Զուկն (47)—ուռքին կպած երկայն մկանը՝ ձկան ձեռով (Մալխաս.): «Եւ լինի անդամացն ձկուրն ներքսի զեհն և զրսի զեհն հաստ և լայն, և միսն շատ ի վրայ, զի ձիոյն ամէն ուժն և յիշան ի վրայ այս ձկանցս է»:

ՆՀԲ և Աճառ. այս իմաստով չունեն բառս: Հնագույն գրավոր վկայությունն է:

+ Զվատակ (47, 151)—ձվարանի ներքինի մասը. «Խարէ զձվատակն» (151):

«Եւ պորտոյն և ձվտկոյնցն ցոփութիւնն զոված է» (47), «Լինի որովայնն ի ձվտկուցն ի հետու» (47):

Ղ

□ Ղուդ (45, 58ր, 75)—ուղղորդ, ուղիղ, կանգուն, շիտակ, չշմարիտ:

□ Ղուդել (38, 69, 70)—ուղղել, շտկել, վարժեցնել:

□ Ղուդ (85, 112)—ուղեղ. «Յենկցենս ի յղուղն և զաղվածքն աղեկցենս»:

□ Ղունգ, ղունկ (90)—հղուղդ:

□ Ղունգ փաշու (155)—տե՛ս փաշու ղունգ:

Ճ

○ Ճաղ (46, 99)—բազկոսկր և սրունքի երկու ոսկորները՝ ուռք և նրբուռք. «Ջղերն փռած ի վրա բազկացն յերևան և նաղերն ի թաղման» (46), «Եւ կայ [լազար ցան], որ խի բազկին ճաղն» (99):

Աճառյանը (Գ, 574) փոխառյալ է համարում վրացերեն յაღ (նալի) «ցից, սալի կողքի ճաղերը» բառից, նշելով, որ ուտիերենը ունի նալ «ցանկապատ, շրջափակ, վանդակապատ», նույն իմաստով՝ նաև թուրքերենը՝ Գարսի. ունի жал (djäl) «կոթ, դաստակ (մուրճի, դանակի կն)», որ «ճաղ»

իմաստը ունի: Պետք է ենթադրել, որ այս բոլորը մի հիմքից են առաջացել: Հայերեն հնագույն վկայությունն Աճառյանը բերում է ժն դարից (Քրկուրանցի, 49), բայց միաժամանակ նշում է, որ «անշուշտ, շատ ավելի հին է, ինչպես ցույց է տալիս դ ձայնը՝ վիս. 1» (Դ, 574—575): Մեր աղբյուրը հաստատում է Աճառյանի ենթադրությունը, որ և բառիս ավելի հին վկայությունն է:

□ ձամբան, ցամփայ (53)—ճանապարհ:

+ ձանել (94)—անստույգ նշանակությամբ բառ. «Այն [ձին], որ նաել զագին... յարապն յայպել է»:

+ ձանեալ (125, 162)—անստույգ նշանակությամբ բառ. «Ուղենայ, որ նանեայ ու չկարէ » (90), «Մեծ է զիշոցքն և խառն է ի խաժղանն ու դիր ի վրայ [ծընկին], և պատրաստ կալ, որ թոքն չդիպի ի մսուրն՝ վասն նանեալոյ» (162):

□ ձանչեալ (51...)—ճանաչել:

□ ձանչվիլ (96)—ճանաչվել. «Կաղնայն մէկ ուռիցն ի դիտոյն նանչվիլ»:

□ ձանչվորութիւն (91)—ճանաչողություն, իմացություն. «Եւ զոր իսկ ի հնար կայր վանց նանչվորութեան»:

+ ձանփ (60)—անստույգ նշանակությամբ բառ. «Ի վրայ զագլմանն ի մագին փայլկտուկ՝ զեղ նանփնի, որ նման է յերկնի»:

□ ձապկտել (68)—հորանջելով ձգվել, ճապկտվել:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 212 (Աճառ. Դ, 607):

+ ձարատ (42, 94, 162), ներատ (99, 100)—ուռուցք ձիու կամ ուղտի ծնկներում. «Այն որ լինի... նարատն ի ծնկոյ» (94), «Եւ ներատն... ինք յեկելված է, որ լինի ի ծնկացն ի ջղերն» (99):

— արար. دَجَراد (djaradh), պարսկ. دَجَراد (djarad) — նույն նշ.:

Բրիտ. գրադ. օր 3483 Ձիամատյանը (էջ 101 a) دَجَراد (djurd) է կարդում: «Կարուսնամեում» (ԺԱ դար) բառս պահպանված է دَجَراد (djarad կամ djard) ձևով՝ արար. د (dh)—ի կետի անկումով, որի հետևանքով dh-ն d է կարդացվել, ուստի և այդ հուշարձանի ռուս. թարգմանության ծանոթագրություններում Ե. Բերտեյսը նշել է՝ «բառը անհասկանալի է» (տե՛ս «Кабыч-намэ», М., 1958, էջ 281, ծանոթ. 11):

ձերատ (99, 100)—տե՛ս նարատ:

+ ձրտայ (53)—կաթը չորացած կենդանի. «Եւ երբ յերկու տարին մտէ՝ Վ ինչվի որ լնու դերկու տարին, նա յարապն իր անունը ճրտայ կոչէ»:

— արար. دَجَد (djaddā) — նույն նշ.:

ձրֆն—տե՛ս ցֆնի:

□ ձիրֆ (45)—հիտ, պարանոց, վիզ. հմմտ. նիտ. «Որձ ձիրնն նիրֆն, որ լինի մասր, նա դոված է»:

ձիրֆ «կոչելի վիզ» իմաստով Աճառյանը (Դ, 652) տալիս է որպես նոր բառ:

○ ձին (118, 126)—ձիերի սպեղանի հայկավից պատրաստած. «Թէ ուժով լինի գրաստն, դու խաժղն է դինք ու դիր ի յինք զնիցն, որ կոչի լիշոցք»:

Բառս առանց վկայության ունի Մալխասյանցը: Հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերենում:

- + ձինար (52, 70)—անստույգ նշ. բառ. «Ձի թէ ուննայ պեղծ գնացք և կամ լինի հարուն և կամ լինի ճինար» (52), «Ի բնութենէ լինի ճինար ու խրչան» (70);
- + ձինարել (95)—անստույգ նշ. բառ. տե՛ս ճինար. «Եւ այն [ձին], որ չթողու թամբեն և կամ լկամեն, և ճինարէ», «ճինարէ ընդ ցաւն»;

□ ձիս (99)—վիզ. պարանոց;

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 198 (Աճառ., Դ, 651—2);

- + ձիւլ (38, 49, 88, 127)—ճուլով (չուլով) ծածկել. տե՛ս նույլ.

— Կազմված արար. دجل (djil) «ձիու ծածկոց» և հյ. և լծորդությամբ;

- ձկմկել (49)—ստեղծակել, թերել, ծոռել. «Ձի նկմկէ զվիզն ի գեհաց գեհն»;
- ձուկ «թերում, ծովել» արմատից, որից միջին հայերենը ունի նկիլ («նորայր Բյուզանդացի, Էսո. ֆրանս. 591ա»), նուկումուկ «ռուսապատույտ zigzag (անդ, 1292 ա) (տե՛ս Աճառ. Դ, 689);

Մեր բարբ առաջացել է նուկումուկ-ի ու-երի ամփոփումով;

- ճյմարտագլտ (117)—ճյմարտությունը գիտնող. «Եւ աստուած է նյմարտագլտ»;

Բառս գործածվում է ծամանակակից հայերենում (տե՛ս է. Աղայան);

Մեր օրինակը հնագույն գրավոր վկայությունն է;

- ձոն (53)—ձոթ, ծայր;

- ձոն (176)—հաճար, դարի. «Ան նոն, աղայ ու արա ալոյր».

— արար. دجان (djawn), հզ. djwn ասեղանի կանաչ, նաև կարմիր, սպիտակ ու սև բույս. գարի»;

Աճառ. (Դ, 682) ծագումն անստույգ է համարել և, Հայրուսակից քաղելով, տալիս է «հաճար» իմաստը, «կարելի է կարծել նաև «որում, այժման կամ մի տեսակ ցորեն» ըստ Ամիրտովյանի (անդ);

- ձուլ (67, 69, 77), հզ. նլւր (67, 69)—չուլ՝ ձիու ծածկոց. «Երբ [ձին] թապլի, նա սրբէ զինք ու ձգէ զնույն ի վրայն» (67);

— արար. دجل (djil) — նույն նշ.;

Մալխայանցը ունի չուլ վերոհիշյալ և դրանից աճած իմաստներով որպես զավառական բառ; Մեր օրինակը հնագույն գրավոր վկայությունն է; Մալխայանցը այն փոխառյալ է համարում տաճկերենից; Իրականում տաճկերենն է փոխ առել արաբերենից;

- ձուլինար (157, 160), արար.—վալրի նուան ծառ և նուան ծաղիկ (Բեդեյան, § § 600 և 1339);

Աճառ. (Դ, 688) նշում է, որ բառս ունի միայն Հայրուսակը (§ 1904); վերջինս որպես աղբյուր տալիս է հին բժշկ., որ է, հավանաբար, 1294 թ. ձեռ. բժշկարանը (էջ 143); Օգ. բժ. ունի կուլինար, նուլնար ձեռք՝ նույն նշ. 1438 թ. ձեռ. բժշկարանը տալիս է բառի ծագումը՝ «արապկերէն հլլնար ի լաղինն պալարորում» (= balaustium) (տե՛ս Կարստ, ZFAF, էջ 127, 142);

- ձֆնի (151, 159), նրֆն (41)—1. ձֆնի, զաֆնեվարդ. 2. խաղողի վաղի արմատ. «Յաղագս, որ նֆնի լինի փերել» (151), «ձֆնոյ տակ» (159), «Վասն, որ նրֆն լինի փերել (41)»;

— արար. دافن (djafn) — խաղողի վաղի արմատ. խաղողի տեսակ. բու-

բազմա ծառ (ըստ Նաֆիսու Պարսկ. բառարանի): 1438 թ. ձևո. բժշկ. նիֆնի-ի դիմաց տալիս է արար. տֆլլ. լատ.մկնանտլւր. որ ըստ Կարստի է Nerium Oleandr (սեհ'ս ZFAP, 142):

Աճառ. (Գ, 700) ծագումն անհայտ է համարում և տալիս է «երիցուկ ծաղիկ փափատի», «ղափնվարդ» իմաստները՝ նշելով, որ ֆ ձայնը օտար ծագում է ենթադրում:

Մ

- + Մագրերան (90)—ճարի, ճեղքի բերանը, բացվածքը. «երբ զրաստն զորտնփոխ լինի, նա ղնեն ներքև լուսնին (իմա՝ պայտին) սեկ ու լուսնեն ու թողուն աւելի ի կրքեկանն ի ղնն զլղ չորս մատն, որ կապեն շուանով վերև մագրերենն, որ առնու այն աւելի սեկն ի վրայ»:

— Բառս կազմված է իրան. *māz, պարսկ. مز (māz) ճճար, ճեղքվածք և հյ. բերան բառերի բարդությունով, ինչպես ունենք վիրաբերան «բերան վիրի կամ նոր խոցուածոյ»—Գատ. Գ, 22 (նշթ, 825): Բառարաններում վկայված կան բարբառային մագկիլ և մագկուլ ձևերը, որոնցից առաջինը Մախասայանցը (հ. Գ, 233) բացատրում է «մագի բարակությունով ցափել, մագանալ լինել», օրինակ բերելով՝ «կուր մագկիլ է ախտեղից», իսկ երկրորդը Մահակ Ամատունին (շշթ, 453) մեկնում է «կանանց և անասնոց ծծի ուռչելը, բարի նման պնդանալը, և պտուկի վրա խոց գոյանալը, օր. «ծծը մագկուլ ա, տանից լի կարծ դուս դալ» (բնդգծումները մերն են—Բ. Զ.): Բերված օրինակները լիովին պարփակում են մագ-ի «ճար, ճեղքվածք» իմաստները, հետևաբար պետք է ենթադրել, որ հնում մագ-ը հայերենում, ինչպես պարսկերենում, ունեցել է բերված իմաստները, որից և առաջացն են վերոհիշյալ բարդությունները:

- Մագծայր (55, 60)—մաթի ծայրը. «լինի մագծայրեն զլղ ոսկեղոյն բումայթի» (60):

- Մագկեր (42)—խոզի մագին նման կոշտ մազ. «վասն մագկերի, որ յագին լինի»:

Բառս վերոհիշյալ իմաստով ունի Մախասայանցը՝ Բայց նա ունի նաև՝ «մագերի հիվանդություն, որի ժամանակ մագերի ծայրերը երկճողվում են, կոտրատվում ու թափվում»: Մագկեր-ի «կոշտ մազ» իմաստը տվյալ դեպքում ճիշտ է, որովհետև բնագրի ՃԿԶ գլխում մագկեր-ի փոխարեն դրված է խոզ-մազ. «Յաղագս խոզմազի, որ յագին լինի»:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

- + Մագվալած (56)—հղկված, փայլեցված. «Կայ խիստ ղեղին՝ որպէս մագվալած ոսկի»:

— արար. مقل (şakl) «փայլեցնել, հղկել» արմատից՝ ماسقل (maşkal) «հղկիչ, փայլեցնող գործիք», որից և հյ. մագվալի:

Արուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» Ասար Սերաստացու (ԺԲ դար) խմբագրությունը ունի մագվալած (աճելի ճիշտ է մասկալած տարբ. թերցումը)՝ «թերն ընդ դրուց յիստակ և պայծառ և կոկ, ղեռ մագվալած» (էջ 182), որ բառացանկում Ստեղծա Վարդանյանը, ըստ երևույթին հետևելով Մալ-

խառնանքին (մազկիլ. տե՛ս վերը մագրերան բառահոգվածը), թարգմանում է «նուրը հեղրվածներ ունեցող» (էջ 227): Ուղղելի:

□ Մախիր (112, 122, 146, 153)—մոխիր:

○ Մահմեզ (77), մահմեզ (75), արար.—խման, կոշիկի խման. «եւ զմահմեզացն հասցնելն ի ձին» (75):

Ահառյանը (է. 164) բառս քաղել է Ալիշանի Միսականից (էջ ^), որից և կազմված մահմիզկի (տե՛ս ստորև) վերջերի է Մխիթար Այրիվանեցուց (ԺԳ դար). էջ 18ա: Մեր աղբյուրը տալիս է հայերենում այս երկու բառերի հնագույն գրավոր վկայությունը:

Մահմիզկի (71)—խմանել. հմտ. մահմեզ:

○ Մաղսուկ (91)—կտրել, անջատել. «Դու հան դինք զայն խույն ու մաղսեկ նշորիկին ծայրովն ի վրայ լեզուին և ի վրայ ակընջվոյն»:

— արար. ماکلا (makla)՝ «կտրում, բաժանում» և հյ. ել լծորդությունամբ կազմված:

Վկայված է դիրք Վաստակոցում (էջ 209), որ բառարանում (անդ, էջ 252) մեկնվում է շշառտել, որ է նշտրակով կամ անկիթք հաճամար անելը:

Ահառյանը (Գ. 734) Վաստակոցի մաղսուկ-ը ուղղում է մախսել և բխեցնում է մախար «մեծ ասեղ, հերյուն» Գոռից՝ մեկնելով «մախարթով կամ նշտրակով մարմինը ծակծկել, շառտել»:

Կարստը (ՄՀԲ, թղթ. 252, վ. 21, թղ. 45) մեկնում է որպես «Մազկատել, ծակոտել», բայց մաղկատուկ ունի «խածանել, խայթել, հարկանել օձի, կծանել, մորմորեցուցանել» (նՀԲ) իմաստները, որոնք չեն հարմարում տվյալ նախադասության նշանակությանը:

+ Մալսմի (55)—սեւավուն կարմիր. «եւ յանդմէն ի վայր դէպ ի յոտքն քանի իջնու, նա դեղնագոյն լինի. և յարսպն ասէ իր մայսմի»:

— արար. مادمي (madmi) — նույն նշ.:

□ Մալրիկ (152)—մարել, մայր մտնել. «Երբ արեղական մայրի»:

Գիրք Վաստակոցը (45) ունի մարիկ (Ահառ., Գ, 801):

□ Մանդր (45...), մանուր (57...)—մանր:

Բարբառային այս ձևերը Ահառ. (Գ. 829) բերում է ԺԳ դարից (Կիր. Գանձակեցի, Կոստ. Նրզնկացի):

○ Մատն (77)—բարձունք, հոգակոշտ. «Ի զոյրն և ի դաշտն և ի լեռն և ի մատներն»:

— արար. مائن (main) — նույն նշ.:

Բառս շորս անգամ օգտագործված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 17, 43, 53, 177). «Արծան է ի շող և ի ջերմային վայրսն, ուր մատներ և նօսք գետնից լինին և սպիտակ ի նոյնմեր ամսոյ մօտն սկսանիլ և տնկել զայդիսն... բայց ի ծանր և դիշային գետնի ի փետրվարի նոյնպէս... պարտ է վաստակել և փորել» (էջ 43). և նույնարնայի մի այլ վկայության (էջ 53) հիման վրա նՀԲ մատներ վերցնում է որպես անեղական բառ և մեկնում «Անօսքահող (վայր). մատնաշափ և եթ թանձր, կամ մատն մատն հերձոտեալ»:

Ահառյանը (Գ, 875—876) նույն Վաստակոցի երկու այլ վկայությունների («Պարտ է Զրբեն զկարմիր գետնին... և զլորն, որ ցամաք լինի ի հիւթոյ և բլրնով լինի և

մատենեով ի ձմռան ատուրքն»—էջ 17, «Բարձրագոյն կողերն և մատներն և տալերն՝ ևս առաւել լաւ են, զի օդն անդ լաւ բանի»—էջ 177) Հիման վրա մատն եղակի ձեր մեկնում է «բլուր»՝ նախազգուշացնելով շրջովի «մատներ բառի հետ, որ եղակի ուղղական է և իբրև անակառէ զործածվում»։ Անառայանը միաժամանակ ավելացնում է. «Արմատիս հնագոյն զործածութիւնը ցույց է տալիս մատոյց զգառ ի վեր», որ մեկ անգամ զործածված է Յես. ԺԵ, 7, «իջանեն ի Գաղղազ, որ է հանդէպ մատուցին» (Եբր. զառ ի վերին) եղոմիմայ»։ Անառայանը դիտել է, որ մատոյց ձևի զործածութիւնը ցույց է տալիս, որ պատահական նմանութիւն ունին արար. متن (matn) «բարձրավանդակ» (կամուս, քրք. քարզմ. Գ, 705) բառին։

Մալխասյանցը ՆՀԲ մատներ բառին տրված մեկնութիւնը անստույգ է համարում (հ. Գ, 269)։

Անառայանի դիտած արար. matn ձևը, որ ավելի ճիշտ նշանակում է «բարձուք» և փոխառված է նաև պարսկերէնում, բառարաններում քարզմանվում է «հողակոշտ և բարձուք»։ Այս առումները միանգամայն հստակ են դարձնում վերը բերված վկայութիւնների իմաստը։ Հետևաբար ի դեմս մատն և մատներ-ի մէջ ունենք ոչ թե առանձին տարբեր բառեր, ինչպես կարծում է Անառայանը, այլ՝ մատն-ի հոգնակի ձևը, որ փոխառյալ է արաբերէնից, ինչ վերաբերում է մատուցին, ապա ճիշտ է ՆՀԲ, որ այն քարզմանում է ոչ թե «զառ ի վեր», այլ շլատաշ մատուցմի. դիմեցումն. ելք զառ ի վեր»։

+ Մարդձայն (71, 75, 96)—աղմկոտ (տեղ). «Եւ զոված է, որ ի հայհանդ (իմա՝ խաղաղ) տեղի զգրաստն զորդեն, որ առնու բնութիւն աղէկ ու ապա ի մարդձայն [տեղի] մտցնեն» (75)։

Մարծայն (110)—մարդպան, հնդուկների կամ ընդհենների չափ՝ վեց քոռ տարողութիւնով։

○ Մարտակուշ (146)—մակիրան, մշուռտնածառ, անճարակ, քորթիկ (Բեդլեյան, § §2184, 2481)։

— արար. مردقوش (mardakūsh) — անմոռուկ (Myositis). պարսկ. مرزنگوش (marzangūsh)—ից (ըստ Շտեյնզասի Պարսկ.- անդլ. բառարանի)։

Անառայանը (Գ, 912) ունի մարգանգոշ ժմկան ականջ, ուհան ինչ կանաչագոյն և հոյժ անուշահոտ», որի տարբերակներին հիշատակվում է և մարտակուշը։ Վերջինս պարսկ. բառի արաբացված ձևն է՝ Myosotis բույսը, որ ըստ Մատուրյանի (էջ 23) հայկական «անմոռուկն» է, իսկ մկնականը՝ Anagallis-ը (էջ 22)։ Ավիցեննայի երկերի ռուս. քարզմ. II հատորում (էջ 399) կա մարգանգուշ՝ պարսկ. مَرْدَقُوش (g) > արար. ج (dj) անցումով, որ հրատարակիչը համարում է լատ. Origanum majorana.

Մարմուր (112)—տե՛ս մոմուր։

□ Մարտանգ (150), մարտանգ (118), պարսկ.—մարգասանկ, արծաթաբարձ Մզլանոտ (82)—բորբոսահոտ։

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 100 (ՆՀԲ)։

□ Մեհիկի (77)—մեհի՝ անթամբ (ձի). «Եբր մեհիկի հեծնուն»։

217

բարդոյթյուններում «սե» իմաստով է գործածվում. օր. مشكدار (mashkdār) «հանելի ձայնով մի սե թռչուն», مشكخام (mushkīām) «սիրուհու սե ծամերը», مشكينپزند (mishkīnparand) «ղիշեր, սե ամպ» և այլն:

+ Մուել (103)—շաղախել. «Ան հաուելիթ հում, ծակ է հան մէջ ու լից զ՞ յաման մի, ու լափէ երկուրդն մեզը, ու մեկովն աղէկ մարէ»:

Կազմված է մօր «տիզմ, ցեխ, գալո, շաղախ, ջրախառն» (նշբ) արմատից:

Մուհամ (42, 105, 159), արար.—սպեղանի. տե՛ս և մկնամ:

+ Մուլան (101)—զրաստների հիվանդութիւն. ձիան ձնկների ուռուցք:

— արար. ملان (mulah) — նույն նշ.:

+ Մուլանաման (56)—խայտարղետ, բծավոր ձի. «Թէ խառնի ի սպիտակ մազերն կարմիր, նա կոչէ իր յարապն՝ մուլանաման»:

— արար. ملانما (mulamma) — նույն նշ.:

+ Մուհանալ (57)—սպիտակագույն ոտք (ձիու մասին). «Թէ լինի շորս ոտքն բոլոր սպիտակ, նա ասեն իր մուհանալ շորս ոտքն».

«Երեք ոտք մուհանալ»:

— արար. ملحدجال (muhadjjal) — նույն նշ.:

Մուդլ ջուհուտ (109, 121, 134)—մուկ, մուխ. հմտ. մուխ:

— արար. مقل الیهود (muql al-yhūd) «րեհական մուդլ»:

○ Մուշախայ (116, 134)—հին կտոր, լափ կամ բամբակ. «Ան մուշախայ ու քաթիւ գինը ի հուրն» (116). «Ան ազ ու հոռոմ ձէթ ու մուշախայ, ու գիր ի վրայ (խոցույն)» (134):

— արար. مشكا, mushka) — նույն նշ.:

Գիրք Վաստակոցի բառացանկում բառս մեկնված է «մոմշոր»:

Աճառ. (Դ, 1164) ալն համարում է «թերես սխալ գրչություն՝ փոխանակ լինելու մուշամպա, մուշամբա <արար. مشما (mushamma) ինչպես ունին արզեն ձեռագրերից ոմանք»:

Թե՛ Վաստակոցի համապատասխան վկայությունից («Հունտն ի մէջն գիր և յիրեար բեր և մուշախայով փաթափեա»—էջ 164) և թե՛ մեր աղբյուրից հստակ է, որ «մոմշափ» մասին չէ խոսքը, այլ մի բանի, որ կարող է ջուր ձծել, որը լրիվ համընկնում է արար. մուշախայ բառին:

Կարստը (ՄՀԲ, թղթ. 252, վավ. 22, էջ 183) Վաստակոցի մուշախան, հավանաբար ելնելով Աճառյանի ստուգարանությունից, «մոմշոր» («մոմշամպա») է թարգմանում, միաժամանակ 1438 թ. ձեռագիր բժշկարանից քաղելով նույն բառը («Ան զկանփի մուշախայն»), իրավացիորեն մեկնում է. «կաննփի սանտրուր, թափփված մանրուր» և տալիս է արար. հիմքը:

1. Մուշ (56) պարսկ.—բուրավետ յուղային նյութ սե գոյնով. «Բաշն ու ագին մշի զոյնով»:

2. Մուշ (73), պարսկ.—«Պերիտ լեռան վրա աճող մի տեսակ մշկահոտ բույս է (Աճառ. Դ, 1167, վկայված է Զեյթունի բարբառում):

Բառիս հնագույն զբաղոր վկայությունն է հայերենում:

+ Մուլայտան (57)—մեջքն ու փորը սպիտակ ձի. «Թէ լինի մէջքն ու փորն սպիտակ, ասեն իր մուլայտան»:

— արար. مبطن (mubaṭṭan) — նույն նշ.:

Մուռ (104...) — դմտու:

Վկայված է չին բժշկարաններում և Վաստակոցում՝ էջ 100, 106, 206 (Աճառ., Բ, 962):

+ Մուտլայ (57) — սակեղօծ. «Բէ լինի ի տեղոց տեղ սպիտակ և ի տեղոց տեղ այլ գոյն, եւ ասեն իր մուտլայ»:

— արար. مطلاع (muṭṭāʿ) — նույն նշ.:

+ Մուտրաֆ (57) — գլուխը, վիզն ու պոչը սպիտակ ձի. «Լինի գլուխն ու շնիքն ու աղին սպիտակ... ասեն ի մուտրաֆ»:

— արար. مطرف (maṭarrāf) — բատ Բրիտ. գրադարանի Օր. 3483 ձեռ. պարսկ. Զիամատյանի՝ «Ներք ձիան մարմնի վրա սպիտակը գերակշռի ու գլուխն ու՝ վիզը սպիտակ լինի» (էջ 253), եւս «Նրբ գլուխն ու պոչը սպիտակ լինի»: Ըստ Ետեյնզասի և Նաֆիսու՝ «Գլուխն ու պոչը սպիտակ կամ սև, իսկ մարմնի այլ մասերն ուրիշ գույնի ձի»:

Մւր (160) — եղիպտոս. ձկն խախիայ, Մւրի մտնտ՝ յամէն մէկէ մասն մի»:

— արար. مصر (miṣr) — նույն նշ.:

Մարցի (152, 100) — եղիպտական, եղիպտացի. հմտ. Մւր:

Հազորդված է Գրբր Վաստակոցում, էջ 26, որից և քաղել է Կարստը (ՄՀԲ, Թղթ. 252, վ. 22, էջ 207):

+ Մակտ (160) — շնախոտ (Cynachum acutum L.) (ըստ Բեզեյանի, § 1311).

«Առ խախիայ, Մւրի մտնտ յամէն մէկէ մասն մի»:

— արար. مدد (muddayd. պարսկերենում՝ madid) — նույն նշ.:

□ Մտիկ (97) (նվազականն միտ բառի) — ուշադրութիւն. գործածվում է ղենկ բայի հետ (Մալխաս.). «Գլխոյն մտիկ դիր»:

Աճառյանը (7, 1052) որպէս նոր բառ է գնում մտիկ անել: (Հնագոյն գրավոր վկայութիւնը պահպանված է Մխիթար Հերացու մօտ՝ «Այլ դու մի՛ մտիկ ղենկ իւր նոպային», էջ 88. խմբ.):

○ Մրջմոց (101) — մաշկային հիվանդութիւն՝ թարախային պայարներով, կարմիր բամբ. «Մրջմոցն ցաւ է, որ լինի ի սմբակքն և յայլ տեղեւտան... ելնէ ի յիրմէ թարախ ու աւիրի սմբակքն»:

Գրիգորիսը արար. ամլ [أمل — namla] հիվանդութիւնը երկու անգամ թարգմանում է մրջմոց (էջ 30 և 86): Հ. Դ. Փափաղյանը Գրիգորիսի օտար տերմինների բառարանում (էջ 226) ճիշտ է որոշել արարերեն բառի իմաստը՝ «արար. բառացի՝ մրջյուն՝ أمل [naml] — մանր ցան, որ տարածվում է մարմնի վրա՝ մրջյունի պէս, հավանաբար եղջատենդ, urticaria»:

Աճառ. (Գ, 1291) մրջմոց ձևով վերցրել է Երեմիա Մեղրեցու բառարանից (էջ 217), որտեղ մեկնված է՝ «խաղաւարտ բղրշտացեալ» («Բառգիրք հայոց» 1975 թ. հրատ. մեջ՝ բշտրշտացեալ)՝ «մի տեսակ մաշկային հիվանդութիւն, որ այժմ էլ ծանոթ է զվս. մրջմուկ, մրջնոյն, մրջիմնոց, մրջիմնոց, մրջիմնոց՝ ձևերով, մօրթը թնփոտվում է, միշտ բորբոքվում և սաստիկ բորբոքային»:

Մրֆալա (56) — գրչական վրիպակ է՝ տե՛ս մրֆալաս:

- + Մֆուֆ (66, 82)—ընդեղենի և հեղուկների շափ՝ հալասար կես մանի (մեկ մանը տարրեր երկրներում տատանվում է 3—12 կգ միջև). «Տաս մֆուֆ մի ընտրած դարի»:
— արաբ. مكوك (makkuk) — նույն նշ.:
- + Մորմուր (մարմուր) (112)—արևնածաղիկ (Lythrum Salicaria L.):
— թուրք. مرمور (mirmūr) — նույն նշ. (ըստ J. Redhouse-ի թուրք.-անգլ. բառ.): Այս բույսը, նույն ազգյութի համաձայն, թուրքերեն անվանվում է նաև مردار آغاجی (murdār āḡādji), անգլ. The common purple loosestrife, որ ըստ Բեդեյանի (§ 2175) է. արևնածաղիկն է:
- 3
- + Յագար (38, 99, 101)—անասունների ինչ-որ հիվանդություն, «որ է տաքություն, որ կենայ ի շորս ոտքն»:
+ Յագր (101)—անասույզ նշանակությամբ բառ. «Եւ յագրն սովորություն է, որ զբաստն հանապազ ի մէկ զէհի վրա դնէ»:
+ Յախալ (100)—զրատների ոտքերի խեղում. «Եւ ցան, որ կռչի յախալ, որ լինի յետի ոտքն ջեղն, որ կայ յանդամանցն ի վեր ի խաղն»:
— արաբ. عقل ('aḡal) — նույն նշ.:
- + Յան (106)—փղի ժանիք, փղբակր. «Ան ... յանի խարտուր՝ թուղթ մի»:
— արաբ. عاچ ('ādj) — նույն նշ.։ Մուհամեդ Աբդուլահի «Գեղորայքի բառարանում» (էջ 50) նշված է որպես զնդանուն:
+ Յամմիր (87)—ամեն տեսակի ունան. «Եւ այն ալիկին, որ ասեն իր յամմիր»:
— արաբ. عمار ('ammār) — նույն նշ. (ըստ Մուհամեդ Աբդուլահի «Գեղորայքի բառարանի», էջ 196):
- Յալալ (38...), ալալ (38...), արար.—թերություն, արատ:
Գիրք Վաստակոցը (97, 103) ունի ալալ (Աճառ. Ա., 258): Մեր օրինակում արար. բառի կոկորդային ց (') հնչույթ, ինչպես այս հուշարձանի արաբերենից փոխառյալ մի շարք բառերում, տառադարձված է յա:
- + Յալալի (194)—արատավորել. «Նա խիստ յալալած է»:
— արաբ. عيب ('yb) (տե՛ս յալալ) և հ. Ել լծորդությամբ կազմված:
- + Յասամ (102)—հոգերի կարծրացում, որից ոտքերն ու ձեռքերը ծովում են. «Յասամն ցաւ է, որ քաշվի ձեռացն ջեղն ու շրջի սմբակն»:
— արաբ. عاسم ('asam) — նույն նշ.:
- + Յատասի (59)—ոսպն, ոսպնյա, ոսպնախալտ. «Կռնն իր սամանդ յատասի. որ թարգմանի իր սպնախալտ (իմա՝ ոսպնախալտ)»:
— արաբ. عاتسي ('adasi) — նույն նշ.:
- Յատպէ (119), արար.—մոշենի, մոշենու փայտը:
Աճառ. (Գ, 1257) Ամիրտովլաթի վկայության հիման վրա Հայրուսակից քաղելով, բառս մեկնում է «մոշայի պտուղ»։ Հայրուսակը, հիրավի, բառիս ծագումը դնում է արար.-ից Ժձձ («adba»), Աճառ. նույնպես, բայց Seidel-ին

հետևելով, արար. հիմքը **أدب** (a'dba) ուղղադրությամբ է տալիս: Իրա-
կանում արար. ուղղադրությունը **أدب** ('adhbah) ձևն է, որ նույն ինքը
արար. **أدب** (arīā) բույն է (տե՛ս Նաֆիսի, հ. 4, 2325 և Բեզեյան
§ 3347), որ ոչ միայն մոշի պտուղն է, այլև ինքը մոշենին և նրա փայտը:
+ Յարախ (87)—Արադ (զավառ Իրանում, Թեհրանից հարավ). «Իսլամի աշխարհը
որ կոչի Յարախ»:

— արար. պարսկ. **عراق** ('arāk):

○ Յարադան (150), արևխան (41)—ղեզնություն. «Յարադան յարադանի, որ ի
յարեն լինի» (119), «Վասն արևխանի, որ աչքն ղեզնի» (41):

— արար. **ياراقان** (yarakān) — նույն նշ.:

Մխ. Հերացին (93, 114) ունի արախան (արեկան, իրական) տառադար-
ձություն: Ահառ. (Ա, 613) մեկնում է «դալուկ, ղեզնցավ», հիմք ընդունելով
ياراقان (irākān) արար. բառը, որ Կամուսի թրք. թարգմանության մեջ բա-
ցատրված է «մի տեսակ կարմիր ծառի անուն... բժշկության մեջ հայտնի է
yarakān ձևով, որ տե՛կ. կոչվում է սարլըզ զգալուկ»:

Գրիգորիսը մի քանի առիթով անդրադառնում է այս հիվանդությանը՝
արադան (ևարադան, իարադան) տառադարձությամբ (էջ 181, 187, 211, 213)
և տալիս է դրա հայկական անվանումը՝ ղեզնուրյուն: Հիվանդության արաբա-
կան անվանման ճշգրիտ ձևը տվել է Հ. Դ. Փափազյանը (Գրիգորիս, 222):
Անգ. անսկզբ և 0գ. բժ. տալիս են արադան և ևարադան ձևերով:

○ Յարալ (55...) — արար. «Կոչ է յարալն բռնիմաթն»:

— արար. **عرب** ('arab) նույն նշ.: Հավելյալ ի-ի համար տե՛ս յալալ:

○ Յեշավ (44, 66), յեշալ (48, 53, 68), յիշավ (37, 47) — արշավ. «Սուր լինի և
ամուր յեշավն»:

Յեշալ այնել (44) — արշավեցնել, վազեցնել:

□ Յեշվել (44...), յիշվել (53) — արշավել, հմմտ. յեշավ:

□ Յեշվեցնել (49...), յիշվեցնել (69) — արշավեցնել. հմմտ. յեշավ:

□ Յեշֆ (188) — աչք:

□ Յեվելված (59, 99) — հավելված. «Լինի ակնշմիկ յեվելված ի ցից» (59),
«Ի կոճին մէջն լինի յեվելված» (99):

□ Յեվլեցնել (67...), յեվլեցնել (68) — ավելացնել:

□ Յեվելված (139) — ավերված. «Ելել այլ յեվելվածն»:

□ Յետի (47) — ետի:

□ Յերակ (139) — արագ, երագ:

□ Յերդ (67...) — հարդ:

□ Յերեֆ (49) — երեք:

□ Յերել (116...) — հարել, խառնել:

□ Յերկայն (92) — երկար:

□ Յերկայնալ (99) — երկարանալ:

□ Յերկայնաղնել (74, 75) — երկարացնել:

□ Յերկայնգոն (99) — ամենաերկար:

□ Յերկայնուրին (45...) — երկարություն:

□ Յերկարացնել (97) — երկարացնել:

□ Յերկրել (87) — երկարել:

□ Յերջի (46, 79, 83) — առջևի. «Յերջի դեհին վերայ»:

□ Յեկնայ (86...) — ազնկանայ:

□ Յիմացութիւն (79) — իմացութիւն:

+ Յիմել (88) — ծարավել. «...որ շտա զաղն, և թէ խիտ յիմի, նա ի շարաթն աւր մի տուր...»:

— արար. عيم ('ayim) «ծարավ» և հլ. ել լծորդությամբ կազմված:

□ Յիմնայ (54) — իմանալ, գիտակ լինել:

□ Յիշաւ (37, 47) — տե՛ս յեշավ:

+ Յիշոց (118, 126, 149) — անստույգ սպեղանի, որ գործածվում է ոտքերի հիվանդությունն ժամանակ. «Դիր ի լինք դհինն (իմա՛ սպեղանի), որ կուի յիշոց» (118). «Աւ յիշոցն ու խայծղանն, խառնէ բնդ իրար և ամեն զանդամացն զաւղվածքն» (126), «Մեծէ զյիշոցն և խառնէ և խայծղանն» (149):

Բրիտ. գրադարանի Օր 3483 ձեռ. Չիսմասյանը (լջ 101a) ճարատ (ուռուցք ձիու ծնկներում) հիվանդության համար առաջարկում է օգտագործել կուպր և դեղին մոմ: Արդյո՞ք յիշոց «կուպր» է նշանակում, թե նման մի բան:

□ Յիշվել (53) — տե՛ս յեշվել:

□ Յիշվեցնել (69) — արշավեցնել, հմմտ. յեշվել:

□ Յիրիկուն (87) — իրիկուն:

□ Յուշկիկ (97) — հուշիկ, ուշադիր, հանդարտ:

+ Յոիպ (137) — 1. ուռած վերք 2. ստամոքսի խանգարում. «2գլ գինք ի խունան կամ ի յոիպն»:

— արար. عري ('arib) — նույն նշ.:

Ն

+ Նազար (103) — արագաշարժ, սրամիտ (ձի). «Երբ զարկենս ձեռաւրդ ի վերայ բովացն, նա դէ՞դ նազար ձայն տայ»:

— արար. نازار (nazār) — նույն նշ.:

Նանխաւ (o)ն (155), պարս. — հացադեղ, փռխախտտ:

Հաղորդված է նանխու, հաճախուա, նանխաւա, նոնխաւայ ձևերով (Աճառ, Ե, 41): Մեր տարբերակը պարսկերենի՝ نانکهاں (nānkhāh) հզորիտ տառադարձութն է՝ ā-ի օ հնչումով:

○ Նաշ (114) — բարակ, մանր (այլուր). «Էկսէ և մազէ ի նաշէ մազ»:

Աճառյանը (Ե, 43) ռեխ նաշին «բնտիր բարակ այլուր»:

+ Նասայ (49), հգ. աճայ (տե՛ս) — նստատեղային ջիղ, որ ձգվում է ազդրից մինչև զարշապար. «Եւ այն երակն, որ կայ յանդամացն ներքսնէ, որ կուի իր նասայ, նա լինի կարճ ու պինդ»:

— արար. ناسا (nasā) — նույն նշ.:

Նասուր (42, 157), արար. — կոշտուկ մարմնի վրա, խուղակ (Hemorrhoides Fistule):

+ նառիֆ (132) — օճառախոտ, օշնան;

— արաբ. ظيف (nazif) — նույն նշ.՝ արաբ. ٥ (i) > տ տառադարձությամբ:

նատրուն (106), արաբ. — բորակ, հայրերակ:

Հաղորդված է Գիրք վաստակոցում նադրուն և նատրուն (Աճառ. Ե. 8):
նաղ (126), նալ (142) — նալթ:

նատրամբակ (89) — տե՛ս նոտրամբակ:

+ նեղհրել (47) — սեղմել, ճնշել. «նեղհրել զսիրտն ու զագրի»:

□ նեբֆի (45, 46...) — նեբբեի. «Քթափողքն լայն լինի և նեբֆի զեհն լայն և վերի զեհն բարակ»:

Այս ձևը պահպանված է Համշենի և Քիֆլիսի բարբառներում (Աճառ. Ե, 98): Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

□ նեբսև (49...) — նեբս:

Աճառ. (Ե, 99) նոր բառ է համարում: Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

+ նեբրաֆ (101) — «Բարգմանի բլճցաւ՝ թիկնոսկրի ցավ. հմմտ. նբրեպ:

— արաբ. كاتاف (katāf) «զրաստների կազությունը թիկնոսկրի ցավից».
տե՛ս նբրեպ:

□ նբալ (110) — նբալ, նբոց ունենալ. «նբալս ի թրքելն»:

Գրիգորիսը գրում է. «Կարէ լինել, թէ նիզն ի շոր արտաբաշ լինի, որ լցնալ է ի յաղիքն և փակենալ, և նգալ և ոչ լինի լուծ» (էջ 140):

Մայրաքաղաքը ունի նբալ. ինչպես նաև նբֆ «հառա՛հեմյուն», իսկ Սահակ Ամատունին (էջ 503)՝ նիզ տալ «լենդանիների ծնած ժամանակ ուլժ տալը».
Աճառչանը (Ե, 115) նիֆ տալ մի բանի բարբառներում մեկնում է՝ սեղմվել ուժ տալու համար.

նբիրիս (49)

նբիրս (139) | արաբ. — ոտների հոդացավ:

Գրիգորիսի բառարանում մեկնված է հոդատապ, padagra (էջ 226). Մալ-խաս. ունի նիբրիս «ոտի ցավ, հոդացավ ոտների»:

+ նոռսփունկաղ (143) — անատույզ նշ. բառ. «Առ նոռսփունկաղ, թաթղէ զինք ի ձոյթն և ալրէ»:

+ նուֆախ (100) — ուռուցք, փրվածք. «Եւ կայ ցաւ, որ ասեն իր նուֆախ, որ թարգմանի փուրք, որ ուռնցվոր լինի ի ձեկացն»:

— արաբ. نافخ (nafkh) — նույն նշ.:

նոնէս (160), արաբ. — նարգիս ծաղիկը:

Հաղորդված է այլեայլ առաջադարձությունք, նաև՝ նոնէս (Աճառ. Ե, 56):

+ նբրեպ, նբֆէպ (46, 47, 50, 58, 59, 93, 101), նբղէպ (58բ) — թիակ, ուս, թիկնոսկր. «Եւ բարձրութիւնը նբրէպին աղէկ է» (46), «Վերի զեհն նբրէպին պինդ լինի» (46):

— արաբ. كاتف (katif, kif, katef) — նույն նշ.:

Արաբ. کاف > ڤ. ڤ > պ տառադարձության մի բանի օրինակներ կան, ինչպես kuf > կոզպ(ել), sadaf > սատապ: Տարակուսանք է առաջացնում բառասկզբի

հավելլալ ն-ն: Թվում է, որ պետք է բառս թարգմանչի օրինակում հիշտ եղած լինի, սակայն գրքի ընդօրինակման ժամանակ հավանաբար խմբագրող Թորոս Բահանան (տե՛ս հիշատակարանը), ծանոթ չլինելով արաբերեն բառին, առաջին իսկ նախադասության մեջ, որտեղ գործածվել է բառը (տե՛ս վերը), նախորդ բառի ն որոշիչ հոդը (բարձրություն) միացրել է Բրեյ-ին, որից և ստացվել է ներկայ: Արդ, մի անգամ թույլ տրված սխալը շարունակվել է ողջ զբոսում: Որ հիմալի ներկայ նշանակում է «թիկնոսկր», ցույց է տալիս ներքաֆ (տե՛ս) հիվանդությունը, որ էջ 62-ում թարգմանված է րևեցալ «թիկնոսկրի, ուսոսկրի ցավ»: Տե՛ս նաև ներկայցալ:

- + ներկայցալ (101) — թիկնոսկրի հիվանդություն. հմմտ. ներկայ. «ներկայցալն է. յորժամ ցալ դիպի զնրկայն ի տեռլ (իմա՝ մտքակից) և ի դարկուց. նա ալիբի ոսկորն ու ելնէ յիմէ կտոր մի ոսկոր»:
- + նոսրսմբակ (նաւարսմբակ) (89) — նուրբ սմբակ. «եւ գրաստ, որ նաւսրսմբակ է, դու խոյ լուսնով լուսնէ դինք»:

Ե

Շահմիհանդալ (118, 145), արար. — շահմիհանդալ, վայրի ձմերուկ, հանդալ:

Հաղորդված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 81 (Աճառ. Ե, 236):

- + Շահրի, շահրիկ (52) — ազնվացնող սևերակ գրաստ. «եւ թէ վաղցնէ վլախ ի վրայ ի յարապ մատիկ, նա այն բուռանն, որ ի յիմէ ելնէ, նա կոչեն շահրի, և լինի դիմակաց և սուր» (52). «եւ շահրիկն ու յարապ ձիան լինի անդիմակաց ի շող աշխարք» (52):

— արար. شاهري (shahriyya) — նույն նշ.:

Շահրիկ «հին պարսկական կրոնը հավատարմությանը պահող ցեղ» իմաստով օգտագործել է Թովմա Արծրունին (Աճառ. Ե, 241), որ պհլ. shahrik նոր պարսկ. shahri «քաղաքացի» բառն է. ունի և «ազնվական» իմաստը, սրանից էլ արաբականացած shahriyya ձևը՝ վերոհիշյալ իմաստով:

- Շաղբիլ (109, 142), շաղբի (106) — շաղախիլ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 157 (Աճառ. Ե, 246):

- Շաղդոյ (115) — շողացող, պսպղուն. «Առ... ամբրալ շաղդոյ՝ դրամ երեք»:

Նախասանյոցը ունի շաղաղ շողացող, փալլուն», որպես գավառ. բառ:

Շամբ (84) — Շամ, Սիրիա:

Շայէոռն (111) — շահթառն («»):

Աճառյանը (Ե, 235) ունի պարսկ.-ից փոխառյալ շահրառակ, որ հաղորդված է շարառնէ, շէտառնէ, շէտառան, սարառին ձևերով 1438 թ. բժշկ. տալիս է սրա արաբականացված ձևը՝ շահրոնէ (Կարսա, ZFAP, 129):

- + Շաւրնալ (115) — բողբալառվել, կրակվել (աշբերի մասին). «Շաւրնալ աշվին»:

Շառտել (105, 139) — նշտարով կամ անելիով մարմինը ճնդրտել:

Վկայված է ՄԽ. Հնրացու մոտ շառտտել, իսկ Գիրք Վաստակոցում՝ շառտել (Աճառ. Ե, 282):

- + Շառտուկ (117), շառտուկ (139) — նշտարով մարմնի վրա կատարված ճնդր-

վածքներ. «Եթէ ղիկն ինչպի հաստնայ ու մանձրնայ շատուովն» (117). «Առ հացի մէջ և լից ի շատուովն» (139):

— Կազմված է արար. شَرْتُ (shart) «վիրաբույժի դանակ, նշտար» և հյ.

ուկ բարբառային վերջամասնիկով:

Շարալ (105, 133). արար.—բմիշք, բնպելիք:

Շաֆ (146).—ուծիչ պատրույզ՝ բռնկակառ:

Վկայված է Մխիթար Հերացու մոտ, էջ 67 (Աճառ., Ե, 318):

Շաֆարան (158)—մուկնիկնդ:

Աճառայն (Ե, 311) ունի շաֆարան, 0դ. բժ.՝ շաֆարան: Երեք ձևերն էլ արար. شَوَكَارَان (shavkarān) բառի տարբեր ընթերցումներն են:

Շիտ (148)—եմաշիկի վրա գոյացած կորեկաշափ կամ ոսպի շափ կարծր հանգույց, որ առաջանում է մաշիկի գրգռումից կամ որոշ հիվանդություններից (պապուլա)» (էգ. Ազալան). «Շտեր ելնէ ի բերանն ու չգայ հոտ»:

Հոգնակին՝ շտեր ձեռք վկայված է Մխ. Հերացու մոտ, էջ 66 (Աճառ., Ե, 361), իսկ Լզանին՝ Գրիգորիսի մոտ (էջ 82, 145):

□ Շլնի (38)—պարանոց, վիզ:

□ Շլնկտակ (92)—չիկերի. վիզի տակի մասը:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 198 (Աճառ., Ե, 371):

○ Շնորհոր (102)—գովելի, շնորհալի. «Գրաստ, որ պարտ է պահել և կապել, նա մէկն ուզան է և ի շնորհոր»:

Բարբառներում՝ հաղորդված է տարբեր ձևերով՝ շնոֆոր, շնաֆօր և այլն (տե՛ս Աճառ., Ե, 385—388):

□ Շնոֆոր (58, 59, 69)—գովելի, շնորհալի, հմմտ. շնորհոր:

Շնչատել (68), շնչատուել (67, 68)—չունչը կտրվել (մալխասայանց). «Թէ անլի շնչատել ու թուխայ պնէրն» (68), «Անլի շնչատուել զի ի հետ ամէն շնչալոյ բրտինք պիտի գայ» (67):

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում (էջ 212): Ն. Բլուզանդացին (ԲՍՀ, Գ աւետար., 1350) բացատրում է՝ «շոյտ շոյտ և ընդհատ շունչ առնուլ և տալ»:

□ Շողուրիւն (51)—շերմ, տարույթուն, գրգռվածություն. «Անցնի իր շողուրիւնն»:

Հաճրի բարբառում՝ շողուրիւն (Պողոսյան, 324):

□ Շողուել (87)—շողել, տաքացնել. «Մի ղենլ տապրակ, որ շողուել գրաստն»:

□ Շողուել (41)—շողել, ջերմել. հմմտ. շողուել. «Վասն որ շողուել և խաշվի»:

□ Շոյտ (106, 142)—շուտ:

Շուղաղ (40)—տե՛ս շուկակ:

+ Շուկակ (100, 117, 140, 162), շուղաղ (40)—հյուսվածքի ճեղքվածքներ, ճաք գրաստների սմբակներում և մարդու կրունկներում (Gerçure), «Շուկակն լինի ի տարույթնէ և ի շորույթնէ» (100):

— արար. شَقَاق (shikak) — նույն նշ.:

Անգ. անպէտ (էջ 107) ունի կրեկի շուկակ: Գրիգորիսի բառարանում (էջ 226) Հ. Գ. Փափաղյանը ճիշտ է տվել ծագումն ու իմաստը:

□ Շուղնալ (111)—նաև՝ շողնալ (51)—շողանալ, ջերմանալ, տաքանալ. «Շուղնալ շունչն»:

Նուշկակ (151)—հավանաբար գրչական վրիպակ է՝ շուկակ (տե՛ս)։
 + Նուռնախ (117)—Ֆարախակալ վերք, պատռվածք զրաստի սմբակներում. հմմտ.
 Բացպար. «Յադագս շուռնախի, որ է քացպարն»։

— արաբ. شرنق (sharnaqai) «կտրեց և պատռեց»։

- Նուրջանիկ (116)—շուրջանակի. «Կապ է ներքև ականջի խել փողացն ու պատռ է շուրջանիկէ»։
- Նուրջել (83)—շրջել. «Դու շուրջած մի՛ կանգնեցնե՛ր»։
- Նուբ (84)—շոք։
- Նոտել (159)—շատուկ՝ նշտարով մարմինը ճեղքել, արշուն առնելու համար։
- Շրիկ (109)—շիրիկ, սուսամի յուղ։
- Շեկ (51)—շերել, լայն բանալ. «Շեկով նա չկարեն ճանչննալ, թէ պահցել, թէ չէ»։

ՆՇԲ Բ հատորի հավելվածական բաժնում՝ առանց վկայության, ունի շէգ, շէֆ որպես «ազովէ» (երկու սրունքների միջև եղած միջոցը) և բերում է արաբ. շէգը «առական»։ Աճառյանը (ե, 334) նրեմիայի բառարանից (էջ 245) բերում է շեֆ «բայլ կամ միջոց երկուց ոտից» և զնում է ծագումը ասորերեն ܫܝܩܐ «բարձրոսկր» ն. ասոր. ܫܝܩܐ «սրունք» (երբ. ܫܝܩ, արամ. ܫܝܩ, արաբ. شاق {šāq}) «սրունք»։ Անմական այս ձևերը իմաստով մոտ են հյ. շեր-ին, բայց ավելի հիշտ է ՆՇԲ-ը, որ ծագումը զնում է արաբերենից՝ շնայած որոշակի արաբ. բառը չի նշում։ Արաբ. ունի شق (shakṣ) «ճեղք, հնշտոցի երկու կողմերում գտնվող միջոցները» (փոխառված է և պարսկերենում—նաֆիսի), որից և Հայերեն շէգ, շեֆ։ Այս նույն բառը՝ շաֆ «պատուհան» ունի Բաշուրին, որի ծագումը Աճառյանը զնում է վերոհիշյալ արաբ. shakṣ ձևից (Դ, 312), սակայն չի նույնացնում շեֆ-ի հետ։ Աճառ. (Դ, 334) շեկի համարում է շեֆ-ից առաջացած նոր բառ։ Արանից են ծագում նաև շեկել ու շեկի (տե՛ս ստորև)։

Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է։

- Շեկել (90)—ճեղքել, նշտրակով կտրել. հմմտ. շեկ. «Դու բռնե՛ղ զնշդրակն... զերակն գտնուս, և շեկել»։
- Շեկի (100, 103)—երկու սրունքների միջև եղած միջոցը. հմմտ. շեկ. «Կոճրսի իջուածք է, որ իջնու ի մեջ կոճին որպէս ոսկոր և շեկիին տեղն յերկու զնն... ցաւ տայ» (100). «Կապ է զպախոցն ի ձեռքն ի շեկեւացն ի տեղն» (103)։

Ո

- Ոլլել (72, 97, 190, 101)—ոլորել, շրջել. «Ոլլէ զԼրսնակն» (72), «Դու զերեսնակն ոլլես յայն զեհն» (72), «Դու զգրաստն յանկասկած ոլլէ ի հետ ի մէկ զեհի զբաւ» (97)։

Ոլորել > ոլրել > ոլլել. ր-ն լ-երի առնամանկյամբ՝ 1։

- + Ոռադի (112)—ուզիդ ազի. «Մտոյ զձեռքդ ընդ գրաստուն ոռադին ու սրբէ»։
 Բառս ծանոթ է ն. Բյուզանդացուն (տե՛ս Ֆրանս.-հայ բառ. 334 ա, 1044բ)։

□ Ուլտակ (50). նաև յովտակ (50) — հովատակ. «Մատակ ձին շնորհունի զովտակն՝ ինչի ի մտէ ի յերեք տարին». «Վաղցնեն յովտակն»:

□ Ուրբ (144) — հորբ:

□ Ուծվորել (97) — ավելի ուժեղացնել. «Առաւել ցաւն ուծվորէ»:

□ Ուծվորեալ (127) — ավելի ուժեղանալ. «Ենի ուծվորեալ այս քամին»:

+ Ուկուլայ (69) — շնորհաստանում բրինձալ կոշվող պտուղը (Շտեյնզաս), «Տուր շնոր ուկուլայ, որ ուտէ»:

— արար. 𐭪𐭫𐭮 (waghid) — նույն նշ.:

□ Ունձ (143) — ինձ՝ կատվի ցնդին պատկանող շորքոտանի. «Այլ զեղ, որ ունձն լինի առել»:

Վկայված է ունձ, ուժ աներով (Աճառ. Գ, 82):

□ Ուտեցվոր (100) — ուտուցք ունեցող. «Ուտեցվոր լինի ի ձնկացն»:

Մալխաս. ունի բարբառ. ուտուցուոր ձեր: Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

□ Ուտին (114), ուտիչ (116, 117) — մարմնի վրա արյունոտ խոց, դաշտիկ հիվանդությունը (տե՛ս). «Այլ զեղ այս ցաւուս և այն, որ ուտին կոշվի» (114), «Յաղագս ուտիչ ցաւու» (116):

Էջ 114-ում հիվանդության բուժման ժամանակ ասված է, որ հանձնարարվող զեղը «ցանկ ի վրա խոցին», երկրորդ վկայության մեջ հիվանդությունն այսպես է նկարագրված. «Խոցն աւր ըստ աւրէ ուտվի ու լինի խիստ հոտած» (116):

Նշ՞բ բառս մեկնում է «քաղցկեղ», իսկ Մալխասյանցը՝ «հյուժախտ»: Մեր հուշարձանը ավելի հստակ է բացատրում՝ «բաց խոց մարմնի վրա» և բուժելի (81), որ և ցանկում կերիչ ու դաշտիկ (տե՛ս) է անվանված, իսկ դաշտիկը «արյունոտ խոց է գրաստի աղետակում»:

Չ

○ Չալ (57, 58) — երկգույն, ընդհանրապես կարմիր և սպիտակ մազեր ունեցող (ձի). «Եւ կան ի ձիանն շալ ձի, որ լինի իր ամէն մարմինն սպիտակ ու դուխն ու շինինն այլ գոյն» (57):

— պարսկ.— արաբ. چال (čāl) — նույն նշ.: Թուրք. çal Զ. Քլաուսոնը (էջ 417) մեկնում է՝ «Սև ու սպիտակ գույներով, երբեմն մոխրագույնի խառնուրդով (մազեր)»:

Մալխասյանցը բառս դնում է սեւեկերենից փոխառյալ՝ «մորթի կամ փետուրների միապաղաղ գույնի վրա տեղ-տեղ այլ գույնի կետեր կամ գծեր ունեցող, խատուտիկ, պտպտիկ» իմաստով: 13-րդ դարում բառիս օգտագործումը հայերենում, ըստ որում հնագույն վկայությունը, ենթադրել է տալիս դրա փոխառությունը պարսկերենից և կամ արաբերենից:

+ Զալիշել (73)—կովել. «Եւ այնպէս զորդէ, բանի խսկի կարես վասն պատեալագմի զնետելն ու զԶալիշելն»:

— պարսկ. چالشی (čālish) «եղիվ» և հայ. ել լծորդութեամբ կազմված:

Զալիշ պարսկերէնում ունի նաև «ջանք, նրբանկատ վերաբերմունք», որ մեր բարբառներում պահպանված է Զալիշ զալ «ջանք անել»։ Մալխասյանցը ղնում է տաճկերէնից (ՀԲԲ, Գ, 8): Ուղղելի է փոխառման աղբյուրը:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերէնում:

+ Զախել (110)—ջերմից այրվել, կրակվել (զվխի ցավից). «Զախել զզուխն, զոգա բազկունքն, Թուխայ ակընջվին»:

— պարսկ. چقيدن (čākidan) — նույն նշ.՝ idan զերբայական լծորդի զեմ հյ. ել: Պարսկերէնը čāk «վառել, բոցավառել» ձևը հնում փոխ է տառել Թուրքերէնից (բատ Զ. Քյատուսնի, 405):

Անառայանք (ն. 720) Պոսիս բարբառից բերում է շախ «հանդիմանություն, կշտամբանք» իմաստով (որից և շախել) և ծագումը ղնում է պարսկ.

چخیدن (čākhidan) «կաղել, միճել, իրար հետ կռվել»: Պարսկ. čākidan և čākhidan բայերի հիմքը Թուրք. čāk (čag)-ն է՝ բառիմաստի բնղայանումով:

Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է հայերէնում:

□ Զակի (66, 68)—չար, չափ:

Անառայանք (ն. 735) չափ բառի տակ բերում է չափ, չափս, չակ՝ որպէս «ոսմկական կամ միջին հայերեն» ձևեր:

□ Զարչիել (85)—չար, արել, նեղել. «Կամակ թէ զահնն և կամ շարչիւնն»:

Մալխասյանցը ունի շարչիկել (հնչա. ձև շարչարելի-ի):

□ Զիկ (76)—չիք, ոչ. «Զիկ լաւ էր բեղ, թէ մայրն զբեղ չէր բերել»:

Պ

+ Պախրեցալ (39, 112)—տաժարացավ:

+ Պախցտեղ (88), պաղցտեղ (45)—ձիան բերանի սանձատեղը. հմմտ. պաղուց.

«Պախուցն չհարու զպախցտեղն» (88), «Դունչն ի պաղցտեղացն ի վայր պարկեշտ լինի» (45):

Պաննալ (37, 50, 51)—հղիանալ (ձիու և այլ կենդանիների):

Վկայված է Գրիք Վաստակոցում, էջ 202, 221 (Անառ. ն. 789):

□ Պաղուց (45, 73), նաև պախուց (88, 103)—սանձ, Լրասանակ:

+ Պաղտաղի լիտր (83), պաղտաղի լիտր (հի)—Բաղդադի լիտր (կշռի միավոր).

«Ուտէ քառսուն լիտր պաղտաղի» (83), «Տաս մքուր (կշռի միավոր) մի բնտրած զարի, որ լինի կշէոք՝ տասնուհինգ լիտր պաղտաղի (66):

+ Պաղտաղի կանկուն (82), պաղտի կանգուն (49)—Բաղդադի կանգուն (չափի միավոր). «Լինի արձկութիւնն որպէս տասն կանկուն պաղտաղի, (82),

«Վեց կանգուն պաղտի կենայ» (49):

Պաղցտեղ (45)—տէս պախցտեղ:

+ Պանար (101)—փորը ուռած. «Եւ պանարն, որ է հատուածն, որ լինի ի գրաստնուն պորտն»:

— արաբ. باجر (bādīr) — նույն նշ.:

□ Պայրտեկ (100) (Հճ. 3և պայրեկ-ի) — պայթեկ, ճաքճքեկ. «Պայրտեկ խալիկն (խմա՝ բազկոսկրը) ու արին կենալ»:

□ Պառիկիկ (128, 131) — պառակիկ՝ կողի վրա ընկնել, պառկել:

+ Պատխուճամ (39, 118) — խուճամ հիվանդության վատ ձևը (*): Հիվանդության ժամանակ «գրաստուն ոտքն ունենայ հետին, ու հետին նստի. և կարել լինել, որ ելել յիբմէ դեղին ջուր» (118):

Նաֆիսու պարսկ. բառ. տալիս է գրաստների մոտ հանդիպող خنا (khanā) հիվանդությունը՝ առանց այն նկարագրելու Պարսկ. بد (bad) «վատ» բառի հավելումով՝ պատխուճամ՝ ըստ երևույթին այդ հիվանդության ավելի վատ, ծանր տեսակը:

□ Պատուտիկ (94) (Հճ. 3և պատտուկ-ի) — պատառտովել. «[Սմբակն] հանապազ պատուտի ու փշրի»:

Պալ (56, 60) — տե՛ս պոզ:

○ Պենիբ (122, 139). պարսկ. — դոսած շաքար. «Եստե՛ն ի հետ լիտր մի սպիտակ շաքարու պենիբ» (122):

Աճառյանք (2, 1202) բերում է վենիտ ձևը՝ նշելով, որ «ունին միայն ԱԲ և Նորայր. Բառ. ֆր. 422ր, իբր մհյ.»: Հետևաբար մեր աղբյուրը տալիս է այս բառի հնագույն գրավոր վկայությունը հայերենում:

+ Պզմիկ (78) — հակառակվել. «Որ պզմի ու շերթայ»:

Կազմված է պիզմ «հակառակություն, կոխվ» արմատից, որ վկայված է Շնորհա ու թղթերում (նշբ):

○ Պզրդատուն (129, 135), պզրդատուն (99) — բզրկատուն, գաղտնիկուրի մի տեսակը:

Աճառյանք (Ա, 1079) Հայրուսակից բերում է բզրկատուն, պզրկատուն ձևերը: Վենետիկի 1294 թ. ձեռ. բժշկ. (էջ 145) պզրկատուն մեկնում է «հունդ է նմանակ տավտի և այլ փոքր է»: Սգ. բժ. (էջ 569) ունի պզր դատունէ, պզր դատի: Ամիրտովայթ Անդիտաց անպէտում գրում է՝ «պարսկերէն ասպազազ կասեն», իսկ վերջինս ըստ Հայրուսակի ջղախտն է կամ գաղտնիկուրը (Plantago): Աճառյանք բառիս արար. ձևը տալիս է بندرکافون (bdkrkaṭūnā), իսկ Նաֆիսին ու Բեզեյանը՝ بازکافون (bazrkaṭūnā): Բեզեյանը (§ 2737) սրան հոմանիշ է դնում հյ. լուխտոս և կտուախտոս:

□ Պկտ այնել (100, 137) — պետ առնել, հոգ տանել, խնամել. «Թէ պկտ այնեն, նա ճարտար ողջնայ»:

Պիսկոտիկ (49) — պիսկոտել, բորոտել, բոսոտվել:

+ Պլատ (58ր) — անստույգ նշ. բառ. «Պլատն անդամն յաւ է և դորդն յայլած է»:

+ Պլուզ (72) — բրդն հաստ գործվածք. «Եւ կապէ ի յիբ լիճամն պլուզ ծրարոց ակ մի աղ»:

— արար. بلسی (bulus) — նույն նշ., որ արար. بالیس (ballās) բառի հոգնակին է: Սա պարսկ. پالاس (palās) «բրդն հաստ գործվածք, փալաս» բառի արարածականացած ձևն է:

Աճառյանք (ն, 1072) բառիս ծագումը անստույգ է համարել: Նշբ պլուզ

դնում է որպես «փոքրիկ» ու «կապուտակ» և բերում է Շնորհալու հետևյալ հանելուկը (առակը). «Տեսայ փոքրիկ մոնղոլոսակ, 'ւ ուներ պլուզ իւրըն կընկ-դակ, առաւօտուն սկըսնայր մինակ, պաշտէր անուշ քաղցր եղանակ (արտաւտ թույն)»: Այստեղ պլուզ-ի իմաստը հասակվում է մեր բերած նշանակութեամբ, իմա՝ «արտաւտը ուներ բրդից գործված կընկղակ (կնգուղ)»:

Բառիս այս նոր առումը չի շնչում այլ բնագրերում երա «փոքրիկ» և «կա-պուտակ» իմաստները: Պլուզ-ի «փոքրիկ» իմաստի համար հիշտ է Անադյանի նշած արար. بِلِيز (biliz) ձևը, որ բոստ «կամուսի» թուրք. Թարգմ. ունի «կար-հա հասակ» նշանակութիւնը: Վերջինս նույն իմաստով փոխ է առնված պարսկերենում (Նաֆիսի, 637):

Պղինձ (128) — պղինձ՝ կաթսա:

Պղինձ այս իմաստով վկայված է Դիրք Վաստակոցում՝ էջ 161 (Անառ. Ե, 1076):

+ Պնկոռ (47, 50, 93) — ուսագլուխ. «Կարհուրին միջացն ի նրթնպէն՝ ինչնվի պնկոռացն ոսկորն»:

Կարստը (ՄՀԲ, թղթ. 253, վավ. 28, էջ 232) պնկոռ բխեցնում է պրնուկ «վերին կողմն դմակն և աղույ ձիւյ» (ըստ Դիրք Վաստակոցի բառարանի, 257) բառից՝ պրնուկ-ոոֆ > պրնրկ-ոոֆ > պնկոոֆ, և մեկնում է «ձիւան հետույքի հատվածը»:

Բառս հավանաբար առաջացել է բէջ > պէն «ուսուկը» և կոռ «վեզի նման մի ոսկոր» (ՀՀԲ) բառերից «ուսագլուխ, բէկլուխ (տն՝ս) իմաստով:

Գրիգորիսը ունի պոնկոռ (174), որ թվում է զիստերի հատվածն է:

□ Պոռտֆալ (50) — պոռթկալ, ցատկել. «Եւ սիրած է ի մատակն, որ շորս ոտաւքն պոռտֆայ»:

Մալխասյանցը ունի պոռֆալ:

Պոխար (86), արար. — գոլորշի:

Բոխար ձևով հաղորդված է Հովհան Երզնկացու «Յաղագս երկնից» եր-կում (Անառ. Ա, 1192) և Գրիգորիսի մոտ (էջ 4, 11 և այլն):

+ Պոնուրեկ (71, 77) — անստույգ նշանակութեամբ բառ. «Պարտ է, որ հեծնվորն գիտուն լինի, որ թէ ուզէ ի վրայ ըռըմբի զորզէ..., թէ ուզէ ի վրայ պոնուր-տեկոյ» (71), «Շատ մի ըռըմբնի կոտըրտէր և պոնուրեւէր» (77):

○ Պոտոյտ (37, 38) — ձիւ մարմնի վրա տեղ-տեղ շրջանակաձև կուտակված մա-ղեր. «ԺՁ. Վասն գոյներոյ և պտուտեոյ ի ձին» (37), «Ի. Վասն պտուտեոյ, որ ի մազն լինի» (38):

Այս բառը օգտագործված է Բժշկարանիս ցանկում, իսկ բնագրի մեջ հա-մապատասխան գլոխներում այն փոխարինված է բոլոր-ով. «ԺՁ. Յաղագս... բոլորեոյն, որ կենայ ի գրաստն» (55), «Ի. Յաղագս բոլորեոյն, որ լինի ի մազն» (58):

Պրսամ (147) | պարսկ. — բրսամ, պերիտ (Մալխասյանց):

Պրսեմ (41) |

Բրտամ ձևով հաղորդված է Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարութեան» մեջ (Աճառ. Ա, 1231):

Պօզ (պալզ) (56, 60), պարսկ.—գորշ, մոխրագույն ձի:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 199 (Աճառ. Ե, 1179):

Ջ

○ Զանդիանե (193)—բող. օձի ղեղ, օձի սխտոր

— արաբ. **جَنْطِيَانَة** (djintiyānā) — նույն է:

Աճառյանը (Դ, 667) բերում է Ենդիան ձեր Հայրուսակից (§ 1890) և ղեռն արաբ. **جَنْطِيَان** (djantiyān) հոմանիշից: 1294 թ. ձեռ. բժշկ. (էջ 145) ունի շանդիանա՝ «երեքնանի տակ» ի Կրիտն լինի»:

□ Զանգիսել (151)—չնչիսել, չախչախիսել:

Զանգիսիս ձևով վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 100, 115 (Աճառ. Ե., 1187):

□ Զերմնոտ (125)—չերմոտ, տենդով բռնված (Ficireux). «Թէ դարի ուտէ, եւ չէ չերմնոտ»:

Գրիգորիսը ունի չերմոտ (12), իսկ Անդիտաց անպէտը՝ չերմնոտ (էջ 739):

○ Զող (84)—չոխ, ճիւղոտ, գերան. «եւ այնեն խոր ու փոս ու ղնէ ի վրայ հաստատուն փայտեր, կաղնի չողեր ու շարէ ի վերայ այն փոսին զդ մատուներ ի կարգեն»:

— պարսկ. **جُح** (djūgh), **جُوح** (djūgh) — նույն է:

Զոխ ձևով մեկ անգամ հաղորդված է Վրբ. հց. ա, 694, որ Աճառյանը (Ե, 1225) փոխառյալ է համարում վրաց. ჯოხი չոխի փայտ, զավազան բառից: Ծիլը բառի ծագման կապակցությամբ Աճառյանը (Դ, 657) վկայակոչում է 2. Թիբյարյանին, որ հյ. ծիլը բխեցնում է պարսկ. **جُوح** (djūgh) կամ **جُح** (djūgh) «բարակ ճյուղերով հյուսված վարագույր» բառերից, և առարկում, թե ըստ Բուրհանի պարսկ.-ը փոխառյալ է թուրք.-ից և, հետևաբար, պիտի տար հյ. նույն: Մեր աղբյուրի վկայությունը, հատկապես **جُح** (gh)—ի զիմաց հյ. ղ-ն հաստատում է բառիս փոխառությունը պարսկական ձևից: Վրացերենն ու թուրքերենը նույնպես կարող են փոխ առած լինել պարսկերենից:

Զուհուտ մուղլ—տե՛ս մուղլ ջուհուտ:

□ Զրխնեկ (107, 111, 112)—մի բան չբով խառնել. «Ան բացախ և չրխնէ չբով» (107), «եւանէ ի յայն չրխնեւմ գինին» (111):

□ Զրտեղ (111)—չբոտ, թաց տեղ. «Կանգնեցոյ ղինք ի ջրտեղ»:

□ Զրցնել (87)—չուր ցանել. «[Գրաստենին] ի հովամուտ տեղ կապեն ու ջրցնեն ենքրին»:

○ Զրվող (113)—1. միզանցք, 2. խողովակ, որի միջով հոսում է ջուրը. «եւթէ բարակ ասղամ ի տոշփող» (ի՜մա՛ միզանցք)... Կայ, որ եղճով կու բշտէ ի ջրվողն»:

Գրիգորիսը ունի ասաջին իմաստով (էջ 157). «Ճանապարհ գողոյն՝ ջրվողն, որ է բերան փաղաբշտին՝ եւղէ ի տղայան»: Ս. Ամատունին (ԶԲԲ, էջ 579) բառս երկրորդ իմաստով քաղել է 1231 թ. մի արձանագրությունից:

Ռախմաբէն (55) — տե՛ս ըռախմաբէն:

○ Ռամատիս (39, 119) — վերին շնչական ուղիների բորբոքում, հարբուխ. «Ռամատիսի նշանքն այս է. իշնի բնդ ըիմն շուրն ու չիին հոտած և փարայ և արցվէ աշրն»:

Բառս ռամատն անով վկայված է Դիրք Վաստակոցում, էջ 164 (Աճառ. և, 1260): Աճառյանը տալիս է «մի տեսակ հիվանդություն» անորոշ բացատրությունը՝ բառի հիմքը համարելով «հուն. *ῥευματισμός*: «ներքին հյութերի հոսում», որ ծագում է *ῥέω* «հոսում» բառից. սրանից է ֆրանս. *rhumatisme* «հոդացավ»։ մեր բառը ստացված է արաբական տառադարձության վրայից, որ, ինչպես ստանալի է, ընկած պիտի լիներ վերջածայն *ῥ*։ Մայիսյան. ռամատն «տեմատիզմ. հոդացավություն» հունարեն անի աղավաղությունն է համարում: Աճառ. (անդ) բերում է նաև Վաստակոցում Ալիշանի տված բացատրությունը. «Կամ աշացատիսն է. բւմէտ, ըստ արարաց, և կամ ջոսոտութիւն»։ Վաստակոցի բնագրում հիվանդության նկարագրությունը բացակայում է, ուստի տեղիք է տվել կասկածի, մինչդեռ թե՛ մեր հուշարձանում և թե՛ Գրիգորիսի մոտ մանրմասն նկարագրված է հիվանդությունը, ավելին՝ Գրիգորիսը (էջ 104) տալիս է նաև հիվանդության արարերեն մի այլ անվանումը. «Եթէ այս յաւելուածս (իմա՝ գիճութիւն) ի յերկու թիայիողն իշանի, նա անուանի զուզամ, որ է ըռախմաբիս»։ Իսկ զուզամը, ինչպես ճիշտ բացատրված է Գրիգորիսի բառարանում, «հարբուխն» է՝ «վերին շնչական ուղիների բորբոքումը» (էջ 222):

+ Ռայսայ (131), ասահար (40) — սմբակների քայքայման հիվանդություն, որ առաջանում է քարին զարնվելուց և այլ նման պատճառներից. «Յաղագս ռայսայի, որ է քենոհասն» (131), «Վասն ասահար ցաւուն» (40): Բենոհաս հիվանդության նկարագրության մեջ ասված է՝ «Թէ զորդ լինի բենոն, նա զորդ երթայ ընդ սմբակն ու բենոհաս այնէ» (90):

— արաբ. *رايس* (raḥṣa) — նույն նշ.:

Հետաքրքիր է ասահար անը, որը արաբերեն *raḥṣa* բառի ընթերցումն է հակառակ կողմից: Արդյոք թարգմանչի գրչական խա՞ղն է:

+ Ռայֆիմէ (57) — ձիու գլխի, դունչի սպիտակությունը մինչև շուրթը. «Թէ լինի մանտր կետ կետ թուխ ու սպիտակ կամ կարմիր լայն, և թէ լինի վերի պոռն[ն]իկն սպիտակ՝ շատ կամ քիչ, կոչեն իր անուն ռայֆիմէ»:

— արաբ. *رافيم* (raḥima) — նույն նշ.:

Ուշադրության արժանի է արաբ. *ر* (th, s)-ի *Ṣ* տառադարձումը հայերենում: Ընդհանրապես արաբ., նաև պարսկ. այս հնչումը հայերենում կայուն տառադարձություն չունի. հիմնականում այն տառադարձված է *ս*, իսկ երբեմն նաև *դ* կամ *ր* (տե՛ս Բ. Չուգասյան, Պարսկերենում արաբերենից փոխառյալ բառերի հայատառ միջադարյան մի բառարան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 156, § 12):

+ Ռասուխտ (159) — ծարիր՝ աշքին քաշելու սև դեղ (antimony):

— պարսկ.—արաբ. *رأسخ* (rāṣuxht) — նույն նշ.:

1428 թ. ձև. բժշկարանում (ZFAP, էջ 131) նշվում է, որ որսուխտ «արապկերին» է:

+ Ռավան (95) — ընթացք, հավասարակշռություն. «Այն ձին, երբ զահեն, նա ելնէ յովանէն»:

— պարսկ. ران (rawān) — նույն նշ.:

Կարսուր (U2P, թղթ. 253, վավ. 30P, թղ. 6) բևվան (բովան) ձևով քահէլ է Ա. Չոպանյանի «Հայրեններու բուրաստանին մէջ» գրքից (էջ 541) և հիշտ է որոշել ծագումը:

+ Ռևար (87), ռիւլ (39) | — շնչարգելութիւն. հեղձանք, աստմա. «նշանն է
+ Ռևպաւ (39) | — [ռևպաւուն]. յորժամ շնչայ, նա տայ բովացն»:

— արաբ. رابو (rabū) — նույն նշ.:

Բառս վկայված է Գրգորիսի մոտ (էջ 107, 189). ծագումը հիշտ է որոշել Հ. Գ. Փափաղյանը (անդ, էջ 228):

+ Ռէշ (54) — ատամնաշար. «Յերայնայ անոայքն ու ընկնի դահ (իմա՝ ձերացած) ռէշին»:

— պարսկ. راج (radj) — շարք (նաև ատամի)՝ (Նաֆիսի, Պարսկ. բառ., 1633):

Ռիաւան (107) — տե՛ս ըոխաւան:

+ Ռուլան (95) — թերվող, մի կողմի վրա գնացող ձի. «Եւ այն ձին, երբ զահեն, նա ելէ յովանէն (իմա՝ հավասարակշռութիւնից), նա կոչէ յարապն իր ռուլան»:

— արաբ. راولان (rawghān) — նույն նշ.:

Ռիւլ (137) — տե՛ս ռևպու:

Ռումբ (76, 77) — տե՛ս բոումբ:

Ռուլ (56) — տե՛ս բոուլ:

Ռֆաւլի (100) — տե՛ս բոֆաւլի:

Ռֆէլ (72, 77) — տե՛ս բոֆէլ:

Ս

Սագել (77) — հարմարեցնել, տեսքի բերել, պատրաստել. հակահիշ՝ սագրըփել (տե՛ս):

Վկայված է Կոստանդին Երզնկացու տաղերում, էջ 108 (Անառ. 2, 18):

+ Սագրըփել (77) — ձեռք հանել, տեսքից զցել. հմտ. սագել. «Հեծելվորն... լիս-դու, որ հեծնի զինք անգէտ ծուլուկ կամ տղայ և սագրըփէ ու աւիրէ»:

— պարսկ. ساز (sāz) «ձև, պատկեր» և հյ. քափիլ:

Սալար (44) — ամբողջ. «Եւ սիրած է կրտած ձիան... զի սալար կենան»:

+ Սակվիլ (151) — սակավել, նվազել. «Աւուրք մի յեննայ և աւուրք մի սակվէ»:
Բայական այս ձևը առաջին անգամ է հանդիպում:

+ Սահնէ (119) — մանր աղի ձկով պատրաստված խորտիկ. «Առ զայն ջուրն, որ երէկ ի սահնէէն, որ կու շինվի մանր ձկամ»:

— արաբ. سائح (ṣāḥnā) — նույն նշ.:

+ Սապալ (41, 150)—աչրի հիվանդություն կամ արատ, արնակալած աչք, բժոստ աչք. «Յաղագս սապալի. որ յաչքն կենայ»:

— արար. سابل (sabal) — նույն նշ.:

Գրիգորիսը (էջ 80) ունի սրպլլ (սպլլ) ձևով, Կարստը (ՄՀԲ, քղթ. 253, վազ. 31, քուղթ 77) բառս քաղել է 1438 թ. ձեռ. բժշկարանից: Ե՛վ Կարստը, և՛ Լ. Դ. Փափագյանը (Գրիգորիս, 228) ճիշտ են որոշել ծագումը:

+ Սատաֆ (93), հգ. սատաֆ (տե՛ս) — երանքների, զիստերի մոտիկությունը և սմբակների հեռավորությունը իրարից. «Եւ այն, որ սատաֆ կոչն իր... նա լինի սմբակըն ղէպ ի դուրս և ծուկըն ղէպ ի ներս»:

— արար. صدف (şadaf) — նույն նշ.:

□ Սարդստին (133) — սարդոստայն:

Սարել (70) — սարքել, պատրաստել:

Այս իմաստով վկայված է Սմբ. պտմ. 17, 67 (Աճառ. 2, 123):

+ Սաւն (164) — նմանողություն, ընդօրինակություն. «Գրեցի ի սաւն, և ապա վերստին նորոգեցի և գրեցի մեծ գիր»:

— պարսկ. سون (sūn) — նույն նշ.:

Աճառյանը հուշարձանիս նկարագրության մեջ (Ճուցակ հայերեն ձեռագրաց Քավրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 138) հիշատակարանի այս բառը ընդգծել է և ծանոթագրել. «Սուի նշանակել սևագրություն, իբր և սևան, որմէ յետոյ նորէն մաքուրը գրեմ է մեծ գիր»: Կարծում ենք, որ այստեղ վրիպակ չկա. Թորոս գրիչ-խմբագիրը նախ ընդօրինակել է («գրեցի ի սաւն») «Բժշկարանիս» րնագիրը, ապա խմբագրել է (սվերստին նորոգեցիս), ինչպես ցանկացել է թարգմանիչ Ֆարաբը և, ի վերջո, մեծ գրերով արտագրել բնագիրը:

○ Սաւնապար (122, 158), սաւնուպար (136), սաւնապար (160) — սննդամթ, բարգիծի մի տեսակը, խալական սոճի (Pinus Pinea L.):

— արար. سنوبر (šanawbar, šanūbar).

Աճառ. (2, 312), նորայր Բյուզանդացու վրա հիմնվելով, նշել է արար. ծագումը, բայց չի կարողացել ստուգել, որովհետև նորայրը «արար. բառը բնիկ այբուրենով կամ գիտական տառադարձությամբ չէ նշանակած»:

Վերը զննելով բառի արար. ձևը, վերջնականապես ճշտվում է նրա ծագումն ու իմաստը:

+ Սաւտայ (39, 110) — սև մաղձ, լիզի. «Յաղագս ցաւուն, որ ի սաւտայ է լինի»:

— արար. سادآء (šawdā') — նույն նշ.:

Վկայված է Արուստիզի և Գրիգորիսի մոտ: Մագումն ու իմաստը ճիշտ է որոշել Կարստը (ՄՀԲ):

Սեխուկ սատանայի (153, 158) | — վայրի վարձնոց:

Սեղուկ սատանայի (114) |

«Պարտ է յուծել զփորն բուրկով և սատանայի սեղակով (77), «Առ սատանայի սեխուկ» (123):

Էջ 134-ում նույն զեղատոմսն է առաջարկվում՝ միայն սատանայի սեխուկի փոխարեն նշվում է սատանայի խխուրով: Իսկ բանի որ նրկուսն էլ պատկանում են Cucurbitaceae ընտանիքին, հետևարար մեր հուշարձանում

նույնացվել են: Հռենարեն սեկիտին (շահնշահ) «սեխիկ կամ սեխուկ» է թարգմանում Գաղիանոսը (տե՛ս նշԲ, սեխ), իսկ Աճառյանը (2, 172) հուն. *σεχου, σεχου, σεχου, σεχου* դեռում է «վարունգ, սեխ, կամ դդում», հետևաբար չի բացառվում, որ հայերենում խիսաբուկը փոխարինվեր սեխուկով և ընդհանրապես:

□ Սեսև (121, 139)—սիսեռ:

Սևուկ հեղիկ կամ ընդիկ (154)—շուշմա, քունջութ (Մալխաս.):

+ Սինալ (110, 154)—մանանեխի և շամչի (կամ չոր արմավի) խառնուրդից պատրաստված համեմ՝ մսի համար:

— արաբ. *صناب* (šināb) — նույնն է:

+ Սիսլախ (57, 91)—անստույգ նշանակությամբ բառ. «Ի՞նչ լինի [ձին] սպիտակ ու խարտեշ, նա ասեն խարտեշ սիսլախ» (57), «Յորժամ ձենենս՝ նա չլսէ, նա դիտացիր, որ խուլ է, և շատն ի սիսլախն լինի» (91):

Մալխաս. ունի սսլախ՝ «կայտառ, կտրիճ, աշխույժ». բառը ստուգաբանված չէ և իմաստով չի բռնում:

□ Սիրենալ (78)—սիրել. «նե կայ, որ լախոսն սովորել լինի ի գրաստ ու սիրենայ զընկերն»:

□ Սիրտն հասնել (104)—կյանքը սպառվել. «նե յորժամ կտրի ի կերոյ, գիտացիր, որ սիրտն հասնել է, և ոչ բժշկի»:

□ Սվլլել (68)—արագ-արագ ման ածել. «Ի վաղվնէ հան դինք ու սվլլէ»:

Աճառյանը (2, 263) Մշո բարբառում նշում է սվլլալ «թռչունների արագ թռչելը», սլանալ-ից, Մալխասյանցը՝ սվլլալ «փայլփլել», սվլլել «սուլլել, ճլվլալ», իսկ Ամատունին սվլլալ մեկնում է «արագ-արագ շարժվիլ, գնալ զալ».
այս վերջինը համընկնում է մեր օրինակի նշանակությանը:

Սղանն (108)—սղանգ՝ զրեանդ (Aristolochia). «Առ... սղաննի տակ»:

նշԲ ունի սղանկն և սղանզն, ուսմկ. սղանկ ձևերը:

○ Սղար (44), արաբ.—բերդ, պարխալ:

Արաբ. *hisār* նույնն է. բառի շրջուն ձևն է հ-ի դ հնչյունափոխությամբ: նշԲ և Աճառյանը (2, 292) տալիս են «պաշարումն, փխր. անձկություն, նեղություն» իմաստներով:

+ Սմրակբերան (40, 89, 142)—սմրակի գորտի ծայրամասերը. «Քիչ մի լինի բացած լուսինն (իմա՝ պայտը) ի սմրակբերանն» (89):

+ Սմրակցալ (40, 142)—սմրակի բարակության հետևանքով առաջացած վերք. հիվանդության նշաններն են. «Էինի նաւար սմրակ ու պեղծ, նա յորժամ ի վերայ բարի կոխէ, նա ընդ ներքսէ արոյնի»:

Սնիկ (111) ասոր.—պետք, կարիք, կարոտություն:

Վկայված է Անտիոքում, էջ 75 (Աճառ. 2, 309):

Սնկել (76, 114)—պետք ունենալ. տե՛ս սնիկ:

+ Սնուկ, սունակ (58բ)—անստույգ հիվանդություն. «Խոտնանն և սնուկն ի թիթի յայսլ է», «Քթին սունակն հաւար՝ զո՞ված է»:

Սարել (67), սորբել (67, 71)—ամփոփել, վեր բաշել. տե՛ս սորոք:

Անթր (58թ) — ամփոփ. «Քաջըն բարձր ու սորոք՝ գոգած է»:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 199 (Աճառ. 2, 314):

□ Աոյս (156), սոյս (161) — հավանաբար սուսը՝ կարմրագեղ, սիդիկոն. «Առ սոյս և լից ի վրայ շուր» (156):

Սոյս (161) — տե՛ս սոյս:

+ Սուլախ (42, 163) — աչքի բշտիկ (Anchilops). «Յազազս աչից ցառու, որ կռի սուլախ»:

— արար. سلاق (sulāq) — բշտիկ կոպի վրա, որի հետևանքով կոպը կարմրում և թերթնուները թափվում են:

Յգ. բժ. բառարանում (էջ 511) տրված է հիշտ իմաստը, բայց չի նշված ծագումը: Ունի նաև Անգիրտաց անպէտը՝ էջ 742:

+ Սուլակ (107) — մի տեսակ անորոշ խոտ. «Առ սուլակ, որ է խոտ»:

+ Սուճակ (58թ) — տե՛ս սնուկ:

+ Սուսանի (57) — կապտավուն, շուշանագույն. «Եւ կայ, որ լինի կապոյտ աչք... և ասեն իր անուն սուսանի»:

— պարսկ. — արար. سوسانی (sūsani) — նույն նշ.:

Յգ. բժ. ունի սուսան շուշան ծագիկը»:

○ Սով (45) — ողորկ, հարթ. «Երեսն լայն և կակուղ ու սով՝ աղէկ է»:

— արար. صاف (ṣāfi) — նույն նշ.:

Բառս ունի «մաքուր, չինջ, պարզ, անկեղծ, ամբողջ, անվնաս» իմաստները, որ պահպանված է սովի (Աճառ. 2, 155) և սօֆ (Յրիկ, Գիվան, 678), իսկ Սվեդրայի բրբռ... սուպ (սուր) ձևերով:

+ Սպավայ (42) — անստույգ նշանակությամբ բառ. «Վասն խիճիփրի, որ վերի սպավայնց լինի»:

Այս վերնագիրը բնագրում հետևյալ կերպ է թարգմանված. «Յազազս խիչլիփրի, որ ներքև անդամոյն լինի» (էջ 127):

Սպլիկ (66, 71) — տե՛ս սպլիկի:

□ Սպնախայտ (59) — ռուսկախայտ, ռուսկարիժ. «[2ին], որ մշկարաչն ու տուրկին սև [լինի]... և կենայ յ յինք սպիտակ դեղին մազեր նա խառն, կոշեն սամանդ յատասի, որ թարգմանի սպնախայտ սամանդ»:

Այստեղ սպնախայտ գրված է արար. յատասի ('adaṣi) (տե՛ս) ռուսկա-նման» բառի դիմաց. ոսպն բառի ո-ի անկումով՝ սպն:

Հայրուսակը (§ 2827) հարցականով ունի սպօք: Այնչա՛նը գրում է. «Եթէ սխալ չէ (թէ և ընտիր է գրուածն) անուամբ անծանօթ՝ այլ իրօք ծանօթ ընդեղէն կամ հասարակ ուտելիք մը Կիտի բլլայ, որովհետեւ Ս. Բարսեղի հարցմանց մեկնիչն կ'ըսէ (ե՛ր). «Կերակրոյն զիւս՝ յԱստուծոյ շնորհնցաւ Յորեանն և Սպօքն, զործել զնոսա և ապա կերակրել»: Աճառ. (2, 414) բերում է Այի-շանի բացատրությունը:

Նշա՛տի աննկով մեր օրինակում ո-ի անկումը բառի աճման ժամանակ (սպլիկախայտ — սպնախայտ), կարելի է ենթադրել, որ սպօք-ը սպլի-ի հոգնակի գործիականն է՝ սպօք > սպօք, սակայն անհասկանալի է գործիական ձևի օգտագործումը ուղղական ցուցանի հետ:

Մազաքիա արևդան («Պատմութիւն վասն աղդին նետողաց», Պետերբուրգ, 1870, էջ 7) մոնղոլների արտաքինը նկարագրելիս գրում է. «Երևեսը... սպանմամբ զնդով ձնփէին» (Նրաւաղեմի Հրատարակութեան մէջ՝ սպանման): Եթէ ընդունելու լինենք ոսպն>ոսպ բառի ու-ի անկումը նաև այս բարդության մէջ, ապա այստեղ խոսքը ոչ թէ «սպանող զնդի» մասին է, այլ «ոսպանման» զնդի, որ ակնարկ է մոնղոլների զնդի գոյնին:

+ Սպունկզուռ (159)—սպունկզուռ (158)—շնախաղող. վերջինս ըստ Մալխասյանցի է «ժողմազգիների» (Solanaceae) կարգին պատկանող թուփ, կեռասի մեծությամբ փայլուն սև պտուղով, որ շատ թունավոր է»։ «Սպունկզուռ խարկէ (իմա՝ ալրէ), (159), «Սպունկզուռ խարկէ զտեղն» (158):

— պարսկ. سبزه سانس (sapangūr) — նույն նշ:

Պարսկ. սապանգուր. սխալ ընթերցումով նաև՝ սապունգուր, առաջին վանկի ա-ի ամփոփումով տալիս է *սպանգուր կամ *սպունգուր: Ժողովրդական ստուգաբանությամբ այս բառը համանաբար մեկնվել է «սպունգ» և «զուն» (իմա՝ «բարդների ավազանի սպունգ»), որը և պիտի տաք *սպունգզուռ> սպունկզուռ (զրծ. սպունկզուռով). իսկ և-ի անկումով՝ նաև սպունկզուռ:

ՆՃԲ Թովմա Արծրունուց (Գ, 2) բերում է սպուր բառը՝ «Ջփրինս (իմա՝ նետերը) կապարճնիցն սրպղով ծածկեալ՝ զսատակական զօրութիւն թաւցանէր ընդդէմ սրբոցն», և մեկնում («եթէ չկայցէ սխալ գրչաց, լինի որպէս պարսկ. Եւպղէ»). կերակուր իւղով և շոր թանով կազմեալ, ախորժ ուտելի, խաչծ, կեր... Այլ լաւ ևս երևի ընթերցումը սպնգով, որ լինի փոխաբերութիւն»:

ՆՃԲ սպունգ բառի տակ բերում է «ընդ սպունկաւն ծածկեալ ունէր զերկալն» (Նաթան ի յանդիմանելն դժարիթ ոճով)» վկայակոչումը (Ոսկ. ապաշխ. 49), և եզրակացնում է. «Ի սոյն նմանութեամբ թուի բերել և բանն Արծր., որ եղաւ ի բառն սպունգ»։ ՋԲ և ԱԲ նույնպէս սպուրգ «կերակուր» իմաստով են տալիս։ ԱԲ ավելացնում է «ընդ սպնգով՝ կամ սպրնգով ծածկեմ զերկալթ, զնետ»—«վարպետութեամբ խրատել կամ լորդորել»:

Աճառ. (Զ, 408, 409), բերելով վերոհիշյալ բացատրությունները և ավելացնելով, որ Վարդանյանը (ՀԱ, 1920, 337) «սպուր իբրև սպունգ, կցում է ասոր. spūgā ձևին, որ նույնպէս զուրկ է և ձայնից», սպուրգ—ը ասեստույգ բառ» է համարում:

Մալխասյանցը ընդունում է Վարդանյանի կարծիքը և բառը «սպունգ» է մեկնում, ավելացնելով, որ «կերակուր» նշանակությունը սխալ է:

Արդ համադրելով մեր հուշարձանի սպունկզուռ>սպունգուռ (զրծ. սպունգզուռ>սպնգուռով) «շնախաղող» թունավոր բույսը Արծրունուց վկայակոչված դրծ. սպղով բառի հետ, կարելի է ենթադրել, որ վերջինս զրչական սխալ է, պետք է լինի դրծ. *սպղղով>սպնգուռով, որով Արծ. նախադասության իմաստը ճշգրտվում է. «սատակական զօրութիւն» ունեցող թունավոր շնախաղողի հյութով «ծածկեալ» փրփները (նետերը) թոցնում են զնայի սրբերը»:

Այս մեկնությամբ հստակվում է նաև Ոսկ. ապաշխ. ՆՃԲ վկայությունը:

Սպրկիկ (52), սպկիկ (66, 71)—մաքուր, զերծ արատից:

Օ Ստամոքբերան (21)—ստամոքսաբերան. կիբակրափողից մուտքը ստամոքս.

«Աղէկցնէ զսամմոքերանն ու զուարճ պահէ զինք»:

Վկայված է Գրիգորիսի մոտ (էջ 84...), Անգիտաց անպէտում (էջ 743), Ունի նորայր Բյուզանդացին (Ֆրանս. բառ. էջ 8813):

- Ստուգն (133)—կերակրավող. «Կալվի ստուգն, որ չկարէ ուտել»:

Բառս վկայված է Եղնի միայն ստղամբ գործիական հոլովով. ՆՀԲ զրն է ուղղական ստիղ կամ ստուգն. իսկ ԱԲ և Անառայանը՝ միայն ստուգն:

Մեր աղբյուրը բառիս ուղղականի հնագույն վկայությունն է և հաստատում է ԱԲ և Անառայանի բնրած ձևի ճշտությունը: Գրիգորիսը (էջ 97, 172, 104...) ունի ստուգն, ստուկն, ստունկն ձևերով:

Սրանք (47)—տե՛ս սրոնք:

Սրաւ (98, 100)—տե՛ս սրու:

- Սրտաց (85)—սրտարաց, սիրտ բացող. «Սրտաց տեղ լինի ու հովամուտ»:
Անառայանը (2, 254) զնում է որպէս նոր բառ: Մինչդեռ մեր օրինակը տալիս է բառիս հնագույն վկայությունը:

- Սրտկենկ (73)—բարկանալ, նեղանալ. «Զմամբն... ի վրայ զիր՝ ոչ սրտկենկով կամ հանց որ բշտես»:

Յրիկը ունի սիրտ Լլենկ «բարկանալ, զայրանալ, խռովուել» (էջ 677), իսկ Մայիսայանցը՝ սրտկն «մեկի վրա նեղանալ» իմաստներով:

- Սրոնք (սրանք) (47)—սրունք:

Սրու (սրաւ) (98, 100)—ձիու սրունքի վրա կարծր ալուտը:

— Ֆրանս. suros—նույն նշ.:

Բառս նորայր Բյուզանդացին վերցրել է մեր հուշարձանի Վենետիկյան պատմաբնիկից (հրատ. «Բազմավեպ» 1867, էջ 357; Տե՛ս Ֆրանս. բառ. 1184ա):

Վ

- Վազվզուել (54)—ցատկոտել. «Վազվզուե (բուռական) ի վրայ մարն»:

- Վազցենկ (50)—վազեցնել՝ անասուններին զուգավորել:

Վկայված է Գրիգր Վաստակոցում, էջ 200, 201 (ՆՀԲ):

- Վարար (38)—վատխար, վատ, պիղծ. «Վասն խրատուց և ճանչելոյ զրաստն ամենայն զիմար զլաւն ի վարարին»:

- Վաղ (87)—առավոտ. «Զառվոտն և զֆառայն աւելի ձգէ ու զգարին թաց՝ վաղն ու յերկուսն, ու տուր, որ ուտէ»:

- Վանց (37, 48...)—վասն, համար, պատճառով:

- Վառք (91)—փայլ. «Ծայրերն մազին սպիտակ փայլկոտակ լինի, որ վառք ունենա»:

- Վատում (46)—տկար, թույլ:

(Վկայված է Գրիգորի զեղագրում՝ 1036 թ. տե՛ս Ղ. Հովնանյան, էջ 415—416. խմբ.):

- Վատումի (69)—տկարանալ, թուլանալ. հմտ. վատում: «Վատումի ու ի յուժէ կարի»:

- Վատուցենկ (703)—տկարացնել, թուլացնել. հմտ. վատում:

□ Վատուժութիւն (54) — թուլութիւն. հմմտ. վատում:

+ Վլախ (44, 45, 52, 80, 82, 86) — ձիու ինչ-որ տեսակ (°). «Որ լինի բարակ բթին ոսկորն՝ աղէկ ազգ է, և երբ լայն լինի՝ վրլախ է» (44), «Յորժամ վազցենն վլախ ի վրայ իշու» (52):

— արաբ. وِلَاكِي (wālakki) — ձիու տեսակ, որ օգտագործել է «արաբական երկրան բուշվորական ցեղը» (Կամուսի թուրք. թարգմ. հ. 3, էջ 67):

+ Վլախգոյն (70, 74) — վլախ (տե՛ս) տեսակի ձի. «Այս ազգ ձիս, որ վլախգոյն ձի է»:

Տ

+ Տակչուր (79, 87, 122) — գրաստներին սպասարկող անձ (°). «Եւ զայս [թամբելը] տակչուրնին կու այնեն» (79), «Եւ տակչուրնին առնուն զաւաղ գրաստներն» (87), «Եւ կան ոճանք մի ի տակչուրնին, որ աղրնձնն զգարին և այննն որպէս փոխինձ ու տան գրաստնուն» (87), «Տակչուրնին գիտեն, որ կասք կու այնեն յառվոյտն» (122):

+ Տանին (146, 155), տայնին (140) — բունջութի ձև. «Հան զթուզն... ծեծէ, ու լից ի վրայ զարկչուր... ու միամորթէ, որ զէզ տայնին դառնա» (140), «Զէզ տանին լինի» (146):

— արաբ. طحين (tahin) — նույն նշ.:

Պահպանված է դահնազոյն բարդութիւն մեջ (Աճառ. Բ, 386), Աճառյանը վերցրել է Փ. Բ. Հափելիվաժից, նշելով՝ «չէ գործածված մեր հին մատենագրութիւն մեջ»: Ընդ տ է մեկնել Կարստը (ՄՀԲ, Բղթ. 254, վազ. 34, Թուրք. 18):

○ Տահրէկ (76) — սասաննէ, թափահարել, բնկնել. «Ինչվի գրազուկ տահրէկ զարկեն»:

— արաբ. تَحْرِيك (tahrik) «սասանում, թափահարում» և հ. Ն. Ն. լծորդութիւմ կազմված:

Բնագրում բառիս հայերեն հոմանիշը օգտագործված է հաջորդ իսկ նախադասութիւն մեջ. «նա զարկեն ու ըսումն շարկամուն րալիանրել լինի» (էջ 33):

Աճառյանը, բառս վերցնելով վարդանի առակներից, Անսիզից և Աղբ-սանդրի կաֆաներից, մեկնում է «հաղթել», սակայն ծագումը հայտնի չէ նրան: Զգ. բժ. բառարանում Մալխասյանցը «բնկնել» է թարգմանում: Կարստը (ՄՀԲ, Բղթ. 254, վազ. 34, Թուրք. 21) բխեցնում է *տակ-հարել կամ *տակ-ա-հարել ձևից «հաղթահարել» նշանակութիւնով և *տակնրել > տահրէկ նշանակումով:

Տաղ (38—61), տարսկ. — դաղ, խարվածք, խարան:

+ Տայար (41, 148) — ապականութիւն. «Յաղագս բերեցաի, որ տայար լինի... զայ ի բերնէ հոտած հոտ»:

— արաբ. دَا'ار (da'ar) — նույն նշ.:

+ Տայխան (99) — ինչ-որ հիվանդութիւն. «Տայխան... լինի յոտքն ու ի ձեռքն, որ է ցաւ, որ ի կոճին մէջն լինի յովնված՝ իրրե զկատու կամ ալ մեծ»:

Տայնին (140) — տե՛ս տահին:

□ Տասնեւերկու (54), տասնեւերկու (113).

□ Տասնուերեք (66).

□ Տասնութ (66).

□ Տասնութիկ (51).

+ Տարարին (162) — խարանճանճ, սպանիական ճանճ (Cantharis vesicatoria կամ Musca bispanica). «Առ զտարարինն ու խայծղանն ու դիր ի վրայ (խոյնեւոյն) ու կապէ»:

— արար. دَارَارِي (dārārīh) — նույն նշ.՝ > (z)-ի տ տառադարձությամբ:

Տարւշբայ (87) — տե՛ս տրաշբայ:

□ Տարկեակ (53) — տարեկան. «Զուննայ երկու տարկեակն զնացրն»:

○ Տարսլ (75) — հարված, զարկ. «ի տարսլն և զմահմեզացն (իմա՝ խթանների) հացցնելն ի ձին»:

— արար. ضَرْب (ḡarb) — նույն նշ.՝ ض (ḡ) — ի տ տառադարձությամբ:

Անառայանը (2, 836) ունի տարսլայ ձեւը՝ նույն արմատից ضَرْب (ḡarba)

«անգամ», սակայն բուն «զարկ» իմաստով վկայություններ չենք ունեցել:

Տարսլայ (50, 51, 117), արար. — անգամ. տե՛ս տարսլ. «Վազցնեն որպէս զառքի տարսլայն» (8):

+ Տարֆա (149) — հարված աչքին, որից աչքը ջրակալվում է. հարվածի հետեանբով աչքի վրա առաջացած կարմրություն. «Յաղագս տարֆայի, որ է զարկի ի յաչքն»:

— արար. طَرْفَة (ṭarfā) — նույն նշ.:

□ Տափխի (45) — տափակաքիթ:

+ Տեռ (42, 102) — մտրակ, խարազան. «Յորժամ ցաւ դիպի զնքթէպն ի տեռն և ի զարկուց» (101):

— արար. دَحْر (ḡharr) — նույն նշ.՝ د (ḡh) — ի տ տառադարձությամբ:

Անառայանը (2, 863—867) ունի հ.յ. տեռ, տեռն այլ իմաստներով:

Տիմետ (130, 131, 141), տմէտ (162), արար. — սպեղանիով վիրակապ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 166 (Անառ. 2, 905):

Տիփխ (147), տիփս (156), արար. — տիպխ, կոստող (մի տեսակ խեծ) (լատ. Viscus):

Վկայված է տիպխ, տիպղ, տապղ ձեւերով (Հայրուսակ, § 2954, Անառ.

2. 910):

Տլէ (144), արար. — կակղացուցիչ զեղ, սպեղանի:

○ Տոլի (156) — սև խաղողի որթ, սև խաղող. «Առ տոլոյ մկրատկներ և ազոխ և թթու նուռն և աննուխ»:

— արար. دَوَالِي (ḡawālī) — նույն նշ.՝ ḡw = w > o > n անցումով:

Անառ. (2, 935) առարեկով Հայրուսակի (§ 2972) տված բացատրությունը («զգում կամ ուրիշ տարածվող բույս»), գտնում է, որ Վաստակոցի (213) վկայությունը ավելի հարմարում է «խաղողի տերևներին»՝ «թէ տարու-

թիւն դիպի պատերէն... տոլոյ տերն տուր արածն: Այնուհետեւ Աճառ. բառի ծագումը որոշելու համար բերում է ուտիերեն *ui* (տուլ) «խաղող» և արաբ. *دوالي* (*dawālī*) «մի տեսակ խաղող» և ավելացնում է՝ «այս երկրի հարաբերությունը դժվար է որոշել»:

Հարցի լուծմանը նպաստում է նաֆիսու Պարսկ. բառարանը, որը Աճառյանի հիշած *dawālī* բառը բացատրում է որպէս «սև խաղողի մի տեսակ, որ պարսկական խորման է. ուտիւն: Որ հերաժի մեր ազդեցութեանը տուլի «սև խաղողի որթ» են հասկացել» հաստատում է Վաստակոյցը (էջ 24). այստեղ սպիտակ խաղողը հակադրվում է տուլիին. «Բայց սպիտակ ազն, որ մանրապշուղ է, և զտուլի սիւրէ ինքն և դժառն ի շերմային զաւառսն, լաւահամ դինի առնէ»:

○ **Տոշ** (39, 40...) — ձիու առնանդամ:

— պարսկ. *توش* (*tūsh*) նշանակում է «ուժ». արդիոր սրանից է ծագում մեր բառը:

Վկայված է Դիրք Վաստակոյցում, էջ 199, 201: Աճառյանը (2, 950) բառիս ծագումը անստույգ է համարել:

Ըստ Օ. Նզանյանի տոշ Ղարաղաղի բարբառում նշանակում է «երկանքի ներքևի բարի կենտրոնի ցից փայտը, որի վրա հագնում է վերի բարը» (տե՛ս նրա «Ղարաղաղի բարբառ» անտիպ աշխատությունը):

□ **Տոշգուլի** (138) — ձիու առնանդամի գլուխը. հմմտ. տոշ. «Բարակ ասղամ խոթէ ի տոշգլուխն» (105):

□ **Տոշվող** (113, 138) — ձիու առնանդամի միզանցքը. հմմտ. տոշ. «Խոթէ բարակ ասղամ ի տոշվողն»:

+ **Տորվանտակ** (145) — նորահաս միդդ. «Ան զտորվանտակն, շորքոյ, լենէ ու մաղէ, դիր ի յաշն»:

— իրան. **turwandak*, պարսկ. *توروند* (**turwanda*) — նույն նշ.:

Կարստը (ՄՀԲ) նոր ժողովածուից (III, 22) քաղելով բառս՝ տալիս է պարսկերեն ձևը:

Տուբէր (38, 45, 58, 59, 91), տուբէր (91) — մազի ցցունք ձիու ճակատին:

— Ֆրանս. *toupet* — նույն նշ.:

Դուբէր ձևով ն. Բյուզանդացին վերցրել է հուլարձանիս Վենետիկյան պատանդիկից («Բազմավեպ», 1867, 357. տե՛ս նաև Ֆրանս. բառ. 1225):

+ **Տուպիայ** (114) — անստույգ նշ. բառ. «Այլ զեղ ելընդի, որ կուլի տուպիայ»:

Տուռն (60), արար. — սալամբ թռչունը:

Աճառյանը (Բ, 60) ունի դուռն ձևով:

+ **Տրաշրայֆ** (86), տարեշրայֆ (87) — անորոշ բոյս. «Եւ այն ալիկն, որ անուանեն իր տրաշրայֆ» (86), «Այս է տարեշրայֆն, որ յետև աստիոյտին տան» (87):

Տֆրնտի (71) — արգելակել, արգիւել. «Տֆրնտէ զու իր (իմա՝ ձիուն) ու կանկառ»:

Հաղորդված է նաև տֆնդել՝ ԺԳ զարից (Աճառ. 2, 1026):

Յրդի (111, 155), ցրտի (146)—ցիրդ, ցրդենի:

□ Յրհիլ (198)—ցրվել. «Ընթիշարն, որ թարգմանի ցրհիլն և մէկնեն, որ լինի ի չղերն»:

Մալխասյանցը ունի ցրհիլ «թափել, ցիրուցան անել» բարբառային ձևը: Մեր օրինակը բառիս հնագույն գրավոր վկայությունն է:

Փ

Փաղաբուշտ (12)—միզափամփուշտ:

Աճառյանը (Ա, 1204) տալիս է նաև բաղաբուշտ, բաղափուշտ, փալաբուշտ, փաղափուշտ, փալափուշտ ձևերը:

Գրիգորիսի մոտ (էջ 11, 69 և այլն) վկայված է այս ձևը:

+ Փաղցալ (137)—վնասել (?). «Թէ ցան [ստամոքսի] ուժով լինի, որ զոր փաղցայ ու ձգէ, նա հոտած լինի»:

Աճառյանը (Ա, 920) Մաղիստրոսի Գամաղտականից բերում է բաղածել «անստույգ բառը»՝ վկայակոչելով Գ. Մենեիշյանին («Հանդես մամուրյա», 1911, 551): Վերջինս Ա. Գր. և Նրեմիայից բաղում է բաղածուրին՝ «վնաս. տկարություն» իմաստով:

Չնայած բաղածել, բաղածուրին բառերի ծագումը ստույգ չէ, սակայն տրված «վնաս» իմաստը ավելի հավանական է, հատկապես եթե նկատի առնենք բաղածել > բաղծալ > փաղծալ > փաղցալ անցումը: Վերջինիս «վնասել» նշանակությունը միանգամայն ընդունելի է մեր բնագրում:

□ Փայլկտուկ (55, 60, 91)— փայլփուրն. «Ի վրայ զագթանն ի մազին փայլկտուկ» (62):

□ Փայծաղնացատրին (40)—փայծաղի ցավ (Sple'nopathie):

Գրիգորիսը (էջ 182) ունի փայծաղնացալ, իսկ Ամիրտովլաթը (Անգիտ. անպէտ, 749)՝ փայծղնացատրին:

+ Փաշխտիլ (83, 142, 161)—գրգռվել, շփոթվել. «Յորժամ իշնուս ի գրաստվէն ու տեսնուս որ կենայ ու փաշխտի, նա զու ի շուրջած մի կանգնեցներ» (83): «Երբ կենայ ու ելնէ գրաստն յախոռոյն՝ նա զէղ փաշխտած ելնէ» (142):

— պարսկ. پاشخیدن (pashkhidan) — նռնել նռ:

Փառայ (86)—տե՛ս ֆառայ:

Փաբալ (40, 119, 140)—հազալ (անասունների):

Հաղորդված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 207 (Աճառ. 2, 1191):

□ Փեղ (155)—փիղ:

□ Փեղունկ (97)—փնտրել:

□ Փոխփոխել (77)—փոփոխել:

○ Փոռոֆ (39, 110, 123)—խորշ, խոռոչ. «Վասն ցաւուն, որ փոռֆացն ենբբան լինի» (39), «Բժշկէ զամէն ցաւ, որ ի գրաստուն փոռոֆ լինի» (110):

Վկայված է Ամիրտովլաթի Անգիտաց անպէտում (էջ 751), որ Կ. Բասմաշյանը թարգմանում է vicères: Մալխասյանցը ունի «սրտի երկու խորշերից յուրաքանչյուրը» իմաստով:

Գրիգորիսը ունի փոքոզ (էջ 61, 113) և փոռո՛ (էջ 124), որի դիմաց դնում է արար. անուաֆ, որ նոֆ (جوف — djawī) բառի հոգնակին է՝ խոռոշ իմաստով:

Փրշել (112)—աղատվել, պրծնել:

Վկայված է Անտիգրում, էջ 81 (Աճառ. 2, 1326):

Օ Փրփիշ (155)—հավանաբար փրփրիշ խոտը, ոչտակահաշ բարբեկ:

Հայրուսակը (637) ունի փրփրիշ խոտ, իսկ Բեդլանը (170)՝ փրփրիշ, փրփրինակ (Aizoon canariense L.):

□ Փրոիլ (108)—փքվել, ուռչել:

Այս բառը միակն է, որ Աճառյանը մեր հուշարձանից բաղել է 1906 թ., երբ Թավրիզում ծանոթացել է ձեռագրին (2, 1311):

Ք

Օ Քաձպար (39, 117), Բացպար (117)—աւրանման վերք (անասունների). «Յաղագս շուտնախի, որ է Բացպարն»:

Գիրք Վաստակոցը (էջ 223) ունի քաձպուր (Բաժրուր), որ նշը մեկնում է «ազգ բորոյ իրրև բորոտութիւն շան», իսկ Աճառյանը (2, 1338)՝ «մի տեսակ բորոտութիւն»:

Հիվանդության նկարագրության մեջ (էջ 117) ասված է՝ «նման է այս ցաւս ի շուկակն, ու շառնու զամէն ձեռն (իմա՝ ձիւ առջևի ոտը), և ելնէ յիրմէ գիճութիւն և թարախ», իսկ շուկակը զրաստի ոտների վրա եղած ճաքերն են. արար. շուռնախ ևս նշանակում է «պատռվածք զրաստի ոտների վրա»:

Քանհապա (110), պարսկ.— սալ:

Աճառյանը (2, 1427) ունի քանհապա և քանհիպա՝ ձեռքով:

□ Քաղցեցնել (68)—բաղցածացնել. «եկղցնելն չէ հայնց, որ քաղցեցնէ կամ ծարվեցնէ»:

Քամար (66)—տե՛ս կամաթ:

+ Քամախ (100)—անստույգ նշ. բառ. «եւ կայ ցաւ, որ ասեն իր բորապի, որ թարգմանի ի հայն քամախ յեկված, որ իջնու ի յակն ի ծնկացն հաստ»:

+ Քամնայ (41, 143)—տեսողության մթաղնում, աչքի կարմրություն և բոր. «Յաղագս աշացաու, որ կոչի քամնայ»:

— արար. كامنة (kamnat, kamna) — նույն նշ.:

Մախխաշանցը Օգ. րժ. բառարանում բացատրում է՝ «աչքի հիվանդություն, երբ թվում է, թե աչքում ցախեր և ավազ է ածած», բայց բառի ծագումը չի նշում:

+ Քամֆար (141)—անդիտակցարար. «[Գրաստն] յտուն ելնէ, ու ուսքն ի մտուրն դիպի, քամֆար քնկնի ի վրայն»:

— պարսկ. کامکار (kamkar) — նույն նշ.:

Բառս հնում պահպանելից փոխ է առնվել կամակար ձևով «խեքնակամ, ազատ, ինքնիշխան» նշանակությամբ, իսկ քամֆար նոր պարսկ. ձևն է, որ «անդիտակցարար» նշանակությամբ փոխ է առնվել ավելի ուշ:

○ Քալլան (38, 79, 80, 81)—հանդարտ բայովածը ունեցող մի. «Կան ի գրաստ-նին, որ լինի Բալլան. և ասէ իր յարապն հմլայն» (80):

Անատլանը (2, 1379) ղեռում է որպէս նոր բառ: Մալխասայանցը բացատ-րում է «լավ բայը ունեցող», արար. հոմանիշը՝ հմլայն (տե՛ս) նշանակում է «հանդարտ բայովածը ունեցող»: Բնագրում Բալլան որպէս որոշակի հա-կացութիւն է օգտագործվում՝ «Յազագս գորզղան և Բալլան գրաստուն»:

□ Քանն (51, 53...) — բանց, ինչպէս, ոնց:

Քաշ, Բաշ (59, 58ր, 93)—սնակուշտ. «Եւ լրդորնին» ոչ ատած է և ոչ սիրած... որ լինի ի Բաշն» (59), «Քաշն բարձր ու սոթոթ գտված է» (58ր):

Բառս մեկ անգամ հաղորդված է Բարսեղ Կեսարացու թղթերում (ՆՀԲ, Ա-հառ. 2, 1392):

Քաշիկ (70, 123)—միու փորբաշ. թամբի տակ:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 198 (Ահառ. 2, 1392):

□ Քաշիկ (77)—գրաստին փորբաշ անցկացնել, հազցնել. հմմտ. Բաշիկ. «Կալ գրաստ, որ ի հնծնուն և կամ ի Բաշիկն սոսկայ», «Առաւել աւերի գրաստն... ևր մերկիկ հնծնուն և ևր առաւել պինդ Բաշիկն»:

Քաշուղ (95)—գրաստի փորբաշի հարած տեղը. հմմտ. Բաշիկ. «Եւ այն [մին], որ չթողու, որ լամբլեն... ևս լինի ի շատ մկնատմերոյն (իմա՝ չըջրուկ), որ երկ... ի Բաշուղն»:

□ Քաշու ղոււնգ (155)—ղեկի եղունգ խնցնմորթը, որ ծովային կենդանի է. «Առ Բաշու ղոււնգն... լեւէ և մաղէ և խաւէ ի տահինն ու շփէ ի գրաստն»:

Միջնադարյան բժշկական գրականության մեջ ունենք ղեկի եղունգ, որ Ալիշանը (Հայրուսակ, § 587) որպէս բույս է ընդունել: Նորայր Բյուզանդա-ցին («Հանդես ամսօրյա», 1921, 103) աշտիպ բառը ճշգրտում է Գաղիանոսի մի տարբերակումով և Ամիրտովյաթի Անգիտաց անպէտի մի վկայությամբ, որտեղ հիշատակված է արար. ազֆալ բլ տիպ ծովային կենդանին. վերջինիս հայերեն անվանումը ըստ Ամիրտովյաթի դիւռն ըղունգ է՝ «լերկայն, ի սատաֆ կու նմանի»:

Դեհիտոդայի Պարսկ. բառարանը շատ մանրամասն տալիս է այս խնց-մորթու նկարագրությունը. արար. ճշգրիտ անվանումը ազֆաւ ար-քիթ է—**اضطراب** (ʔziṭṭar al-ṭib), որ պարսիկները ղեկի եղունգ, առջի եղունգ, սատաֆի եղունգ են ասում. Դիսկորիդոսը սատաֆի տեսակ է համարում, որ ստացվում է հնդկական կղզիներից, կարմրավուն է և հաճելի հոտ ունի, օգտագործվում է որպէս օծանելիք. օգտակար է ստամոքսի, լյարդի և այլ հիվանդությունների բուժման համար:

Հայտնի է, որ հնում հայերի սոտ քաշերը համարվում էին «ղեկն ու սատանաներ», հետեւեալ պետք է ենթադրել, որ Բաշու ղոււնգը նույն ինքը ղեկի եղունգն է:

+ Քարաֆ (39, 109)— հիվանդություն՝ քոսով վարակված, բշտիկներ ու քոր ու-նեցող կենդանի. «Յազագս ցաւուն, որ կուի Բարաֆ» (109):

— պարսկ. گَرگ (garg) — նույն նշ.: Պարսկ. گ (g) գիրը միջնադար-յան պարսկ. և արաբ. ձեռագրերում գրվում էր և կարգացվում նաև ک (k) որից և հայ. Բարաֆ:

- **Քարկապոյտ** (56, 60)—կապտավուն. «Եւ թն լինի սև մազերն ի սպիտկին մէջն, որ կապոյտ գոյն բշտի. ասէն իր քարկապոյտ» (56):

Մալխաս. քարկապոյտ մեկնում է «Մի տեսակ բաց կապոյտ ներկ»՝ որպէս զաւրաւան ըստ: Մեր օրինակը բառիս հնագոյն գրավոր վկայութիւնն է հայերէնում:

- + **Քարտուշ** (55)—խարտաշ. «Եւ կայ ի բաց խարտեշ, որ լինի մազմայրքն և մազտակերն սպիտկոյն ու բաշն ու ազին ու տուրեթն սպիտակ: Եւ կոչէ պարսիկն իր քարտուշ»:

Բառս պարսկերէն բառարաններին ծանոթ չէ, իսկ հայերէն խառնաշի ծագումը ևս անհայտ է: Երկու բառերի մեջ ընդհանուր է տուշ-տեաշ (երբեմն՝ տեշ) վերջնամասնիկը: Պետք է ենթադրել, որ սա իրանական آتشی (ātašh) «կրակ, բոց» բառն է, որ ā-ի անկումով կիրառւում է և ժամանակակից պարսկերէնում tash ձևով: Հայտնի է, որ հյ. խառնաշի (առանձին անգործածական) իր մեջ ունի և «կրակ» իմաստը (խառն «այրել», խառնվել «կրակ») (տե՛ս Աճառ. Գ, 397): Հյ. խառնաշ և պրսկ. քարտուշ բառերը, որ ունեն «ղեղնակարմիր, ոսկեղոյն գեղին» նշանակութիւնը, ենթադրում են իրան.

*khārtash հիմքը:

- Քաւել (51, 68, 76)—բացի, միայն, միայն թե, ոչ այլպէս քան:

Վկայված է Անսիգորում 21, 51 (Աճառ. Զ, 1433):

- Քացպար (117)—տե՛ս քաճպար:

- **Քափշայ** (151)—փրփուր, քափ. «Առ արծթի քափշայ, ոսկոյ աղլիմիա... լեւել գեղերն և մաղն»:

— պարսկ. کَافُش (kaīč), کَافِش (kaīša) — նույն նշ.:

Կարստը (ՄՀԲ, թղթ. 254, վաղ. 37, էջ 97) ճիշտ է նշում ծագումն ու իմաստը: Աճառյանը (Զ, 1437) բառս բաղոճ է ներդն. երկն. Իժ ԵՇանթն... լոր ինչ զիպի այրէ և անցանի և մնայ որպէս երկաթի քափշայ» և մեկնում է որպէս պարսկ. kaīša կամ kapša «շերեփ», որ ներդնկացու տվյալ բնագրում հասկանալի չէ. մինչդեռ «փրփուր» նշանակութիւնը հստակ է դարձնում նախադասութեան իմաստը. շանթը զիպշելով որն է իրի՝ այրում է և «երկաթի քափշայի (փրփուրի)» պէս հետք է թողնում:

- **Քափուր** (125), պարսկ.—բափուր (Camphora):

Բառս հնում փոխ է առնված պահլավերենից քափուր ձևով, իսկ ավելի ուշ նաև՝ պարսկ.—արաբ.-ից کَافُور (kāfūr) քափուր:

- + **Քրմ** (44)—բերանակապ (անասունների). «Եւ սիրած է կրտած ձիան, որ քրմի գնէն»:

— արաբ. كَم (kam) — նույն նշ.:

- **Քրմնհան** (44)—բերանակապ հանած (անասուն). հմտ. քրմ. «Քրմնհան երթան»:

- **Քրշիկ** (46), **բշիկ** (51), **կշիկ** (73)—բշիկ, բիշ, սակաւ:

- **Քրահարիլ** (141) — գայթեկով թթի բերանի վրա ընկնել. «Ձի երբ [կոճն] զորդ լինի՝ նա կանկնի ջեղքն, ու երբ էջ՝ նա քրահրի»:

Մալխասյանցը ունի ֆրանգուլ: Մեր օրինակը հնագույն գրավոր վկայու-
թյունն է:

□ Քրանհան (94), ֆրանհուտ (94)—սայթարդ, գայթոգ. հմմտ. ֆրանգուլի.
«[Գրաստը] խխտ ֆրանհան լինի» (94):

□ Քրանհել (40, 73, 141), ֆրանհիլ (76)—տե՛ս ֆրանհարիլ:

Քրան (141, 148), պարսկ.—քաթան, կտավ:

Քրեր (107, 112)—քաթանից պատրաստված վիրակապ, պատրույգ:

+ Քրիրայ (122, 137), ֆրիրի (105)—զազախէժ, խաղիբան (Astragalus Tra-
gacantha L.):

— արաբ. کثیرا (kathirā), պարսկ. کتیرا (katirā) — նույն նշ.

1438 թ. Հեռ. բժշկ. բառիս դիմաց դնում է «արաբ. ֆրիրէ, լատ. տրա-
կակոում (= tragacanthum) (Կարստ, ZFAP 146): Օգ. բժ. ունի ֆրաբա,
իսկ Անգղիայից անսլէտը՝ ֆաիրայ ձևերով:

Քրիրի (105)—տե՛ս ֆրիրա:

○ Քիսլ (88, 131)—տոպրակ, քսակ. «Ձմեռն ի վրայ ձիին ֆիսլ անցոյ» (88)
— պարսկ. کيسا (kisā) — նույն նշ.:

Բառս հնում Բասիլ ձևով փոխառյալ է պահլավերենից (Աճառ. 2, 1544),
իսկ հետագայում նոր պարսկ-ից՝ ֆիսլ: Մալխասյանցը տալիս է Բիսա, ֆիսիկ
զավառական ձևերը:

+ Քիֆֆ (10)—աչքի բիր. «Իշնու ընդ քիֆֆն թարախ ֆիֆֆին և շունեայ հոտ»:

— պարսկ. کيف (kik) — նույն նշ.:

+ Քլաֆ (55)—սևախառն կարմիր կամ դեղնախառն սև. «Եւ կա ոսկէզոյն քու-
մայթ [իմա՝ արմավագոյն], որ է դեղին փայլկտակ կարմրզոյն, այտ նման է
յոսկոյն գոյնն. եւ ասէ իր յարապն քումայթ ֆլաֆ»:

— արաբ. كلف (kalaf) — նույն նշ.:

Քլիլմէլէֆ (105)—արիլմէլիք, արքայապետի:

Հաղորդված է Էֆիլ մէլիֆ, Էֆիլ-իլ-մէլիֆ (Աճառ., Ա, 844), և աֆիլլե-
մէլէֆ (ZFAP, 135) ձևերով:

○ Քնատեղ (133)—քուեր. «Քնատեղացն երևակրն զայրնայ»:

Բառիս հնագույն գրավոր վկայութիւնն է: Մալխաս. տալիս է որպէս
հաղվաղեպ բառ:

Քուր (148)—տե՛ս խուր:

Քումայր (55), արար—արմավագոյն մի:

Վկայված է Գիրք Վաստակոցում, էջ 199 (Աճառ. 2, 1519):

+ Քունյախ (105)—անորոշ տեսակի բույս. «Եւ ապա [առ] աղցած քունյախ»:

Նման մի բառ ունի նաֆիսու Պարսկ. բառարանը՝ արաբ. کونھا (kunhā),

որի տերէնները նման են սրճի թփի տերէններին Շտեյնցաւար նույնը բացատ-
րում է որպէս «գիհի նմանվող բույս»: Եթէ քունյախ-ն նույն արաբ. kun-
hā-ն է, ապա հասկանալի է արաբ. ք-ի տառադարձումը յ-ի, բայց պարզ
չէ իսկ վերջավորութիւնը:

+ Քուկկալ (40, 37), քուուակների խոզը՝ զեղձախտ հիվանդութիւնը. «Այս ցաւս
[խոզը] շատն ի բուուկներն լինի և կուշի բուկկալ»:

+ Բուռնայ (119, 146)—անստույգ նշ. բառ. «էից ամէն բխփոզն Բուռնայ մի» (119), «Արա Բուռնայ մի ու յից ընդ փողքն ի վայր (146):

+ Բուսայ (40, 129)—ցրտառութեան մի տեսակ. «է ազգ մի ի գալլցաւն» (129), որ «է հովութիւն» (107):

— արար. کوسا (kusāh) «զրաստների հիմնդրութիւն»:

Չպիտի շփոթել Բուսակ, Բուս «մաղապուրկ զնմք» բառի հետ:

□ Քչկնալ (110)—բշնալ (Մալխասյանց):

□ Քչկցնել (66)—բշացնել, պակասեցնել:

○ Քրըզմել (162), հուն.—մազը թափել բազնիսի ցեխով. «Քրըզմէ զոտքն և զիր զմիսդ [պախրէի] ի վերայ»:

Ն. Բյուզանդացի (Ֆրանս. բառ. 1107ր) ունի միջ. հյ. Բրիզմա «մազ թափելու արևելյան զնդ, բազնիսի ցեխ», որի ծագումը Անատոյանը (2, 1552) զնում է հունարենից: Սրանից էլ կազմված է քրըզմել:

Քրման (161)—Քրման՝ նահանգ հարավ-արևելյան Իրանում:

Օ

□ Օր (146)—օդ:

Օրխօր (աօրխաօր) (105), արար.—վաղամեհուկ, տղամի կնյուն:

Անառայանը (2, 40) ունի աօրխաօր. հաղորդված է նաև աղխաօր, օրխաօր, իրխիօր ձևերով:

□ Օկտել (131, 134)—օգտել, օգնել:

□ Օկտութիւն (83)—օգուտ, օգտակարութիւն:

□ Օղ (95)—ողն:

Ֆ

+ Ֆախատ (100)—ազդրի հիմնդրութիւն. «Ֆախատ ցաւ է, որ բաշվի կոնացն ջնդն ու կարճնայ»:

— արար. فاخت (fakhdh) —«ազդր, դիտա», արար. > (dh)-ի հյ. տ (ղ) տառադարձութիւնով:

+ Ֆախր (118)—բժշկութեան մեջ օգտագործվող ընդհանր տեսակ. «Առ զգնդն, որ կոչի ֆախրի հով»:

— պարսկ. فخراف (fākhrah) — նույն նշ.:

+ Ֆառայ (38, 83, 84—87), փառայ (86)—խոտի ցողուն. «Յորժամ տառ զֆառայն կամ զառվոյտն»:

— պարսկ. پارسا (parra) — նույն նշ.:

Բառս փառայ ձևով հաղորդված է Գրիգոր Մաղիստրոսի ժ-ի ընթացքով. «ափրօ-դիտականն նուազնալ վառամի կարօտացնալ փառայի ի ծարակածպտել այս օգնականութեան». իսկ փառայ ձևով Գրիգր Վաստակոցում էջ 52. «Եւ այլ ոճանք զփառային կոթէրն (այլ ձև. կոթներն) փնտնի ի գետնէն և ի վերայ զառնկն ծածկեն, նոյնպէս և ներքե, նա լաւ պահէ. և թէ զնոյն ինքն փառայն զնեն»:

Նշի բառս մեկնում է «կաննփուկի նման զետեհաճապաղ և զրգոյն բույս»: Սա Գրիգր Վաստակոցի հրատարակիչ Ղ. Ալիշանին, ըստ Երեսույթին, չի բավարարել:

ուստի նշել է, որ «փառայ բոյս անծանօթ է մեզ» (անդ. էջ 52, տողատակ); Հայ-բուսական նույնպես այն բացատրված չէ: Ահադյանը և Մալխասյանցը ևս կասկածով են բնորոշել նշվ. բացատրությունը:

+ Ֆասխ (99)—անասունների ոտքերի տեղից զուրս ընկնելը. «Ֆասխն, որ լինի յոտքն և ի ձեռքն... թուլեայ զաղվածքն և ելն է ի տեղացն»:

— արաբ. فاشح (faskh) — նույն նշ.:

+ Ֆարխուրվին (103, 105)—մրտենու տակ. «Գեղ, որ ասեն իր ֆարխուրվին՝ մրտի տակ»:

Այս բուսանունը մեզ մատչելի բառարաններում չենք գտել, սակայն Բրիտանական զրադարանի Օր. 3483 պարսկերեն ձև. Ձիամատյանը (էջ 25b)

հիշատակում է برخودین (barkhūdzin) հոտավետ բույսը: Մեր «Բժշկարանում, ինչպես բերված է վկայակոչման մեջ, բառս բացատրվում է որպես մրտի տակ, իսկ մուտքը կամ մրտենին հոտավետ է: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ունենք նույն բառը՝ պարսկ. Բ-ի հյ. ֆ տառադարձությամբ. հմմտ. իազուսի, ֆետու:

+ Ֆարսիում (126)—իշկաֆեուկ (Euphorbium):

— արաբ.—պարսկ. فربيون (farbiyān) — նույն նշ.:

1438 թ. ձև. բժշկ. ունի «ֆարսիում». արաբկերէն ֆրսիում. ի լազիկն է ույֆարսիում» (= Euphorbium) (Կարստ. ZFAP, 135, 148): Օդ. բժ. ունի ֆարֆիում, որ բառիս արաբական ձևն է՝ فارفيون (farfiyān):

Ֆարցին (39)—տե՛ս ֆրացին:

+ Ֆետու (38, 40, 83, 88, 106, 127, 130, 142, 161)—տիզ միջատը (*). «Ոչ զարի մի տաս և ոչ չուր, զի ֆետու այն է» (83), «Ֆետուն այն է ու ախրէ զամբակրն» (88):

Արդյոք պարսկ. باندو (bandū) նույն նշ. բա՛նն է՝ պարսկ. ب (b)-ի հյ. ֆ տառադարձությամբ:

Ֆոանկ (111)—տե՛ս ֆոանն:

+ Ֆոասկի (159)—ֆրանսիացի, ֆրանսիական. «Առ... սպիտկեղեղ փոասկի»:

— Միջնադարում պարսիկները ֆրանսիացիներին ֆրուսիսի են կոչել՝

فراسيسي (farāsisi). թևեւ հյ. սրանից է առաջացել:

○ Ֆոանն (111), ֆոանկ (111)—ֆրանգ, եվրոպացի, եվրոպական. «Առ... ֆոաննի մուշկի ունգ». «Առ ֆոանկի մուշկի ունգ»:

— պարսկ. فرنج (farandj), فرنگ (frang) — նույն նշ.:

+ Ֆրացին (119), ֆարցին (39)—ձիու ուսի չիղ (*). «Յազազս վիրաց, որ ի ֆրացինն, որ կոչի ձիախոց»:

— արաբ. فرجصة (fariṣat) — նույն նշ.:

Ֆրիխ (53)—Բահրեյն կղզում անապատ (فریق (Farīk), ըստ Շահինզասի):

+ Ֆրպուլ (67)—ֆարպիո՛ւն (տե՛ս). «Երբ ցամբի [բրախիքն]՝ նա զու սրէ ֆրպուլուն»:

ЛЕЧЕБНИК ЛОШАДЕЙ

(Резюме)

На территории армянской возвышенности лошадь была известна еще с древнейших времен. Как свидетельствуют источники, на востоке Малой Азии уже в 1900—1700 годах до н. э. использовали лошадей, впрягая их в военные колесницы. На древнем Востоке, в Малой Азии, Сирии, Армении и в горных районах Кавказа, наряду с рогатым скотом, в качестве вьючных животных использовались и лошади¹. Уже в первом тысячелетии до н. э. Армения была известна как страна, где разводили породистых лошадей и других вьючных животных, где коневодство было одной из основных отраслей хозяйства. Лошади использовались здесь и в земледелии, и в садоводческих работах и в виноградарстве, а также скотоводстве. Их постоянно использовали также в военных целях².

«Нагорья Ирана и Армении,—пишет И. М. Дьяконов,—предоставляли прекрасные возможности для развития коневодства: не только во II, но и в начале I тыс. до н. э. разведение лошадей, по-видимому, плохо удавалось на равнинных территориях Передней Азии, и поэтому хотя свое коневодство было развито и здесь, но основным источником для пополнения конского состава древневосточных армий оставались горные районы, особенно восточная Армения, бассейны озера Урмия—Резайе и северные районы Ирана»³.

¹ См. С. К. Межлумян, Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении, Ереван, 1972, стр. 89.

² См. Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 20.

³ И. М. Дьяконов, Предыстория Армянского народа, Ереван, 1968, стр. 42.

О развитии коневодства в древней Армении свидетельствует Ксенофонт (430—354 гг. до н. э.) и Страбон (I в. до н. э.). Ксенофонт в своем известном труде «Анабасис» пишет, что в Армении для персидского царя разводили лошадей, посылаемых ему в качестве податей⁴. Ксенофонт, являющийся одним из первых знатоков коневодства (см. его «Искусство объезживания лошадей»⁵), добавляет, что «Тамошние (т. е. армянские) кони меньше персидских, но много их горячее»⁶. Три века спустя более интересные подробности сообщает Страбон, согласно которому Армения «имеет прекрасные пастбища для лошадей, в чем она не уступает Мидии, так что несайские лошади, которые служили персидским царям, воспитываются и здесь, а армянский сатрап посылал Персу ежегодно до 20 000 жеребят для празднества Митры»⁷.

В Библии имеется сообщение о том, что в городах Финикии продавались лошади и мулы, привозимые, «Из дома Фогарма» (Книга пророка Иезекииля, гл. 27, § 14).

И армянские и иноязычные источники подтверждают, что Армения еще до арабских завоеваний, особенно во время правления Аршакидов, имела мощную военную конницу.

Позднее, в X в., как сообщает Ибн Хаукал, армянские шахри (черные породистые мулы) своей выносливостью, красотой, живостью и терпеливостью были известны в Ираке, Сирии и Хорасане⁸.

Традиции коневодства продолжались в Армении и в последующие века. После образования Киликийского армянского царства в XI в., развитию коневодства также уделяли большое внимание. Это вполне понятно, ибо укрепившееся в стране армянское государство расширяло свои политические

⁴ См. Ксенофонт, Анабасис. Перевод, статья и примечания М. И. Максимова, М.-Л., 1951, стр. 113.

⁵ Xenophon, VII, Scripta Minora, Translated by E. C. Marchant and G. W. Bowersock (Loeb Classical Library), 1918, p. 293—369.

⁶ Ксенофонт, там же.

⁷ См. Арутюнян Н. В., указ. раб., стр. 174.

⁸ См. Opus Geographicum auctore Ibn Haukal, ed. J. H. Kramer, Lugduni, 1938, p. 346.

и экономические связи со многими соседними и дальними государствами и княжествами, улучшились сравнительно и условия мирной жизни народа. Для укрепления политической и военной мощи страны, для обеспечения обороны против усиливающихся внешних врагов, армянские правители должны были уделять еще большее внимание развитию и укреплению экономики страны и, в частности, развитию сельского хозяйства, расширению внутренней и внешней торговли. Все это, естественно, создавало благоприятные условия для расцвета практических наук.

Самые ранние письменные свидетельства о ветеринарии дошли до нас из древнего Египта, Вавилона. В Индии, Иране, древней Греции и, по всей вероятности, в Урарту, имелись ветеринары-специалисты по лечению коней. В греческих источниках упоминаются авторы руководств по коневодству и ветеринарии, такие как Ксенофонт (430—354 гг. до н. э.), Иероклей (III в. до н. э.), Аписирт (IV в. до н. э.), Феомнест (время его жизни не известно) и другие⁹, а в X веке, по поручению императора Константина Порфирородного, были составлены общие руководства по коневодству и земледелию, под названием «Геопоника» и «Гиппатрика», в которых были обобщены достижения древних специалистов в этих областях. Отдельные руководства по коневодству и ветеринарии сохранились в индийской, арабской и персидской литературах.

В одном из древнейших произведений персидской литературы, в «Кабуснаме» (XI в.) 25-ая глава содержит интересные сведения по коневодству¹⁰. Имеющиеся в этом памятнике описания достоинств и пороков лошадей, перечисление их масти, названий их заболеваний—свидетельствуют об обшир-

⁹ См. *Геопоники*, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. Липшица, М.-Л., 1960, стр. 345—346.

¹⁰ قابوس بن وشمگیر زیار، قابوسنامه، باتصحيح و مقدمه و حواشی
عبدالمجید بدوی، تهران، ۱۳۴۲، ص ۱۰۵.
(Кабус ибн-Вешмгир Зиар, Кабуснаме, Введение и комментарий Абд ол-Маджида Бадави, Тегеран, 1342/1963, стр. 105).

ных познаниях автора в коневодстве и ветеринарии, а наличие в этом произведении арабской терминологии говорит о том, что знания арабов в области коневодства в XI веке имели уже глубокие традиции, и соседние народы, в том числе и персы, уверенно их использовали.

Целостные арабские рукописные тексты по коневодству известны уже с начала XIII в.¹¹. К этому же времени относятся и сохранившиеся персидские рукописи по коневодству¹².

Несколько арабских и персидских пособий по коневодству позднего средневековья были изданы в начале двадцатого века вместе с французским и английским переводами. Из них нам известны «Коневодство» Рангина и одноименная работа Забардастхана, которые были переведены на английский язык Д. С. Пиллоттом, прослужившим 30 лет в английском кавалерийском полку в Индии¹³. Хорошо зная местные традиции, он смог уточнить основную терминологию, использованную в этих книгах, особенно если принять во внимание, что терминология по средневековому коневодству полностью не отражена в словарях или не всегда правильно истолкована. Следует отметить также усилия Л. Мерсье и Г. Леви Делла Види в деле перевода арабских коневодческих трудов¹⁴.

Самостоятельные работы по коневодству не известны в средневековой Армении, но поскольку на ее богатых пастбищах паслись сотни тысяч коней, надо предполагать, что лечение и уход за ними должны были осуществляться коневодами и ветеринарами, имевшими специальные практические знания.

¹¹ إبراهيم شيوخ، فهرست المخطوطات المصورة، الجزء الثالث، العلوم، 119. (Ибрахим Шабух, Каталог иллюстрированных рукописей, т. 3, Науки, ч. 2, Медицина, Каир, 1959, стр. 169).

¹² См. Catalogue of the Persian MS in the British Museum, by Charles Rieu, v. II, p. 482—482.

¹³ Zabardast Khan, The Faras-nama, Edited in the Original Persian with English notes by D. C. Phillott, Calcutta, 1911.

¹⁴ La Parure des Cavaliers et l'insigne des Preux, par Louis Mercier. Paris, 1924; Les «Livre des Chevaux» de Hišam Ibn al-Kalbi et Muhammad Ibn al-Arabi, par G. Levi Della Vida, Leyde, 1928.

Известные в армянской средневековой литературе произведения по коневодству, в хронологическом порядке следующие:

1. «О свойствах и породах лошадей и кобылиц, ослов и жеребят, советы и лечение».—Таково содержание 16-ой главы греческой книги «Геопоника», которая включена в армянскую «Книгу труда» (XIII в.), занимая в ней 294—310 главы. Сведения, имеющиеся в этой (то есть в 16-ой) главе, «об уходе за лошадьми, лечении их, об ослах, верблюдах,—пишет автор научного перевода «Геопоника» на русский язык Е. Липшиц (1960 г.),—находят немало аналогий у древних писателей—авторов «Гиппиатрик» и «Кинегетик». Они сравнимы и со сведениями, имеющимися у римских агрономов—Варрона (II в.), Колумеллы (VI в.), Палладия (IV в.), а также у Плиния (VIII в.)¹⁵.

2. «О лечении лошадей».—По распоряжению армянского царя Гетума II этот труд был переведен на армянский язык в 1263 году неким Степаносом, одновременно с текстами, касающимися сталеварения, кузнечного и оружейного дела и астрологии. Однако эти произведения, к сожалению, до нас не дошли¹⁶.

3. «Лечебник лошадей...».—Это пособие по коневодству, на котором мы подробнее остановимся ниже, было составлено врачом Фараджем на армянский язык по приказу армянского царя Смбата в 1296—1298 годах.

4. «Из лечебника для вьючных животных».—Рукопись эта, состоящая из 5-ти листов неполного текста, находится ныне в Библиотеке венецианских Мхитаристов (имеет 1—19 и 29—30 главы). Она была опубликована в Вене в 1887 году в журнале «Базмавеп». Первое же сравнение с предыдущим «Лечебником» показывает, что данный отрывок является кратким изложением некоторых частей «Лечебника» Фараджа.

¹⁵ См. «Геопоника», стр. 345.

¹⁶ См. журнал «Базмавеп» (на арм. яз.), Вена, 1867, стр. 351.

5. В 1788 году по заказу принца, сына последнего грузинского царя, Георгия, с армянского языка на грузинский был переведен труд по коневодству. Основой для грузинского перевода послужил список «Лечебника» Фараджа, переписанный в городе Себастии в 1504 году.

Грузинский перевод был осуществлен священниками Осесдзе и армянином Тер-Петросом, при участии Филиппа Гайтмазяна и его сына Тер-Самвела¹⁷.

6. «Лечебник для лошадей и мулов, и ослов, который повелел написать царь Хосров».—Этот небольшой текст написан в 1696 году в ванском монастыре Огоц, рукою вардапета Лазаря. Рукопись эта хранится в Матенадаране им. Маштоца, под № 454.

7. «О заболеваниях и опухолях лошадей».—Этот текст в двух страницах находится в Лечебнике, написанном в XVIII в. и хранится сейчас в Матенадаране под № 550 (стр. 18—19). Место создания рукописи неизвестно. Здесь вкратце дается описание приемов лечения некоторых заболеваний лошадей.

* * *

Среди перечисленных врачебников и пособий по коневодству наиболее ценным и целостным является издаваемый «Лечебник» Фараджа, рукописный список которого в 1906 году видел в Тебризе (Иран) известный арменовед, проф. Г. Ачарян. Это произведение он характеризует как «редкую по содержанию и письму» рукопись. Ачарян, не имея достаточного времени, успел лишь познакомиться с рукописью, описал ее и переписал памятную запись. По этому поводу он пишет: «Это редкая и очень интересная рукопись является сокровищницей армянских терминов по коневодству и ветеринарии, так что полное изучение этой книги даст как общее представление о знаниях в этой области, так и обогатит многими новыми словами армянский словарный фонд.

¹⁷ См. газету «Советакан Айастан» (на арм. яз.), 1968, 24 июля, № 171.

До последних лет следы этой рукописи были утеряны и лишь в 1972 году нам посчастливилось увидеть ее в США, в городе Лос-Анджелесе у одного армянина—Заре Сараджан, и получить ее микрофильм. Рукопись хранилась бережно и заботливо и находилась в том же состоянии, в каком она была при Ачаряне.

Описание рукописи.

Время—XIII в. (1296—1298 гг.). *Место*—г. Сис. *Писец*—священник Торос. *Заказчик*—царь Смбат III. *Листов*—184. *Материал*—бумага. *Размеры*—16×18. *Письмо*—болоргир. *Строка*—17. *Миниатюры-рисунки*—философ Джна (4а), рисунок коня, с характеристиками положительных и отрицательных черт частей его тела (336), клейма коня (376, 396), заставки (7а, 346), маргинальные украшения (7а, 8а, 346, 40а, 101а), орнаментированные инициалы (7а, 346, 40а, 101а). *Переплет*—дощечка, обтянутая кожей. *Защитный лист*—пергамент (X—XI вв.)—2 (А, Б)+2 (Г, Д). *Состояние*—хорошее.

Примечание: В начале рукописи не хватает перечня I—XII глав, а в конце—части памятной записи. Оглавления выполнены киноварью.

Памятная запись (стр 183+184):

«Написан Лечебник лошадей и вообще выючных животных, чтобы познали хорошее и плохое, по приказу армянского христолюбивого, мудрого, вдумчивого и талантливого и благочестивого царя Смбата. При патриаршестве армянского католикоса владыки Григориса эта книга Лечебник коней и вообще выючных животных была переведена с арабского на армянский язык, с трудов многочисленных ученых и философов Джна, Аби-Юсуф, Рашид и многих других ученых Индии, Багдада и т. д., имена которых не называем.

И я, ничтожный врач Фарадж, по приказу моего повелителя святого царя, предпринял и с большими усилиями перевел правильным и ясным слогом, так как я был очень уме-

лым и много лет изучал искусство врачевания в великом городе Багдаде. По национальности и верованию я—сириец и православный. Осуществил этот перевод в столице Сисе.

Меня, Тороса, ничтожного священника, увидел врач Фарадж и упросил, и настоял, и много пообещал, и поклялся от имени святого и избранного царя. И когда я узнал волю святого царя, я предпринял и переписал и снова обновил [т. е. отредактировал] и написал крупными буквами с арабского письма на армянское правильно и ясно...» (продолжение отсутствует).

Лечебник состоит из 182 глав. Первая глава имеет характер маленького предисловия, 2—4 главы посвящены познанию лошадей, 11—15 главы—беременности и жереблению лошадей, 16—21 главы—мастям, отметинам и закрученной шерсти (закрученной форме шерсти на теле лошадей), 22—31 главы—уходу за ними, 32—47 главы—порокам разных частей тела, 48—187 главы полностью посвящены заболеваниям лошадей и их лечению.

Упоминание в памятной записи о переводе этого «Лечебника» с арабского языка не следует понимать в прямом смысле слова. Известно, что и в средние века, и позже, вплоть до конца прошлого века, с переводимыми трудами обращались довольно свободно. Нередко переводчик делал собственные добавления и сокращения. Большой знаток истории армянской медицины, проф. Л. Оганесян пишет, что в средние века в медицинской литературе под словом «перевод» чаще всего понимали работу, составленную на основе иноязычных источников¹⁸. В этом смысле и следует понимать запись Фараджа о переводе.

Сравнение данного армянского труда по коневодству с доступными нам арабскими и персидскими пособиями такого рода выявляет определенную общность их структуры и содержания. Но есть и явные несходства и авторские вмешательства, что заставляет нас думать, что врач Фарадж, сле-

¹⁸ См. Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, ч. II, Ереван, стр. 173.

дую арабским коневодствам, написанным «Джна, Абу-Юсуфом, Рашидом и др.» по подобию их трудов составил свое пособие.

И действительно, следует отметить сложность и чрезмерную подробность аналогичных арабских и персидских средневековых трудов, в частности, большое значение, которое они придают мастям и их неувлимым оттенкам для познания положительных и отрицательных черт коней. Это очень усложняет повествование и затрудняет восприятие материала, тогда как описание заболеваний коней и методы их лечения занимают сравнительно мало места. Кроме того, нужно отметить, что в персидских коневодствах, исходя из суеверного подхода к масти, десятки страниц посвящены описанию событий жизни пророка Магомета и его сподвижников, обращающая особое внимание на роковое значение того обстоятельства на коне какой масти они сидели во время сражений. В нашем памятнике врач Фарадж уделил сравнительно мало места описанию мастей и их оттенков, и наоборот, широко осветил вопросы, касающиеся ухода, заболеваний и лечения коней.

Что «Лечебник» врача Фараджа действительно является самостоятельным произведением, свидетельствуют следующие факты: первая глава текста, которая носит характер предисловия, изложена с точки зрения христианского мировоззрения. Даже более, в ней имеются определенные следы армянского мышления. Само армянское слово *дзи* «лошадь» связывается с прилагательным *дзиг* «натянутый, стройный», и народной этимологией истолковывается как «стройно выступающий и быстро скачущий»; среди клейм, выжигавшихся на лошадях, упоминаются клейма с армянскими буквами; в разделе о талисманах приведен один из них с армянскими буквенными знаками; к числу добавлений, сделанных переводчиком, вероятно, можно отнести и те замечания, которые сделаны от первого лица и в которых сказано, что предлагаемое то или иное лечение испробовано на опыте; иногда же предлагается иной, новый метод лечения. Переводчик Фа-

радж, как он сам говорит, в течение многих лет в г. Багдаде приобрел большое умение и опыт в «искусстве врачевания», следовательно, в данном «Лечебнике» должна была отразиться хотя бы часть этого опыта.

Обширное заглавие труда—«Лечебник коней и вообще выючных животных»—не полностью соответствует содержанию, которое в действительности относится и к вопросам коневодства и лечения коней. Дело в том, что в средние века, как утверждают специалисты, в арабской науке, и следуя этому в данном памятнике, коневодство (*hyppologie*) не отличается от ветеринарии.

Врач Фарадж осуществил свою цель со всей добросовестностью специалиста: он упоминает свои источники, называя их авторов по именам, как в тексте, так и в памятной записи, даже в начале рукописи поместил графический портрет ученого Джна.

С целью облегчить понимание текста Фарадж нарисовал лошадь и рядом с каждой частью тела написал ее положительные и отрицательные черты.

В настоящем этапе развития ветеринарии, когда придается большое значение опыту прошлого, средневековому и народному лечению, несомненно большой интерес могут представить и армянские средневековые медицинские пособия, оригинальные или переводные. Известно, что до позднего средневековья, лечением людей и животных мог заниматься каждый, носящий имя врача. В лечении людей и животных названия заболеваний и средства их лечения были почти одинаковыми.

Оценивая настоящий памятник как важное явление в культурном наследии средневековой Армении, следует отметить также его значение как *памятника среднеармянского языка*. Как в XII в. армянский ученый медик Мхитар Гераци написал свое сочинение «Утешение при лихорадках» на доступном народном языке, чтобы оно «было понятно всем читателям», так и в XIII в. целый ряд сочинений, имеющих практическое значение, в том числе и «Лечебник» Фа-

раджа, были изложены на разговорном народном языке. Этим объясняется наличие в труде Фараджа многочисленных армянских сложных слов (105 слов), а также иностранных, в основном, арабских, иранских и даже несколько французских слов и коневодческих терминов (всего 146), не записанных в армянских толковых словарях. Надо предполагать, что эти армянские сложные слова и часть заимствованных слов были издавна употребляемыми в армянской разговорной речи.

Названия лекарственных трав, упомянутых в лечебнике достойны внимания. Известно, что средневековая армянская медицинская литература уже с X—XI вв. использовала «Словарь» врача Галиана, во время создания нашего «Лечебника», в конце XIII в., а точнее в 1294 г., уже в армянских рукописях переписывался словарь под названием: «Перевод имен лекарств».

Возможно, что врач Фарадж и священник Торос имели под рукой этот и аналогичные словари и пользовались ими. Но необходимо сказать, что в их «Лечебнике» есть имена нескольких лекарственных трав, которые не записаны в армянских словарях.

В «Лечебнике» сохранены также названия некоторых мер и весов, использовавшихся в Киликийской Армении, которые представляют интерес с точки зрения изучения экономической жизни Ближнего Востока.

Учитывая исключительную ценность этого «Лечебника», в этой книге полностью публикуется его текст. В конце книги прилагается обширный словарь, где истолковываются все те слова и термины, которые впервые встречаются в армянской литературе. В словарь включены и диалектные формы, встречающиеся в тексте «Лечебника».

Книга снабжена двумя предметными указателями: указатель болезней лошадей и других выюнных животных и указатель названий лекарств.

Ց Ա Ն Կ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

- Ազոյն ոսկրին կոտրելն 101
 Ազու փետելն 41
 Ականջացաութիւն 41
 Ականջացաւ 148
 Ակոսա թուլնալն ու շարժիլն 42, 156
 Ակուաց ու լինդրին ուտվիլն 41
 Աւացաւ, որ կոշի բամնայ 143
 Աւացաութիւն 42
 Աւից ցաւ, որ կոշի սուլախ 163
 Աւրի սպիտակումն 41, 145
 Ասահար տե՛ս ուսյալ
 Արզանդի դուրս գալն 41, 151
 Արնխան տե՛ս յարադան
 Արին գողելն 158
 Արծվեցաւ 138
 Արծվիք 40
 Արոյն գալն ընդ ոռն 42
 Արոյն գալն ի բլացն 41, 156
 Արոյն շուն 42
 Աւել յազ ի կողքն 157
 Ան(օ)ձի խայթ 133
- Բաբաղցաւ 40, 69, 103, 140
 Բերնցաւ, որ տալար լինի 148
 Բեւեռճաւ 42, 90, 181, 160
 Բլնցաւ 101
 Բոր 41, 148, 153, 154
- Գալլցաւ, որ է հովութիւն 39, 40, 107, 120, 129
- Գարի անարատ թրքելը 41, զարու անարատ անցումը 155
 Դլխացաւ 89, 123
 Դոզարգել 40, 127, 128, 129, 133
 Դորան ի բերանն 42, 156
 Դորան (կանաչ) ուտելն 157
 Դրաստուն խոնճացումն 154
- Դաշտիկ 39
- Ելունդ ի փողքն 39, 40, 140
 Ելունդ, որ կոշի տուպիայ 114
 Երիկամնացաութիւն 41, իրիկամնացաւ 151
- Զարկը ի յաշքն 149
 Զաւ(օ)ղվածաց դողոցն 40, 134
 Զըմըն 100
 Զողվածաց դողոցն տե՛ս զաղվածաց դողոցն
- Ըղտացաւ 39, 126
 Ընթիշար, որ է ցրքիլն ու մէկնելն 98
 Ըոքապի 100
- Թաւասուֆ 41, 140
 Թուի ի սմբակն 41, 143
 Թուի ի տոշն և ի ձուրն 39, 113
 Թուի ի քիթն 42, 159
 Թուի յաշքն 41
 Թուլնալն կոճաց տե՛ս կոճաց թուլնալն
 Թորցաւ, թորցաութիւն 40, 136

1 Անեծանոթի հիվանդութիւնները բացատրութիւնները տրված են Բաղաւա-
 նում:

Իրթիւն 102

Իրիկամնացաւ տե՛ս Իրիկամնացաւութիւն

Լերդացաւ 126, Լերդացաւութիւն 39

Լնդացն ու ակոստկուցն ուտվիլն 157

Լնդացն ուտնալն 157

Խայթ օձի տե՛ս աւձի խայթ

Խայթ կորի տե՛ս կորի խայթ

Խիւնիփար ի վերի սպավայրն 42

Խիւնիփար ի ներքն անդամոցն 158

Խիւնիփար յոտքն և ի ձեռքն 99

Խոզմազ յագին 158

Խոզք 137

Խոյլ 162

Խոյլ ի կոնացն 42

Խոյլ ի փորն 41, 156

Խոյլք, որ Էլնէ ի յոզնն և յալլ տեղաստան 102

Խոստուկ տե՛ս խոցտուկ

Խոց զազանառի 40, 143

Խացեր 105, 117, 120

Խոց մեղրագոյն 42, 159

Խոց յաղիքն 40, 138

Խոցտուկ 132, խոստուկ 40

Խումա՛ 101

Խումրութիւն 39, 42, 112, 160

Խունան 38, 102, 106, 137

Խունան անդմաց 103

Խունան զաւ(օ)ղվածաց 103, 117

Խունան շոր 103, 104

Խունան սրտի 103

Մածուկ կաղալ տե՛ս կաղութիւն

Կաղամբ (վայրի) ուտնն 40, 134

Կաղութիւն ծածուկ 96, 38

Կանաչ գորտն ուտնն 157

Կերիչ ցաւ, որ է զաշտիկ 39

Կիծ 85, 88

Կիծ ի սմբակնին և յոտվին 42, 157

Կոլինչ 39, 41, 115

Կոնաց թուլնալն 41, 152

Կոտրած, որ ծուռ կցի 40

Կոտրտուկ 39, 108

Կորի խայթ 40, 133

Հազ 146

Համբ 38, 106

Հարոք 101

Հաւկոյր 41, 92, Հաւկոյրութիւն 152

Հաւու ծիրտ ուտնն 40, 136

Հերքոյն 41, 151

Հլէլի՛, ցաւ 39, 119

Ջիւխոց 119

Ճարատ 42, 94, 162, ճերատ 99, 100

Ճի՛ն ի դրաստուն փորն 40, 135

Ճֆնի ուտնն 151

Մաղեր ի կոպն 42

Մաղկեր յագին 42

Մալն ոտիցն ի վայր զալն 161

Մաղձ, որ զարնայ 39, 108

Մկնատամ 39, 95, 118

Մկնացաւ 39, մկնացաւութիւն 115

Մուլա՛ 101

Մըշմոց 101

Յազար 38, 99, 101

Յախալ 100

Յասամ 102

Յարաղան 150, արեխան 41

Նասուր 42, 157

Ներթաֆ, որ է բլէցաւ 101

Նբիլիս, նկրիս 40, 130

Նուֆախ 100

Նրթկացաւ 101, տե՛ս նաև ներթաֆ և բլէցաւ

Շլիխին ծոթիւն 149

Շոզ առնելն 141

Շուղաղ տե՛ս շուկակ

Շուկակ 42, 100, 117, 140, 162, շուղաղ 40

Շունախ 117

Շտեր ի բերանն 148

Ոչիլ բնակիլն ի գրաստ 114
 Ոոթի զուրս զայն ու շրջիլն 40
 Ոսկոր կտորիլն 141
 Որովայն ի զուրս զայն 129
 Ուղտաջաւ տե՛ս բզտաջաւ
 Ուտէց և բամբի ի փորն 39
 Ուտէց ի ձունկն 162
 Ուտէց յարանքն և ի ձուրն 114
 Ուտէց յոտփին 41, 144
 Ուտիճ, ուտիչ 116, 117

 Պախրկցաւ 39, 112
 Պաշար, 101
 Պատխտունամ 39, 118
 Պիսկոստուն զրաստի 40
 Պնչերաց յիրար զայն 159
 Պրսամ 147, պրսամ 41

 Ջերմ 39, 125

 Ռամադան 39, 119
 Ռայայ, որ է բնեւա՛նս 131, ասահար 40
 Ռեպու ջաւ, ուղջաւ 39, 121, 137
 Ռքապի տե՛ս ըորապի

 Սաղայ 41, 150
 Սարդոստէնի ուտէլն 133
 Սատալ, լինող ջաւ 39, 110
 Սմբակրէրանի ջաւ 40
 Սմբակցաւ 40, 142
 Սպիտակցաւ 139
 Սպիտկութիւն յոտրն կամ ի ձեռքն 149
 Ստամորցաւ 40, 135
 Սրաւ(օ)ս 98, 100
 Սրաւ(օ)ս ի խալիկն 98
 Սրաւ(օ)ս ի ձունկն 98
 Սրաւ(օ)ս ի սրաւ(օ)նացն 98
 Սրտաջաւութիւն 40, 127

 Վզի ձոռմն 41

 Տալար 41, 148

Տալխաւ(օ)ն 99
 Տարֆայ տե՛ս զարկը ի յաշքն
 Տգրուկ կլկն 132
 Տգրուկի փակչումն 40
 Տոչի լարումն ու շնտնելն 40, 138
 Տոչի կեղեումն 41, 148
 Տոչի ու ձուրի ուտենայն 39
 Տուպիայ 114

 Յաւ ի գրաստուն գլխոյն զուղն 110
 Յաւ ի զլուխն տե՛ս զլիւսացաւ
 Յաւ ի յաճուկն 42, 158
 Յաւ ի յորովայնն 141
 Յաւ ի սաւտայլ 39
 Յաւ ի սմբակրէրանն 142
 Յաւ ի փորքաց ներքսն 39, 109, 123
 Յաւ յարանքն ու ի ձուրն 113
 Յաւ յոռն 41
 Յրքիլ ու մեկնել տե՛ս ընթիշար

 Փայծաղնաջաւութիւն 40, փայծղան ջաւ 128
 Փողցաւ 133, փողջաւութիւն 40

 Քածպար 39, 117, բացպար 117
 Քամի ի փորն 39
 Քամի յերջն 39
 Քամնայ աշաջաւութիւն 41, 143
 Քարար 39, 109
 Քար բնկիլն ի յակնջն 156
 Քացպար տե՛ս բածպար
 Քլաւարում 141
 Քուտակ ձգելն 41, 156
 Քուտկցաւ ի կղակն 40
 Քուտայ, որ է աղզ ի գայլցաւն 40, 129

 Ղձիլ խալթ տե՛ս աւձի խալթ

 Յախատ 100
 Յասիս յոտրն ու ի ձեռքն 99
 Յետու 38, 40, 83, 88, 106, 127, 130, 142, 161

ՅԱՆՆԻ ԴԵՂՈՐՆԻՑԻ

- Ազոխ 157
 Ազոխչուր 129
 Ալոյր 144, 155, 157
 Ալոյր բակլալի 113, 117
 Ալոյր գարէ (գարի) 135, 144, 153, 156
 Ալոյր Եֆրատ 159
 Ալոյր ցորենի 131
 Ալոյր բուշնալի 117, 119, 144, 148
 Ալոյրի խմոր 143
 Ախլիմիայ (ոսկոյ) տե՛ս աղլիմիայ ոսկոյ
 Աղ 130, 131, 132, 135, 139, 141, 144, 154, 155, 157, 158
 Աղ շնդկցի 125, 161
 Աղ կարածու 144, 145, 149, 160
 Աղ մանար 118, 119
 Աղ պարսիկ 108
 Աղբրաց արոյն 162
 Աղլիմիայ արծաթոյ 150. խլիմիայ արծաթի 145
 Աղլիմիայ ոսկոյ 150, 151, ախլիմիայ (ոսկոյ) 145
 Աղջոյրի խիզարուկ 132
 Աղվանաղի 105, 137, աղվանեղի 127
 Աղվէսու արոյն 131
 Աղվէսու ճրագու 155
 Աղվնի լղպոր ձագի արոյն 149
 Աղտոր 112
 Աղտորի խէժ տե՛ս խէժ աղտորի
 Ամբրաւ 115, 125, 135, 136, 144, 150, 162
 Այգոյ՜աւ(օ)տ 161
 Այծի (այծու) կաթ տե՛ս կաթ այծի
 Այծմնու լեղի տե՛ս լեղի այծմնու
 Այծու ճրագու տե՛ս ճրագու այծու
 Անգուժատ 108, 121, 134, 147, 155, 156, 158, 160, անկուժատ 125
 Անխոն 158
 Անծրութ 113, 139, 150, 151, 160, 161
 Անկուժատ տե՛ս անգուժատ
 Անմեռի բաղկի չուր 104
 Անմեռի շնդի չուր 137
 Աննիսի Հունդ տե՛ս Հունդ աննիսի
 Աննիսի չուր 132, 133
 Աննուխ 157
 Արդար եղ տե՛ս եղ արդար
 Արծի բափշայ տե՛ս բափշայ արծի
 * Արծվոյ ճրագու տե՛ս ճրագու արծվոյ
 Արոյն աղվէսու տե՛ս աղվէսու արոյն
 Արոյն աղվնի լղպոր ձագի տե՛ս աղվնի լղպոր ձագի արոյն
 Արոյն խոբորի տե՛ս խոբորի արոյն
 Արշասոյ 105, 131, 143, 144, 145, 159
 Արշասոյ կիպրաւ(օ)սցի 143
 Աւարաւ(օ)ն 151
 Ատալայ 137
 Արծաթոյ աղլիմիայ տե՛ս աղլիմիայ արծաթոյ
 Արծի խլիմիայ տե՛ս աղլիմիայ արծաթի
 Արծի բափշայ տե՛ս բափշայ արծի

1 Անծանոթ ղեղամիջոցների բացատրությունները տրված են Բառարանում:

- Աւ(օ)թխաւ(օ)ր 105
 Աւ(օ)շակ 159
 Աւ(օ)շընդրի չոր 104
 Աւ(օ)շինդր 158
 Աւ(օ)շնան 109, 118, 139, 157, 162
 Աւ(օ)շնան սպիտակ 116
 Աֆիոն 159
- Բակլայ 121, 127, 144
 Բակլայի ալոյր տե՛ս ալոյր Բակլայի
 Բամբակի կտի մէջ 160
 Բաշխտակ 111, 125, 147
 Բարձմենեկ 133
 Բերեկի, բեպրեկի, բեպենկի, բենկի խէժ
 տե՛ս խէժ բենկի
 Բենեկ 120, բերեկ 127, բեպրեկ 130,
 բեպենկ 136
 Բողկի հունդ տե՛ս հունդ բողկի
 Բողկի տերեւ 139
 Բուրակ 106, 110, 113, 114, 116, 117,
 121, 122, 126, 127, 139, 134, 136,
 138, 143, 150, 153, 162, բուռակ 121
 Բուրակ հացի 110
 Բուրակ Քրմանի 161
 Բվի լեղի տե՛ս լեղի բվի
 Բվի զուզ տե՛ս զուզ բվի
- Գարէ ալոյր տե՛ս ալոյր գարէ
 Գարէչուր 137, 140, 144, 147
 Գարէ փոխինդ տե՛ս փոխինդ գարէ
 Գարի 107, 112, 120, 130
 Գարի ալոյր տե՛ս գարէ ալոյր
 Գարի փոխինդ տե՛ս գարէ փոխինդ
 Գի պտուղ 155
 Գինի—132, 141, 154, 156, 158
 Գինի ամբակ տե՛ս գինի անպակ
 Գինի ամպակ տե՛ս գինի անպակ
 Գինի անպակ 109
 Գինի անպակ 107, 110, 117, 121, 122,
 155, 156, գինի ամբակ 128, գինի ամ-
 պակ 114, 123, 129, 130, 131, 133,
 134, 136, 142, 147, 158
- Գինի հին 105, 108, 111, 116, 125, 144,
 147, 151
 Գինձ չոր 122
 Գիտոր տե՛ս գղթոր
 Գղտոր 117, 138, 147, 151, գիթոր 161
 Գոգ՝ խողի (որձ) 112
 Գոզ պախրէի 120
 Գորտ 143, 157
 Գում 111
- Դաղձ 135
 Դաղձ այրած 131
 Դաղձ լենին 106
 Դաղձ վայրի 106
 Դղում 117
 Դեղնիտունկ 111, 112
 Դեղ հոռոմ տե՛ս հոռոմ դեղ
 Դեղ սպիտակ տե՛ս սպիտակ դեղ
 Դմակ 140, 142, 154
 Դմակի եղ տե՛ս եղ դմակի
- Եղ արգար 110, 112, 119, 120, 139, 169
 Եղ դմակի 142
 Եղէզ 112
 Եղէզ հին 145
 Եղի չուր 110
 Եղ կովուց 139, 140, 157, 161
 Եղիճ 113
 Եզրդակ 157
 Եզրդիան ծաղկի հունդ 122
 Եֆրատ ալոյր տե՛ս ալոյր Էֆրատ
- Ջառիկ 143
 Ջառիկ այրած 151,
 Ջառիկ դեղին 114, 116
 Ջառիկ կարմիր 114, 116
 Ջաֆրան 104, 105, 106, 111, 122, 139,
 145, 146, 150, 151, 154, 155, 156
 Ջընճոֆր 160
 Ջընճպիլ 105, 116, 139, 155, 156
 Ջուֆայ 105
 Ջպիպենպէլ 115
 Ջրեանդ 105, 111, 125, 143, 159

Զրեանդ յերկայն 159

Հղտու կուտիակ 160

Հնկուղի (ղայար) կեղն—157

Հոգիան 123, ուղիան 143

Թառանգոյն 115

Թզենոյ տերև 132

Թզի ջուր 158

Թմրրհնդի 156

Քուզ 118, 135, 140, 141, 157, 158

Քուզ խակ 157

Քուզ սպիտակ 161

Քուրիայ 150

Քուրիայ հնդկցի 145

Փրակէս 133

Փրմզի ջուր 137

Փրմուզ 115

Ժանգառ 105, 106, 107, 145, 146, 151,

159, 160

Ժանգջուր 105

Հանթակ 119

Հնդի այծմենու 152

Հնդի բվի 112

Հնդի կարֆու 139, 163

Հնդի պախրէի 131, 158

Հնդկի ունդ 150

Հովիաս 141

Խայիզոն 145

Խախաց 133

Խախիայ 116, 117, 160

Խախուլայ 111

Խաղոզ սպիտակ 104

Խայծղան 126, 142, 143, 149, 152, 154,
162

Խանդարիուն բարակ 105

Խանդիխունի, խանդիկունի, խանտիխունի,
խընդիխունի շարապ տե՛ս շարապ
խանդիխունի

Խաշխշի քամուկ 104

Խարբախ 144

Խարբախ սպիտակ 108

Խարտաս 144

Խէժ աղտորի 160

Խէժ բենկի 120, 121, 130, 156, 160,

խէժ բերեկի 127, խէժ բեպեկի 136

Խէժ յարապիկ—159, 162. տե՛ս նաև

սամզ յարապի

Խէժ ձիթենոյ 162

Խէժ փիհոյ 118, 120, 131, 160

Խընդիխունի շարապ տե՛ս շարապ խան-
դիխունի

Խիար սատանայի 106, խիարուկ սատա-
նայի 134

Խիզարուկ աղջոյրի տե՛ս աղջոյրի խի-
զարուկ

Խիմադիայ կաւ 113

Խիշիփար 145

Խիշիփար զետուտի 158

Խիշիփար ծաղու 145

Խիշիփորի հրազու տե՛ս հրազու խիշիփորի

Խլի ձէլ տե՛ս ձէլ խլի

Խլիմիայ արծթի տե՛ս աղլիմիայ, արծա-
թոյ

Խլիմիայ ոսկոյ տե՛ս աղլիմիայ ոսկոյ

Խլխտիս 105

Խճոր ալոյրի տե՛ս ալոյրի խճոր

Խնկենոյ տերև 161

Խնկի փոշի 120, 121, 160

Խնձորի (հփած) ջուր 134

Խնձոր՝ թակի 161

Խոզի ազր 117

Խոզի (որձ) զոզ 112

Խոզի զուժ 111

Խոզի միս 142

Խոզկաղնի 104

Խոզտի 104, 108, 118, 120, 121, 138,
145, 156

Խոջորի արոյն 111

Խութ, խըթ, խթ 82, 83, 86

Խունկ 119, 126, 130, 160

Խուպայդ 104

Խոընհոզ ալրած 151

- Մայիսի 155
 Մարտի 118, 139
 Մծուժ 127, 154
 Մծուժ գեղին 153, 159

 Կաթ 113, 122, 137, 161
 Կաթ ալմի 135, 137
 Կաթ մա(օ)ր 153
 Կալէքար 116, 120
 Կաղամբ 104, 130
 Կաղամբ տանոյ 135
 Կաղամբի չուր 129, 155
 Կաղըմբի տերև 116
 Կանաչի վայրի 144
 Կանիփայտոյի 115
 Կապեղեղ 123
 Կասալայի ձեթ տե՛ս ձեթ կասալայի
 Կասալայի ծառի մատղաշ ծիւ 133
 Կասալայի մատղաշ տերև 129
 Կասալայի տերև 128
 Կասալայի պտուղ 103, 127, 128, 136, 146, 152
 Կարազ 147
 Կարազ բաղդը 118
 Կաւ ու ձկն 128
 Կաւ(օ)ղայի հունդ տե՛ս հունդ կաւ(օ)-ղայի
 Կաւ(օ)ստ 137
 Կարֆու լեզի տե՛ս լեզի կարֆու
 Կիմուլիայ կաւ 150
 Կիպեռիս 105
 Կիւր 143, 144, 148, 157
 Կիւր ապակ 116
 Կղբու ձու 131, 138
 Կղիմիտր սպիտակ 120
 Կովուց եղ տե՛ս եղ կովուց
 Կոտման հունդ (ունդ) տե՛ս հունդ կոտման
 Կոր 157
 Կորիագի 107
 Կուղայ 147
 Կտաւատ 128, 155

 Կրիայի (ծովու) արու 134
 Կօղայի հունդ տե՛ս կաւ(օ)ղայի հունդ
 Կօստ տե՛ս կաւ(օ)ստ

 Հազրի հունդ(ունդ) տե՛ս հունդ հազրի
 Համամայ 105, 106
 Հայխունկ 111, 128, 131, 145
 Հաշայ 133
 Հացհամեմ 69, 146, 161
 Հացհամեմի ունդ տե՛ս հունդ հացհամեմի
 Հաւիճ 133
 Հաւկիթի խնձեղ 145
 Հաւուկիթ 103, 109, 111, 125, 140, 141, 144, 147, 156
 Հաւու (սպիտակ) ծիրտ 136
 Հիլիաւ(օ)նի շարապ տե՛ս շարապ հիլիաւ(օ)նի
 Հինայ 117, 151
 Հինայի ձկն տե՛ս ձկն հինայի
 Հինդպլ 147
 Հլելիճ գեղին 115, 119
 Հլելիճ սև 125
 Հնդիկ սեռիկ տե՛ս սեռիկ հնդիկ
 Հոռոմ գեղ 107, 108, 110, 115, 127, 130, 132, 138, 144, 150
 Հոռոմ ձկն տե՛ս ձկն հոռոմ
 Հոռոմ ձկնի մրուր 117, 153, 159
 Հունդ անխի 135
 Հունդ բողկի 107, 127
 Հունդ (ունդ) լեզկի 150
 Հունդ կաւ(օ)ղայի 104
 Հունդ կոտման 146, 155
 Հունդ (ունդ) հազրի 104
 Հունդ հացհամեմի 155, 162
 Հունդ մարտակուշի 146
 Հունդ մոշոյ (սև) 125
 Հունդ մուշկի (Ֆրանկի, Ֆրանկի) 111
 Հունդ ողիանի 147
 Հունդ քրեֆսի (քրեֆսի) 151, 158

 Զկն 158
 Զկն խի 121

Զէթ կասլայի 154
 Զէթ հինայի 109, 112
 Զէթ հոռոմ 103—110, 121—123, 126—
 135, 141, 142, 144—150, 152, 155,
 157, 159, 160, 162
 Զէթ մանիշկի (մանուշկի)—103, 119
 Զէթ մբտի 103
 Զէթ մբտի (վայրի) 121
 Զէթ նշի (լենդի) 142
 Զէթ շիրիկ 109, 111, 114, 144, 146,
 148, 151, 154, 155
 Զէթ պալասանի 145
 Զէթ վարդի 105, 113, 118, 125, 137,
 137, 140, 151, ձեթ վարքի 104
 Զիթապտուղ 140
 Զիթենոյ խէժ տե՛ս խէժ ձիթենոյ
 Զիթենոյ տերև 148
 Զոյթ սև 109, 115, 117, 126, 138, 143,
 153, 156, 169
 Զուկ աղի 119

 Դուդ բվի 112
 Դունդ բաջու տե՛ս բաջու դունդ

 Ծակընդեղ 131, 155
 Ծակընդդի բազուկ 110
 Ծակընդդի ջուր 164
 Ծաւ(օ)շիր 105, 109, 111, 121, 135,
 144, 150, ջաւ(օ)շիր 105
 Ժիճ 126
 Ժոն 106
 Ժուլինաբ 157, 160
 Ժրազու 131, 142
 Ժրազու աղվէսու տե՛ս աղվէսու Լրազու
 Ժրազու ալծու 121, 158
 Ժրազու արծվոյ 112
 Ժրազու խիլիփրի 139, 157
 Ժրազու հին 146
 Ժրազու պախրէի 113, 130
 Ժրազու սազու 130
 Ժրազու փեղի 155
 Ժրազու բաւ(օ)շի 130, 159—162
 Ժֆենոյ տակ 159

Մաղտաբէ 135
 Մախրի ջուր 153
 Մամիրան 139, 163
 Մանիշկի, մանուշկի ձէթ տե՛ս ձէթ մա-
 նիշկի
 Մատուտակ 122, 126, 150, 151, 158
 Մատուտակի տերև 162
 Մարգարիտ անձակ 145
 Մարեմայ տակ 115
 Մարտակուշի հունդ տե՛ս հունդ մարտա-
 կուշի
 Մարտասանդ 150, 151, մարտասանք 118
 Մաւ(օ)բմուր 112
 Մարոյ պճեղ տե՛ս պճեղ մարոյ
 Մեղր 103, 106, 109, 110, 114, 115,
 117, 119, 122, 123, 126, 127, 132,
 136, 139, 143, 144, 145, 147, 148,
 150, 152, 154, 155, 157, 158, 161,
 162
 Մեղրջուր 103, 104, 105, 110, 130, 134,
 136, 137, 146, 148, 153, 158
 Մլուխի տերևի ջուր 155
 Մկնսոխ 106
 Մնթուր 121
 Մնջանի տակ 160
 Մթմ 113, 117, 118, 123, 138, 158, 159,
 162
 Մոմ սպիտակ 151
 Մոշի փայտ 149
 Մոշի փոշի 120
 Մոշոյ (սև) հունդ տե՛ս հունդ մոշոյ (սև)
 Մոշոյ (սև) տերև 125
 Մոշոյ ցախ 128
 Մորհամ սև տե՛ս սև մորհամ
 Մորմենոյ տակ 141
 Մորմենոյ տերև 112
 Մուղլ ջուհուտ 109, 121, 134
 Մուշախայ 116
 Մուշկ 138
 Մուշկի (ֆրանկի, ֆրանհի) հունդ տե՛ս
 հունդ մուշկի
 Մուռ 104, 105, 106, 128, 145, 160

Մտնող մարի 160
Մրվայ գինի 122
Մրտի ծաղիկ 103, 111
Մրտի ձկն տե՛ս ձկն մրտի
Մրտի տակ 103, 111, 115, 135
Մօրմուր տե՛ս մաւ(օ)րմուր
Մօր կաթ տե՛ս կաթ մաւ(օ)ր

Յամբար 155
Յամմիթ 87
Յատուլ 119
Յերդ 112
Յիշոց 118, 126, 149, 154

Նանխաւ(օ)՝ 155
Նատիֆ 132
Նատրուս 106
Նարբեքի ծաղիկ ջուր 107
Նաղ, նաթ սպիտակ 126, 152
Նաթ 154
Նաթ սև 142
Նշադիր 145
Նշդարենի ծառի տերև 143
Նշի (լեղի) ձկն տե՛ս ձկն Նշի (լեղի)
Նոոֆունկաո (°) 143
Նուշ 109
Նուշ լեղի 151, 158
Նուռ թթու 157
Նուռ խակ 157
Նուան կեղև 138
Նրճէսի սոխ տե՛ս սոխ Նրճէսի

Շահմիհանգալ 145
Շահմիհանգալի տակ 118
Շայլորէճ (°) 111
Շան լեզու 143
Շարապ խանդիխունի 120, 133, շարապ
խանդիկոնի 133, 151, շարապ խան-
տիխունի 151, շարապ խանդիխունի 105
Շարապ հիլիաւ(օ)նի 151
Շարար 111, 113, 116, 139, 156, 163
Շարար սպիտակ 122

Շարար տապարդի տե՛ս տապարդի շա-
րար
Շահթաւ(օ)րան 158
Շիրիկ ձկն տե՛ս ձկն շիրիկ
Շուշմայ 69
Շրէշ 162

Ողկուզուկ 126
Ոսկի խլիմիայ տե՛ս աղլիմիայ ոսկոյ
Ոսկոյ աղլիմիայ տե՛ս աղլիմիայ ոսկոյ
Ոսպ 139, 157
Ուկուզայ 69
Ուղտի կուտկակ տե՛ս ըղտու կուտկակ

Չաման 111, 125, 144, 146, 155
Չամիշ 113, 146
Չամիշ խարտեշ կտէն հանած 146
Չամիշ կտէն հանած 122, 144, 147
Չամշի ջուր 137
Չարհոս 109, 118, 127, 151, 160

Պալասանի ձկն տե՛ս ձկն պալասանի
Պախրէի գոգ տե՛ս գոգ պախրէի
Պախրէի լեղի տե՛ս լեղի պախրէի
Պախրէի թափա թրիք 131
Պախրէի (պախրի) ճրագու տե՛ս ճրագու
պախրէի
Պախրէի (պախրի) միս 149, 162
Պաղլեղ 114, 115, 118, 148
Պանի պողի քամուր 128
Պապունիճ 110
Պենիթ 122, 139, 155
Պրդալտուն 129, 132, 135
Պլեյիճ 151
Պղպեղ 103, 111, 122, 145, 146, 152,
156
Պղպեղ երկար (լեղկայն) 139, 145, 163
Պղպեղ սև 133, 145, 150
Պղպեղ սպիտակ 133, 136, 139, 145,
150, 163
Պճեղ մարոյ 116

Զանգիանէ 103
 Զաւ(օ)շիր տե՛ս Հաւ(օ)շիր
 Զուհուտ մուղլ տե՛ս մուղլ զուհուտ
 Զրկոտիմ 105, 123

 Ռասան 116
 Ռասուխտ 159
 Ռեանդ 103, 104, 122, 162
 Ռզիան տե՛ս ըռզիան
 Ռզիանի հունդ տե՛ս հունդ ոզիանի
 Ռզիանի զուր 150

 Սազու հրազու տե՛ս հրազու սազու
 Սալիխա 137
 Սակամունի 115, 132, 155
 Սամիթ 136
 Սամղ յարապի 122. տե՛ս նաև խէժ յա-
 րապիկ
 Սանդալ կարմիր 151
 Սապո 105, 106, 160
 Սատանայի խիար, խիարուկ տե՛ս խիար
 սատանայի
 Սատանայի սեխկի տակ 158
 Սատանայի սեխուկ 153, 158, սատանա-
 յի սեղուկ 114
 Սաւ(օ)նուպար 136
 Սաւ(օ)նապրի խէժ 160
 Սաւ(օ)նաւ(օ)պրի ծառի տերև 158
 Սաւ(օ)նաւ(օ)պարի կուտ 122
 Սաւ(օ)սի ծառի տերև 130
 Սեխուկ, սեղուկ սատանայի տե՛ս սատա-
 նայի սեխուկ
 Սեսեռ տե՛ս սիսեռ
 Սերկելի կուտ 145
 Սե մորհամ 160
 Սեուկ հնդիկ, բնդիկ 154, 156, 162
 Սինապ 110, 154, 159, 164
 Սիսեռ 130, 141, 156, սեսեռ 121
 Սիտոր 131, 142, 146, 161
 Սիտոր ալրած 146
 Սղանճ 108
 Սնդիկ 115

Սնֆուլ 111
 Սոխ 131
 Սոխ նրճէսի 160
 Սոյս 156, սոյքս 161
 Սուզակ 107
 Սպիտակ զեղ 151, 153
 Սպունկզուտ 159, սպուկզուտ 158
 Ստեպլնի տերև 139
 Սոնուպար տե՛ս սաւ(օ)նուպար
 Սօսի (սաւսի) ծառի տերև 130

 Վարդի ձկն տե՛ս ձկն վարդի
 Վարդչուր 147, վարդի չուր 150, 153

 Տայհին 140, տահին 146, 155
 Տապարդի շաքար 111
 Տարարիհ 162
 Տիմէտ 141
 Տարեշիվայր տե՛ս տրաշիվայր
 Տիփիս 147, 156
 Տիէ 144
 Տղտի զուր 155
 Տղտի տակ 118, 142
 Տուռլ մկրատկներ 157
 Տորվանտակ 145
 Տուրտ 141, 145, 150
 Տրաշիվայր 86, տարեշիվայր 87

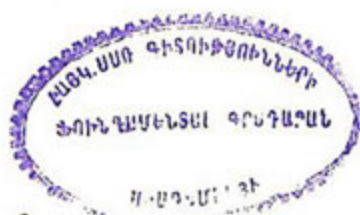
 Զմխտակ 154
 Զորեն 107
 Զորենի ալուր տե՛ս ալուր ցորենի
 Զրդի (ցրդուլ), ցրտի պտուղ 111, 144,
 146, 155

 Փեղի հրազու տե՛ս հրազու փեղի
 Փիճոյ խէժ տե՛ս խէժ փիճոյ
 Փոխինդ գարէ 139, գարի փոխինդ 112,
 136
 Փրփիշ խոտ 155

 Քահրայայ 110
 Քաղցու և փած 133

Քապրցախ 144, 157
 Քաչու ղունդ 155
 Քացախ 106—108, 112—115, 118, 119,
 127—129, 131, 134—136, 138, 140,
 148—152, 154—157, 159, 161, 162
 Քացխի մրուր 158
 Քաւ(օ)շի արոյն 121
 Քաւ(օ)շի լերդ 152
 Քաւ(օ)շի նրազու տե՛ս նրազու քաւ(օ)-
 շի
 Քափշայ արծթի 151
 Քաֆուր 125, 139, 145, 147, 151, 163
 Քթիբայ, քթիբլ 105, 122, 137
 Քլիմենկ 105
 Քունյահա 105
 Քունայ 120, 130
 Քունայի ալոյր տե՛ս ալոյր քունայի
 Քուռաթ 104, 135
 Քուռթի չուր 123, 139, 148, 152

Քրեֆա 139
 Քրեֆաի (վայրի) հունդ 105, 106, 109
 Քրեֆաի (քրեֆաի) հունդ (ունդ) տե՛ս
 հունդ քրեֆաի
 Քրեֆա վայրի 123
 Քօշի արոյն տե՛ս քաւ(օ)շի արոյն
 Քօշի լերդ տե՛ս քաւ(օ)շի լերդ
 Քօշի նրազու տե՛ս քաւ(օ)շի նրազու
 Օթխօր տե՛ս աւ(օ)թխաւ(օ)ր
 Օշակ տե՛ս աւ(օ)շակ
 Օշինդր տե՛ս աւ(օ)շինդր
 Օշնան տե՛ս աւ(օ)շնան
 Յախրի հութ 118
 Յարխուլդին 103, 104
 Յարպիուն 126
 Յոասկցի սպիտակ 159

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ներածություն	5
Բժշկաբան ձիոյ և առնաստիակ գրաստնոյ (բնագիր)	35
Հավելված՝	
Ի գրաստուն բժշկաբանին փոխած	165
Բառարան	170
Лечебник лошадей (резюме)	250
Ցանկ ձիան և այլ գրաստների հիվանդությունների	261
Ցանկ դեղորեից	264

ԲԺՇԿԱՐԱՆ ՁԻՈՅ ԵՎ ԱՌՀԱՍՍԱՐԱԿ ԳՐԱՍՏՆՈՅ (ԺԳ ԴԱՐ)

Տպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Գեվորգյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Զ. Դ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

ՎՖ 04767 Պատվեր 1034 Հրատ. 5116 Տպաքանակ 1000
Հանձնված է շարվածքի 22. 08. 1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 29. 05. 1980 թ.: Տպագրական 17,0 մամուլ + 2 ներդիր, պայման. 15,81 մամուլ, հրատ. 14, 73 մամուլ: Թուղթ № 1, 60×841/16: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», տպագրություն բարձր: Գինը 2 ռ. 55 կ.:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24-ր.
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, Барекамутян 24-г
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն Երևանի տպարան
Типография Издательства АН Арм. ССР, Ереван, Барекамутян 24.

A II
63997

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220063997